

30. V. 19,

SLOVENSKI ETNOGRAF

LETNIK V

UREDILA
BORIS OREL
IN
MILKO MATIČETOV

IZDAL ETNOGRAFSKI MUZEJ V LJUBLJANI
ZALOŽILA DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE

LJUBLJANA

1952

»Slovenski etnograf«
izhaja letno v eni knjigi — *paraît une fois par an*

Uredništvo — *Rédaction:*
Etnografski muzej, Ljubljana, Prešernova 24,
poštni predal 357

Uprava — *Administration:*
Državna založba Slovenije, Ljubljana, Mestni trg

Zamenjave — *Echanges:*
Etnografski muzej, Ljubljana, Prešernova 24,
poštni predal 357

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji

SLOVENSKI ETNOGRAF

LETNIK V

UREDILA
BORIS OREL
IN
MILKO MATIČETOV

IZDAL ETNOGRAFSKI MUZEJ V LJUBLJANI,
ZALOŽILA DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE

LJUBLJANA
1952

90921

BILOEVA
KONJARA

90921

P. 1955/1953

NATISNILA TRIGLAVSKA TISKARNA V LJUBLJANI

VSEBINA — TABLE DES MATIÈRES

	Stran - Pag.
Marijana Gušić, Naloge naše etnografije	7
<i>Les tâches de notre ethnographie</i>	
Vilko Novak, Ljudsko stavbarstvo v naši etnografiji	14
<i>L'ethnographie slovène et l'architecture populaire</i>	
Franjo Baš, Kašte na Dobrovljah	18
<i>Der Speicher von Dobrovlje</i>	
Gizela Šuklje, Vplivi podnebnih razmer na oblikovanje hiš in naselij v slovenski Istri	44
<i>L'influence des conditions atmosphériques sur la formation des maisons et des localités en Istrie slovène</i>	
Marjan Mušič, Vplivna področja med stilno arhitekturo in slovenskim ljudskim stavbarstvom v srednjem veku	54
<i>Domaines d'influence entre l'architecture de style et l'architecture populaire slovène au moyen age</i>	
Tone Ljubič, Okenske mreže v okolici Ljubljane	70
<i>Grilles de fenêtres dans les maisons de Ljubljana</i>	
Angelos Baš, K stavbnemu in zemljiškemu značaju Ljubljane v fran- ciscejskem katastru	76
<i>Zum Bau- und Bodencharakter von Ljubljana im franciscäischen Kataster</i>	
Dušan Grabrijan, Misli o naši dediščini s posveta arhitektov v Dubrovniku	101
<i>Réflexion sur notre patrimoine</i>	
Sergij Vilfan, Od vinskega hrama do bajte	107
<i>Vom Gaden zur Keusche</i>	
Josip Šašel, Leteče procesije ob Gosposvetskem polju	143
<i>Laufende Prozessionen am Zollfelde</i>	
Leopold Kretzenbacher, Slovenski pregovori v starih štajerskih rokopisih	160
<i>Slovenische Sprichwörter in altsteirischen Handschriften</i>	

Josip Tomiňšek, Profesor dr. Karel Štrekelj in nabiranje slovenskih narodnih napevov	169
<i>Univ. Prof. Dr. Karel Štrekelj und die Sammlung slovenischer Volksmelodien</i>	
Vilko Novak, Etnografsko delo Franceta Kotnika	179
<i>Travaux ethnographique de France Kotnik</i>	
Milan Grošelj, Konj iz vode in ime Kentavrov	195
<i>A propos du nom de Centaure</i>	
Ivan Grafenauer, Matiji Murku v spomin	197
<i>A la mémoire de Matija Murko</i>	
Branimir Bratanić, Plug i ralo	208
<i>La charrue et l'araire</i>	
Ivan Grafenauer, Ali je praslovanska beseda <i>bog'</i> iranska izposojenka?	237
<i>Ist bog' ein iranisches Lehnwort?</i>	
Josip Mal, Pripombe k slovenskemu bajeslovju	251
<i>Anmerkungen zur slovenischen Mithologie</i>	
Radoslav Hrovatin, Konferenca folkloristov in festival folklore v Opatiji	257
<i>Conférence des folkloristes et festival du folklore à Opatija</i>	
Vilko Novak, Mednarodni etnološki kongres v Stockholmu	272
<i>Le Congrès international ethnologique à Stockholm</i>	

KNJIZNA POROČILA IN OCENE — *COMPTES RENDUS CRITIQUES*

Ericha Seemanna novejši spisi o slovenskem ljudskem pesništvu (Vilko Novak)	274
Vinko Möderndorfer, Verovanja, uvere in običaji Slovencev, II. knjiga (Boris Orel)	277
Milenko S. Filipović, Ženska keramika kod balkanskih naroda, Beograd 1951 (Vilko Novak)	282
Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 35, Zagreb 1951 (Vilko Novak)	285
Miodrag A. Vasiljević, Jugoslovenski muzički folklor I, Beograd 1950 (Radoslav Hrovatin)	285
Journal of the International Folk music council (Radoslav Hrovatin)	286

Leopold Kretzenbacher , Lebendiges Volksschauspiel in Steiermark, Wien 1951 (Niko Kuret)	287
Herman Wiessner , Geschichte des Kärntner Bergbaues, Celovec 1950 (Franjo Baš)	290
Walter Fresacher , Der Bauer in Kärnten, I. Theil, Celovec 1950 (Franjo Baš)	290
Gianfranco D'Aronco , Guida bibliografica allo studio dello Strambotto, Modena 1951 (Milko Matičetov)	291
Elsa Mahler , Altrussische Volkslieder aus dem Pečoryland, Basel 1951 (Radoslav Hrovatin)	292
Prejeli smo v zameno in v oceno — <i>Publications reçues</i>	293
Obvestilo uredništva — <i>Note de la rédaction</i>	295

Ta knjiga ima

16 slikovnih prilog ter 4 karte in 10 slik v tekstu

Ce volume contient: 16 planches, 4 cartes et 10 planches dans le texte

NALOGE NAŠE ETNOGRAFIJE*

Marijana Gušić

Preden preidemo na vprašanje, ki je pred nami, to je kakšne trenutno važne naloge ima etnografija v naši današnji stvarnosti, se moramo na kratko ozreti nazaj na razvoj etnografije kot znanstvene discipline sploh. Že od nekdanj je pozornost kulturnih narodov privlačevalo življenje v oddaljenih in neznanih krajih; ne da bi hoteli na široko razpravljati o Herodotu, Pitiasu iz Masilije ali o Marku Polu, si oglejmo samo začetke etnografije kot znanstvene discipline. Vzporedno z osvajanjem sveta, z roko v roki ob konkvistadorjih in trgovcih je šlo tudi delo raziskovalca, znanstvenega delavca v krajih, ki jih je beli človek osvajal. Prav to je tudi izvir osnovnih pogledov etnografije 19. stoletja, ko so vse druge narode opazovali s stališča belega človeka kot nosilca kulture. Raziskovalci Stanley, Parkinson in plejada slavnih imen 19. stoletja so dali etnografskemu proučevanju smernice, in tako je v prvih teoretskih delih, spomnimo se samo Ratzla, obveljala osnovna razdelitev človeškega rodu na »Kultur-« in »Naturvölker«. — Po odkritjih in delu raziskovalcev se je razširilo poznavanje tujih dežel in narodov v najbolj oddaljene predele vseh celin. Prav s tem je postal beli človek gospodar zemlje ter tako končal delo kolonialnega osvajanja. Toda že zgodaj so se v tem kolonialnem, imperialističnem obdobju pojavili napredni posamezniki, ki so na tako imenovane »Naturvölker« gledali brez tiste cezure, ki jo je imperializem postavil med belega človeka in pripadnike vseh drugih ras. Ruski znanstveniki Mikluho-Maklaj, Sternberg, Juhelson, Bogoraz so proučevali tako imenovana divja plemena s humanega stališča naprednega človeštva. Isto načelo je veljalo za proučevanje tudi Dancu Rasmussenu, ki je bil po materi Eskim. Tako je ta skupno z velikim humanistom 19. stoletja F. Nansenom, ki mu je sicer bil etnografski študij naloga druge vrste, določil smernice številčno močni nordijski šoli (Nordenskiöld, Stefenson in drugi). Tako se pokaže v teh dveh šolah, ruski in nordijski, ki sta neodvisni druga od druge, nazorom oficialne nemške šole nasprotna tendenca, ki po svoji plati vse bolj prehaja v odkrito poudarjanje superiornosti.

* Uvodni referat na muzejsko-etnografski konferenci dne 28. junija 1951 v Beogradu.

Tako je po eni plati etnografija ohranila že v navado prešlo metodo deskriptivnega raziskovanja in se dá etnografsko delo do prve svetovne vojne v glavnem uokviriti v dve poglavji. To je a) opisovanje tujih dežel in življenja eksotičnih narodov in b) zbiranje in muzejsko obravnavanje etnografskega gradiva s teh področij.

Etnografija je tako v mnogočem koristila gospodarjem sveta. Končala je delo konkvistadorjev in odkrila belemu človeku najgloblje manifestacije v življenju narodov, oddaljenih od težišča zgodovinskega dogajanja. Etnografija te smeri doživlja v tem času svoj najvišji vzpon. Hkrati pa se njeno področje dela izčrpava ter sta zbiranje in deskriptivna metoda v upadanju.

Novo spodbudo in možnosti nadaljnjega razvoja je mogla etnografija doseči samo z znanstvenimi prijemi osnovnih vprašanj. Ta znanost je prenehala biti le opisno zbiranje in sistematiziranje zbranega gradiva, brž ko se je osvobodila predsodkov o rasni diskriminaciji ali o prvenstvu kateregakoli družbenega kolektiva in ko se je oprijela stališča, da je človeštvo celota, v kateri z dialektičnim načinom, brez ostre cezure, toda s postopnimi prehodi naletimo na stadijske razvojne oblike človeške družbe. Četudi v svojem nadaljnjem delu etnograf zbira in analizira gradivo s svojega znanstvenega področja, mora stopiti korak naprej od formalne deskripcije. Pa tudi gradiva ne zbira več na tisti zbiralski način, kakor je to delal v prvem obdobju, ko je bilo zbiranje samo po sebi prva naloga, temveč mu postaja gradivo, zajeto skupno s funkcionalno vsebino, šele instrument znanstvenega dela. Razumljivo je, da je mogla etnografija s takim znanstvenim prijemom nadaljevati svoje delo tam, kjer je imela dovolj možnosti, da si usvoji metodo humanističnih znanstvenih panog. S tem preneha biti etnografija formalistično opazovanje tako imenovanih nižjih ljudstev, postane pa zato ena izmed vej obsežnega področja humanističnih ved.

Tu se srečamo z vprašanjem, ali naj uporabljamo strokovni izraz etnografija ali etnologija. Ne bom se n drobneje spuščala v to vprašanje, ker bi bilo za to potrebnega mnogo več prostora, kakor ga imam na razpolago. Ker naši etnografi še nimajo enotnega kriterija za rešitev tega vprašanja, bi to terjalo samo po sebi obsežnejše razpravljanje.

Danes so pri nas take razmere, da dela nekdo pod skromnim naslovom etnografije s polnim znanstvenim obsegom, medtem ko si drugi pod naslovom etnologije šele usvaja znanstveno metodo zbiranja gradiva ali pa tudi obratno.

Za nas je mnogo važnejša ugotovitev, da bi imeli še mnogo neodložljivega dela tudi v primeru, če bi se ne lotili jedra tega vprašanja in bi ostali le pri zbiranju gradiva, seveda z vso znanstveno natančnostjo, ki je pri takem delu potrebna. Že samo s tem bi opravili veliko posla. Ob tej naši poglobilni dolžnosti nas prehitevajo aktualne naloge na oni stopnji, ki jo je danes etnografija dosegla pri tujih narodih.

Videli smo, da se je etnografija razvijala v dveh smereh. V eni izmed teh — imenujmo jo deskriptivno formalistično — je že usahnila.

Etnografija imperializma nima naprednemu svetu nič več povedati. Zadovoljila se je z iskanjem eksotike, ki je sodobno napredno pojmovanje nima za pozitiven prispevek h kulturnemu delu. Pod navidezno eksotično zunanostjo išče sodobno napredno pojmovanje pravo, resnično življenje človeka kot družbenega bitja, ne glede na to, da li opazujemo človeško družbo na najvišji stopnji življenjskih oblik ali v preseku določenih obdobj, usvojenih in ohranjenih med razvojem in vidnih v sedanjosti.

Predaleč bi nas zapeljalo, če bi se hoteli ozreti na današnje stanje etnografske znanosti pri vseh narodih. Samo mimogrede naj omenim, da se je nemška znanost ustavila pri presahli sistematiki (Buschan, Bernadzik), kolikor ni popolnoma zakrenila v rasno diskriminacijo, da funkcionalizem Malinovskega išče izhoda v idealističnih filozofskih teoremih, medtem ko se je obsežno delovno področje socialne antropologije v Združenih državah Severne Amerike zelo približalo čisti sociologiji, sledeč pri tem dvema smerema naukov Morgana in Werstermarcka. Za nas najpomembnejše je, da poznamo sedanje stanje etnografije v tistih šolah, ki so našim aktualnim nazorom najbližje. Rekli smo že prej, da je bila ena izmed smeri, v kateri se je etnografski študij pravilno lotil objekta svojega proučevanja, napredna ruska šola. V nasprotju s carskim režimom (do Oktobrske revolucije so bili ruski etnografi skoraj vsi politični pregnanci ali pa izključeni iz tedaj vladajočega razreda) je imela sovjetska šola vse pogoje, da odpre z metodo historičnega materializma etnografiji nove široke vidike. Toda pred našimi očmi se je zgodilo nekaj prav nasprotnega. V časopisu Sovjetska Etnografija moremo spremljati zadnje pojave v tisti znanosti, na katero so mnogi od nas še pred kakimi dvajsetimi leti gledali z vsem zaupanjem. Naj to pojasnim samo z enim primerom.

Medtem ko je po vojni v obnovljenem časopisu Sovjetska Etnografija (št. 1, leto 1946) Tolstov z znanstveno metodo historičnega materializma v uvodniku »Etnografija in sedanjost« postavljal aktualne naloge etnografije in medtem ko je takoj v naslednji številki podal isti pisatelj v razpravi »Kalandas« izredno poučen pregled o kulturah Prednje Azije, pa je prav tega uglednega sovjetskega znanstvenika — danes že precej v letih — v članku »Narci in Volhi v Podunavju« (št. 2, leto 1948) zaneslo tako daleč, da je celo Odoakarja razglasil za Slovana, pri čemer nočemo omeniti etimologije imena Langobardi iz Lužici in Bodrici in vse drugo, očitno pod vplivom višje sile in z namenom, da koristi novemu imperializmu Kremlja.

Tam pa, kjer je etnografija dobila prvo spodbudo resničnega humanizma, se je po drugi plati razvila naša disciplina v naših dneh v pozitivni smeri. Etnografija današnje danske šole, ki ji načeluje Birket-Smith, je že zdavnaj opustila eklektično opisovanje eksotičnih narodov. Z uporabo gradiva, ki so ga zbrale njene ekspedicije, in z metodo svoje specifične discipline se vse bolj pogloblja v vprašanja o zakonitosti razvoja človeštva. To nam dokazuje tudi zadnje delo

Birket-Smitha, ki je v glavnem zaključno delo tega učenjaka. V avtoriziranem nemškem prevodu nosi ta knjiga naslov »Zgodovina kulture« (Geschichte der Kultur), v danskem originalu »Pota kulture« (Kulturens Veje), s čimer je hkrati označena tudi naloga, ki jo danes ima ta šola.

Če uporabimo pri obdelavi te naloge etnografije metodo historičnega materializma, bomo prišli do prave poti pri obravnavanju problemov naše discipline.

Kaj je torej naloga naše etnografije? Kateri vidiki so pri našem delu trenutno najbolj važni? Kakšnih smernic naj se pri našem delu držimo?

Danes se ne zadovoljujemo več s tem, da bi zgodovino razredne družbe opazovali samo z enega stališča, s stališča višjih družbenih plasti. Medtem ko nam omogočajo zapisani viri arhivsko gradivo itd. bolj ali manj bogat vpogled v zgodovinsko dogajanje pri teh zgornjih plasteh človeške družbe, pa nas v prvi vrsti zanima dogajanje v okvirju tistih brezimnih družbenih kolektivov, o katerih nam monumentalni zgodovinski viri dajejo prav malo podatkov. Upoštevajoč to stališče se odpira našim etnografom široka delovna perspektiva. Svoje znanje si skušajmo poglobiti s prizadevanjem, da dobimo vpogled v dogajanje med širokimi ljudskimi plastmi. V ta namen uporabljajmo po eni plati novo gradivo iz tistih družbenih občestev, ki so še danes na različnih stopnjah razvoja človeške kulture, po drugi plati pa starejši kulturni inventar, ki je prišel do nas bodisi v obliki materialnih arheoloških ostankov, ali kot folklor, rezidua ali survival — torej kot čisto etnografsko gradivo. To so tiste množice brez imena, ki ali še danes tvorijo ali pa so v prejšnjih obdobjih tvorile družbena občestva zunaj okvira historičnih narodov, ali v okviru zgodovine sodobne kulture, na ozemlju evropskih narodov, spodnjo socialno plast, družbeni razred podrejenih in izkoriščanih. Tako pojmovana etnografija ne bo zabredla v krizo, niti ne bo izločena od aktualnih pogledov na svet. Še več, taka etnografija nujno in zelo tesno sodeluje z ostalimi panogami znanosti o razvoju človeštva, z zgodovino, sociologijo in vsemi drugimi sorodnimi disciplinami zgodovinske znanosti. Po pravilni zamisli Tolstova je po svojih posebnih nalogah in posebni metodi zares ena od vej zgodovinske znanosti. Naloga sodobne etnografije naj bi po našem bila naslednja: ugotavljati zgodovinsko dogajanje med širokimi ljudskimi množicami, oziroma ugotavljati zakonitosti v tem dogajanju. Oglejmo si nadrobneje naše delo pri izvrševanju te naloge!

Če se lotimo osnovnih problemov, je prvo vprašanje, od kod naj črpamo gradivo, ki ga bomo uporabljali kot dokumentarno gradivo za znanstvene zaključke. Posamezna znanstvena disciplina mora imeti določeno gradivo, na temelju katerega si moremo pridobiti znanstveni pregled nad zastavljenimi problemi in izvajati zaključke. Od kod črpa etnografija gradivo? Z odgovorom na to vprašanje si hkrati določimo tudi delovno metodo celotne discipline.

Kot gradivo bomo v prvi vrsti uporabljali recentni etnografski material. S tem mislimo inventar materialne kulture, ki so ga do naše dobe uporabljale široke množice naših narodov, torej proizvodna sredstva, hrana, stanovanja itd. Nadalje bomo uporabljali za gradivo celotno ugotovljeno folkloro (v najožjem smislu te besede), in kot tretje poglavje ugotovljene oblike družbene strukture. Gradivo iz teh treh sektorjev bomo zbirali po znanih in usvojenih metodah etnografskega dela. Nič manj važno pa ni, da vzporedno uporabljamo historizirani materialni inventar, torej tisti material, ki nam ga nudijo antropologija, arheologija in sploh kulturna zgodovina, in ki izpričuje nekdanje življenjske oblike širokih množic, brez poudarka z monumentalnimi spomeniki. Obdelovanje gradiva te vrste danes navadno imenujemo paleoetnografija. — Tretji vir gradiva, ne podrejen, temveč vzporeden, pa nam bodo pisani spomeniki in arhivsko gradivo, bodisi da je bilo že objavljeno, ali pa da ni objavljeno, kolikor nam je dostopno in — da ponovimo — kolikor se nanaša na življenje širokih ljudskih plasti.

Medtem ko nam je področje dela v pisanih spomenikih in v arheološkem (paleoetnografskem) gradivu dovolj jasno omejeno in s tem ločeno od ostalih znanstvenih disciplin, moramo široko področje recentnega gradiva nadrobneje pregledati. Rekli smo že, da delimo to gradivo v tri poglavja, in sicer: a) inventar materialne kulture, b) folkloro gradivo, c) oblike družbene strukture. S tem smo podali hkrati tudi osnovno sistematiko našega gradiva, pri čemer se naslanjamo v glavnem na Zelenina; z njo vred so obseženi tudi trije delovni sektorji.

Odstopajoč od navadne dualistične razdelitve na materialno in duhovno kulturo (to razdelitev uporablja v zadnjem času vse bolj tudi sovjetska literatura), kakor tudi v skladu z naukom historičnega materializma, obsega razdelitev našega dela na te tri sektorje vse življenjske manifestacije širokih delovnih množic določenega družbenega kolektiva od osnovne ekonomike in prvotnih proizvodnih odnosov do odseva višjega izživiljanja, torej do družbene in psihične nadstavbe.

V mnogočem je danes tendenca, da bi se delo etnografov omejilo samo na prvi sektor (materialna kultura), druga dva pa da bi izločili kot znanstveni temi posebnih humanističnih disciplin: to je, da obravnavata obsežno poglavje družbenih oblik sociologija in pravna znanost, a poglavje ustnega izročila, residualnih družbenih pojavov in umetniške nadstavbe pa da naj ostane pridržano kot tema folkloristike. Toda konec koncev je taka razdelitev dela potrebna, ker je področje razvoja kulture (in to področje je zajeto v vseh treh sektorjih) tako obsežno, da si moremo danes samo s specialnim delom pridobiti tisto osnovno znanje, ki je potrebno pri specialnem znanstvenem delu. Kljub temu se etnograf vsaj v prvem času študija ne sme strogo omejiti izključno na področje materialnega kulturnega inventarja. In če bo pri kasnejšem delu potrebno, lotiti se ožjih specialnih nalog, je pa vsaj v začetku dela nujno usvojiti si široko pojmovno vsebino iz vseh treh navedenih sektorjev.

Morda je danes nekoliko nenavadno, da poleg recentnega gradiva navajamo kot enakopraven vzporedni znanstveni material tudi zgodovinsko gradivo, bodisi materialno bodisi pisano. Vendar to ni novost v etnografiji. Vsem našim starejšim etnografom je ta način dela znan. Da navedem samo prekrasno delo Tihomira Djordjeviča in da niti ne omenim, kako globoko v temelje našega dela sega dragoceno bogastvo v delih L. Niederla, tako po količini zbranega pozitivnega znanja, kakor tudi po metodi, ki z njo gradivo obravnava.

Omejitev na specialno obdelavo inventarja materialne kulture vse bolj in bolj prevladuje v našem sedanjem delu. To se vidi tudi pri muzejskem delu naših ustanov, saj priteka v muzeje bolj ali manj gradivo prav iz tega sektorja.

Ali je taka zožitev dejavnosti upravičena? Nekaj upravičenosti zanjo je v tem, da moramo vsi v naših muzejih opravljati nujno korekturo zbranega dela prejšnjih generacij. Četudi ne podcenjujemo zaslug zadnjih dveh generacij, ki sta nam ohranili dragoceno etnografsko dediščino, nam vendar danes ne ustreza več način, kako se je to gradivo zbiralo. Prizadevati si moramo, da poleg reprezentativnih predmetov — največkrat samo estetsko-vsebinskih — ugotovimo (in dokler je le še mogoče na terenu obdelamo) tudi gradivo povprečnega življenja našega delovnega človeka, kakor se nam je iz prejšnjih dob še ohranilo v naš čas. Še daleč nimamo dovolj ugotovljenih oblik osnovne ekonomike, proizvodnih sredstev in prvotnega orodja, načina izkoriščanja proizvodnih sil in tudi samega postopka pri proizvodnji, pa tudi vseh drugih materialnih oblik v življenju naših ljudstev, da bi mogli misliti, da je to poglavje že končano. Z izrazom »končano« mislim pri tem, da bi imeli vse to gradivo že dokumentarno zbrano v naših ustanovah za tisti čas, ko bodo te oblike na terenu že ugasnile, kar se bo z neminljivo zakonitostjo zgodilo že v bližnji bodočnosti. Upravičeno si zato prizadevajmo, da bo v naših muzejih obsežen oddelek določen za znanstveno obravnavanje inventarja materialne kulture.

Vendar ne smemo biti pri našem delu enostranski. Družbeni odnosi, oblike družbene strukture, pa tudi vse oblike višjega družbenega doživljanja, torej celotno poglavje tradicionalne in umetniške folklore, so v življenju širokih ljudskih množic tako povezane z materialnim oblikovanjem, da bi izločitev prvega sektorja ne glede na druge življenjske manifestacije prešla v kopičenje gradiva brez zadostne znanstvene vsebine.

Na podlagi tega, kar smo do zdaj povedali, povzemimo na kratko odgovor na vprašanje: kakšne so naloge naše etnografije?

Seznaniti se in znanstveno ugotoviti življenjske odnose, v katerih se je razvijal prehod naših ljudstev iz preteklosti v sedanost in ki so rezultat dogajanja prejšnjih razvojnih obdobj; pridobiti si poznavanje pogojev in zakonitosti, ki so bili odločilni za to dogajanje v prejšnjem razvoju na poti, ki so jo naša ljudstva prehodila v preteklih

časih. Naposled v recentni etnografski sliki naših dežel poiskati in znanstveno ugotoviti tisto kulturno dediščino, po kateri je mogoče dokumentirati aktivni prispevek naših narodov v občekulturnem dogajanju.

Spremljati to dogajanje pri historično neopredeljenih množicah, tistih nevidnih, toda močnih pokolenjih delovnih ljudi, ki so bili pod tanko skorjo vladajočega razreda glavno jedro etničnega organizma.

Tako torej prehaja delo aktualne etnografije iz okvira specialne ozke discipline na široko cesto ugotavljanja »potov kulture«, kakor bi rekel Birket-Smith, v naši etnografiji pa zlasti tistih potov, na katerih so naši narodi vlagali svoje napore in delež svoje tvornosti v temelje našega sedanjega življenja.

Résumé

LES TACHES DE NOTRE ETHNOGRAPHIE

L'auteur montre quelle est la tâche actuelle de l'ethnographie yougoslave et, après une brève revue de la situation de l'ethnographie dans la science mondiale, il en arrive aux conclusions suivantes:

Nos ethnographes doivent tout d'abord pénétrer scientifiquement les rapports vitaux dans lesquels les peuples de Yougoslavie ont passé des périodes précédentes à la période actuelle, les rapports qui sont le résultat des activités des phases évolutrices précédentes, et par là les conditions et lois de cette évolution. Dans l'ethnographie récente les ethnographes doivent étudier scientifiquement l'héritage culturel qui documente l'apport de nos peuples dans la vie culturelle en général.

De plus, les ethnographes doivent étudier ce processus dans les masses populaires historiquement non fixées, dans ces générations invisibles mais vigoureuses du peuple travailleur qui, sous la mince écorce de la classe dirigeante, fut le principal noyau de l'organisme ethnique.

Ainsi orientée, notre ethnographie passera du cadre d'une discipline spéciale à une vaste étude des activités culturelles en général, insistant tout particulièrement sur le problème de l'évolution. Employant l'expression de Birket-Smith «Kulturens Veje» — voie de la culture, l'auteur souligne que notre ethnographie doit étudier surtout ces voies où la force créatrice de nos peuples a jeté les bases de notre existence actuelle.

LJUDSKO STAVBARSTVO V NAŠI ETNOGRAFIJI

Vilko Novak

Kmečka hiša velja poleg noše nestrokovnjaku za glavni predmet v raziskavanju materialne kulture, če ne etnografije sploh. Tudi naša strokovna literatura dokazuje večje zanimanje za hišo, kot n. pr. za prehrano, poljedelstvo, živinorejo ali katerokoli drugo panogo materialne kulture. Tako je bilo domala tudi drugod po svetu, kjer pa so danes že zelo poglobili delo za raziskavanje vseh teh panog.

Nadrobnejši pretres naše literature o kmečki hiši — o mestni še niti začeli nismo govoriti — pa nam pokaže, da je v njej malo sistematičnega dela, da so njeni vidiki zelo različni, v splošnem pa pomanjkljivi, ker se avtorji niso ozirali na sodobno stanje etnografije v svetu. Zato niso dovolj obdelane posamezne pokrajine, ne posamezni hišni tipi, kar naj bi bila osnova za sintetično delo o slovenski hiši, ki jo danes najbolj reprezentativno prikazujejo nestrokovne publikacije.

Prav pred petdesetimi leti je objavil A. Haruzin prvi znanstveni deli o gorenjskem ljudskem stavbarstvu. Za njima se je lotil dela Matija Murko, a je pri prvem spisu te vrste tudi obstal. Pomemben nadaljevalec njegovega dela je bil Janko Lokar s spisom o belokrajinski hiši in šele konec dvajsetih let se pojavijo novejši raziskovalci, med njimi najpomembnejši Stanko Vurnik s prvo nadrobno utemeljitvijo hišnih tipov na Slovenskem. Za njim je te vrste raziskovanje skoraj prenehalo. Njegovo razdelitev hišnih tipov sta razširila A. Melik, ki je prispeval antropogeografsko oznako slovenske hiše, in R. Ložar, ki je podal pregled dotedanjega raziskavanja, sintezo in opozoril na nove probleme.

Podobno pomanjkljivo je slikovno in risarsko gradivo o naših ljudskih stavbah. Kot vzor dobro ilustrirane razprave o nekem hišnem tipu moremo imenovati Vurnikovo o alpski hiši. Sledi ji Maučeceva študija o prekmurski hiši. Tudi Etnografski muzej v Ljubljani se kljub lepi zbirki fotografij še ne more zadovoljiti, ker mnogi predeli Slovenije še niso obdelani.

Zaradi nepopolnega dosedanjega dela in zavoljo dolgega zastoja v raziskavanju moremo reči, da je naše etnografsko delo na področju ljudskega stavbarstva v zagati, ki je tem bolj odgovorna, čim hitreje izginjajo primeri starih naselij in poslopij.

Še mnogo manj ko s hišo pa smo se doslej ukvarjali z ostalimi zgradbami našega podeželja. Največ moremo na tem področju pokazati z Melikovo monografijo o kozolcu, vse druge gospodarske stavbe pa so še docela neobdelane.

Novo dobo je načelo tudi na področju ljudskega stavbarstva v naši etnografiji načrtno delo Etnografskega muzeja v Ljubljani, ki s svojimi delovnimi skupinami že peto leto smotrno raziskuje naše pokrajine. Tudi o našem stavbarstvu bomo dobili jasno podobo razvoja in današnjega stanja šele tedaj, ko bomo temeljito preiskali v vseh pokrajinah vsaj nekaj vasi, ter z opisi, študijem, slikami in risbami zbrali dovolj gradiva za analitične študije in sintetične prikaze. To potrebo je spoznal že umetnostni zgodovinar A. Stegenšek v poročilu o Murkovi razpravi o južnoslovanski hiši v ČZN 1907, 180. Žal do zadnjega časa naše znanstvene ustanove in posamezni raziskovalci niso dovolj resno pretehtali tega nujnega pogoja za uspešno delo.

Med današnjimi in bodočimi nalogami, ki čakajo naše raziskovanje ljudskega stavbarstva, je kronološko še vedno na prvem mestu iskanje zvez med predslovenskimi in staroslovenskimi zgradbami na našem ozemlju z razvojem naših stavb. Od vedno bolj aktivnega arheološkega dela pri nas moremo pričakovati za to potrebnega gradiva.

Še vse premalo jasno sliko imamo tudi o tipih našega naselja, in zlasti o legi domov in hiš v njih. Tako bo treba pojasniti lego in zvezo posameznih poslopij, ki tvorijo samine, v zaselkih in raznih oblikah vasi, kakor tudi v posameznih pokrajinah ali etnografskih območjih.

Kmečki dom je bil doslej v naši etnografiji premalo gledan kot celota, ker je bila v ospredju skoraj vedno le hiša. Zato bo treba razporeditvi in legi zgradb, dvoriščem, vrtovom itd. posvetiti mnogo pozornosti.

Pri študiju hiše same moramo čim izčrpnije odgovoriti na vsa vprašanja sodobne etnografije o tem predmetu: od načina gradnje z vsemi običaji, dejanji in verovanji preko tlorisa, konstrukcije, oznake zunanjščine pa do funkcije prostorov in razmestitve pohištva. Če opozorimo, da vsebuje kvestionar Etnografskega muzeja v Ljubljani za poslopja doslej 35 točk z več vprašanji pod točkami, tedaj dobimo pojem o obsežnosti predmeta in resnosti načrta, ki se izvaja.

Paziti moramo še na nekaj: poleg nadrobnih opisov osnovnih, starih hišnih tipov — pri čemer moramo v večji meri ko doslej prirediti tudi študij istega tipa na sosednem etničnem ozemlju — moramo ugotoviti, v koliki meri so še zastopane stare oblike hiš, na drugi strani pa, kakšne nove, pomeščanjene oblike se širijo, odklejš, zakaj in v kolikšnem obsegu. Kartografsko je treba prikazati ne le razširjenost osnovnih hišnih tipov, marveč tudi gostoto krajev, kjer ti še prevladujejo, in nasprotno kraje z novimi oblikami hiš.

Prav toliko kakor s hišo pa se moramo ukvarjati tudi z gospodarskimi poslopji. Glede teh nas čaka toliko več dela, ker smo

jih doslej skoraj docela puščali v nemar. Tudi tu nam bodo nadrobne študije o hlevih, svinjakih, podih, gumnih, listnjakih, kurnikih, kaščah, kletah, pojatah, gorskih hramih, planinskih stanovih in senikih, kozolcih itd. odkrile tipe posameznih območij, njih povezanost s sosednim ozemljem, njih pomen za razvoj našega ljudskega stavbarstva, njih mesto in funkcijo v našem gospodarskem obratu, značilnosti ljudske umetnostne tvornosti (rezbarije, slike itd.) na podih, kaščah idr.

Poleg študijskih vprašanj, ki se odpirajo sama od sebe pri delu, je važno z vzgojno-prosvetnega, propagandnega in znanstvenega stališča vprašanje varstva tipičnih zgradb, ki bodo tudi za bodočnost ohranile značilne primere naše ljudske tvornosti in nujno dopolnile muzejsko gradivo z ostalih področij ljudskega življenja. O tem pomembnem vprašanju pa bo govor v posebnem spisu prihodnjega letnika SE.

Prav tako je povezano v zvezi z varstvom etnografskih spomenikov vprašanje muzeja na prostem, kjer bi varstveni in z njimi zvezani problemi prišli najmočneje do veljave. Ljubljana ima bolj ko kako drugo mesto izredne naravne prednosti za postavitev takega muzeja. Čeprav se zdi to vprašanje danes morda še daleč od uresničenja, vendar bi se ga morali nujno lotiti s študijsko-pripravljalne strani, saj tako delo traja precej dolgo, če naj prinese dozorele uspehe.

Ob sleherni stavbi se načinja vrsta problemov, toda najvažnejše — kar velja za vso našo etnografijo — je, da se zavemo v a ž n o s t i vseh teh vprašanj za nas same in za vso evropsko etnografijo. Iz tega bo sledila zavest o d g o v o r n o s t i vseh strokovnih in ostalih odločujočih činiteljev, da s tem sistematičnim delom resno in v vsem obsegu pričnemo, tako da nas čas s svojo uničevalno silo ne bo prehitel in postavil pred sodbo kulturne bodočnosti doma in v svetu. Zavedati se moramo, da niti delo za študij ljudskega stavbarstva niti vse ostalo ogromno etnografsko delo ne bo moglo biti prav in v zadovoljivi meri opravljeno, ako bo še nadalje prepuščeno sedanjemu počasnemu tempu in ozkemu številu delavcev. Zavedati se moramo, da gre za naša vprašanja, za zgodovino lastnega ljudstva, za njegovo tvornost in oblike njegovega življenja. In še bolj se moramo zavedati, da prav na tem področju predmeti s tradicijo vred naglo ginejo, medtem ko n. pr. predmeti drugih ved (arheologije, umetnostne zgodovine itd.) čakajo. Zato je najvažnejše vprašanje s t r o k o v n i h d e l a v c e v, ki jih je treba pravilno vzgojiti, da bodo mogli opraviti vsaj del naloge, ki nas čaka. Če pomislimo, da ima danes Etnografski muzej v Ljubljani samo dve strokovni moči, naši pokrajinski muzeji pa nimajo nobenega etnografa, tedaj spoznamo živo vso potrebo po študiju ljudske kulture. Sleherni naš pokrajinski muzej bi moral imeti za vsako panogo ljudske kulture posebnega strokovnjaka. Pozitivno reševanje vprašanja študija lastne ljudske kulture je pri nas bolj ko kdaj koli prej aktualno v marsikaterih pogledih.

Résumé

L'ETHNOGRAPHIE SLOVÈNE ET L'ARCHITECTURE POPULAIRE

Bien que plusieurs études aient déjà été écrites sur la maison paysanne slovène, les problèmes ethnographiques qu'elle pose n'ont pas encore été suffisamment étudiés. On n'a pas encore touché à la question de l'architecture populaire dans les villes et les bourgs. C'est aux bâtiments domestiques qu'on a prêté le moins d'intérêt jusqu'ici. C'est pourquoi l'auteur énumère les tâches qui attendent les ethnographes slovènes dans ce domaine. Il souligne la nécessité de recherches systématiques sur le terrain qu'a déjà inauguré le Musée ethnographique de Ljubljana il y a quelques années, puis la protection des bâtiments importants et le besoin d'un musée en plein air.

KAŠTE NA DOBROVLJAH

Franjo Baš

Dobrovlje je ime za hribovje in naselje.* Hribovje Dobrovlje loči na zahodu od Menine, ali kakor jo savinjski Poljanci imenujejo od Šavnic, prelaz Lipa, od koder se v lahnem loku vleče proti severovzhodu, kjer ga zaključuje zavoj Savinje pri Mozirju. Naselje Dobrovlje pa pomeni zaselške in samotne kmetije na apneniški gmoti severno in severovzhodno od Črete (996 m), kjer se konča višji zahodni (900—1077 m) gozdnati in zato na slemenu neposeljeni greben in od koder se gmota proti severu polagoma razčlenjuje v planoto s tremi hrbti, ki se strmo spuščajo proti Dreti in Savinji. Tu so poseljena predvsem jugovzhodna in zahodna pobočja ter jame ali globače imenovane kraške doline in vrtače med hrbti na severovzhodu od Črete, na severu od Grmade (897 m) in na severozahodu od Brezovca (812 m). Kraški značaj Dobrovelj kažejo sicer tudi podzemeljske jame, ki jih pozna Fr. Kocbek deset.¹ V skoraj kraškem svetu na severovzhodu od Brezovca leži osrednje naselje na Dobrovljah, zaselek desetih kmetij, to je petina vseh, ki jim pravijo Savinjčani Dobrovska vas.

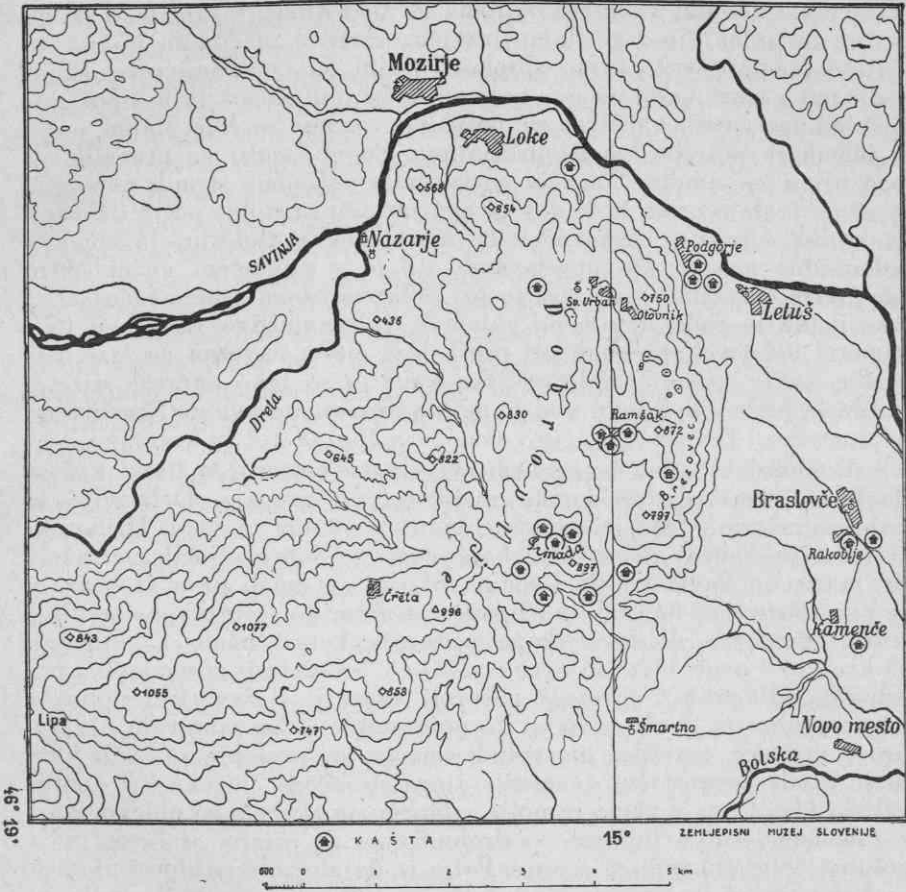
Za posamenze krajevne predele pozna Ig. Orožen² še imena Hrib, Podkrajem, Destava, Turn, Orešje, Predovje, Vrh, Vulčje in Sv. Janez in Pavel, ki pa so do danes izginila, ko jih nadaljujejo na Dobrovljah imena tamkajšnjih kmetij oziroma posestev Hribernik, Destovnik, Turnšek — 1944 požgan od okupatorja in doslej še neposeljen — Orešnik in Vrhovnik, v dolini Predovnik in Učakar, medtem ko pomeni Podkrajem danes toliko kot vznožje ali Podgorje.

Politično je bilo Dobrovlje v fevdalni dobi podložno gospoščini Žovnek in župniji Braslovče ter je ostalo del občine in KLO Braslovče in Letuš, razen manjšega severovzhodnega dela s Sv. Urbanom, ki je ob jožefinski upravni reorganizaciji pripadel Nazarju oziroma Mozirju.

* Za pomoč pri zbiranju gradiva za pričujoče poročilo se zahvaljujem vsem posestnikom kašt, ki so mi jih odprli, in Baševim v Kamenčah št. 4. Posebno zahvalo dolgujem stud. arh. J. Brumnju, ki je posnel in izdelal vse risbe. Enako Moderni galeriji v Ljubljani za fotoposnetke in B. Hribarju za Mekekovo kašto.

¹ Kocbek Fr., Savinjske Alpe, Celje 1926. Str. 200—1.

² Orožen Ig., Das Dekanat Frasslau, Celje 1880. Str. 25. — Dobrovlje je večinoma plurale tantum; pridevnik je dobroveljski, pa tudi dobrovski; prebivalec je Dobrovec; višji del Dobrovelj z Grmado in Čreto imenujejo Dobrovci med Letušem in Nazarji in v dobrovski vasi Planina.

Prometno gravitira severno in srednje Dobrovlje z vozovi na Nazarje, manjši južni del pod Grmado pa na Šmartno in Kaplo. 9½ km dolgi kolovoz iz Braslovč, ki ga omenja Krajevni leksikon dravske banovine, ne obstoji, razen kot pešpot. Izhodišče prometa in verjetno izhodišče tudi za poselitev iz Gornjegrajskega kažejo imena posestnikov kakor Uratnik, Jug, Plaminšek ali Zacerkovnik, ki so razumljiva za severno in osrednje Dobrovlje samo iz Nazarij ali Vrbovca in Mozirja. Zaradi ozke srednjeveške povezanosti Braslovč z Gornjim gradom bi bilo to tudi vse bolj naravno, kakor pa iz Žovneka. Posebno še potrjuje to narečje, ki je v osrednjem in severnem Dobrovlju vezano na Gornjegrajsko, južno od Grmade pa na spodnjo Savinjsko dolino.

Kmetije na Dobrovljah in posebno v Dobrovski vasi ležijo največ na prevalih iz ene jame v drugo (Napotnik, Ramšak, Covník-

Tisovnik, Otopnik, Turnšek) oziroma tik pod njimi. V jamah so stalna polja; ta prehajajo z gozdnim drevjem, zlasti z značilnimi lipami, ki dajejo poletno svežo krmo »prelast« živini, in poraslimi travniškimi ledinami v gozd. Gozd pa je v največji meri tudi pašnik in je s požigalničnimi lazi prispeval svet za poljedelstvo, ker so bila stalna polja v jamah za potrebe kmetij premajhna. Poleg kmetij na prevalih ali pod njimi so samotne kmetije na sončnih, večinoma strmih pobočjih, ki se pa še dajo orati, in to največ nad jamami za stalna polja (Hlastej, Strjanšek, Orešnik, Destovnik); ta pa največkrat zadostujejo samo za zelenjadne nasade. Če upoštevamo, da je v povprečni višini 750 m povprečna površina orne zemlje pri dobroveljskem kmetu manjša od 2 ha in da je rodovitna samo v jamah, je razumljivo, da je bil tudi samotni dobroveljski kmet pri preskrbi z žitom navezan na laze. Zaselške kakor samotne dobroveljske kmetije so tako agrarne oaze v gozdnem hribovju, kamor vodijo močno drevesnate ledine. Naselitvena svojevrstnost Dobrovelj pa je v tem, da ne pozna koč in kočarjev.

V srednjem veku, ko se Dobrovlje prvič imenujejo 1286,³ kažejo davščine njegovo gospodarsko različnost od vzožja. Dobrovlje so dajale desetino v pšenici in ovsu, Letuš v pšenici in vinu. Hribovski živinorejski značaj Dobrovelj izhaja iz posesti dobroveljskih podružnic Sv. Janeza in Pavla ter Sv. Urbana 1631, ki sta imeli prva 41 krav in 86 ovac, druga pa 54 krav in 62 ovac,⁴ medtem ko je cerkveno središče severovzhodnega dobroveljskega podkrajja Letuš⁵ imelo 1 vinograd, 55 krav in 5 ovac. Oves in ovce izražajo v preteklosti gospodarsko posebnost hribovitih Dobrovelj nasproti vzožju v Savinjski dolini z vinogradništvom. Ovčarstvo je do polpretekle dobe zahtevalo na Dobrovljah poleg govejega hleva tudi samostojno poslopje za ovčji hlev in je pastir prvenstveno pomenil tujega služočega človeka pri dobroveljski hiši. Oves z volno in polje z lanom sta skrbela za obleko, gozd z jabolčno lesnico in hruševo drobnico pa za pijačo, »tolkec«, in z gošnjimi češnjami tudi za žganje. Polje je dajalo zelje, ajdo in pšenico za kuho ter rž in oves za kruh, obenem z gozdom pa tudi skuho za svinje. Živinoreja je prispevala za kuho mleko, drugače pa je skrbela predvsem za vprego pri prevozu lesa, ki je bil temelj dobroveljskega gospodarstva. Do začetka XX. stoletja so savinjski Poljanci kupovali drva, pa tudi stavbni les, zlasti hraste in kostanje, na Dobrovljah »na štoru«, ga sami sekali in spravljali po drčah, kamor so ga Dobrovci vlačili s svojo vprego, v dolino. Sicer pa je slonelo dobroveljsko gozdarstvo na oglarstvu in na kostanjarstvu, ki je bilo važno tudi za prehrano. Do prve svetovne vojne je pričeval o pomenu dobroveljskega kostanjarstva kostanjev semenj, ki je bil od začetka oktobra dalje vsak petek v Braslovčah. Sem so pripeljali Dobrovci kostanj na vozovih, kakor pripeljejo danes v mesto krompir n. pr. okoličani Ljub-

³ Orožen Ig., Das Benediktiner Stift Oberburg. Maribor 1876. Str. 293.

⁴ Orožen Ig., l. c., str. 258.

⁵ Orožen Ig., Das Dekanat Frasslau. Celje 1880. Str. 33.

ljane ali Maribora, in ga prodajali Poljancem, predvsem pa trgovcem iz Gradca, gornjega Pomurja in Laboške doline. Za oglje pa je imela po izročilu vsaka kmetija svoje odjemalce v kovačih, podobno kakor je imel predvojni vinogradnik odjemalca v krčmarju. S savinjsko železnico 1891 je prevzel vlogo oglja premog, z nastankom industrij tanina v Šoštanju in bližnji Polzeli v začetku XX. stoletja pa so zlasti v prvi svetovni vojni padli kostanjevi gozdovi na Dobrovljah. Z razvojem industrije je moški, ki je odhajal prej v dobroveljske gozdove, šel v industrijo ali v premogovnike v Trbovlje ali v Škale. S padcem kostanjevih gozdov in s tem, da je primanjkovalo gozdarjev in pastirjev, ki so šli v obrt, ter z uvedbo premoga kot kuriva v Savinjski dolini namesto dotedanjih drv z Dobrovelj se je začelo gospodarsko nazadovanje in pospešeno črpanje iglastega in bukovega gozda, ki je danes povsod mlad ali kakor pravijo Dobrovci svetel. Izjema v tem gospodarskem nazadovanju je severno Dobrovlje pri Sv. Urbanu, kjer so ustvarile surovine za industrijo barve v Ljubiji pri Mozirju nove življenjske možnosti. Poizkusi, da bi ostalo Dobrovlje sodelovalo s spodnjo Savinjsko dolino pri kulturi hmelja, so se na vznožjih obnesli, v višjih legah pa samo deloma. Živinoreja pa spričo pomanjkanja pašnikov, za katere ji rabi, kakor smo že rekli, v bistvu gozd, gospodarskega nazadovanja ni mogla zadržati, temveč se je vanj vključila zlasti z nazadovanjem ovčereje. Tako je danes v Savinjski dolini ohranjeno samo še v izročilu, kako so hodili Poljanci po bogate neveste nekdanj na Dobrovlje ali pa da so bile najpremožnejše hiše pod braslovškim zvonom na Dobrovljah.

Gospodarsko stanje Dobrovelj v polpretekli dobi bo nemara najbolje ponazorilo gibanje prebivalstva. 1880 je živelo na Dobrovljah 274 ljudi, 1890 294, 1900 286, 1910 277 in 1930 254; ali: 1880 je pri 43 hišah živelo na kmetiji povprečno 6–7, 1900 pri 50 5–6 in 1930 pri 52 hišah niti 5 ljudi. Gospodarski vrhunec je doseglo Dobrovlje v času, ko je stekla savinjska železnica (1891). Gospodarsko nazadovanje Dobrovelj v zadnjih dveh rodovih se izraža v kmetijah, ki so v bistvu ostale takšne, kakršne so bile v sredi XIX. stoletja. Izpremenile so se na zunaj le z novo opekasto streho, ki je nadomestila starejšo slamnato ali skodlasto, v notranjosti pa s štedilnikom, ki je odpravil nekdanjo črno kuhinjo, ter s splošnimi prešami za sadje, ki so se razširile z gojenjem jabolčnih in hruševih moštnic. Zavoljo pomanjkanja stavbnega razvoja se je tako ohranila na Dobrovljah kot sestavni del kmetije kašta, ki je v Savinjski dolini v zadnjih dveh rodovih izginila, ali pa je prevzela nove naloge, ki jih v preteklosti ni imela, in je tako — razen po imenu — nehala biti kašta.

Kašto na Dobrovljah je vredno vzeti v etnografski razvid iz več razlogov. Prvič kot vir za zgodovino ljudske materialne kulture in pri tem predvsem kot vir za zgodovino naše podeželske hiše. Drugič zaradi poizkusa, koliko more etnografska arhitektura koristiti izpopolnitvi⁴³ pisanih virov, torej arhivalijam. V zvezi s tem, tretjič, zaradi meto-

dične ugotovitve, ali zadostuje obravnavati podeželske arhitekture samo z vidika tlorisa in strehe, in zaradi nujnosti, da stopa skupno s tem v ospredje obravnavanje nadrobnih nalog, ki jim je stavba namenjena, in zaradi katerih je nastala oziroma se razvojno izpreminjala. In četrtič še zaradi metodičnega vprašanja, ali je prav, da se obravnava hiša samostojno kot taka, ali pa jo je treba obravnavati v sestavu drugih delov kmetije.

Pri poizkusih, da dobimo odgovor na ta vprašanja, nudijo dobroveljske kašte hvale vreden študij. Na vzhodnem vznožju Dobrovelj je bilo v začetku XX. stoletja na črti Novo mesto (Šmatevž pri Gomilski)—Letuš še kakih 40 kašt, ki pa so v zadnjem rodu razen treh vse izginile. Tako moremo na vzhodnem vznožju zasledovati stavbarsko in gospodarsko presnavljanje kašt v nove namene, vzporedno s tem pa tudi ohranitev kašt na Dobrovljah, in tako oboje primerjati. Če se ne motim, imamo na Dobrovljah najštevilnejšo skupino kašt na Slovenskem: skupaj s Podgorjem in Lokami — ki ju moramo zaradi njihove popoldanske senčnosti šteti k Dobrovljam — jih je vseh 19, ki že zavaljo svojega števila zaslužijo, da jih slovenska etnografija vzame v razvid kot spomenike naše zgodovinske in sodobne ljudske materialne kulture.

V dosedanjem strokovnem slovstvu pri Slovencih kašte skoraj ne najdemo. Fran Hubad⁶ je opozoril na redki primer, ko tu in tam za shranjevanje mesa še postavljajo v bližini hiše kaščo na stebri, podobno golobjaku, kamor se pride po lestvi. Škoda, da Hubad primera, ki ga je narisal F. Wüst,⁷ ni lokaliziral, tako da ga moremo po naslikanem okolju samo splošno pripisati Slovenskim goricam, Dravskemu ali Murškemu polju, torej severovzhodni Sloveniji. Fr. Krainz⁸ navaja za sestavni del štajerske kmetije podzidano kaščo z odprto dvokapno streho, v kateri se shranjuje žito. Za Gorenjsko deli Iv. Franke⁹ kaščo v shrambo za žito v prvem nadstropju hiše in shrambo za meso v kamri na desno od veže; pač pa pozna na Dolenjskem in v Beli krajini¹⁰ manjšo enoprostorno stavbo za shrambo obleke v skrinjah in žita z žrmljami. V vrsto kašč, kakor jo je pokazal Fr. Hubad, spada Žerinova kašča, ki jo je 1948 posnela na Dolenjskem ekipa Etnografskega muzeja pri št. Juriju pri Grosupljem, in jo je objavil B. Orel.¹¹ R. Ložar¹² opisuje kaščo v širšem pomenu besede kot shrambo za žitno zrnje, meso ipd. obenem s kletjo, ki je shramba za okopanine in ki kaže samostojno poslopje na lesenih podstavkih. Samotna kašča ima vhodne

⁶ Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Steiermark. Wien 1890. Str. 214.

⁷ L. c., str. 211.

⁸ L. c., str. 150.

⁹ Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Krain. Wien 1891. Str. 398.

¹⁰ L. c., str. 402.

¹¹ Varstvo spomenikov, II, 1949, str. 34.

¹² Narodopisje Slovencev, I. Ljubljana 1944. Str. 143 ss.

stopnice na čelni strani; če pa stoji v isti črti kakor gospodarsko poslopje, ima vhod na podolžni strani z dvorišča. Na Štajerskem omenja V. Theiss¹³ kaščo v gručasti vasi in poudarja posebno velikost kašč v Murški dolini in na obmejnem ozemlju med Štajersko in Koroško. Takisto se je ukvarjal s kaščo na Slovenskem O. Moser,¹⁴ ko je iskal južno mejo koroške kašče, ki jo je kot verjetno zarisal po južnem vznožju Karavank in Savinjskih planin ter postavil mejnike koroške kašče v kaščah na Spodnjem Jezerskem, na Črničevu in na jugozahodu od Gornjega grada.¹⁵ Čeprav upošteva O. Moser redke posamezne kašče tudi na jugu od njegove južne meje koroških kašč, pade njegova meja že z obstojem skupine dobroveljskih kašt, ki pa prav tako niso zadnje. Od Zasavja in porečja gornje Pake se posamezne kašče nadaljujejo na Dolenjsko,¹⁶ kjer zavzemajo v vinogradniškem svetu posebno obliko zidanice, podobno kakor vrh v Prlekiji.

V tehniko je kašča¹⁷ zračna, suha, pred ognjem in tatvino varna kmetska shramba za žito. V primeri s kmetško hišo je v zgodovini, geografiji in etnografiji malo obdelana in tako tudi njeni začetki niso jasni. Verjetno se je v prazgodovini žito shranjevalo v glinastih posodah, nad katerimi je postala potrebna streha. Tako razumemo Varonove navedbe o kletnih žitnicah v Kapadociji in Traciji — torej na Balkanu, kjer so se te vrste žitnic ohranile do polpretekle dobe — ter Tacitove v Germaniji. Zaradi geoloških vzrokov (prod!), toplotnih razmer in zaradi pomanjkanja zračnosti ne moremo sprejeti razlage jaška v Ljubljani^{18a} na vrtu Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Gosposki ulici za žitnico, ki bi bila v tej obliki mogoča edino v enotnih kamnitih, glinastih ali puhličastih tleh.^{18b} Zanimivo je, da Capitulare de villis Karla Velikega kašče nikjer ne omenja, ko našteva hiše (aedificia), hleve (stabula), kuhinje (coquinae), pekarnice (nistrina), preše (torcularia) in hiše, kjer stanujejo ženske (genicia). Po tem sodč takratni srednji vek še ni poznal kašče v našem pomenu besede kot stavbe z več nalogami (klet, žitnica, mesnica in sušilnica), temveč shrambe, ki so bile vključene v pekarno, prešo in žensko hišo; torej podobno kot antika, ki loči samo leseno od zidane žitnice (granum in horreum). Za Koroško omenja G. Graber,¹⁹ da segajo posamezne kašče v XV., da pa niso redke iz XVI. stoletja. Na Slovenskem so menda

¹³ Theiss Viktor, Steiermark. Weimar 1940. Str. 19.

¹⁴ Die Pfostenspeicher Kärntens. Carinthia I. CXXXII. 1942. Str. 219—61.

¹⁵ L. c., str. 224. Pomota pa je v prilogi besedila h karti 1 (znak 3, točka 3 in slika 4 iz Mittena v Mölltalu).

¹⁶ Dolenjsko je spodnjesavinjski naziv za ozemlje pod Celjem proti Sotli in Savi.

¹⁷ Frey E., Luegers Lexikon der gesamten Technik, Berlin-Leipzig 1929, Speicher.

^{18a} Korošec J., Arheološka poročila za leto 1948. SAZU. Dela 3. Ljubljana 1950. Str. 25 ss., sl. 5.

^{18b} Ivaniček Fr., Ljetopis Jugoslavenske akademije. Knjiga 55. Zagreb 1949. Str. 123, sl. 18—21.

¹⁹ Graber G., Volksleben in Kärnten, Graz 1941. Str. 95 ss.

najstarejše kašče iz XVII. stoletja. Iz tega smemo domnevati, da se je kašča v našem pojmovanju razvila med XV. stoletjem in kapitularjem Karla Velikega o upravljanju kronskih posestev, torej v visokem in poznem srednjem veku v zvezi z racionalizacijo kmetijstva na podlagi ustaljenih kmetij. Pri tem se zdi, da je nastala kašča kot shramba z več nalogami samo pri kmetih, medtem ko je fevdalec uporabljal zgolj shrambo z določeno specializirano nalogo, kakor jo je imela na primer žitnica, granarium, spicarium, in da se je grajska kašta v našem pojmu besede razvila šele v zgodnjem novem veku. Pred nastankom samostojnega poslopja za kaščo je kmet v ozemlju dimnice shranjeval žito tudi na podstrešju nad ognjiščem; posebnega vprašanja o žitnici v dimnici pa na tem mestu ne načenjamo in ugotavljamo samo, da zavarovanje žita v skrinjah na podstrešju dimnice zaradi toplote z ognjišča ni bilo rešeno.

Kašta na Dobrovljah je samostojna stavba v kmetiji, ki rabi predvsem za shrambo živil, pa tudi za njihovo pripravlanje, n. pr. sušenje in za shranjevanje orodja. Na Dobrovljah sestoji iz v pobočje zidane kamnite kleti, »kevdra«, ki je shramba za pijačo in skuho, to je zelje, okopanine in povrtnine. Nad kletjo je lesena »kašta« v ožjem pomenu besede, shramba za presušeno meso, slanino in žito, pogosto tudi spalnica za hlapce ali odrasle domače sinove; kot spalnica pa tudi shramba za orodje pri dnevnem delu. Okoli kašte je vsaj na eni čelni in podolžni strani »gank«, za katerega je še znano ime sušilnik, kamor vodijo s pobočja lesene stopnice; sušilnik rabi za sušenje pridelkov, n. pr. fižola, zraven pa tudi za vsakdanje sušenje perila. Podstrešje »na kašti« z dostopom iz sušilnika je sušilnica in shramba za domače in gozdno sadje, semena in zraven shranilo za lahke potrebščine, kakor za košare, pletarje ipd. Vsa kašta s shrambo za pijačo in skuho v prizemlju, za meso, zabelo in žito nad kletjo v kašti ter za sadje, gozdne sadeže in semenje na kašti je tako skladišče prehrane za vso hišo in družino ter je v svojem bistvu neposredno povezana s kuhinjo v hiši. To pride do izraza v medsebojni legi kašte in hiše, kjer je kašta hiši v vsej kmetiji najbližja stavba.

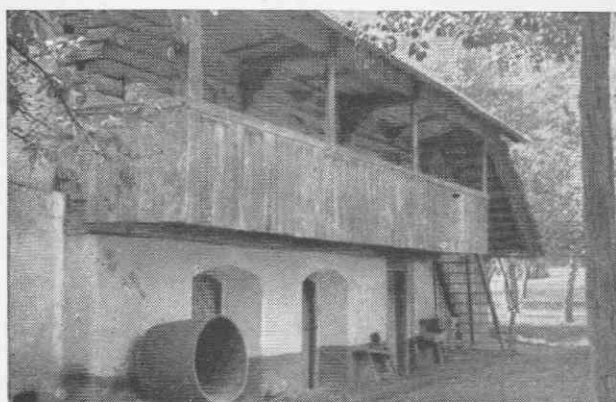
Povezanost kašte s hišo kot shrambe za kuhinjo se izraža poleg neposredne bližine hiši tudi v položaju kašte do kmetije kot prometnega vozla ali prometnega križa celotnega kmetskega posestva. Posamezne stavbe v kmetiji so z vhodi orientirane na prometni križ, ki ga izražajo lege hiše in posameznih gospodarskih poslopij, tako da je dovoz pridelkov z vozovi do njih najlažji, obenem pa tudi najbolj prikladno spravilo pripeljanih pridelkov pod streho. Orientacija kašte na vozovni promet po njenih nalogah kot shrambe za živila in skuho ni tako nujna, kakor n. pr. pri hlevih s shrambo za seno oziroma otavo ali pri hiši zaradi dovoza n. pr. vode v časih pred vodnjaki, ki so nastali na Dobrovljah največini šele v dobi zadnjih dveh rodov. Zato pa je orientacija kašte na promet vedno skupna s hišo; kašta stoji tako, da je mogoč dovoz med njo in hišo (Zacerkovnik, Pušner na Dobrovljah,

Sl. 1. Dobrovlje. Zacerkovnikovi kašti

Sl. 2. Dobrovlje. Vrhovnikova kašta
(vhoda v kleti in preša)

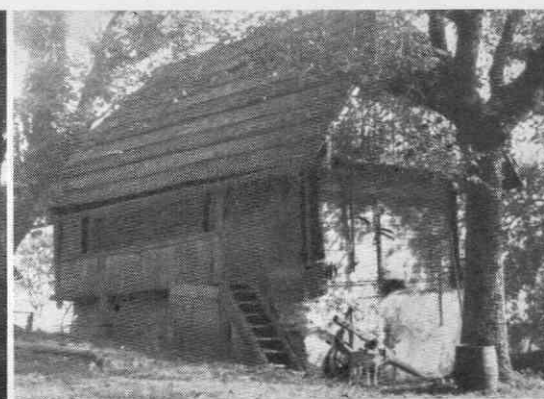

Sl. 4. Podgorje. Mekekova kašta (zgoraj)

Sl. 5. Podgorje. Mekekova kašta (sušilnik)

Sl. 5. Podgorje. Pečovnikova kašta
(levo spodaj kevder, desno zgoraj kašta)

Sl. 6. Dobronlje. Jugova kašta
(vhod na sušilnik in v prekašto)

Golob v Podgorju), ko stojita kašta in hiša druga proti drugi, ali pa ko je os kašte in os hiše prav ista ter se kašta in hiša nadaljujeta druga za drugo (Orešnik, Vrhovnik). Ni pa bilo mogoče najti enega samega primera prometne orientacije kašte mimo hiše, n. pr. na hleve ali na kozolec, kar bi bilo naravno, saj se skuha za v klet obrezuje ali suši na kozolcu ali hlevih, se žito mlati in veje na podu na marofu ter se z marofa ali kozolca spravlja v klet ali kašto v ožjem pomenu besede. Pri tem je kašta vedno orientirana na prag hiše, ki ji je namenjena ali ji pripada kot shramba, in iz katere hiše se tudi trajno uporablja, medtem ko je s kozolcem ali hlevi povezana samo začasno v času po žetvi. Tako ne veljajo za Dobrovlje navedbe v Narodopisju Slovencev,²⁰ da imajo kašče na samem vhod običajno na čelni strani, kašče, ki stojijo v isti črti kakor gospodarsko poslopje s podolžno stranjo, pa iz dvorišča; pač pa se vhod ravna vedno po najbližjem in najugodnejšem mogočem stiku kuhinje oziroma hiše s kaščo. Orešnikova ali Napotnikova kašta ležita v osi gospodarskega poslopja, obe z vhodi s čelne strani; Matkova na samem, se pravi na robu nekdanje kmetije, pa od podolžne strani. Edina tovrstna izjema med dobroveljskimi kaštami je Zacerkovnikova krompirjeva kašta z lego v sredi med hlevi in hišo; orientirana je s kletjo na hleve in z delavnico na hišo, je pa po svojem nastanku in nalogah prav primer zase, kar bomo videli pozneje. Po svoji nalogi in legi je dobroveljska kašta dopolnilna stavba kmetški hiši, in to zlasti kuhinji ter pomeni na mešanem gospodarskem posestvu po legi in nalogah podobno pomoč hiši, kakor jo na drugi strani nudi kozolec kot sušilnica in senik za hleve.

Klet je zidana iz apnenca ali skriljavca in vezana z apneno malto, pa tudi z ilovico; proti pobočju najdemo tudi suhi zid; ta je zložen iz kamnov brez vsake vezi (Orešnik). Zid je vkopan v zemljo ali pozidan na kamnit temelj in širok do 62 cm. Vrata so visoka 1,5 do 1,6 m in široka nad 1 m, tako da pač upoštevajo pravilo sodov ali kadi v kleti in iz nje, ne pa tudi človeka, ki jih prenaša ali prinaša pridelke, da jih z njimi napolni; to je mogel storiti samo upognjen. Tla so iz nabite ilovnate zemlje z vmesnimi ploščatimi kamni. Klet sestoji vedno iz dveh prostorov (sl. I/2), eden je za sadjevec, drugi za skuho. Vsak prostor ima svoj vhod zato, ker ne moreta biti kislo zelje ali kislja repa v istem ozračju s tolkovecem in narobe. Vzidana je v pobočje, obratno od kaštnih kleti na polju, to je v Savinjski dolini, z vhodoma od spodaj. Ker je klet vsaj nekoliko vlažna, je uporabljajo tudi za shrambo n. pr. viter za koše, ki morajo biti vlažne, da se pri pletenju ne lomijo. Obokanih kleti nisem našel, razen v poznejših iz XIX. stoletja na polju (Plavčeva puša, Kamenče št. 12). Višina od nabitih ilovnatih tal do stropa je komaj večja od povprečnega moškega, zadostuje pa za namestitev in polnitev sodov v velikosti običajnega polovnjaka na kostanjevih ležiščih, ne pa tudi za zeljne kadi, ki držijo do četrti-

²⁰ Ložar R., l. c., str. 145 ss.

njaka. Tako ima n. pr. pri Napotniku kletni strop odprtino, skozi katero so vsipali zelje od zgoraj iz same kašte v kad in od koder so zelje tudi tlačili, medtem ko so podmivali iz kleti. Kislo zelje je bilo na mizi leto in dan, tako da sta se velikost posestva in njegov donos, pa tudi kleti merila po zelju in pijači. Klet za skuho pri Jugu je velika za eno, pri Strjanšku pa za dve kadi. Klet za sadjevec drži navadno 5 do 6 polovnjakov.

Presenetljivo je v teh kletih, ki so vzdane v pobočja, da vanje ne vdira voda iz višjih leg, ki padajo proti kašti. Podoba je, da vprav ilovica kot zidna vezava s svojo vodno kapaciteto in kapilariteto omogoča spričo napetosti pobočij, da odteka voda ob gornjem podolžnem zidu na obe strani, kar otežuje tod nastanek stranskih, čelnih vhodov, ker bi mogla skozi te vdirati voda v klet. Pogosto je klet brez oken in se zrači samo skozi vrata ali odprtino v stropu nad željno kadjo. Kjer pa so okna, »dušniki« ali »zračniki«, so majhna v obliki vodoravnih (sl. III/4) ali pokončnih strelnih lin (Pečovnik, sl. I/5) in dosežejo tudi v poznejših prezidavah redkokdaj velikost manjših oken z daljšo stranico pravokotnika do pol metra (Destovnik, sl. II/2).

Z razvojem sadjarstva je nastala v neposredni bližini kleti za pijačo preša pod pristreškom (Vrhovnik) ali pa na čelni strani (Zacerkovnik, sl. I/1). Z razvojem hmeljarstva se je na čelni strani pojavila sušilnica za hmelj (Mekek, sl. I/4), ki je celotni stavbi polagoma odvzela njene prvotne naloge in jo prilagodila potrebam hmeljarstva, tako da je prišlo tudi staro ime kašta iz rabe in ga je nadomestilo novo ime: sušilnica za hmelj. Tudi klet za skuho je na svojem prvotnem pomenu izgubila z uvedbo kave v dobroveljsko prehrano namesto zelja pri zajtrku. Zato pa je postal krompir po količini osrednji pridelek, ki se shranjuje v kleti za skuho. Nove kulture tal oziroma novi pridobitveni obrati so prilagodili prostore v kašti novim potrebam, ki so po svojem nastanku imeli druge naloge. Poleg teh pa je klet ostala, kar je bila že od svojega začetka: prostor za kuhanje žganja (Strjanšek), sušilnica sodov čez poletje (Vrhovnik) ali za velika dela in praznike hladilnica za sveže meso in zelenjavo.

Nad zidano kletjo je lesena kašta s sušilnikom, ki pa manjka edino pri Križniku. Kašta sestoji iz dveh prostorov (sl. II/1), iz prvega ali tako imenovane »prekašte« in iz drugega ali kašte v ožjem pomenu besede. Kašta ima tako troje pomenov: prvič kašta kot celotna stavba, drugič kašta kot osrednji del poslopja nad kletjo in pod ostrešjem in tretjič kot prava shramba za žito in suho meso. Po tlorisu se »prekašta« in kašta skladata s kletnima prostoroma pod njima, in to povečini tako, da je velikost »prekašte« enaka kleti za pijačo, velikost kašte pa kleti za skuho. »Prekašta« je shramba za kovinsko orodje in potrebščine (žage, sekire, cepini, verige, obroči itd.), pogosto pa tudi spalnica za hlapce (Strjanšek), odrasle sinove (Vrhovnik) ali mladi par, ki čaka, da prevzame posestvo (Zacerkovnik). Kašta pa je prostor s »plédarji«, »prédeli« ali »košti« za žito. To so zaboji ali skrinje, ki

merijo po 12 (Vrhovnik), 18 (Napotnik), 24 (Jug) ali 30 (Orešnik) mernikov rži, pšenice, ovsu ali koruze in se po teh štirih vrstah žita tudi imenujejo, medtem ko poimenovanja pletarjev po ječmenu, prosu, ajdi ali fižolu nisem našel. Pač pa se gledajo trije pletarji za stare, koruzni pa za novega (Lešnik). Poleg pletarjev za žito so bili v kašti tudi zaboji ali pa sodi s suhim sadjem in lesenom, po možnosti vrbovo vedro za mast (Pušner). Masti po kolinah niso vedno razpuščali, temveč so jo obešali v kašti kot slanino (Jug) in jo za potrebo kuhe dnevno sproti rezali in sproti razpuščali. Kakor slanina je viselo tudi presušeno meso na lesenih klinih in kljukah po stenah, prečnikih in celo s stropa. Meso ali slanina je visela s stropa ali z rant pod stropom, tako da se je sušila na zraku. Orodje v »prekašti« je viselo ob stenah ali pa bilo nanje naslonjeno. Medtem ko je bila kašta do zadnjega časa samo shramba za žito, presušeno meso, slanino in suho sadje, pa je »prekašta« po izročilu tudi prostor za sklednik s kuhinjsko in jedilno posodo, obleko, ki je bila shranjena v skrinji (Pušner, Mekek), in za zdravilne rože (kamilice, ajbiš, melisa, pelin, tavžentroža ipd.), shranjene v košari pod stropom.

Zunaj kašte je sušilnik na prehodu kleti v kašto (sl. I/6, I/3 in II/2) z vhodom v »prekašto«. Po potrebi so uporabljali za sušenje tudi strop pod sušilnikom, kjer so vodoravno namestili rante in nanje obešali perilo, fižol ipd., kjer ni bilo sušilnika, pa prav tako tudi podstenje nad vhodom v klet. V steni kašte, kjer ni sušilnika (sl. I/6) se shranjujejo kose, grablje, srpi ter so med posameznimi tesanci zasajeni cepini, kladiva ali obešene lestve za vozove. Pri Križniku, kjer ni sušilnika, sušijo na kašti perilo.

Lesena kašta nad kletjo sestoji v tesarskem pogledu iz dveh delov: iz oklepa — kar je danes bolj znano za ograjo pri vodnjaku — in nad njim iz stola s streho (sl. II/1). Podolžno naloženi tesanci se pravokotno križajo v vogalih (sl. IV/8, 5, 7) in sestavljajo za moža visoke stene v sestavu brunaste²¹ stavbe. Podloga, to je tesanec na kletnem zidu, je močnejši in pogosto iz hrasta, drugače pa je vsa stavba kašte iz mehkega lesa. Starejše kašte do konca XVIII. stoletja poznajo samo tesan les in tesane deske, nato pa se v XIX. stoletju pojavljajo deske, ki so žagane doma na roko z domačo veliko žago (Orešnik). XVIII. stoletje je na Dobrovljah rado uporabljalo klane, polovičene tesance (sl. I/3), ki so navznoter navpični, navzven pa izbočeni. Glave (sl. I/3), to so izstopajoči konci polovičenih tesancev, so prav učinkovito obdelane in tudi barvane z minijem (Brezovnik, sl. IV/5). Ker tesar s prisekavanjem tesančeve glave ni mogel zlahka stesati ravnega pokončnega konca, je bilo tesano zaključevanje glave hkrati tudi njeno dekorativno

²¹ Uporabljam ta izraz po St. Vurniku, Kmečka hiša Slovencev na jugovzhodnem pobočju Alp. Etnolog IV/1. 1930. Str. 50. Zavedam se, da ne označuje v ničemer nemškega Blockbau in ga rabim, ker na Dobrovljah ustrežajočega nisem našel, dokler naši stavbeniki ne uvedejo primernege.

izoblikovanje, in to posebno s posnemanjem robov. Pri žagi, to je pri prvi mehanizirani obdelavi tesančevega konca, pa je z njegovim odžaganjem nastala ravna glava (sl. IV/4); zaradi tega ni bila potrebna njena nadaljnja tesarska obdelava, s tem pa je izginil tudi predmet za ornamentiranje. Narobe pa je posnemanje robov s prečnikov ali podvlaka pod stropom in njihovo okraševanje, pa tudi prosnic, to je podnic, ki sestavljajo strop kašte, neodvisno od tehnike pripravljanja; vsi okraski so vsekani ali vrezani (sl. III/5). Pravijo, da morata biti hiša in kašta lepša in različna od hlevov, kjer tega niso poznali.

Vrata na osi zapirajo in odpirajo »prekašto« z zapahom, ki ga premika kljuka skozi luknjo v gornjem delu vrat. Pod zapahom je na stranski sredi vrat ključavnica, ki odpre kašto zjutraj in jo zapre zvečer s ključem, medtem ko se čez dan zapira in odpira samo z zapahom. S ključavnico zaklepajo tudi pledarje (Golob). Zapah teče po vratih in podbojih. Os vrat je v dobi pred sredo XIX. stoletja (sl. III/3) v steni ob podbojih; ti so vloženi spodaj v podlogo, ki je navadno tudi prag, zgoraj pa v prvi tesanec, ki leži v vsej steni. Zgoraj nad vrati je med vrhnjima zaključkoma podbojev vdelan jarem, zato da podpre trdnost podbojev, ki se stikajo s tesanci kot trdni opori. Podboji so zgoraj in spodaj zagozdeni zunaj in znotraj z lesenimi klini. Višina vrat je navadno nižja od odraslega človeka, to tudi v XIX. stoletju, ko je že v rabi ključavnica, oziroma ko so nasadi in vezi začele izpodrivati vrata v osi. Starejša vrata do srede XIX. stoletja so dvojna in sestoje iz spodnje notranje table in iz zunanjega ali gornjega pokrova. Zunanji pokrov je poševno zložen iz deščic, ki so pribite na spodnjo tablo tako, da deli tudi pokončna vrsta glav vrata v dve polovici (sl. III/1, 2) ter na ta način s poudarkom na kljuki v sredini določno izraža izvor v železnih gotskih vratih in nadaljnje samostojno življenje v lesu na podeželju.

Okna ali »dušniki« so vsekani v leseno steno (Praprotnik), navadno pa izžagani. Okoli izsekane ali izžagane odprtine (Mekek, sl. IV/2) so na steno s klini pribite sorazmerno široke deščice; te vežejo tesance, ki jim je okno zavrlo nadaljevanje, po vsej dolžini stene s celostenskimi tesanci nad in pod oknom in oklepajo okno kot njegov okvir. Okenski okvir je v tesarskem in začetnem žagarskem stavbarstvu dobroveljske kašte predvsem stavbna potreba, ki opravlja podobno nalogo kakor podboji pri vratih: ustaljuje in veže prekinjene tesance s celostenskimi, s tem in za tem pa je tudi krasilna sestavina stene. Vsepovsod so dušniki skoraj kvadratasti in majhni. 30×30 cm so med največjimi, najmanjši 12×10 cm v luči so pri Praprotniku v Rakovljah št. 3.

Pledarji so do skoraj 4×1 m obsežni zaboji na nogah, tako da so na zraku, zlasti tam, kjer so stisnjeni k steni. Vanje nasipljejo žito pri odprtem pokrovu, ki je popolnoma podoben pokrovu pri skrinji, praznijo pa jih skozi vrata (sl. IV/3) pri pledarjevih tleh na spodnji pred-

nji steni, ki se odpirajo in zapirajo na navpični smuk. Noge pledarjev so hkrati tudi stebri, v katere so potegnjene prečne stene s svojimi krajniki; ti so pritrjeni v stebre z zunanji zapahi, tako da so pledarji večinoma razložljivi.

Za obešanje suhega mesa in slanine ter orodja, ki se shranjujejo v »prekašti« in kašti, so redkeje v izsekanih luknjah med tesanci v steni, v prečnikih ali veznikih pa vedno v izvrtanih luknjah, zabiti klini ali opore za police, ki bi morale biti po izročilu drenove.

Tlo »prekašte« in kašte sestavljajo spahnjene podnice (sl. II/1), ki so redno debelejšje od enega palca; samo obrezane so podnice na sušilniku, medtem ko so spahnjene tudi na podstrešju ali »na kašti«.

Na kašto (sl. II/1, 2) pridemo po stopnicah ali bolje po lestvi iz sušilnika, ki je pri vходу na kašto povečini do vrha obit z deskami, da ga ne ovira zimski sneg, pomladansko in jesensko deževje. Na kašti je sušilnica in shramba za kostanj, orehe, lešnike, ajdo, proso, semenje, zluščeni fižol in zeljno svinjsko krmo, pa tudi za zdravilna zelišča. Poleg sušilnika je na kašti najbolj zračen prostor v vsem poslopju, ker omogočajo v njem trajni preprih line v čelnih stenah pod šopom, ki so dokaj večje ko dušniki v prekašti, kašti ali v kletih. Po svojih nalogah je časovno med vsem letom najmanj uporabljan prostor na kašti, saj je izrabljan samo od pozne jeseni do zgodnje pomladi.

Razvijajoči se kmetijski obrat je na leseni del kašte vplival posredno s preoblikovanjem okolice kleti po preši (Vrhovnik, sl. I/2), neposredno pa v še večji meri z izpremembo kašte kot celote v sušilnico in shrambo za hmelj (Mekek). Koruza je povzročila nastanek novega, četrtega pledarja. Z njeno uvedbo povezano nazadovanje ovsja je končalo ajdi in prosu prostor na kašti, od koder sta se preselila v pledarje. Ko je propadlo še kostanjarstvo, je postalo podstrešje prazno in je polagoma postalo brložnica za predmete izven rabe.

Izpremembe v gospodinskem kuhinjskem obratu so razvidne iz živil, ki so shranjena v kašti, kjer je zabela nadomestila slanino. Sušenje slanine na enak način kakor svinjskega mesa ni zadostovalo za konserviranje proti črvom; tako se je pokazala potreba, da so začeli slanino razpuščati in konservirati kot zabelo (ali zabel) v zaprti posodi. Podobno kot slanina zabeli se je umikalo presušeno goveje meso svinjskemu, dokler ga ni docela nadomestilo, tako da je presušeno goveje meso danes znano samo še po izročilu. Ne pozna pa izročilo mleka v kašti, moko pa le poredkoma. Mleko in moko so shranjevali v neposredni zvezi s kuhinjo v omari, ki je bila za to namenjena, podobno kakor so shranjevali obleko v »prekašti« v posebni skrinji. Tako je bila na Dobrovljah kuhinja prvi činitelj za razvoj omare, »prekašta« kot shramba za obleko pa za razvoj skrinje.

Ostrešje imenujemo strešni stol in streho skupaj, tako da se v tem etnografija loči od stavbarstva. Stavbeniki razumejo v izrazu ostrešje skupnost prečne in podolžne zveze, v besedi streha pa ostrešje in krov

ali škarnike, opaž in kritino.²² Etnografija izhaja iz domače obrti, ki je postavila s tesarjem najprej stol, tega pa je nato pokrtil krovec s streho, tako da je ostrešje sestavina dveh zaporedno nastalih delov strešnega stola in strehe.

Nosilec strehe dobroveljske kašte, strešni stol, se kaže v obliki stola s prvinami v »šperavcih« (lemezih ali škarnicah — Sparrendach),²³ nadalje v obliki stola s prvinami v podolžnih legah (streha na lege — Pfettendach) ter v navadnih mešanih stoli²⁴ v sestavu podolžnih leg s križi, prečniki, vezniki in »šperavci«. Pri Jugovi kašti je težišče stola v šperavcih, ki imajo dva poudarjena vrha na obeh koncih slemena v šopih in ustvarjajo tako imenovani stol »na cepe«, tako da leži teža strehe na šperavcih in da celotni stol oddaljeno spominja na šotorsko ostrešje. Pri Zacerkovnikovi stari kašti je streha na vodoravnih podolžnih legah (sl. IV/6), ki ležijo na čelni steni, tako da je čelna stena z legami tudi nosilec vsega ostrešja, narobe od Jugove kašte, kjer je težišče ostrešja na podolžnih stenah. Ostali navadni strešni stoli bodo novejši iz konca XVIII. stoletja in še mlajši ter sestojijo iz vodoravnih kapnih, srednjih in slemenskih leg; vežejo jih zgoraj šperavci, navzdol pa križi s srednjih leg na veznike in prečnike, ki izstopajo s svojimi glavami v podkap ali podsek čez širino sušilnika.

Končniki so podolžne lege na vrhu stene lesenega oklepa in nosijo prečnike s podolžnimi deskami iz platanic za kaštni strop oziroma tla na kašti, prosnice. Kakor so prečniki s svojimi glavami (sl. IV/5) značilni za podsek nad podolžnim sušilnikom, podobno označujejo končniki s svojimi glavami podsek nad sušilnikom na čelnih straneh, oziroma čelne strani sploh. Pod slemenom pri stikališčih križev s srednjimi legami pa vežejo gornji prečniki po dva šperavca, tako da nastane najvišji prostor na kašti »peter«; ta se uporablja za shranjevanje in sušenje potreščin, ki lahko čakajo; na petru se je n. pr. sušil svinjski mehur za tobačnico, buča za vlako pijače, semenska solata ipd.

Vse strehe na dobroveljskih kaštah so dvokapnice (sl. II/1) z delnimi šopi (sl. IV/1); brez šopa je stara Zacerkovnikova kašta. Poleg gornjih delnih šopov na koncih slemen imamo še lažne šope, kolikor niso enokapnice, zlasti nad prešami in drvarnicami, ki so bile postavljene k čelni steni kašte. Bolj navadni in po nastanku mlajši so za prešo pristreški s podaljšanim enim kapom (sl. I/2), kar se imenuje tudi plat. Po nagnjenosti strehe, ki znaša okoli 40°, bi mogli misliti, da je bila prvotno določena za kritje s cepljenimi škodlami, ker bi potrebovala slamnata streha po primerjavi s Srednjimi Alpami večjo strmino, da bi je voda ne zamakala in da bi slama ne trohnela prehitro. Ker pa je

²² Gradbeni elementi VIII. Strešne konstrukcije, skripte za visoke in nizke šole. Knjižnica za vzgojo strokovnih kadrov št. 85. Ljubljana 1951. Str. 11.

²³ Za šperavec pozna Prlekija ime roženica (Kokoviči, dr. Al. Ostrc).

²⁴ Prim. Meier J., Deutsches Volkstum. Haus und Siedlung. Adolf Helbock. Berlin und Leipzig 1937. Pril. 1 za str. 16. Pfettendach e in Sparrendach e.

dejstvo, da vzdrži slamnata streha na dobroveljski kašti 20—25 let, razen če jo izlasi veter, je zato upravičen sklep, da je strmina strehe na dobroveljski kašti pripravljena tako za kritje s škodlami kakor tudi za kritje s slamo. Po položaju posameznih streh je mogoče trditi, da prevladuje na kraju, ki je bolj izpostavljen vetru, škodlasta (Jug, Vrhovnik), na bolj mirnem pa slamnata streha (Zacerkovnik, Pušner). Tako je Dóbrovec rabil za kritje slamo prav kakor škodle, kar je bilo zanj tudi gospodarsko nujno. Navzlic gozdarskemu značaju Dobrovelj prevladujejo na osojnih sončnih legah listavci, iglavci pa na senčnih; poleg tega se ne spominjajo na Dobrovljah pomembnejših sestojev borovca, ki daje najboljši les za škodle. Ker pa lesa na Dobrovljah nikdar niso kupovali, je Dóbrovec rabil za kritje, kar mu je bilo pri roki: za škodle zaradi pomanjkanja bora smreko, zaradi pomanjkanja iglavcev pa je porabil za kritje rženo slamo. Tako je s slamo za streho sodelovalo pri dobroveljskem stavbarstvu tudi dobroveljsko poljedelstvo v mešanem kmetijskem obratu, ki je s svojo hribovito lego in z njo povzročenim težavnim prometnim položajem nujno težil h kar največji avtarkiji.

Lege, prečniki, vezniki in šperavci so med seboj zbiti z lesenimi klini ali cveki v izvrtanih luknjah. Križi so v prečnike ali lege vsajeni v izdolbena ležišča, late so na šperavce privezane z vrbovo trto, prav tako tudi prekle v strešni slami na late.

Dóbrovec je svojo kašto stavil ali »cimpral« predvsem s sekiro in svedrom: S sekiro je tesal les, vsadil podboje za vrata in izdolbel ležaje za križe, s svedrom pa je pripravil luknje za cveke in zagozde. Sekiri in svedru sta se pridružila dleto za pripravo ležajev in velika ročna žaga, s katero je uvedel obžagovanje lesa doma na roko; to delo je kasneje prevzela vodna žaga. Železo kot vez med posameznimi lesenimi ali zidanimi deli stavbe v dobroveljsko kašto še ni prodrlo, razen kljuke pri zapahu, ključavnice in žeblice na vratih. V stavbotehničnem pogledu kažejo dobroveljske kašte stanje, ki je bilo pri nas na podeželju splošno v času, ko je stekla preko Slovenije južna železnica.

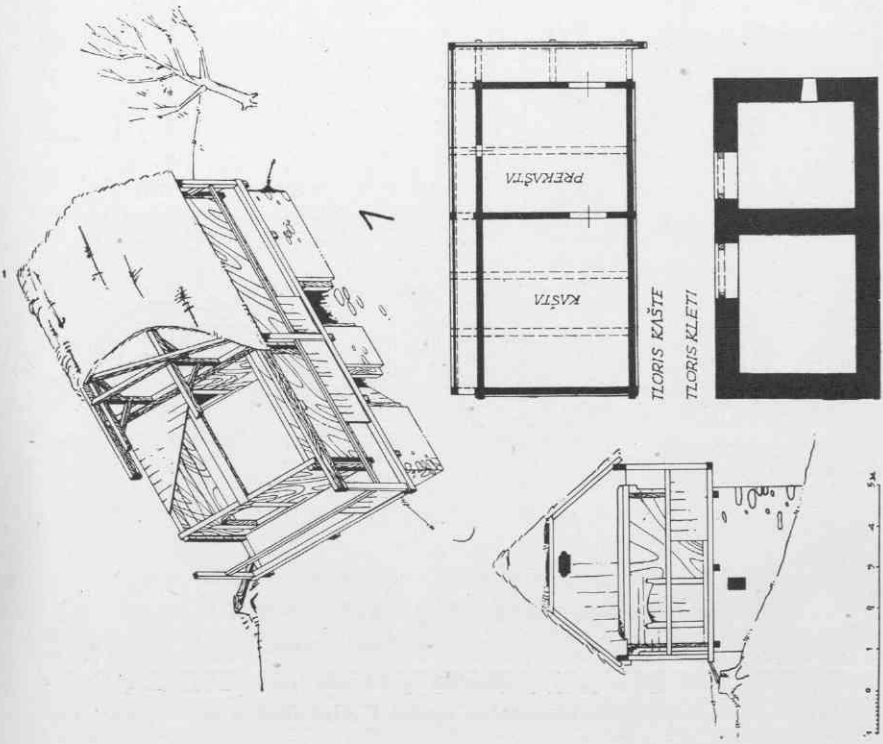
Pri tem moramo upoštevati še dvoje. Prvič: pomanjkanje vsake prostornosti v kašti, kjer so tako kleti kakor tudi »prekašta« in kašta nizke in komaj zadostujejo, da sprejmejo n. pr. v jeseni pri normalni letini vse pridelke pod svojo streho. Drugič: uporabo odprte zunanosti kašte pod sušilnikom, nad sušilnikom in na stenah za shranjevanje orodij in potrebščin. Oboje kaže na kulturno arhaičnost, ki jo srečujemo na Balkanu vse do danes in ki govori o stavbnem najnujnejšem obravnavanju gospodarskih vprašanj na kmetiji, kakor jih vidimo n. pr. pri pledarjih v kašti ali pri sodih v kleti. Nasipanje pledarjev z žitom se je moglo opravljati samo sklonjeno, podobno kakor nalivanje soda s pijačo; enako je shranjevanje orodja v podseku ali pod kapom samo začasno in zasilno zavarovanje pred soncem, dežjem ali snegom oziroma sušenje in shranjevanje prosa ali kostanja na odročnem podstrešju, ki tudi ni zadostno zavarovano proti ptičem. Vsi ti

pojavi v dobroveljski kašti pomenijo začetne, še ne ustaljene ali še ne preizkušene ter uveljavljene prijeme; lahko jih zato razlagamo kot nove ali vsaj mlajše rezultate, ki se z razvojem oziroma časom še niso povsem obnesli. Dobroveljskim kaštam pripisujemo zato razmeroma kratek razvoj, se pravi, da so na Dobrovljah nastale, ne da bi doživele predtem tamkaj daljši razvoj in daljše preizkušnje za opravljanje vseh svojih nalog. Za to govori tudi njihov sestav zidane kleti in nad njo lesene kašte, ki je v primeri s kaštami na stebrih, pa tudi s stolpnimi²⁵ kaštami nedvomno napreden prav za čas svojega nastanka, kot tak pa tudi mlad. Zamisel dobroveljskih kašt je enaka kakor zamisel tako imenovane žitnice na gradu v Ptuj, ki sestoji prav tako iz spodnje kleti, nad njo žitnice in pod streho sušilnice. Kdaj je bila zamisel te vrste kašte — saj je bil grad še v XVII. stoletju utrdba — spočeta, ne vemo, prav kakor tudi ne vemo, kdaj je bila na Dobrovljah prvič izvedena. Po naprednosti zamisli kašte kot sestavine kleti in lesene žitnice in mesnice proti kaštam na stebrih in stolpnim kaštam ter po nedognanih nadrobnih prijemih za izvrševanje nalog, ki jih je prevzela kašta, postavljamo na podlagi dobroveljskih primerov domnevo, da je prišla kašta kot nova napredna zamisel na Dobrovlje ne dolgo pred nastankom najstarejših današnjih opisanih kašt.

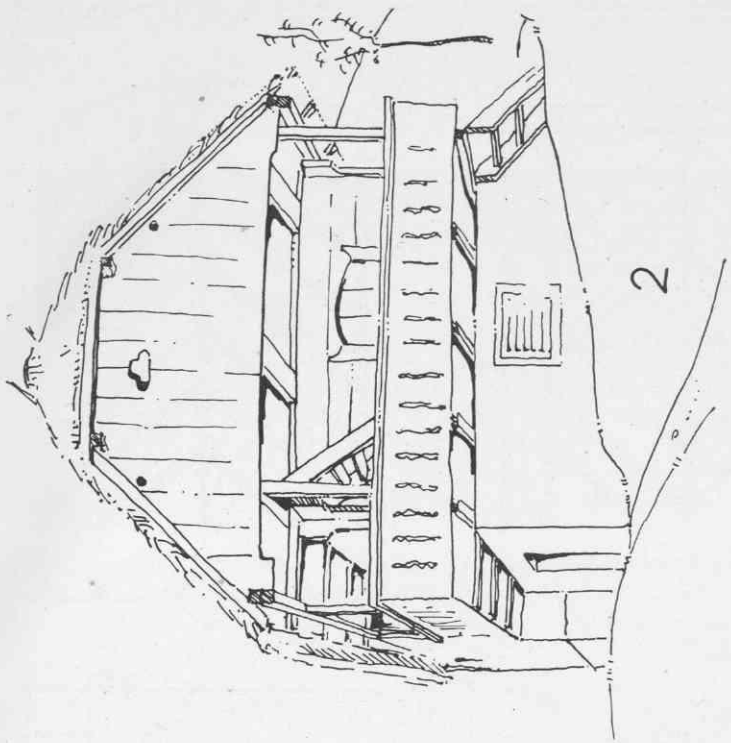
V zgodovinskem pogledu segajo kašte na Dobrovljah in na njegovem vzhodnem vzhodju v drugo polovico XVIII. in prvo XIX. stoletja. Najstarejša datirana je iz 1756 (Plavčeva puša, Kamenče 12), najmlajša iz 1820 (Vrhovnik, Dobrovlje 12); vmes so datirane iz 1761 (Strjanšek, Dobrovlje 39), 1771 (Pečovnik, Podgorje 14), 1795 (Orešnik, Dobrovlje 58) in 1800 (Napotnik, Dobrovlje 15). Zaradi enakega načina pripravljanja lesa, polovičenja, križanja sten v vogalih, oblike podbojev, notranjih višin in vezave lesa smo upravičeni datirati za istočasne s Plavčevo ali Strjanškovo kašto starejši del Mekekove kašte v Podgorju 10, Praprotnikovo v Rakovljah 3 in Brezovnikovo na Dobrovljah 31. Zunanja podoba z lego, strmino strehe, potekom sušilnika, izdelavo vratnih okvirov in dušnikov dovoljujejo tudi domnevo o približno istočasnem nastanku jedra Pušnerjeve kašte na (Nazarskih) Dobrovljah 8, Janževnikove na Dobrovljah 11, Matkove 27, Jugove 15, Destovnikove 29 in Golobove v Podgorju 12 z Orešnikovo in Napotnikovo, pri čemer bi videz lesenega oklepa morda celo pričal za isto delavnico pri Jugu, Janževniku, Napotniku in Pušnerju. Ostale kašte združujejo značilnosti polovičenih in ravno tesanih sten ter morejo pripadati po svojem nastavku prvim ali drugim.

Najstarejša in najmlajša, obe sicer nedatirani, pa bodo pri Zacerkovniku na Dobrovljah 26. Stara Zacerkovnikova kašta sestoji iz dveh podkletenih delov; dvojno klet uporabljajo v enem delu za skuho, v drugem za pijačo, leseni zgornji starejši del za žitnico, novi pa za shranilo obleke, orodja in spalnico; stari in novi del imata vsak svoj

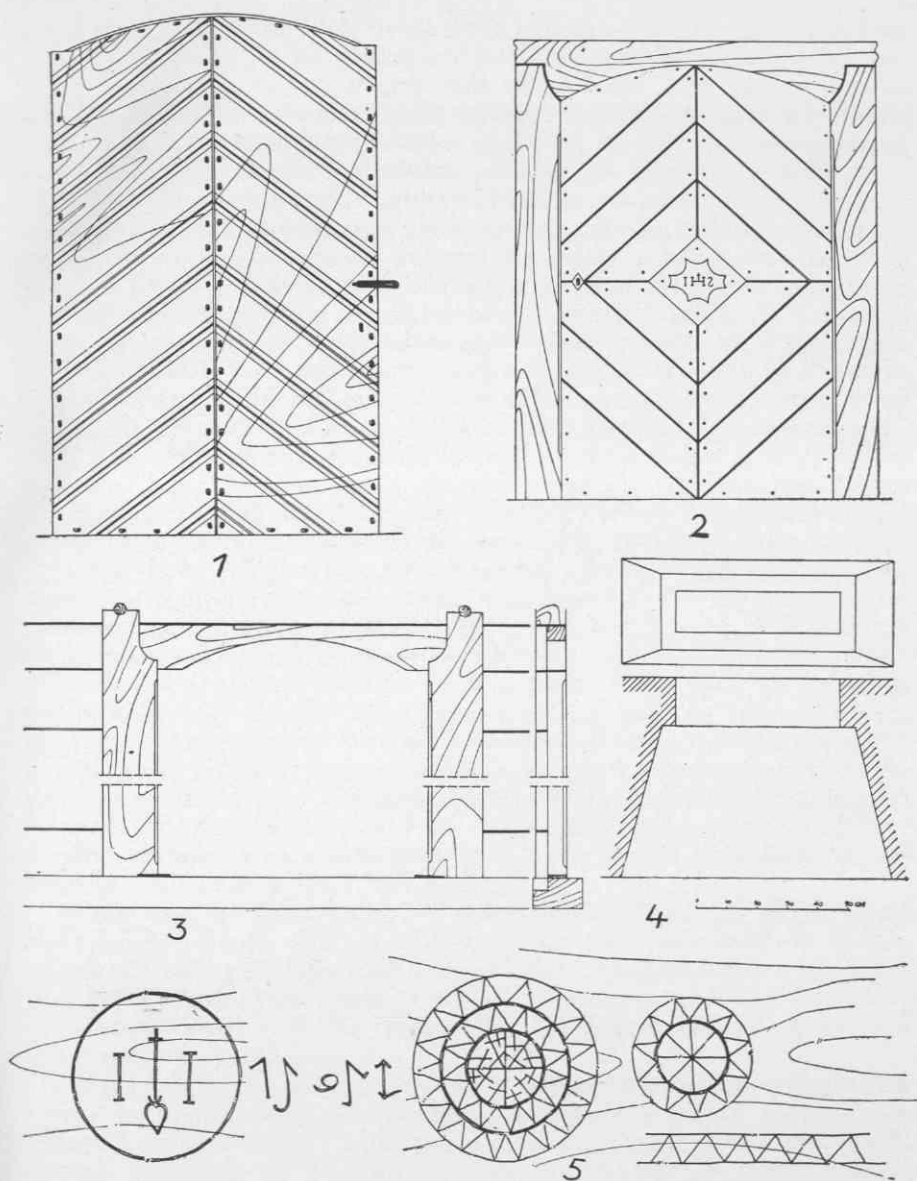
²⁵ Heimatliches Bauen im Ostalpenraum. Joanneum. Graz 1941. Sl. 99, 100.

Sl. 1. Dobrovlje, Napotnikova kašta
(tloris in prerez)

Sl. 2. Dobrovlje, Destopnikova kašta
(kletno okno in odprti dohod v prekašto in na kašto)

- Sl. 1. Mekek. Vrata s strehastim pokrovom na tabli
 Sl. 2. Matko. Vrata z okvirjastim pokrovom na tabli
 Sl. 3. Lešnik. Podboji
 Sl. 4. Plavčeva puša. Dušnik
 Sl. 5. Pečovnik. Vsekani in vrezani okraski

vhod, podobno kakor klet, in sta brez sušilnika. To je na Dobrovljah enkratni primer, da ne pridemo v kašto iz »prekašte«, ki je pri starejši Zacerkovnikovi po imenu tudi ne poznajo, ker imajo staro in novo kašto. Kakor smo že navedli, nimamo v stari kašti ravnega stropa, temveč je strop hkrati tudi streha (sl. IV/6), ki leži na vodoravnih za šperavce močnih legah v strešnem pobočju od kapi do slemena in je brez šopa. Tu imamo sestav ostrešja, ki še ne pozna ločenega strešnega stola od ravnega stropa, sega pa v zgodovinskem pogledu v kulturno okolje, ki ga je etnografsko pokazal J. Cvijić²⁶ z brvnaro in ki bi ga po sicer pičlih Valvasorjevih podatkih mogli datirati precej nazaj, tudi v čas pred renesančnim stavbarstvom. Po svojem strešnem stropu je stara Zacerkovnikova kašta najstarejši²⁷ primer kašte na Dobrovljah, po svoji zamisli kot enoprostorna kašta pa mnogo starejša od Plavčeve v Kamenčah ali Strjanskovke na Dobrovljah, predvsem po istovetenju stropa s streho. Nova Zacerkovnikova kašta (sl. IV/1) je enoprostorna; v zemlji je klet za shranjevanje krompirja, zato »ker v njej nikoli ne zmrzne«. Nad kletjo je kašta, shramba za orodje in delavnica za popraviljanje domačih potrebščin; nad njo pod streho z dostopom po lestvi od zunaj je sušilnica kakor pri drugih kaštah. Sušilnika ta kašta nima. Po nalogah, ki jih opravlja nova Zacerkovnikova kašta, vidimo, da je ohranilo prvotne naloge kašte samo še podstrešje; drugače pa opravlja delne naloge nekdanje »prekašte«, ki je postala delavnica ali orodjarna, medtem ko je klet za krompir že zaradi pozne uvedbe krompirja mlajša pritiklina. Po hišnem izročilu je bila postavljena prav za krompir, potem ko je zgorel stari ovčji hlev. Ker tega niso na novo postavili, temveč so namesto njega razširili v šestdesetih letih preteklega stoletja goveji hlev, poleg katerega so postavili novo »krompirjevo« kašto, moremo to najmlajšo, osamljeno nastalo kašto na Dobrovljah datirati v šestdeseta leta XIX. stoletja. Njen nastanek je nujno v zvezi s splošno uvedbo krompirja na našem podeželju, ki je sledila hudi krompirjevi boleznii v štiridesetih letih XIX. stoletja.

Poizkusni pregledi kmetij v pokrajini od Črne do Celja in od Motnika do Velenja niso privedli do najdbe ene same kašte, ki bi bila mlajša ali vsaj približno enako stara kakor Zacerkovnikova krompirjeva kašta. Zaradi tega smemo s sredo XIX. stoletja zaključiti kulturno-zgodovinsko vlogo kašte na Dobrovljah in v dobroveljskem okolišu kot hišne shrambe za živila.

Obseg, to je dolžina, širina in višina dobroveljske kašte kot stavbe in njenih delov je vprašanje, ki spada v sestav vprašanja o obsegu kmetijskih stavb v alpskem in srednjepodonavskem svetu sploh. Čeprav manjkajo za to nadrobne osnovne študije in tukaj tudi ni prostor, da bi razpravljali o tem, moremo vendar ugotoviti, da kakih matematičnih pravil za mere kmetijskih poslopij ne moremo iskati, pač

²⁶ Cvijić J., Balkansko poluostrvo I. Zagreb 1922. Str. 538 ss.

²⁷ Prim. Heimatkundliches Bauen im Ostalpenraum. Joanneum. Graz 1941. Str. 205 (Oberwart).

pa so te mere funkcionalne; se pravi, da je obseg poslopij v skladu s potrebami posestva in prehranjevanjem rodbine. Pri kozolcu opazamo, da je podlaga za njegov obseg okno, ki je na oči v bistvu povsod enako, in da se večja ali manjša posest izraža v večjem ali manjšem številu enako obsežnih kozolčevih oken. Pri gospodarskem poslopiju, torej pri hlevu ali marofu je temelj za njegov obseg v bistvu enak pod ali skedenj, vendar v nekoliko drugačnem smislu kot okno pri kozolcu. Velikost gospodarskega poslopja je bila do mehanizacije kmetijstva odvisna od količine pridelanih poljskih pridelkov, predvsem žita. Od količine pridelanega žitnega snopja je bila odvisna potreba po načinu mlačve: ali s šestimi mlatiči, ki so mlatili nasad z 62 pari snopov ali s štirimi mlatiči z nasadom iz 44 parov, ali z dvema mlatičema, pri katerih pa ni bilo navade za določeni nasad. Na Dobrovljah in v njegovem savinjskem okolišu je po obsegu skednja za 62 ali 44 parov snopov napravljena tudi enako obsežna listnica pod skednjem, prav tako pa tudi »nadštala« nad konjskim in »parna« nad govejim hlevom; glede na število volovske vprežne živine na Dobrovljah pa podobno enako široke oziroma enake ali enkrat, dvakrat, le redko tudi trikrat daljše parne za seno in slamo. Pri hiši je do štedilniške in samostojne svinjske kuhinje odvisna velikost kuhinje od potrebnega odprtega ognjišča oziroma kotla za svinje; hiše, torej rodbinske dnevne sobe in hkrati jedilnice, pa od krušne peči, kjer so navadno enkrat na teden pekli kruh. Kakor kaže kozolec proizvodnjo posestva v določenem številu enakih oken, tako je gospodarsko poslopje pred mehanizacijo kmetijstva v svoji velikosti kot celota odvisno od velikosti skednja kot njegovega osrednjega in izvirnega dela ter je podobno hiša v svoji velikosti odvisna od potrebe po določenem ognjišču in krušni peči. V tem tudi kašta ni izjema.

Pri opisu kašte smo že srečali kleti za pijačo, ki zmorejo 5–6 polovnjakov; kleti za skuho za eno ali dve kadi zelja. Rekli smo že, da znašajo na Dobrovljah ugotovljene mere posameznih pledarjev približno 12, 18, 24 in 30 mernikov, kar bi kazalo na žitne pridelke malega, manjšega srednjega, večjega srednjega in večjega posestnika, ali kakor jih navadno imenujejo: posestnika ene četrtnice, polovice, treh četrтин ali celega posestva, grunta. Ker ležita »prekašta« in kašta nad kletmi (sl. II/1), je klet za pijačo navadno enako obsežna kakor »prekašta«, klet za skuho pa kot kašta, tako da terja shramba za žito, meso in suho sadje enak obseg kakor shramba za zelje in skuho. Od obeh shramb za poljske pridelke, od kašte in kleti za skuho, je odvisna širina celotne kaštne stavbe, podobno kot je širina gospodarskega poslopja odvisna od širine skednja. Približna širina kašt znaša 4 metre ali 2 seznja, poleg tega ima sušilnik približno 1 m ali pol seznja. Po dolžini je »prekašta« vedno manjša od kašte; »prekašta« meri navadno (globina ali dolžina krat širina) 3×4 m, kašta pa 5×4 m in podobna sta obsega kleti za pijačo in kleti za skuho. Če dobimo tako celotno dolžino »prekašte« in kašte približno 8 m, jo moramo podaljšati nekako še za en

meter za sušilnik. Tako ima navaden obseg kašt dolžino 8 in širino 4 m (brez sušilnika); od teh bistveno različni obsegi so izjemni in so nastali s predelavami v zadnjem stoletju. Izjeme ostanejo tako samo kašte z eno samo kletjo in brez »prekašte«; take izjeme so na Dobrovljah utemeljene v posebnem gospodarstvu posestva, so pa sicer razvojno starejše od dvokletnih ali kašt s »prekašto« in kašto. Taka enokletna kašta je n. pr. Strjanškova, kjer je bil v neposredni bližini kmetije vinograd z zidanico, tako da klet za pijačo ni bila potrebna. Zacerkovnikovo krompirjevo kašto smo kot poseben novejši primer že omenili, prav tako pa tudi staro kašto, ki je bila kot enokletna razširjena v dvokletno s »prekašto«. Izjeme v Savinjski dolini na vzhodnem vznožju Dobrovelj, ki nimajo kleti, pa so v geografskem pogledu s svojo lego in s pomanjkanjem sadjarstva do zadnjega časa prav tako utemeljene.

Primer kašte za krompir in združitev ovčjega hleva z govejim pri Zacerkovniku v sredi XIX. stoletja kaže dvoje smeri stavbnega razvoja dobroveljskih in slovenskih kmetij, ki je vplival tudi na kašte. Prva smer kaže prilagojevanje kmetij novim kulturam tal, druga pa združevanje več dotedanjih poslopij v eno. Načrtno uvajanje novih kultur, zlasti krompirja in koruze se je pri nas v predmarčni dobi uspešno začelo. Zaradi hribovitosti Dobrovelj, ki ustreza v kmetijstvu povprečju nekdanjega Štajerskega, smemo po F. X. Hlubeku²⁸ računati predmarčno razmerje med površinami posameznih posevkov tako, da so si bili oves, rž, ajda, pšenica, koruza, ječmen, lan in krompir kakor 15 : 10 : 10 : 6 : 6 : 1 : 1 : 1. Se pravi, da so bili posevki ovsa petnajstkrat, rži in ajde desetkrat, pšenice in koruze pa šestkrat obsežnejši od posevkov ječmena, lanu ali krompirja. Poleg tega pa moramo po krajevnem izročilu upoštevati površino posevkov prosa na približno isti površini kakor posevkov pšenice. To razmerje se je le počasi izpreminjalo, ker je bila občina Braslovče, kamor so Dobrovlje spadale, v sredi XIX. stoletja med zaostalimi slovenještajerskimi kraji, kar dobro kaže zanimanje za šolo in s tem za splošni napredek. V šestdesetih letih XIX. stoletja je imela braslovška občina z 2219 prebivalci za 318 šolarjev²⁹ enega samega učitelja, a 3 duhovnike, ter je bilo tod šolsko stanje od vseh občin na Slov. Štajerskem slabše samo še v Žusmu s 359, Dramljah s 354 in na Bizeljskem s 336 učenci in enim učiteljem. Dobrovlje, kjer imajo otroci najmanj eno, pa tudi 2 uri hoda v šolo, so tako pri splošnem kulturnem razvoju počasi sodelovale, kar je povzročala tudi hribovitost, živinorejski in gozdarski značaj pokrajine. Vendar je do konca XIX. stoletja v žitnem prvenstvu zmagala koruza nad ovsom in je postal krompir za prehrano pomembnejši od prosa in ajde; nato je začel prodirati na Dobrovlje tudi hmelj.

²⁸ Hlubek Fr. X., Die Landwirtschaft des Herzogthums Steiermark. Graz 1846. Str. 62 ss.

²⁹ Hlubek Fr. X., Ein treues Bild des Herzogthums Steiermark. Graz 1860. Str. 388.

Še prej kakor v Savinjski dolini pa so se razširili po Dobrovljah sadovnjaki moštnic.

S koruzo je nastal v kašti še četrti pledar poleg dotedanjih treh za oves, rž in pšenico, tako da je bila že od začetka tesna kašta še tesnejša. S krompirjem je postala klet za skuho mnogo premajhna, ker so zelje in druge okopanine v prehrani še dolgo ohranile svojo veljavo. S hmeljem se je pojavila potreba po sušilnici in prostoru za njegovo shranilo, ki ga skedenj ni mogel dati, ker je bil istočasno potreben za mlačev. Z bolj razvitim sadjarstvom pa se je pojavila potreba po lastni preši, ki so jo imeli prej samo ponekod. Ker prostor v kašti za četrti pledar za koruzo pogosto ni bil na razpolago (n. pr. pri Lešniku, kjer meri kašta samo 2,5 m × 3,95 m), je bil postavljen na podstrežju v hiši in podobno shranjen tudi krompir, če ni bila zanj postavljena nova stavba, kakor n. pr. pri Zacerkovniku. Sušilnica za hmelj je nastala na čelni strani kašte (Mekek), preša za sadje na čelni strani (Zacerkovnik) ali pa ob podolžni steni v podstrešku (Vrhovnik). Z novimi kulturami tal ni mogla kašta opravljati vseh novih nalog, ki bi ji pripadle, ter jih je morala prevzeti hiša oziroma je bilo novim hrambenim nalogam ustrezno z izpremembami zunanje oblike in notranjega obrata kašte; to pa je pomenilo tudi konec njenih prvotnih nalog.

Vzporedno z uvajanjem novih poljskih kultur je prenehala dimnica, je nazadovala črna kuhinja in se pojavljajo namesto dotedanjih lesenih stavb zidane, ki strnejo pod streho hiše ali gospodarskega poslopja možnosti, da opravljajo več nalog, kakor pa je bilo prej mogoče lesenim stavbam. Zidane stavbe so omogočile združitev več nalog v eni stavbi, ki jih je dotlej opravljalo več lesenih. Prvi tak primer iz 1771 najdemo pri Pečovniku (sl. I/5) v Podgorju 14. V zidanem pritličju hiše se vrstijo proti dvigajočemu se pobočju dnevna soba, torej hiša, nato veža z vhodom in kuhinja kot prečna os stavbe in nazadnje klet. Mimo kleti vodijo stopnice na sušilnik, z njega pridemo v kurnik, iz kurnika v »prekašto« in končno kašto s pledarji. Kronološko in kulturnozgodovinsko je v združitvi hiše s kašto pod prav isto streho podana napredna, izrazito fiziokratska rešitev, ki je izpremenila dimnico v črno kuhinjo z dimnikom in strnila s kuhinjo vse, kar je z njo v neposredni in posredni zvezi. Gotovo je pripomogla do tako napredne rešitve lega Pečovnikove kmetije v bližini mosta in stare mitniške postaje v Letušu, kjer je prečkala Savinjo cesta iz Celja v Gornji grad.

S propadanjem dimnice nastaja hiša z vežo in kuhinjo v prečni osi, v neposredni zvezi s kuhinjo nastaja hišna klet z neposrednim vhodom iz kuhinje, včasih pa tudi pod hišo (Strjanšek), tako imenovana »špajza«; ta je hkrati z dimnikom, ki je odvajal dim iz kuhinje in njene okolice, lahko postala shramba za vsakdanjo kuhinjsko posodo, mleko, moko in kislo zelje ter je nekdanja klet za skuho postala klet za pijačo (Pušner). Pledarji za žito pa so sledili koruznemu na pod-

strešje zidanih hiš (Brezovnik) in tudi gospodarskih poslopij (Otovnik). Z žitom se je na hišna podstrešja selilo tudi suho meso, najprej v žito v pledarje, z uvajanjem prekajevalnikov od začetka XX. stoletja pa v te. S splošnim razpuščanjem slanine takoj po kolinah v zabelo se je končalo obešanje slanine na zraku — brez prehodne zaseke — v kaštah ter se je zabela shranjevala v zaprtih lesenih ali pločevinastih posodah v kuhinjsko klet. Tako je v podimniški dobi polagoma prevzela hiša naloge kašte v ožjem pomenu besede, torej žitnice in mesnice in kleti za zelje, razen kjer se je kmetija razvijala s poudarkom na gospodarskih poslopih (Vrhovnik, Jug, Orešnik, Pušner, Zacerkovnik itd.). Tu je ostala kašta klet za pijačo, sušilnica za skuho in perilo, sramba za orodje, spalnica in ropotarnica; drugod pa sušilnica za hmelj (Mekek), drugod gospodarsko poslopje (Otovnik), stanovanjska stavba (Covnik), senik (Matko) ali tkalnica z domačimi statvami (Brezovnik). Obnavlja se samo za nove naloge, nikjer pa ne za nadaljevanje nekdanjih. Kjer novih nalog ne najde, propada, tako da so n. pr. dnevi ene najstarejših (Strjanškove) šteti in je vprašanje, ali bo dočakala objavo pričujočega poročila. Tako so se dobroveljske kašte ohranile s prevzemom novih nalog v podimniški dobi, ki so jim jih naložile nove poljske kulture ali ki so se združile z novo zidano hišo, v manjši meri pa tudi z gospodarskim poslopjem. S svojimi starimi nalogami in v stari obliki pa so še ostale tam, kjer je bil razvoj najpočasnejši, kjer so se nove kulture tal najmanj uveljavile. To stanje srečujemo zlasti v višjih legah navadno na kmetijah, kjer je še danes ohranjena črna kuhinja. Kakor je kašta v svojem bistvu nastala iz namena, da opravlja več nalog (klet, žitnica, mesnica in sušilnica) pod eno streho, tako tudi izginja zaradi nadaljnjega osredotočanja zgodovinskih kaštnih nalog v hiši in v manjši meri v gospodarskem poslopiju.

Če primerjamo razporeditev in število posameznih današnjih stavb na kmetijah, ki še imajo stare kašte, s stanjem, kakršno izvira iz začetka XIX. stoletja (kakor jih kažejo franciscejske mape), moramo ugotoviti, da so ostale kmetije s kaštami do današnjega dne po številu svojih stavb enake (Jug, Napotnik, Orešnik, Strjanšek, Zacerkovnik), da pa so kmetije s propadlimi kaštami zmanjšale število svojih poslopij. Namesto nekdanjih šestih stavb (hiša, kašta, svinjaki, ovčji in goveji hlev ter kozolec) jih šteje kmetija danes navadno tri (hiša, hlevi in kozolec) ali štiri (hiša, hlevi, kozolec ter sušilnica za hmelj ali drvarnica). Združevanje poslopij in s tem združevanje kar največ stavbnozavarovalnih nalog pod eno streho je teklo hkrati s presnavljanjem lesene s slamo ali s škodlami krite stavbe v zidano, z opeko krito ter z razvojem kuhinje od dimnice preko črne v štedilniško, ko je odprava dima iz hiše omogočila v hišah shrambo živil.

Sredstva za stavbno dejavnost, ki je tudi na Dobrovljah vodila h koncentraciji stavb na kmetijah, je dajal v železniški dobi gozd in v manjši meri živinoreja, pobudo za to pa sožitje s Savinjsko dolino. Da pa je ostala kašta s svojimi prvotnimi nalogami kleti, žitnice, mes-

nice in sušilnice za semenje in perilo predvsem v območju Grmade in Brezovca s središčem v Dobrovski vasi, je vzrok v zemljepisni legi ozemlja, ki ima tod najtežji stik z dolino in je mogoč samo po napor-nem kolovozu na Nazarje ali pa preko Šmartnega na Kaplo ob veliki cesti Celje—Trojane. Ohranjene dobroveljske kašte so tako pravi primer ponikle kulture (versunkenes Kulturgut), ki jo je razvil fiziokratizem s črpanjem gozdov in ki se je ohranila do danes, ko je ostala ob strani novodobni urbarizaciji naše vasi in podeželja. Ker je dobroveljska kašta tako izraz gospodarskega čakanja ali zastoja, tudi ne spada med dekorativna središča kmetije, kar je marsikje v Alpah,³⁰ na Češkem in Slovaškem³¹ ali v Srednjem Podonavju;³² to pa je (po Vrhovniku) bila še v prvi polovici XIX. stoletja, medtem ko jo danes vzdržujejo samo, kolikor je najbolj potrebno, to je predvsem streho; drugače pa je skoraj ne obnavljajo, ker z njenim obstojem v prihodnosti nihče več ne računa. Namesto da bi bila kakor nekdanj ukrasno središče kmetije, očiten dokaz o prosepvanju posestva v fiziokratski dimniški dobi, je danes kašta tista stavba na kmetiji, ki se popravlja šele potem, ko je že povsem ustrezno potrebam hiše in gospodarskih poslopjij.

Koliko je kašta sama rezultat združevanja kleti, žitnice in sušilnice iz prejšnjih samostojnih stavb, bo treba še raziskati. Po gradivu, ki ga je objavil J. Cvijić³³ iz Polimlja ali Gornje Dobrinje, kjer ima kmetija v patriarhalni kulturi poleg stanovanjske hiše in hlevov posebno stavbo za mleko, za žito in kakor v severovzhodni Sloveniji tudi za koruzo, je to mogoče in verjetno. Nedvomno pa je dobroveljska kašta nastala po obliki kašte na stebrih, kjer je namesto stebrov postal njen nosilec zid, ta pa s tem tudi okvir za klet. Torej podobno kakor je po R. Meringerju³⁴ nastalo gospodarsko poslopje v Bosni iz stavbne združitve prostora za mlačev s hrabami za poljske pridelke. Dobroveljska kašta je tako mogla nastati iz združitve prej samostojne kleti in žitnice ter mesnice. Dobroveljska kašta pa je zapisana propadu zaradi nenehnega nadaljnega združevanja kleti, žitnice in mesnice s hišo in gospodarskim poslopjem.

Čeprav dobroveljska kašta ni stavba, ki bi imela vabljive estetske sestavine, vendar dobro učinkuje v pokrajini z značilno oblikovano gmoto, ko v gošči sadnega drevja (Napotnik, Vrhovnik, Janževnik) ali sadovnjaka in gozda (Jug, Zacerkovnik, Orešnik) ustvarja s svojo neposredno lego pri hiši z zidano hišo središče vse kmetije, ki bi drugače bila brez njega. Prav to središče kmetije s hišo in kašto pogosto

³⁰ Ginhart K., Heimatkundliches Bauen im Ostalpenraum. Graz 1941. Str. 33 ss, sl. 3; Geramb V., l. c., sl. št. 100 in 205.

³¹ Wirth Z., Umění československého lidu. Praha 1928. Sl. 77 in 78.

³² Kojić L. G., Stara gradska i seoska arhitektura u Srbiji. Beograd 1949. Str. 178.

³³ Cvijić J., l. c., str. 359, 362.

³⁴ Meringer R., Das deutsche Haus und sein Hausrat. Leipzig 1906. Str. 106.

poudarja še vodnjak s kapnico na zeleni travi, ki se prijetno loči od drugega dela kmetije z gospodarskimi poslopji, pri kateri stoji v ospredju — v nasprotju z zelenico pri hiši in kašti — gnojišče. S kletjo pod svojo streho je ostala kašta do danes važen živec vsega življenja na kmetiji v času počitka.

Geografsko je kašta na Dobrovljah povezana predvsem s severom, preko Savinjskih planin in planinskega okolja Mežiške doline, s Koroško. Na zahod jih pretrga anekumena visokih Savinjskih Alp, na vzhod pa spodnja Savinjska dolina, kjer je kašta kot klet, žitnica in sušilnica že izginila in kjer nastopa dalje na vzhodu vinogradniška zidanica in z njo le poredkoma kašta kot gospodarsko poslopje. Na jugu v Zasavju v razdrobljeni kmetijski posesti kočarji kašte ne potrebujejo in je pri kmetu ob veliki trgovski cesti Celje—Trojane—Ljubljana in nad njo stavbni razvoj zadnjih dveh stoletij kašto strnil s hišo ali gospodarskim poslopjem.

Geografsko je prav Dobrovska vas južna meja ostrvi, ki se pri Ramšaku zadnjič pojavijo skupno s kozolcem, ko se med Grmado in Čreto pri Destovniku zlaga žito na čelni strani kozolca v podaljšku kozolčevih oken v obliki ostrvi. Podobno je strnitev ravnega stropa in ostrešja na stari Zacerkovnikovi kašti do danes pač najjužnejši znani stavbni izraz alpskega³⁵ živinorejca, poljedelca in gozdarja ter kot tak tudi jugovzhodni mejnik alpske stavbarske kulture. O. Moser³⁶ razločuje pri koroški kašči podjunsko in gornjekoroško. Po legi imamo tudi v dolnjekoroški ali podjunski kašči poslopje, ki je v kmetiji hiši najbližje,³⁷ je podkleteno in mu je pridejana zlasti preša.³⁸ Ta pa je ustvarila nesimetričnost kaščnih streh ali zaključek na čelni strani v nižji prečni strehi pod šopom in pozna v oklepu steno z višino dvanajstih vencev,³⁹ kakor jo imamo tudi pri naši Mekekovi kašti. Zlasti pomembne so funkcionalna in stavbna sorodnost, s tema pa tudi smoter ali naloge podjunske in dobroveljske kašče: zidana klet, lesena kašta v ožjem pomenu besede, sušilnik, sorazmerno položna streha z zatrepom, kritje s skodlami in tudi s slamo, za kar je strmina strehe še zadostna; vse to daje navadni kašči v Podjuni in na Dobrovljah soden stavbni in funkcionalni izraz.

Razločki pa se pojavijo tam, kjer je moralo stavbarstvo upoštevati na kašti druge gospodarske razmere. Kašč na stebrih,⁴⁰ ki so se ohranile v Podjuni, Dobrovlje ne poznajo in jih po izročilu tudi niso imele. Tudi ne poznajo tako obsežnih kašt kakor Podjuna, ker kme-

³⁵ Prim. Weiss R., *Volkskunde der Schweiz*. Erlenbach-Zürich 1946. Str. 93. Delo Huber K., *Ueber die Kisten und Speichertypen des Zentralalpengebietes*. Erlenbach-Zürich 1944, mi ni bilo dostopno.

³⁶ Moser O., l. c., str. 227.

³⁷ Kotzurek H., *Eine hauskundliche Wanderung von Eisenkappel nach Zell-Pfarre*. Carinthia I., 141. Jhrg., 1951. Str. 260, tloris 2.

³⁸ Moser O., l. c., str. 226 ss.

³⁹ Moser O., l. c., str. 244.

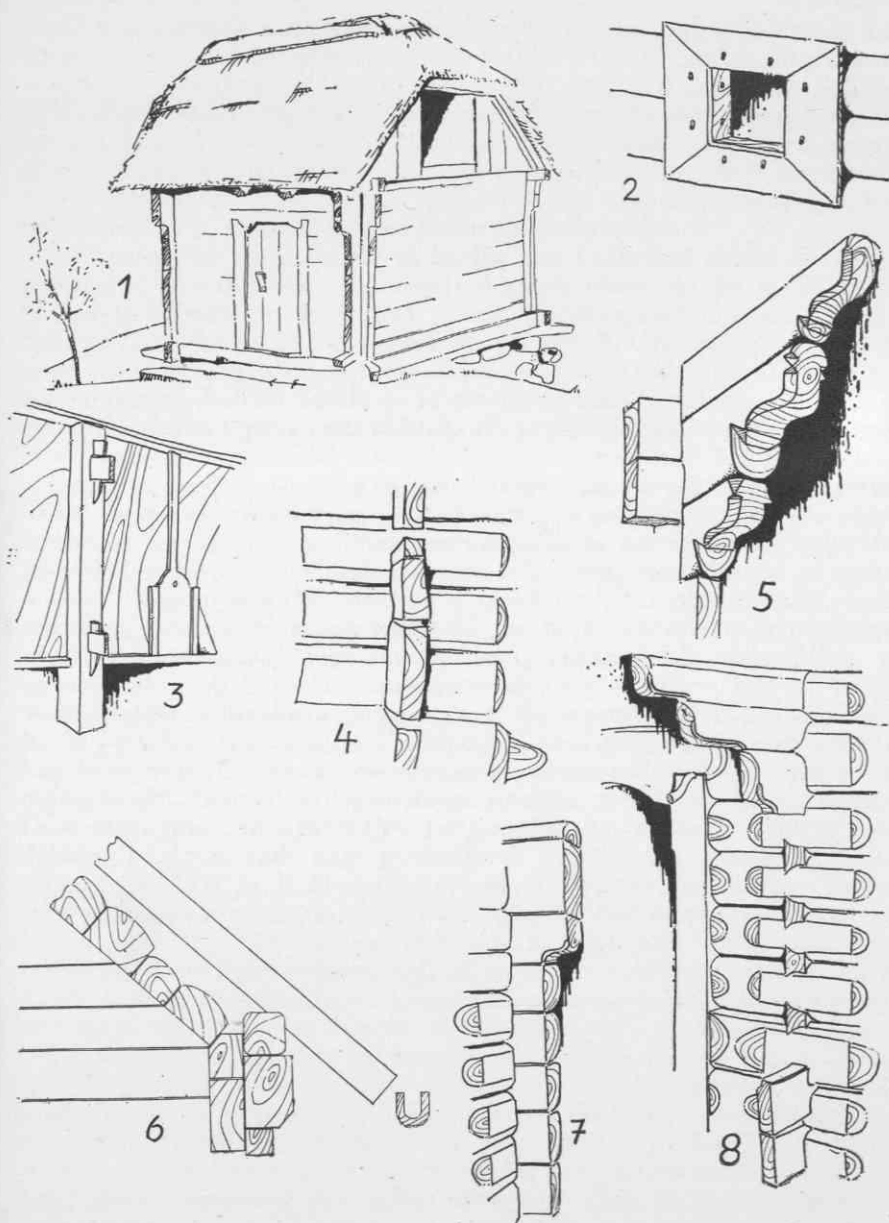
⁴⁰ Moser O., l. c., str. 235, 243.

tijstvo na Dobrovljah nikdar ni imelo podobno pomembne gospodarske vloge ter je bilo podrejeno gozdarstvu in živinoreji. Prav tako ne poznajo Dobrovlje večnadstropnih stolpnih kašt, ki so kot stavbe alpskega osrčja pač dosegle srednje Koroško, ne pa tudi Podjune. Ker na Dobrovljah ni bilo večnadstropnih kašč, tudi ni bilo potrebe in možnosti za nastanek izstopajočih lesenih vencev, ki so kot prekrovi branili mišim dohod v višino kašče in s tem v žitnico. Spričo tega in nadalje zaradi dejstva, da veže kašto na Dobrovljah s kaščo v Zasavju predvsem tako imenovana hišna kašta, kakor jo poznamo od Pečovnika, da pa prevladuje v vinogradniškem Dolenjskem enoprostorna kašča, podobna krompirjevi Zacerkovnikovi, smemo in moremo uvrstiti dobroveljsko kašto v geografskem pogledu v sestav podjunske.

Ob teh razločkih, ki jih ugotavljamo, pa ne smemo pozabiti, da ležijo Dobrovlje v območju podjunskih, dolenjskih (Žerinova) in prleških (Hubadova) kašč na stebrih. Vpliv vinogradniške kleti je stavbno-tehnično vodil do podzidave kašte s kletjo v ozemlju vinogradništva in v njegovem območju ter je dosegel Spodnje Koroško. Vzporedno s tem pa je stavbna tehnika v osrčju Alp z visokimi padavinami, zlasti snegom in zameti v dolgi zimi morala postaviti pri leseni kašči žitnico visoko, kakršna se je na obrobju visokih Alp prepletla prav v Podjuni z obalpsko podzidano. S podzidanjem se je v vinogradniških alpskih izrastkih razširila kašča v dolžino, medtem ko se je v osrčju Alp pri leseni kašči večala z dvigom v višino. Prav v povezavi zidane kleti in lesene »prekašte« ter kašte v ožjem pomenu besede je značilnost dobroveljske, pa tudi podjunske kašče, ki je zrast vinogradniške kleti iz jugovzhoda z visoko žitnico iz osrčja Alp. V tej zrasti, v tej prehodnosti kašče iz notranjih Alp v njihovo obrobje, ki jih izraža v njenih sestavinah dvojna naloga kleti in žitnice, je značilnost dobroveljske kašte, s tem pa tudi geografska enotnost dobroveljske kašte s podjunsko.

Nujnosti po kašti so na Dobrovljah kakor povsod izvirale iz elementarnih potreb v krajevnem gospodarstvu, ki jim je bilo mogoče ustreči s primerno stavbno tehniko. Mešana zidarska in predvsem tesarska tehnika je bila gonilna sila, ki je na Dobrovljah postavila prav dobroveljsko obliko kašte, ustrezajočo obstoječim proizvodnim potrebam v poljedelstvu (žitnica in klet za skuho), živinoreji (mesnica) in gozdarstvu (začetki kleti in sušilnica za kostanj ali lešnike), ne pa starejšega vzora kašče na stebrih ali enoprostorne dolenjske kašče. Zidarsko stavbarstvo vodi dobroveljsko kašto danes s preoblikovanjem hiše in gospodarskega poslopja h koncu. Smotrnost dobroveljskih kašt je obstajala, dokler je bila proizvodnja v skladu s tehnično obliko shrambe. Z novimi poljskimi kulturami in z zidarskim stavbarstvom je nekdanja smotrnost dobroveljske kašte prenehala ter je kašta na Dobrovljah svojo gospodarsko nalogo opravila.

Gotovo je pri tem razvoju kašte sodeloval tudi fiziokratizem. To moremo posredno sklepati iz avstrijskih poskusov 1780 in 1784, da se

Sl. 1. Zacerkovnik. Nova (krompirjeva) kašta; sl. 2. Mekek. Izsekano in vokvirjeno okno; sl. 3. Golob. Pledarska vez in vratca na navpični smuk; sl. 4. Pra-protnik. Vezava sten z zasekanjem bran; sl. 5. Brezovnik. Podstenjske glave s posnetimi in barvanimi robovi; sl. 6. Zacerkovnik. Ostrešje iz leg na stari kašti; sl. 7. Mekek. Vez prečne in podolžne stene (mlajša); sl. 8. Mekek. Vez prečne in podolžne stene (starejša)

postavi po občinah in gosposčinah občinska ali dominikalna kašča⁴¹ kot žitna rezerva in semenarna za dobo slabih letin. Po slabih žitnih letih v drugem desetletju XIX. stoletja je 1817 postavil tako kaščo n. pr. L. Mandel v Mokronogu, ki jo je Kmetijska družba za Kranjsko stavila brez uspeha za zgled vsem občinam in gosposčinam.⁴² Nastanek gosposčinske kašče v Mokronogu kaže eno nalogo, ki so jo imele graščinske kašče, obenem pa tudi primer zgodovinskega umnega kmetijstva, kar bo veljalo tudi za podložniške kašte na Dobrovljah.

Iz nalog, ki jih je imela in ki jih ima kašta kot celota in v njej posamezni prostor, smo poizkušali dognati vlogo, ki jo je kašta na Dobrovljah imela in jo še ima. S tem odgovarjamo tudi na primeru dobroveljske kašte na nevarnost, ki jo vidi B. Grafenauer⁴³ v našem pojmovanju etnografije kot ene od osrednjih viroslovnih disciplin gospodarske zgodovine. Zrasla je iz zemlje in časa z nalogami, ki jih je stavilo posestvo v prvi vrsti kuhinji, da je postala neposredno dopolnilo hiše. Tako je obravnava hiše do nastanka štedilniške kuhinje brez pritegnitve kašče nepopolna in pomanjkljiva zaradi sociološke in psihološke enotnosti kašče s hišo. Tloris kmetije in posamezne stavbe z njeno streho se razvija pod vplivom nastopajočih in prenehajočih nalog ter je stalen v času gospodarskega zastoja, v času razmaha pa se izpreminja. Pri stanju naših arhivov z maloštevilnimi ohranjenimi, n. pr. cenilnimi in zapuščinskimi zapisniki ter najštevilnejšimi arhivalijami v zbirkah izven mej Jugoslavije, študij etnografskih spomenikov na terenu kakor so kašče ni samo organska izpopolnitev, temveč nujna nadomestitev arhivskega proučevanja. Za terensko zbiranje podatkov pa je potrebna tudi evidenca o etnografskem gradivu v naših arhivih, kar kaže vnovič potrebo po organizacijskem sodelovanju arhivov in muzejev pri razvidu etnografskega gradiva v zbirkah in na terenu. Delo etnografov in arhivarjev bo popolno, ko ga bodo vzeli v svoj delovni program tudi naši jezikoslovci s podobnim namenom, kakršnega je imela n. pr. R. Meringerjeva revija *Wörter und Sachen*. Dokler tega ni, bomo prepogosto obstali na pol poti, kar moramo pri pomanjkanju arhivalij tudi mi na Dobrovljah, kjer pač lahko postavimo podmeno, da je fiziokratizem vplival na obliko naše dobroveljske kašte, ki je pa ne moremo podpreti, kakor tudi ne kronološko določiti njenega nastanka, ne njenih stavbarjev ali stanja njenih posestnikov.

Spomenik in izročilo je dragoceno ogledalo lastnih nalog, zaradi katerih je nastal na kraju samem in zaradi tehnike nastanka; za pogled v okolje pa, ki je postavilo naloge, zaradi katerih je spomenik nastal, so pogoj: arhivalije in jezikoslovne osnovne študije. Kako daleč nazaj sega ena ali druga vrsta virov ni važno, ker je prvenstveno važno, v kaki meri posamezni viri sploh obstojajo. Zato je prav tako važna

⁴¹ Prim. Arhiv Kmetijske družbe za Kranjsko v ODAS. Fasc. G/5, 7, 9.

⁴² *Illyrisches Blatt* št. 6 od 9. februarja 1821, *Aufmunterung zur Errichtung der Getreidespeicher auf dem Lande*.

⁴³ Prim. Grafenauer B., *Zgodovinski časopis*. V. Ljubljana 1952. Str. 164.

kulturna zavest posestnikov, n. pr. naših kašt na Dobrovljah, da so v njihovi posesti že redki glasniki naše materialne kulture iz XVIII. in XIX. stoletja, ki jih je vredno varovati in se jih ne sramovati, saj so nanje lahko upravičeno ponosni. Če bodo naši Dobrovci svoje kašte ohranili prihodnosti, bodo ostale spomenik dobroveljske preteklosti, obenem pa tudi priča kulturnosti današnjih Dobrovcev, dokler bodo stale.

Zusammenfassung

DER SPEICHER VON DOBROVLJE

Der Gebirgszug von Dobrovlje, der das Savinja-Tal in ein oberes und in ein unteres teilt, ist ein Siedlungsgebiet von Weilern und Einzelhöfen, wo der Speicher als Bestandteil des Bauernhofes zur Aufbewahrung von Obstmost, Getreide, Feldfrüchten, Selchfleisch, Geräten und als Trockenraum für Wäsche und Samen erhalten blieb. Durch seine Aufgaben ergänzt der Speicher als selbständiges Gebäude das Bauernhaus und liegt im Bauernhofe von allen Wirtschaftsgebäuden dem Hause mit der Küche am nächsten.

Der Speicher von Dobrovlje besteht im Erdgeschoss aus einem gemauerten Doppelkeller für Obstmost und Sauerkraut mit anderen Feldfrüchten. Oberhalb des Kellers ist der gleichfalls zweiräumige hölzerne Speicher im engeren Sinne des Wortes mit der Werkstätte, Geräten und manchmal auch mit der Schlafstätte im ersten, dem Getreide und dem Selchfleisch im zweiten Raume; aussen umgibt diese beiden Räume vorkragend ein hölzerner Gang, wo Wäsche und Feldfrüchte getrocknet werden. Der Dachboden dient zum Trocknen und Aufbewahren von Wäsche, Getreide, Samen und Geräten, die nicht mehr oder nur zeitweise im Gebrauche stehen.

Geschichtlich reichen datierte Speicher von Dobrovlje in die Jahre 1756 bis 1820 zurück; jünger ist der Speicher mit dem Vorratsraum für Kartoffeln im Keller und mit der Werkstätte oberhalb des Kellers, älter der Speicher mit noch erhaltenem Firstdachgerüste. Die zur Hälfte in den Abhängen eingegrabenen Keller zeigen Bruchsteinmauerung, überwiegend aus Schiefergesteinen, das mit lehmhaltigen Kalkmörtel verbunden ist. Die beiden Eingänge liegen meistens an der Traufseite. Das hölzerne Obergeschoss ist ein Blockbau; dabei enden die überblatteten Grundbalken meistens in Wettköpfen und die Balkenlagen darüber sind in Schwalbenschwanzform verzinkt. Die Fugen werden oft mit Lehm verdichtet. Beim Türstock sind die Pfosten in die Balken oder in die Grundschwelle eingezapft. Dekorativ ausgestaltet sind in erster Reihe die Firstpfettenköpfe und die Türen. Das Schopfwalmdach überwiegt, einzeln kommt auch das Satteldach vor. Beim Dachgerüste herrscht die Verbindung des First- und des Sparrengerüstes vor. Als Fenster dienen die Windaugen, kleinere (10 × 12 cm) im Speicher im engeren Sinne und grössere (bis 40 × 50 cm) im Keller. Das Getreide wird in grossen, auf Füßen stehenden Kästen aufbewahrt, die durch obere Deckel gefüllt und durch unten eingebaute senkrecht verschiebbare Türchen geleert werden.

Mit der Entwicklung des Obstbaues im XIX. Jahrhundert erhielt der Speicher als hölzernen Zubau die Obstpresse an der Längs- oder an der Giebelseite

und mit der Entwicklung des Hopfenbaues im XX. Jahrhundert regelmässig an der Giebelseite die gemauerte Hopfentrockenhütte. Vor der Rationalisierung des Obstbaues und vor der Einführung des Hopfenbaues begann infolge der Umgestaltung des hölzernen Rauchstubenhauses der Niedergang der Speicher, dies insbesondere, als im neuen gemauerten Herdhause der Keller als Nebenraum mit der Küche und die anderen Vorrätsräume mit dem Dachboden vereinigt wurden. Diese Eingliederung der Speicher in das Bauernhaus ging vor sich gleichzeitig mit der Konzentration kleinerer Holzbauten, die für einzelne selbständige Aufgaben bestimmt waren in das neue gemauerte Gebäude, das somit mehrere wirtschaftliche Aufgaben übernahm. Durch die Einführung neuer Bodenkulturen (Kartoffeln, Mais) und durch die Vereinigung der kleineren selbständigen Holzbauten zu grösseren, begann der Speicher von Dobrovlje schon im XVIII., besonders aber im XIX. Jahrhundert in seinem ursprünglichen Bilde und als selbständiges Wirtschaftsgebäude zu schwinden, da sein Zweck grösstenteils auf das neue Bauernhaus, teilweise aber auch auf das Wirtschaftsgebäude im engeren Sinne überging.

Der Dobrovlje-Speicher bildet eine geographische Einheit mit dem Speicher von Unterkärnten und ist durch seinen Aufgabenbereich und durch seine Baugestaltung eine Übergangsform zwischen dem mittelialpinen Speicher und dem Weingartenstöckl in den südöstlichen subalpinen Weinbaugebieten.

VPLIV PODNEBNIH RAZMER NA OBLIKOVANJE HIŠ IN NASELIJ V SLOVENSKI ISTRI

Gizela Šuklje

Ljudska arhitektura slovenske Istre je rasla iz gospodarskih in socialnih razmer, pri tem pa je bila pomemben činitelj tudi svojevrstnost zemlje, zraka in morja.

Če gledamo s Kopra in bližnjih obmorskih krajev na istrsko celino, vidimo gručasta naselja, ki pa kažejo vsa neko strogo arhitektonsko skladnost. Ko pridemo do teh naselij, opazimo stavbe, grajene po načelih čistega kubizma, postavljene nepravilno, a vendar po neki zakonitosti. Zaselki in naselja leže po pobočjih ali vrh grebenov, kamenita kubična telesa stavb se vrste pravokotno na cesto kot vrstne vasi ali se pa gručasto kopičijo. A neka urejenost in podrejenost je vodila rast velikih in malih naselij. Pri proučevanju vzrokov za te oblike ugotovimo, da so poleg mnogih drugih spodbud predvsem zemlja in podnebni vplivi soustvarjali značaj teh naselij.

Kraji okrog Dekanov in Marezig gledajo na severozahod, proti morju, proti Trstu. Na severu, severovzhodu in vzhodu se vrste alpska predgorja, Kras in Istra. Mili in prijetno osvežujoči, pa tudi ostri, siloviti in trpki pozdravi prihajajo iz teh krajev. Istran sprejema prve gostoljubno, pred drugimi se skuša zaščititi.

Z morja piha »murjak« od desetih do štirih (Bržani), od tam prihlja ob enajstih »mornik« in »prinese malo zraka z morja« (Labor), pride »aria z murja« in nalahno pihlja (Rojci), poleti prinese pa tudi točo (Rojci). Vetrovi, ki prihajajo s celine, niso tako mili. S severovzhoda privihra burja, najčešča obiskovalka slovenske Istre. Pozimi je oster vzhodni veter »podsončnik«, imenovan tudi »gorénji veter« (Bržani), ki prinese mráz (Gorenjci). Poleti je znanilec slabe letine, saj dokler gospodari podsončnik, ni upa na dež (Gorenjci). Če se podsončnik pomeša z »malo juga«, ga imenujejo »krivec« (Labor), tudi »trusovec« ali »boršteran« (Rojci). Dež prinaša južni veter »juh« ali »jeh« (Gorenjci), imenovan tudi »črni juh«, »ta pravi juh« (Rojci). »Beli juh«, ki piha od jugozahoda pa »kot dobi, tako pusti« (Rojci).

Vsi naštetí mili in siloviti zračni tokovi so vplivali na oblikovanje hiš in naselij. Človek se je obračal stran od ostre burje, zavarovati se je želel pred mrzlim podsončnikom in je obrnil lice svojega bivališča proti milemu in osvežujočemu morjaku. Če mu to ni bilo mogoče, se je

Kalona v Dekanih št. 161

zaslonil za soseda, ali si je pa ogradil dvorišče »korto« z zidom iz visoko naloženih »škrli«,¹ ki prestreza silovitost vetrov.

Če si ogledujemo hiše v slovenski Istri, ugotovimo, da so okna in vrata običajno obrnjena na isto stran: hiša gleda in se prezračuje enostransko. S polno zazidanim hrbtom se ne upira samo vetrovom, brani se tudi pred hišnim prepihom, ki ga pogosto se menjajoči burni zračni tokovi kljub temu še povzročajo.

Hiše in domovi imajo skoraj vedno ograje. Zidane so na suho iz kamna, ki ga lomijo doma in ki ima skrilstavni lom. Skozi lepo oblikovana, včasih arhitektonsko bogata vrata, »porton«² ali »kalono«³ se pride v korto. Čeprav je Istran že premišljeno zaobrnil svojo hišo v

¹ Skrlí = kamen, ki ga uporabljajo kot tlak, zidajo iz njega ograjni ali hišni zid, uporabljajo za kritje streh ali tudi za klopco pred hišo.

² Porton = vhodna vrata v ograji, zidani iz škrli, pokrita z ravno kamnito preklado ali z lesenima tramovoma, ki ju ščiti strešica iz korcev.

³ Kalóna = vhodna vrata s polkrožnim obokom.

najugodnejšo lego, je intimni prostor svojega delovnega življenja ogradil še z visokim zidom. Da se odtegne zunanjemu svetu? Preširoko gleda na morje, družaben človek je. Zopet so mu podnebne razmere svetovale tako obliko doma; a ta vendarle ni vsesplošna. Kadar je lega hiše ali celotnega naselja ugodna, hiša ne stoji v ograjeni korti.

Slovenski Istran se je skrbno ogledal, preden si je pravilno zaobrnil hišo, pa jo je tudi s premislekom pokril. Prazgodovinska tradicija te dežele se javlja v strehah, zloženih iz škrli (Lopar, Grahi št. 29, Dobrinja Anton, pri Merlini). Pokrajina nudi kamen, ki se skrilasto lomi v debelih, gladkih ploščah romboidne oblike. Človek ga je uporabil za pokrivanje bivališč predvsem zato, da je dobil težko kritino, ki mu je burja ni odpihala. Tudi monumentalni »krov«⁴ iz korcev »kop«,⁵ ki je zamenil kamnito kritje, je pridržal njegove odlike: tudi ta kritina je težka; spojena s podlago učinkuje kot monolit. Njena konstrukcija je zelo preprosta in vendar premišljena. Po stari tradiciji so kope polagali na lesene plohe »žagance«. Ob kapu so jih z malto povezali s škrlemi, ki so pokrivalo zid, ob slemenu pa z malto na žagance. Vmes so jih polagali na suho. Danes navadno polože kope na tanke opečne ploščice »tavele«. Malta poveže obe glinasti obliki v enovito celoto. Še tretjo kritino pozna slovenska Istra: slamnato. Imenujejo jo »streha«⁶ v nasprotju z opečnim »krovom«. Pa ta streha je drugače oblikovana ko naša osrednje slovenska slamnata streha. Vedno je dvokapna. Čelne zidove ima potegnjene preko strešin. Vanje so trdno zasidrane vodoravne grede, ki nosijo streho. Če je hiša dvočelična, je tudi ločilni zid potegnjjen preko strehe. Na ta način je razbita predolga ploha, ob katero bi se mogla upreti burja.

Istrska hiša ne pozna velikih napuščev. Kamniti zid zaključuje kamniti žleb »gronda«. Nad njim se v valoviti črti zaključuje streha iz korcev. Južno sonce zarisuje majhne ornamentalne sence korcev in ozko temno črto, ki jo meče gronda, sicer stoji pred nami svetla, jasna kubična gmota. Nikjer ni velikih, naprej štrlečih izzidkov ali močnih arhitektonsko oblikovanih venčnih zidcev, v katere bi se mogli zaletavati zračni tokovi. Da si ustvari senco pred hišo, si Istran postavi »latnik«: na zidnih konzolah in na kamnitih »stebrih« ali lesenih »koucih« leže letve »lašte«, povezane z vrbo »beko«, na njih trstje »kanele«. Preko njih se razrašča trta.

Kubično telo istrske hiše dekorativno zaključuje kamin. Grajen je z močnim arhitektonskim poudarkom in zelo umno. Različne fantastične oblike, ki se kot male, čudovite arhitekture dvigajo nad rdečkastosivo gmoto iz korcev, so nastale vse iz istih nujnosti: odvesti dim

⁴ Krov = v okolici Dekanov označujejo s to besedo ostrešje, v okolici Marezig pa streho, pokrito s korci.

⁵ Kôpa = strešnik žlebičaste oblike, ki ga imenujemo korec ali žlebnjak.

⁶ »Streha« pomeni v okolici Dekanov kritino s korci, ki jih položi stréhar, v okolici Marezig pa označuje samo slamnato kritino. Hiša, pokrita s slamnato streho, se imenuje strehnica ali strešnica.

čim više iz hiše in odvajati ga po mnogih ovinkih. Smeri vetrov določajo orientacijo kaminov. Viličaste oblike kaminov (Rojci, Sv. Brida) so tako zaokrenjene, da burja pritiska na široko stran, kjer ni odprtina za uhajanje dima. Po istem načelu so zaobrnjeni visoki, kvadratni, spodaj ob dveh straneh zadrgnjeni dimniki (Babiči št. 12). Tudi tu pripiha burja na široko stran, ki nima odprtine. Kamini, ki imajo izpuste na vse štiri strani pokrite z visokimi kapami, so arhitektonsko bogato členjeni, da se vetrni tokovi zaigrajo ob oglih in zmedejo.

Podnebne razmere so sodelovale celo pri oblikovanju notranjščine. Glavni prostor istrske hiše je kuhinja (ognjenica, šiša, čuhnja)⁷ z ognjiščem (goniščem, sl. V/2). Ognjišče je vedno prosto stoječe, odprto, bodisi ob steni ali sredi prostora; dim uhaja skozi široko grlo v kamin. To ognjišče je vedno široko, prostorno. Na njem kuhajo in pečejo, ob njem pa tudi posedajo ob mrzlih dneh na nizkih klopcah »škanjetah«. Zato so ognjišča nizka, približno 15 cm dvignjena od tal; če so višja, imajo stopnice, po katerih se pride na ognjiščno ploščad, kjer je sredi gorišče, ob straneh so pa postavljene klopee.

Pa si pobliže ogledjmo, kako si je slovenski Istran postavljajal in postavil svoje bivališče!

Ogledjmo si »ognjenico« Matije Jermana v Škrljevcu št. 34 (»pr Ceviču«). Enocelična stavba je zasidrana v bregu, vhodna stran je obrnjena proti severozahodu. Zadnja stran hiše in polkrožni ognjiščni izzidek lovita burjo in podsončnik; pred hišo je zatišje. Tu dela Istranka v senci murve na škrlí pred hišo.

Skoraj prav tako je zaobrnjena dvocelična »strehnica« Jožeta Jermana v Škrljevcu, ki ima pred vhodom delno ograjeno dvorišče z ograjo iz visoko naloženih škrlí. Poleg obeh čelnih zidov je nad slamnato streho potegnjen tudi srednji ločilni zid: dolžina strešin je skrajšana.

Enocelična »šiša« v Dekanah št. 219, ki je v sklopu doma Ivana Štefančiča (»pr Petitu«) — »ena šišca per tau« — je obrnjena proti jugovzhodu. Burja se zaganja v severovzhodni ogel hiše z obema polno zazidanima zidovoma, okno in vhodna vrata sta obrnjena proti zatišju. Novo zidana večcelična stanovanjska hiša stoji pravokotno na staro enocelično, obrnjena je proti jugozahodu, torej še ugodneje. Vsa okna in vrata gledajo na jugozahodno stran; gmota zidu brez odprtine je obrnjena proti burji. Obe hiši in novo zidano gospodarsko poslopje stoji v ograjeni korti.

Ob podobnem hotenju je rasel dom Lazarja Jermana v Škrljevcu št. 51 (»pr Tomaža«, sl. VI/3). Praded še živečega »nona« si je sezidal pritlično ognjenico, ki jo je pokrival s slamo, a je dvignil oba člena

⁷ Kuhinja ima razne nazive: v okolici Dekanov jo imenujejo čuhnja, v Škrljevcu, Brnetičih in sosednjih vaseh ognjenica, v Laborju hiša. Če ima kuhinja polkrožni izzidek, v katerem stoji ognjišče, ga imenujejo fogoler. Ognjenica pomeni obenem enocelično pritlično hišo, ki ima en sam prostor z ognjiščem.

zidova preko strehe. Kamina ni zidal, dim je uhajal skozi četverokotno odprtino na čelni strani blizu vrha. Vhod je z jugozahoda, burja se zaganja samo v polno zazidano hrbtno steno. Pred 100 leti ji je bila prizidana nova nadstropna dvocelična stavba z ognjenico v pritličju in »kambro«⁸ v nadstropju. Staro strehnico so odslej rabili za hlev. Nova stavba je prislonjena na čelni zid stare strehnice in zidana z njo v stegnjeni črti. Imela je zunanje stopnišče »baladur«⁹ na jugozahodni strani. Še živeči nono je zidal pred 60 leti drugi prizidek, ne več v stegnjeni črti, temveč pravokotno na obstoječi stavbi. K temu ga je silila lega doma ob cesti; zavaroval si je pa s tem tudi baladur, ki stoji v najmirnejšem oglu korte. Cestne fasade, ki gledajo proti jugovzhodu in severovzhodu, so skoraj brez odprtin, vse hišno življenje je obrnjeno proti jugu in zahodu, proti ograjeni korti, kjer se po latniku razpenja trta in rasteta figa in murva.

Podobni oziri na podnebne razmere so postavljali dvocelične pritlične stavbe »pr Kamareta« v Babičih, »pr Kastanjeru« v Bržanih, »pr Škrgradu« v Škrгатih, dvocelične nadstropne stavbe »pr Flegi« v Borštu in »pr Štoku« v Krmcih in z malimi izjemami skoraj vse druge.

Zanimiv primer nudi dom Antona Babiča Štagončiča v Babičih št. 20, ki je bil zidan v treh etapah. Prvotni dom leži ob pobočju. Vhod je imel včasih s severozahodne strani. Pogled je uhajal izpred hiše na morje, od koder piha prijetni, osvežujoči morjak. Hišo so kasneje povečali, še kasneje dozidali proti jugovzhodu, pravokotno na obstoječo. Novi del leži više, že na ravnem, vhod gleda proti jugozahodu. Baladur, ki vodi v nadstropno kambro, zaslanja hiša pred vetrovi. Zopet se življenje odigrava v neograjeni korti, cestno pročelje, ki ga opihava burja, gleda nerazgibano v svet.

Prav tako mrka v svoji kubični gmóti, ki jo oživlja samo polkrožni »fogoler«, gleda proti cesti hiša Jožeta Peroše Štagončiča v Babičih št. 12 (sl. VII/4). Živahno hišno lice z vhodi, baladurjem in okenskimi odprtinami je obrnjeno proti jugozahodu, proti korti, ki jo obojestransko ščitita visoko iz škrlj zidana zidova. Življenje, katerega središče je kuhinja s fogolerjem, se razteguje pod mali latnik, razpenjajoč se nad »šališem«¹⁰ pred hišo.

Skozi porton Jožefa Korošca v Socerbu št. 23 (»pr Vončonovih«, sl. VII/5) pridemo v korto in vidimo na desni podolžno pročelje hiše, na levi gospodarsko poslopje s »štalo«¹¹ v pritličju in »vodrom«¹² v nadstropju. Celota predstavlja vzporedno razporeditev doma. Hišno pročelje gleda proti jugu, zid s portonom, ki povezuje obe stavbi, proti vzhodu. Obcestna, to je vzhodna stran, v katero se zaganjata burja in

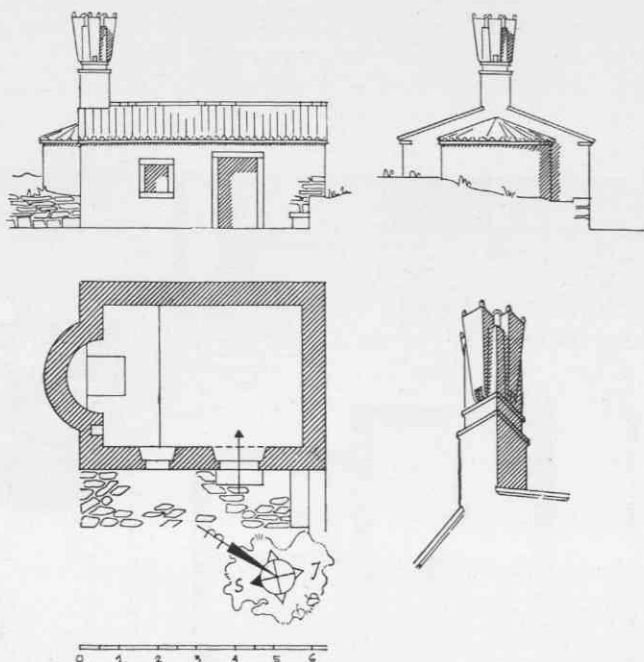
⁸ Kambra = soba ali sobica, kjer prenočuje družina.

⁹ Baladur = kamnite stopnice z nadstropnim pedestom, prislonjene ob zunanji strani hiše; navadno niso pokrite.

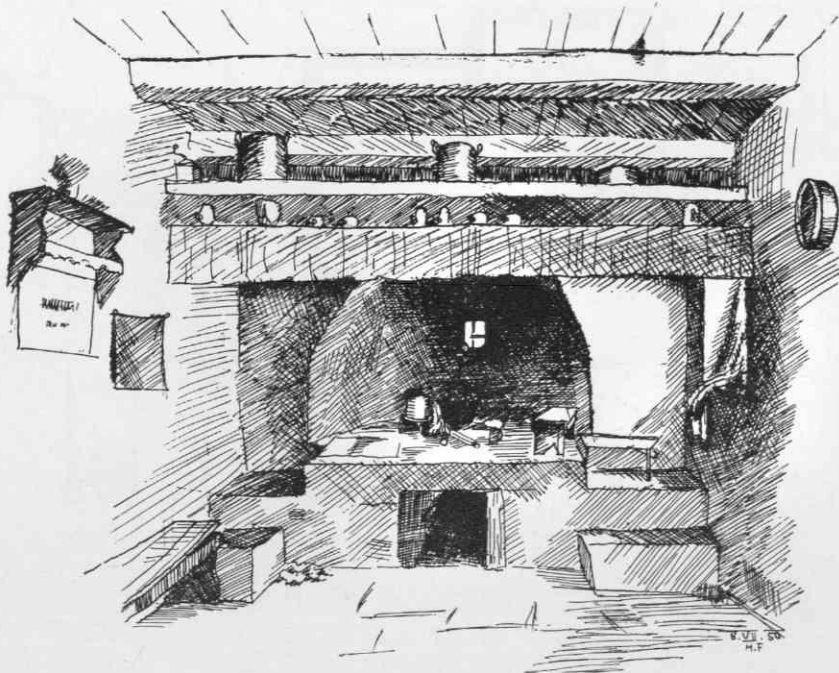
¹⁰ Šališ = tlak iz škrlj v hiši ali pred hišo.

¹¹ Štala = hlev za živino.

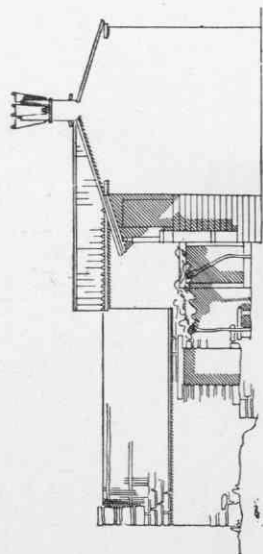
¹² Vóder = shramba za seno.

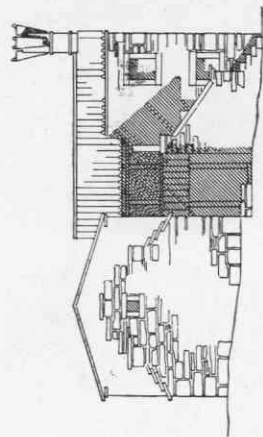
Sl. 1. Hiša Jermana Matije v Škrljencu št. 54
 Tloris, pogled s ceste in detajl kamina

Sl. 2. Ognjišče v Babičih št. 20

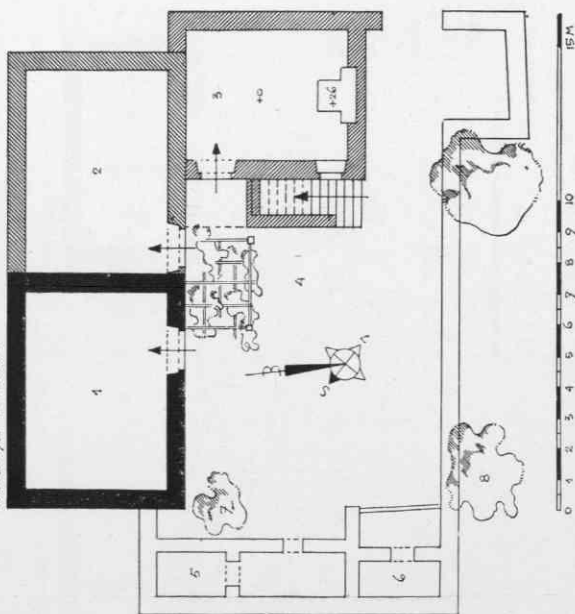

POGLED S KORVE Z JUGOZAPADA

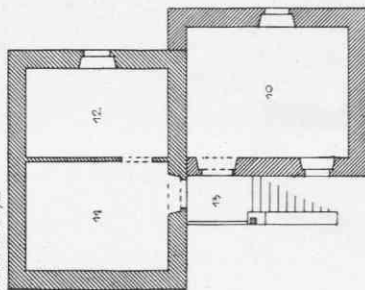

POGLED S KORVE S SEVEROZAPADA

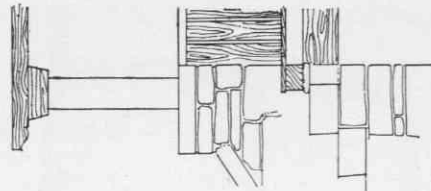
PRITLIČJE S KORTA

NADSTROPJE

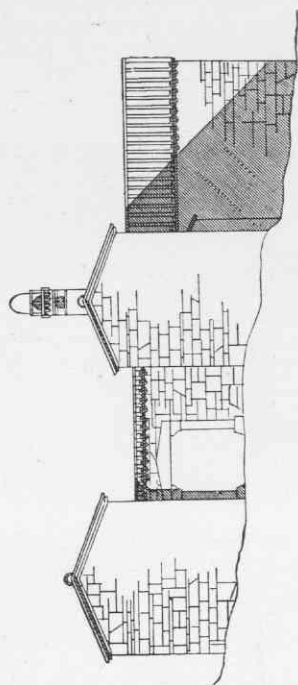
DETALJ BALADURIA

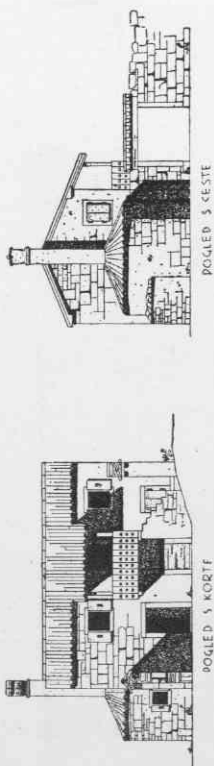
- 1. STREHNIČA - PROTOTIPNI ENOCELIČNI DOM
- 2. KANJIVA - PRITLIČJE PRED 6^{TI} 100 LETI DOZIDANE NADSTROPNE STAIRBE
- 3. ODVJENIKVA - PRITLIČJE PRED 6^{TI} 60 LETI DOZIDANE NADSTROPNE STAIRBE
- 4. KORTAL 91/6 ŠTALETA 7 FIŠA 8 MURVA 9 LATNIK
- 10. KAVARSKA NOVIČKA IN NOVE 11 NA PČDI 12. KATIBEL 13. BALADUR

MEJENJO SV. 1990

Sl. 3. Dom Jermana Lazarja v Škrljencu št. 31. — Tloris in pogled z dvorišča

POGLED : ŠIŠA-ŠTALA IN PORTON

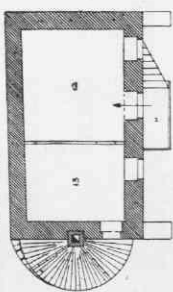
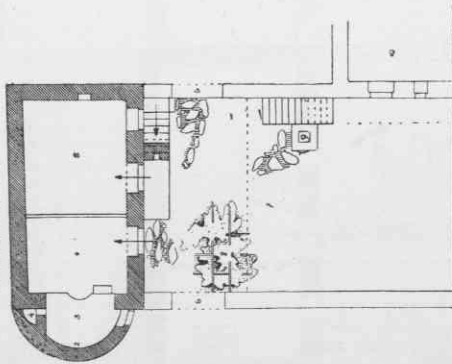

POGLED S KORTA

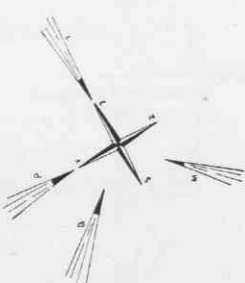
POGLED S CESTE

PRITILČJE S KORTA

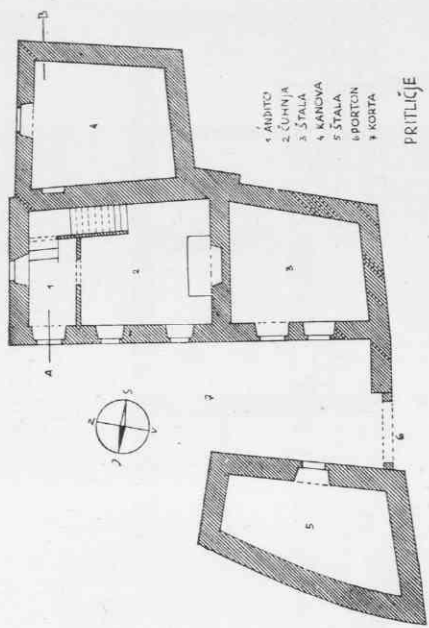
NADSTROPJE

- 1 KUHNJA
- 2 FOKOLEA
- 3 OGNJIŠČE
- 4 PEČ
- 5 KANOVNA
- 6 PORTON
- 7 KUHINJA
- 8 LOKAL
- 9 VODNIK
- 10 ŠTALA
- 11 BALABUR
- 12 NA PODU
- 13 KARIKRA

MERILNO 1:100

- 1 ARDITČO
- 2 ČUHINJA
- 3 ŠTALA
- 4 KANOVNA
- 5 ŠTALA
- 6 PORTON
- 7 KORTA

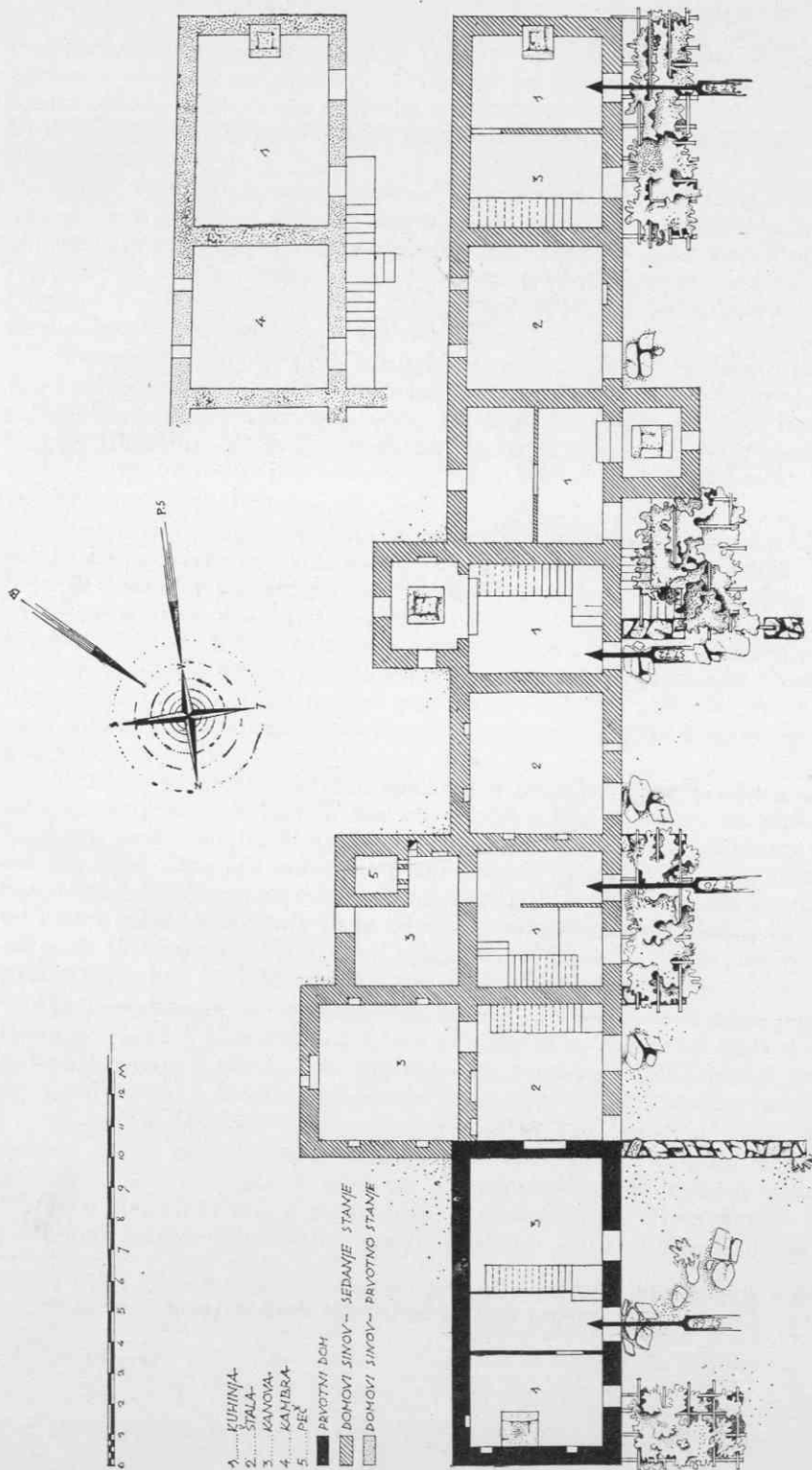

M 1:100

Sl. 5. Vončonov dom (pošišto) v Socerbu št. 23.
Tloris in pogled s ceste

Sl. 4. Stagončičev dom v Babičih št. 12.
Tloris prtiličja in nadstropja ter pogled s ceste in dvorišča

Sl. 6. Tloris skupine Bembičevih hiš v Gorenjcih

podsončnik, nima oken; v hišo te vabi le lepo arhitektonsko oblikovani porton s plastiko na prekladi. Življenje se giblje za tem iz škrlí zloženim zidom, med »šišo« in štalo, in gleda proti zahodu, proti morju, kjer ni nobene ograje, od koder pripihlja ljubeznivi mornik kot dobrodošel gost.

Skozi »ulico« ali »pod kalono«¹³ Ortlanove hiše pridemo z glavne dekanske ceste na prostrano korto. Proti njej so se razgibala južno-zahodna lica Ortlanove in sosednjih hiš. S korte je v pritličju pod baladurjem vhod v štalo in na baladur, po katerem se pride v nadstropje, v čuhnjo in kambro. Na cestno stran, ki jo opihava burja, gleda samo dvojje okenskih odprtín.

V mnogo bolj živahni arhitekturi se smeji v svet dom Janeza Kocjančiča Guzina v slikovitem Laborju. Obrnjen je proti jugu; pred vzhodnim vetrom, podsončnikom, ga zaslanja četverokotno izzidani fogoler. Baladur, ki vodi v nadstropje, vhod v štalo »kotec«¹⁴ in mala »štaleta« pod baladurjem, vse se gnete v brezvetrnem prostorčku med kotcem in fogolerjem.

Strogo dosleden v obrambi proti vetrovom, ki najčešče in najsiloviteje gospodarijo in prinašajo mraz in sneg, je strnjeni sistem Bembičevih domov v Gorenjcih (sl. VIII/6). Zidani so v stegnjeni črti, obrnjeni proti jugu z dolgim pročeljem, ki ga bogato členita baladur in fogoler Tinetove hiše. Vsako hišo varuje proti podsončniku zaščitni zid, ki stoji pravokotno na fasado do višine pritličnih prostorov. Nanj se naslanjajo latniki in ga mehko povezujejo s hišno arhitekturo. Varne pred nemirnimi zračnimi tokovi so tu vzcvetele »jerbe kanele« (pelargonije) in nageljni.

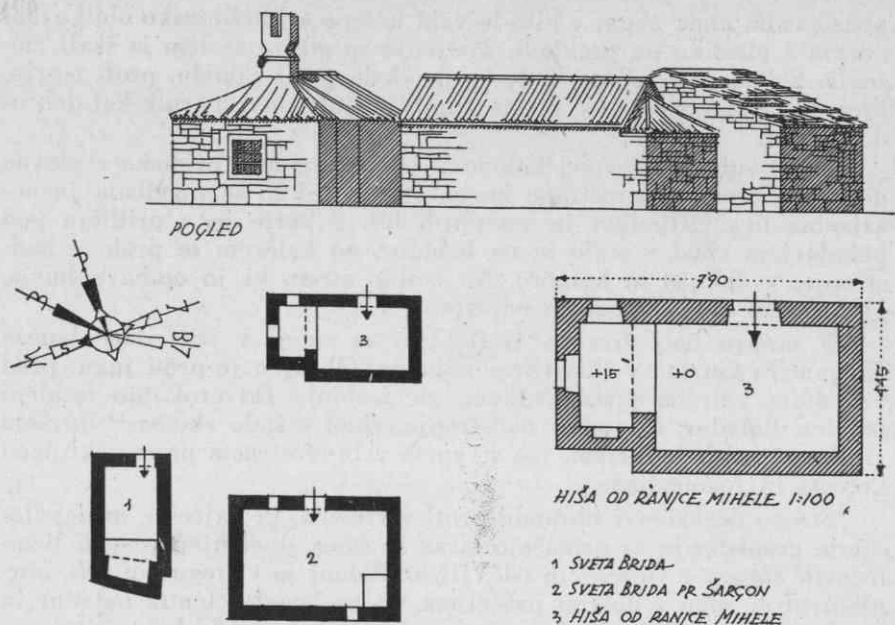
Trmasto se protivijo temu splošnemu pravilu nekatere stare strehnice in ognjenice. V Rojcih nas ob vhodu v vas pozdravi na ploščadi, ki gleda proti morju, skupina pritličnih hiš Sv. Bride. To so tri enocelične hiše. Dve sta obrnjeni proti cesti s podolžnim licem, tretja z ognjiščnim izzidkom na čelni strani. Vse tri hiše imajo vhode z vzhoda, od koder piha podsončnik in se od strani zaletava burja. Zakaj in čemu tako, se sprašujemo. V odgovor zatrjujejo domačini, da so jim vetrovi prizanašali, ker je hišicam nasproti stala nadstropna hiša.

Iz povedanega je razvidno, da hiše v slovenski Istri niso postavljene po enotnih načelih. Enkrat se smejoče obračajo proti cesti, drugič ji kažejo svoje mrko lice in odpirajo vse pisano življenje proti visoko ograjeni korti. V kakšnem medsebojnem odnosu torej stoje v naselju?

Stegnjeni domovi in pravilni dvoriščni tip doma in pa strnjeni sistemi hiš so značilni za istrska naselja. Osnovo jim je dala družbena ureditev: oče je postavil sinovom domove poleg svojega. A postavil jih je v stegnjeni črti s svojo hišo, k čemur ga je prvenstveno silila podnebna orientacija. Vrste stegnjenih domov ali strnjeno stoječih hiš,

¹³ Ulica ali pod kalóno = obokani prehod v pritličju hiše s ceste v korto.

¹⁴ Kótec = svinjski hlev, imenujejo ga tudi prékat.

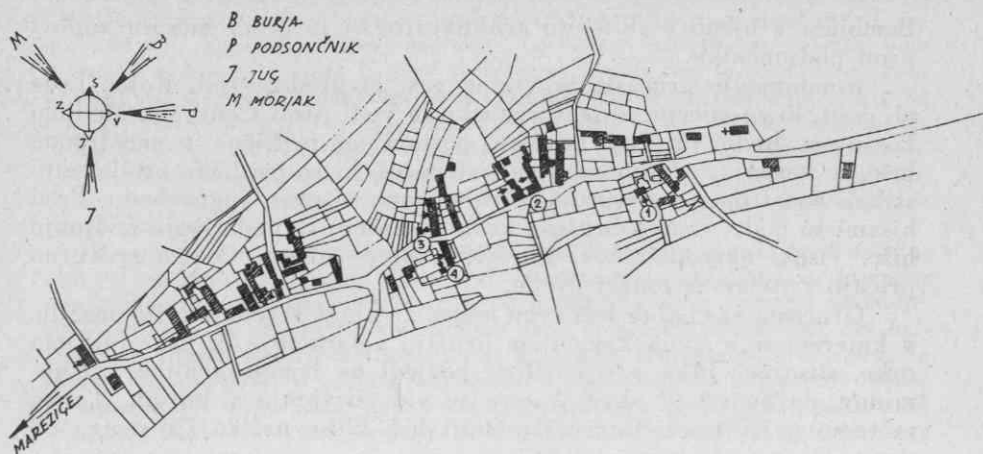

Skupina hiš sv. Brides v Rojcih. — Tlorisna lega in pogled

ki stoje vzporedno s cesto ali pravokotno nanjo v vzporednih redovih, nakazujejo dosledno urejenost, premočrtnost istrskega naselja.

Istrsko naselje je vrstno ali gručasto, je zaselek ali vas.

Lopar predstavlja značilno dolgo vas, dvovrstno obcestno naselje. To vrstno naselje se je v svojevrstnosti razvilo v Istri in ni podobno drugim vrstnim naseljem. »Dolga vas je navezana na ravnino. Zanje je značilno, da je v starejših primerih skoraj vedno izraz oziroma posledica načrtne kolonizacije dotičnega ozemlja.« Tako jo označuje Ložar (Narodopisje Slovencev I. del, str. 56). Istrsko obcestno vas so poleg geografskih in socialnih rodile tudi podnebne razmere. Lopar leži ob cesti, ki se v krivenčasti črti dviguje po dolgem grebenu od jugozahoda proti severovzhodu. Posamezna gospodarstva leže pravokotno na cesto kot stegnjeni domovi. Obrnjena so proti jugozahodu. Edino hiše št. 211—215, ki so bile pred 120 leti last ene same družine Hrvatinov, se družijo okrog pravokotne korte. Korta je obrnjena s svojo nezazidano stranico proti morju, od koder pripihlja mornik. Ostale stranice obdajajo hiše bratov Hrvatinov. A vse niso obrnjene proti korti, temveč ji kaže hiša št. 215 hrbet, kar potrjuje že večkrat ugotovljeno dejstvo, da je odločala pri postavljanju hiš orientacija na sonce, morje in vetrove. In res, če se vzpenjamo po cesti, ki nas privede iz Marezig proti vrhu grebena, vidimo domove v dolgih stegnjenih

Lopar. — Tloris naselja

vrstah, ki leže skoraj vsi na naši levici pravokotno na cesto. Le nekaj strnjeno stoječih hiš leži vzporedno s cesto in so obrnjene proti jugovzhodu oziroma proti jugu, torej so tudi zaščitene pred burjo in podsončnikom. Edino zmedo v tej splošni urejenosti bi predstavljala enocelična ognjenica Antona Dobrinje v Grahih št. 29, ki jo pa štiti pred vetrovi nasproti stoječa nadstropna hiša.

Dekani so gručasta vas, ki pa ima v začetni osnovi odlike vrstne vasi. Hiše leže ob treh cestah. Dve se dvigujeta ob levem in desnem bregu potoka v smeri jugozahod—severovzhod. Tretja, hrbtenica naselja, se priključi v pravem kotu na levem bregu, s smerjo jugovzhod—severozahod. Ker piha burja od severovzhoda, je temu primerno lice cele ceste. Na severovzhodni strani so hiše z licem obrnjene proti cesti, na južozahodni strani se pa obračajo proti cesti s slepimi, mrkimi lici; hišni vhodi in baladurji so z nasprotne strani, s korte, v katero pridemo »pod kalono« ali skozi »ulico« hiše (glej Ortlanovo hišo!).

Dekanom sorodno gručasto naselje je v svoji osnovi Boršt. Domovi se vrste ob dveh cestah. A ko se vzpenjamo proti sredini vasi, kjer je še pred letom stal vodnjak »puč«, vidimo, da imajo le domovi na naši levici, to je na vzhodu, svoje vhode obrnjene proti cesti, na desni strani so domovi dostopni z dvoriščne strani. Zopet sta burja in podsončnik tista tirana, ki sta usmerjala orientacijo hiš. Ne glede na to, kje in kako se vije glavna prometna žila, gledajo vse hiše proti severozahodu, zahodu ali jugozahodu in so vedno z zazidano hrbtno stranjo obrnjene proti burji in vzhodnemu vetru.

Gručasti zaselek Gorenjci, ki leži na ploščadi hriba nad Borštom, obsega samo nekaj hiš, ki so pa vse dosledno zaobrnjene proti jugozahodu, kjer so v zavetju pred pišem burje in mrazom, ki ga pripiha pozimi podsončnik. V tem zaselku smo že omenili dolgi, stegnjeni dom

Bembičev z njegovo slikovito arhitekturo, ki jo grade zaščitni zidovi proti podsončniku.

Kombinacijo gručaste in vrstne vasi bi predstavljali Rojci. Leže ob cesti, ki se odcepi od marežganske in vodi proti Čenturju. Medtem ko so na vhodni ploščadi gručasto postavljene pritlične in nadstropne hiše, se kasneje začneja strjnjeni sistem hiš, ki so pritlične proti cestni strani, nadstropne z nasprotne. Orientirane so proti jugozahodu. Pred hišami so male, visokoobzidane korte, v katere se podaljšuje življenje hiše. Visoki ogradni zidovi jih ščitijo pred vetrovi. O tem zgovorno pričajo živobarvni lončki cvetic.

Gručasta vas Labor leži vrhu hriba. Živahno, veselo barvito naselje, v katerem se s sivim kamenjem družijo pelargonije in nageljni, ima ozke, stisnjene ulice s slikovitimi pogledi na bogate arhitekture kaminov, na »vôvte«,¹⁵ skozi katere se vidi življenje v kortah. Tu ne moremo govoriti o enotni orientaciji hiš, ki se naslanjajo druga ob drugo in se medsebojno ščitijo.

Obiskali in ogledali smo si kraje in hiše v slovenski Istri. Prebivalci so se prilagodili narodi in se z njo povezali z vsemi značilnostmi svoje gradnje. Povezal jih je sivkastorjavi, skrilasto se lomeči kamen, iz katerega so vse zidane. Sivkastordeče strehe iz korcev se skladno vežejo z barvo rdeče primorske prsti. Latnik, ki spredaj zasenčuje hišo, povezuje njeno arhitekturo z zelenjem istrske narode. Šališ pred hišo se izgublja v netlakovani del korte, pa ponavlja svoj romboidni motiv v kamnitih strehah kotcev. Pokrajina sama ima pobočja, zaščitena pred burjo, pokrita s polji in vinogradi, njim nasproti so občinski pašniki, »kamenele«, ki jih opihava burja. Povsod srečujemo na eni strani vso živahnost in zdravo žilavost slovenskega Istrana, na drugi pa opazujemo trdo, a dosledno in smotno borbo človeka s narodo.

Uporabljeno gradivo: Risbe in zapiski G. Š. s terena 3 (Dekani 1949), št. zv. 12 in 13, in s terena 4 (Marežige 1950), št. zv. 6, 7 in 8. (Arhiv ekip Etnografskega muzeja v Ljubljani.)

Résumé

L'INFLUENCE DES CONDITIONS ATMOSPHÉRIQUES SUR LA FORMATION DES MAISONS ET DES LOCALITÉS EN ISTRIE SLOVÈNE

L'architecture de l'Istrie slovène s'est développée à partir de la tradition, de la composition politique et sociale de la société; il y faut ajouter aussi, comme facteur important, le caractère particulier du sol, de l'air et de la mer. De la mer souffle le doux «morjak» (vent de mer), de l'intérieur viennent des vents âpres et violents dont les plus caractéristiques sont la «burja» (vent de

¹⁵ Vôvt = obok.

nord-est) et le « podsončnik » (vent d'ouest). Pour se protéger contre ces derniers, l'Istrien slovène a bâti sa maison après avoir bien réfléchi, et c'est ce fait qui a donné à la maison son aspect extérieur. La maison istrienne est orientée vers le sud, le sud-ouest, l'ouest, le nord-ouest, mais jamais vers le nord-est ou l'est. Elle est sise d'ordinaire dans une cour clôturée; elle prend l'air d'un seul côté. Elle est bâtie en pierres schisteuses, couverte d'un lourd toit de dalles ou de tuiles. Le toit de paille a une forme propre, autre que la forme slovène générale. La maison istrienne est nettement une masse cubique sans grands appentis, avec une cheminée dont les formes architecturales se règlent dans leurs détails sur le sens des vents.

Si nous observons les maisons particulières donnant sur une, deux ou plusieurs rues, maisons n'ayant qu'un seul ou plusieurs étages, nous y trouvons une grande diversité, mais toutes, elles se soumettent à un principe commun: elles représentent une formation cubique nette et simple, animée par des balcons, des foyers, des cheminées. Parfois elles sont tournées vers la route, la façade joyeuse, ouverte, souvent au contraire elles montrent une façade morne et toute la vie s'ouvre du côté de la cour, entourée d'une haute clôture où s'étendent la treille, les verts mûriers et les figuiers, et où rient les pots de fleurs de vives couleurs.

Les conditions atmosphériques créent, ensemble avec les autres facteurs, la forme des localités. Le parallélisme répété des édifices, résultat de l'orientation unique, met un certain ordre dans les localités compactes. Les villages en ligne sont autrement formés que les villages de la Slovénie centrale. Les rangs d'édifices étirés ou des maisons serrées l'une contre l'autre, sises parallèlement à la route ou perpendiculairement à elle, en lignes parallèles, indiquent un ordre logique, rectiligne de la localité istrienne.

Les maisons et les localités se sont adaptées aux conditions naturelles et s'y sont liées par tous les détails caractéristiques de leur construction.

VPLIVNA PODROČJA MED STILNO ARHITEKTURO IN SLOVENSKIM LJUDSKIM STAVBARSTVOM V SREDNJEM VEKU

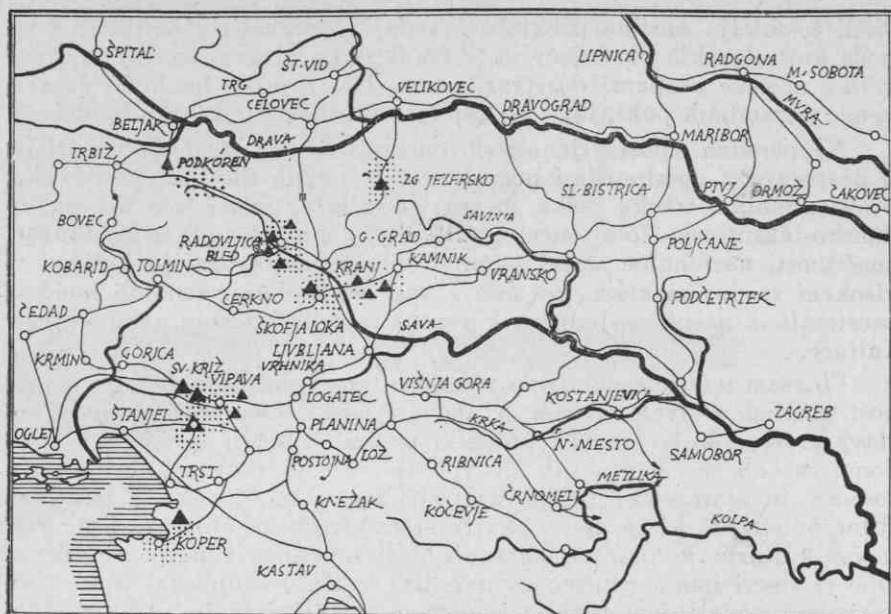
Marjan Mušič

Nedvomno zanimivo proučevalno področje je podano v analizi vplivov, ki so se pokazali med stilno arhitekturo in ljudskim stavbarstvom, pri čemer moramo posebej obravnavati vplive stilne arhitekture na ljudsko stavbarstvo in posebej vplive, ki so se v obratni smeri vraščali iz živega izvora ljudske ustvarjalnosti v stilno arhitekturo. Namen te razprave ni, da bi podala zaključni obračun in temeljito analizo vplivnih področij; zato je potrebno sistematično proučevalno delo na celotnem slovenskem območju skozi vsa stilna razdobja, temeljito pa mora biti predhodno ponazorjen v enaki meri razvoj stilne arhitekture na našem ozemlju. Dokler to ni izvršeno, se moramo pač zadovoljiti z nekaterimi ugotovitvami, ki bodo kljub vsem pomanjkljivostim koristne pri kasnejšem sistematičnem proučevanju, izvajajočem se v obeh smereh: v smeri ljudskega stavbarstva in stilne arhitekture. Proučevanje teh dveh smeri spada namreč v delovno področje raznih institucij: ljudsko stavbarstvo kot del materialne kulture v področje etnologov, stilna arhitektura pa v področje umetnostnih zgodovinarjev in arhitektov. Med tema dvema področjema pa je vse polno stičnih točk, kjer se problemi dotikajo in križajo, reševati pa jih je možno edinole s skupnim delom.

Odkar je v zadnjih štirih letih oživelo v seminarju za proučevanje domače arhitekture na fakulteti za arhitekturo delo na proučevalnem terenu, se je tu pa tam v soseski glavnih proučevalnih objektov iz področja stilne arhitekture in historičnega urbanizma nabralo gradivo, ki pripada obema interesnima področjema; še posebej zanimivo pa je gradivo, ki prikazuje kmečko hišo med procesom preobrazbe v meščansko hišo v sklopu kasnosrednjeveških mest in kmečke hiše, ki se je oblikovala pod neposrednim vplivom arhitekture srednjega veka v gospodarsko in prometno poudarjenih predelih.

Če se hočemo pravilno lotiti zastavljene naloge, si moramo v bežnih obrisih predočiti razvoj arhitekture na slovenskem območju s posebnim poudarkom na vplivno področje ljudskega stavbarstva.

Razvoj arhitekture na Slovenskem je tesno vezan na politične, gospodarske in družbene osnove preteklosti, nanje pa je vplival geo-

Oris glavnih prometnih smeri na Slovenskem v srednjem veku (po M. Kosu, Zgodovina Slovencev) z označenimi doslej ugotovljenimi in proučenimi infiltrati srednjeveške stilne arhitekture na ljudsko stavbarstvo

politični položaj sklenjenih območij, ki so jih naši predniki, počeni s 6. stoletjem, naselili. Materialni pogoji v gradivu, konstrukcijah in končno v oblikah so bili podani v izredno raznoliki narodi slovenskega ozemlja, ki vključuje alpski svet, sredogorje in gričevje s prevladujočim gradivom lesom in kamnom, del Panonskega nižavja s prevladujočo ilovico in lesom ter kraški svet z obilico dobrega apnenca. Na slovenskem ozemlju se križajo in stikajo morfološke in geološke klimatske in vegetacijske meje, ki so po svoji naradni nujnosti vplivale na oblikovanje krajevnih arhitekturnih posebnosti, predvsem na področju ljudskega stavbarstva, ki je v svojih skromnejših zahtevah in pri prevladujoči nizki gradbeno-tehnični ravni v pretežni meri navezano na narodo in na krajevno gradivo. Preko slovenskega ozemlja so ves čas vodile važne zgodovinske osvajalne smeri in pota trgovskega prometa, po njih pa so se posredovale splošne kulturne in med njimi tudi arhitekturne ideje, ki so počeni s visokim srednjim vekom pričele vplivati na ljudsko stavbarstvo (glej karto zgoraj).

V prvem razdobju po naselitvi je bila najvažnejša koroška kotlina s središčem na Gosposvetsko-celovškem polju, kjer je tudi vzniknila kratkotrajna slovenska država tvorba. Z njo bi se v ugodnejših pogojih mogle združiti vse ostale slovenske pokrajine, da ni bil ta razvoj

sredi 8. stoletja nasilno prekinjen. Tedaj je prenehala politična svoboda karantanskih Slovencev in je frankovska država, za njo pa doba velike nemške ekspanzije ustvarila v zaščito nemške fevdalne države vencil obrambnih pokrajin s sedeži v slovenskih gorskih kotlinah.

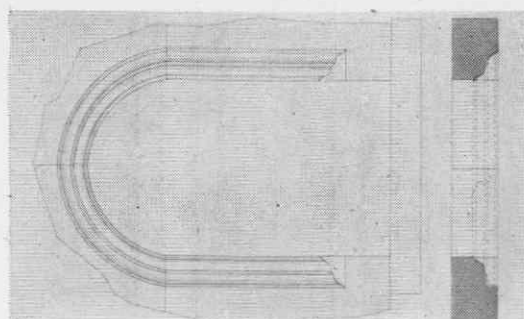
Neposredna izpostavljenost slovenskega ozemlja tuji ekspanziji je v nasprotju z ugodnejšimi pogoji ostalih južnih Slovanov (hrvatska proromanika, srbska raška, moravska in bizantinska šola ter makedonsko-bizantinska šola) onemogočila, da bi se uveljavile arhitekturne značilnosti nacionalne smeri še pred splošno evropeizacijo kulture v visokem srednjem veku, ko smo z vsaj šeststoletno zamudo končno prestopili iz pasivnega odnosa k tvorni izgradnji lastne arhitekturne kulture.

Po vsem tem je razumljivo, zakaj se v tem razdobju razvija umetnost pri nas v dveh smereh: v smeri ljudske umetnosti z ljudskim stavbarstvom, ki so ga naši predniki prinesli s seboj in so ga v novi domovini ob novih pogojih in vplivih više oblikovanih arhitektur sosedov in staroselcev dalje razvijali, ter v smeri tako imenovane stilne umetnosti, ki pa ima v okviru srednjeveškega univerzalizma ves ta čas kulturne kolonizacijske značilnosti zapadnoevropske usmeritve. Obe te smeri imata namreč po naselitvi le malo skupnega, vendar se v svojem nadaljnjem razvoju postopno približujeta in prihajata do izraza počenši z oblikovanjem meščanstva v visokem srednjem veku domač arhitekturni tvorec in naročnik, preko njiju pa se vraščajo domače, v ljudski umetnosti obravnavane prvine, a prav tako se na prehodnih ozemljih in v bližini večjih centrov vpraščajo v ljudsko stavbarstvo pretežno zgolj oblikovni vplivi stilne arhitekture.

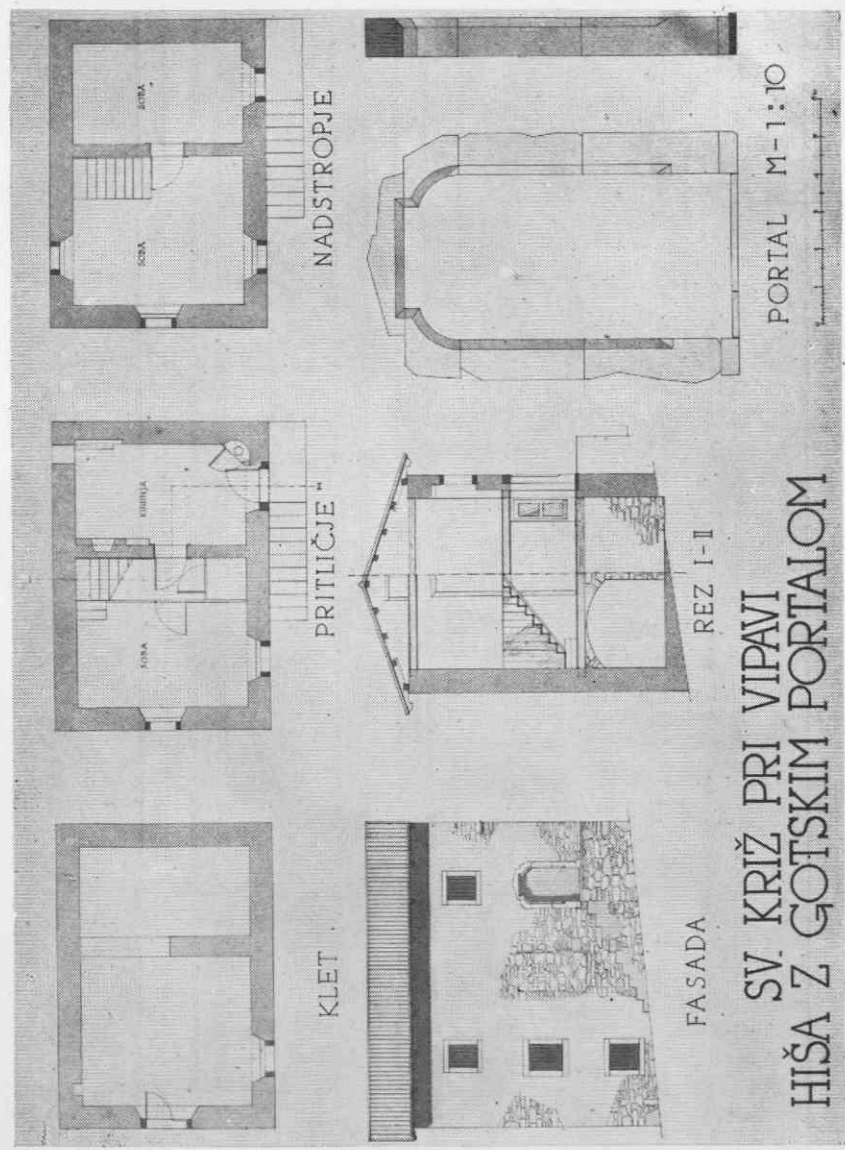
Razdobje slovenske politične samostojnosti od naselitve do karolinške renesanse, to je od 6. do 8. stoletja, ni v arhitekturi zapustilo vidnih sledov. To je čas, v katerem manifestirata Orient in Islam veličasten razvoj, medtem ko nimajo zahodne pokrajine niti pogojev niti veselja za arhitekturo. Predstavljamo si, da je morala biti gradbena tehnika v primerjavi s pozno antično zelo primitivna, pa tudi potrebe po oblikovanju večjih arhitekturnih organizmov so morale biti zelo skromne. Vsaj v pretežnem od Slovencev naseljenem območju je morala prevladovati tehnika pletenja, lesena gradnja kladnih sten in gradnja v ilovici. Arhitektura kamna se je mogla najprej uveljaviti le v onih pokrajinah, ki so že po svoji naravi tal in podnebja, prav tako pa tudi po svoji tradiciji nagibala k nji.

Arhitektura tega razdobja je v znamenju elementarnega ljudskega stavbarstva; spomin nanj je ohranjen v današnjem tamarju, preprosti oglarski kolibi, v kamnitem pastirskem stanu in čuvajnici kraškega ozemlja, v enocelični dimnici in v preprosto monumentalni zasnovi kozolca-stegnjenca.

Politična in verska priključitev Slovenske Karantanije na zahod sredi 8. stoletja je imela daljnosežne posledice na razvoj in značaj

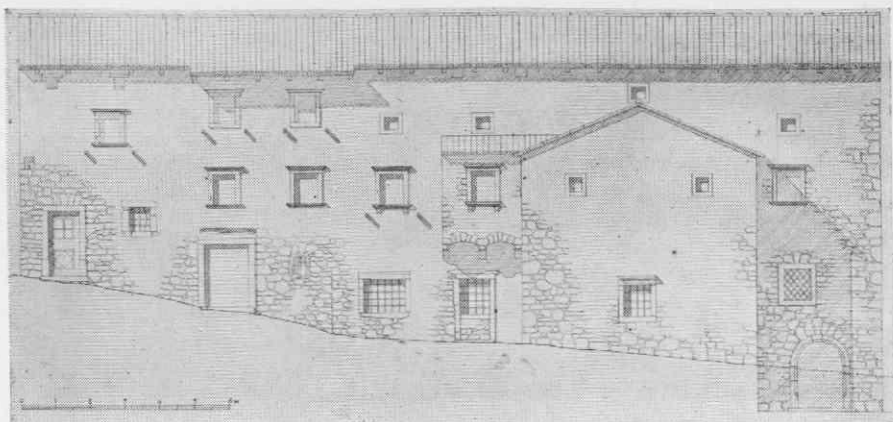

Sl. 2. Gotski portal
v Vipavskem sv. Križu

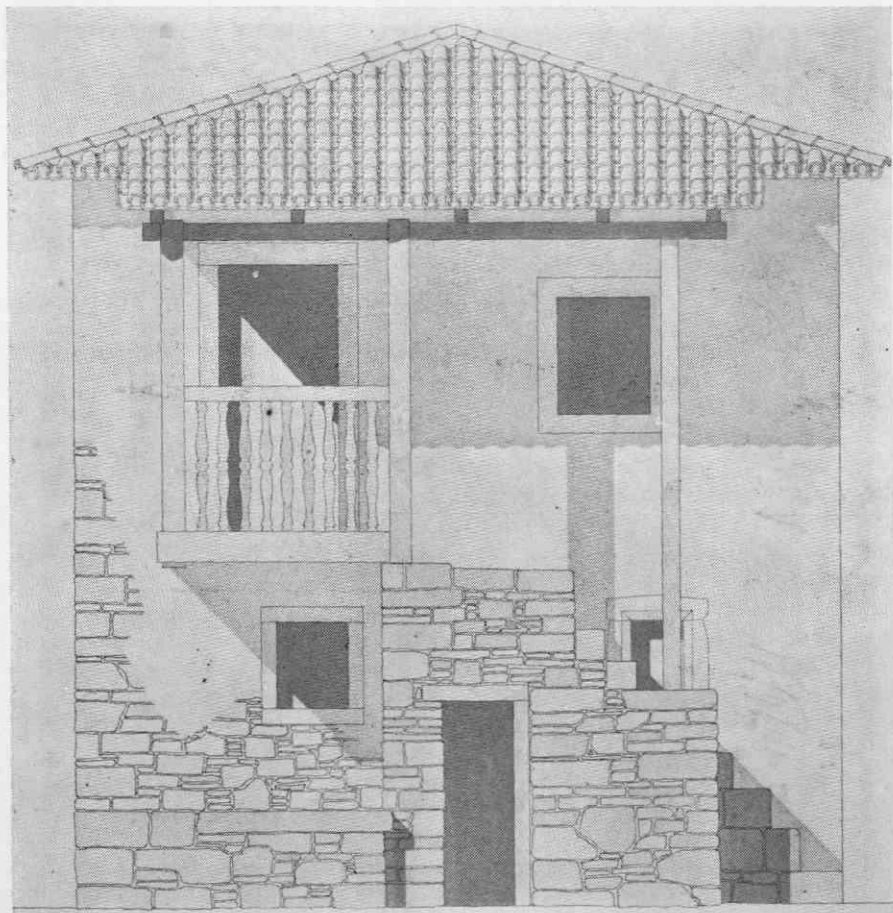

SV. KRIŽ PRI VIPAVI
HIŠA Z GOTSKIM PORTALOM

Sl. 1. Hiša z gotskim portalom v Vipavskem sv. Križu

Sl. 5. *Vipavski sv. Križ*. V baroku izvedena združitev pročelij pri sicer samostojnih stanovanjskih enotah

Sl. 4. Pročelje kmečke hiše z gotško oblikovanim oknom v Gočah pri Vipavi

arhitekture. Vzporedno s politično kolonizacijo so se pričeli uveljavljati tuji umetnostni vplivi najprej na ozemlju države karantanskih Slovencev (cerkev sv. Petra in Pavla v sklopu Krnskega gradu!), od tod dalje pa v smereh alpskih prehodov in rečnih poti v ostalih slovenskih pokrajinah. To je doba, v kateri smo sprejeli umetnostno in materialno kulturo zahodno-evropskega izvora kot posledico politične in verske podložnosti.

Zato je razumljivo, da pripadajo v pogojih časa in položaja prvi arhitekturni spomeniki cerkvam, samostanom in utrjenim »pfaleam« tuje fevdalne ekspanzije. Idejni nosilci so bili tujci, delež posameznih domačinov je imel le podrejen pomen in se ni mogel povzpeti do tvornega sodelovanja. Prve arhitekturne pobude so prišle iz Salzburga, od koder se je izvrševala tudi prva verska kolonizacija. Poleg te smeri pa se je uveljavila tudi vplivna smer z juga, ki jo je nakazovalo interesno področje oglejske cerkve, razprostirajoče se med Dravo in Furlanijo. Tako je n. pr. gradeški patriarh poslal Ljudevitu Posavskemu umetnike in zidarje, a salzburški nadškof je po letu 850 poslal iz Salzburga v Pribinovo in Kocljevo prestolnico Blatograd zidarje, tesarje in druge rokodelce. Z njimi so polagoma prihajale k nam tudi arhitekturne ideje, konstrukcije in gradbene metode, ki so bile nedvomno naprednejše od onih, ki so jih poznali domačini. Ti podatki so zanimivi tudi zato, ker se da iz njih razbrati, da v pretežnem delu od Slovencev naseljenih predelov ni bilo razvito niti zidarstvo niti tesarstvo, ampak je morala prevladovati preprosta gradbena tehnika v ilovici, pletenju in lesu; konstrukcija v lesu se je morala posluževati zabijanja kolov v zemljo, neobdelanih brun, debel in prepleta namesto lesenih zvez. Ta preprosta gradbena tehnika pa ni bila značilna le za ljudsko stavbarstvo, marveč za arhitekturo nasploh, saj je znano, da so prevladoval v celinskem delu Slovenije lesene, po obsegu neznatne stavbe, in se je n. pr. šele v drugi polovici 12. stoletja umaknila prvotna lesena cerkev v Lescah na Gorenjskem novi zidani; na prehod iz lesene v zidano gradnjo pa opozarja tudi krajevno ime Bela cerkev kot značilen naprednejši pojav trajnejše zidane arhitekture v nasprotju s prvotno temno leseno stavbo. Izjemen položaj je bržčas treba dodeliti našemu Primorju in Krasu, kjer nedvomno obstoji neprekinjenost kamnitne gradnje tudi v ljudskem stavbarstvu od antike sem, posebej pa v Trstu, Kopru, Piranu in Miljah, ki vzdržujejo urbanistično povezavo brez prekinitve skozi ves srednji vek, da si gre tu ves čas za pretežno romansko prebivalstvo, a se je z drugo polovico 13. stoletja okrepil dotok priseljencev iz slovenskega kmečkega zaledja.

Predromanska doba, ki se je v stilni arhitekturi komajda odrazila, ni mogla v ničemer vplivati na ljudsko stavbarstvo; to je vsepovsod obdržalo svojo prvotno elementarnost in preprostost, ohraniti pa se ni moglo v nobenem primerku, ker niti gradivo, niti tehnika gradnje nista mogla kljubovati času in so se stavbe v kasnejšem času preživele tako v zasnovi, kakor tudi v oblikah.

Romanika se uveljavi pri nas v času, ko se od 12. do 15. stoletja bje borba za politično nadoblast slovenske zemlje, ko ni imel kmet nobenih pravic, imeli so jih le fevdalci, duhovščina in kasneje v visokem srednjem veku tudi meščani.

Razdobje od 11. do 12. stoletja je v napredni Zahodni Evropi doba velikih podvigov. 11. stoletje je doba romanja, ki odkrije Orient in dobi od tod tudi arhitektura močne pobude. 12. stoletje je doba križarskih vojn in organiziranja obrtniških združenj, cehov. V romaniki spoznavamo duha analize, ki je tuj rimski antiki. Stavba postaja v procesu razvoja organizirano bitje, pri čemer se vedno bolj javlja težnja po logični povezavi, po medsebojni odvisnosti posameznih členov, kar je povsem nasprotno antičnemu tektonskemu principu nosilnih in nošenih delov. Izvrši se prehod k masivnim svodnim konstrukcijam. Vendar je romanika še vedno pod vplivom lokalnih tradicij in vplivov iz Orienta; vzorce si v glavnem izposoja v antiki in bizantiniki, naravo pa motri le preko kopije.

Težko je v spomenikih tega razdobja odkriti delež domače tvornosti, zdi se pa, da je v svežih in preprostih zasnovah manj zahtevnih arhitektur, predvsem pa je v njihovi organični zrasti z okoljem čutiti delež ljudske ustvarjalnosti, ki se polagoma približuje splošni evropeizaciji kulture.

Važnemu činitelju pri oblikovanju fevdalizma in hkrati pri evropeizaciji naše arhitekture se v visokem srednjem veku pridružijo gradovi s svojo značilno utrdbeno arhitekturo, ki doživi kasneje velika in lepотно izpopolnjena preoblikovanja.

Od srede 12. stoletja dalje pa nastajajo in se razvijajo tudi prva mesta, v njih se oblikuje meščanstvo kot nov družbeni, politični in kulturni faktor. Novi meščani se oblikujejo deloma iz priseljenih tuje-rodnih obrtnikov, trgovcev in vitezov, v znatni meri pa iz dotoka malih kmečkih obrtnikov in tlačanov, ki se osvobajajo odvisnosti od fevdalca in teže za tem, da si pridobe v okrilju mest in trgov osebno svobodo. Zato so prvi meščani, ki se oblikujejo iz podeželskega prebivalstva, še bolj kmetje kot zgolj obrtniki in trgovci. Njihove prve stavbe so novim pogojem svojevrstne parcelacije prilagojena kmečka bivališča z vsemi značilnostmi ljudskega stavbarstva. Izredno ozke in globoke stavbne parcele ob dragocenih tržnih mestnih površinah so nujno vplivale na funkcionalni ustroj stavbišča, ki se je preoblikovalo v obulično ali obrtno hišo z obrtniško delavnico in trgovino v globini parcele, ob gospodarski ulici, potekajoči vzporedno s prometno smerjo ali tržno površino, pa v stavbo, ki je bila namenjena pretežno kmečkemu gospodarstvu; v sredini med obema stavbama se je uvrstilo dvorišče kot notranji prometni faktor in kot vir osvetljave in ozračja prostorov, razmeščenih v notranjosti stavbišča. V teku 500-letne preobrazbe se je v baroku dokončno oblikovala značilna meščanska obrtniško-trgovska hiša, ne da bi v svoji preobrazbi bistveno spremenila svoj prvotni ustroj. Proučevanje meščanske hiše po razvojni liniji bo nedvomno

moralo poseči do prvotnega zametka, ki korenini v ljudskem stavbarstvu bližnjega kmečkega zaledja.

Prvotna arhitektura iz prvega razdobja naših najstarejših mest, ki sovпада z dobo romanike, se v pretežni meri ni ohranila; neodporno gradivo in primitivna gradbena tehnika, ki označujeta ljudsko stavbarstvo, nista mogli kljubovati času; kot posledica pogostnih požarov se je hiša v pogojih blaginje in višje tehnične ravni preobrazila v novem trdnejšem gradivu in masivnih konstrukcijah, ki so zagotovile stavbi večjo trpežnost in varnost dragocenemu vskladiščnemu blagu. Edino pričevanje o prvi razvojni stopnji v dobi romanike je ohranjeno v mediteranskem območju, kjer se je ohranila neprekinjenost kamnite gradnje tudi v ljudskem stavbarstvu skozi ves srednji vek. Pri informativnem ogledu, izvršenem v preteklem letu v Kopru, so bile ugotovljene na obrobju starega mestnega jedra zanimive nadstropne hiše v strnjenih vrstah ob ozkih, planimetrično nepravilno speljanih ulicah, ki kažejo po svojih konstrukcijah in stilnih oblikovnih oznakah na poreklo romanike, in bi jih mogli datirati vsaj z drugo polovico 15. stoletja. Po svoji zasnovi in videzu so to značilne kmečke in ribiške hiše tega okoliša, ki so se v novih pogojih začetne urbanizacije in družbeno-strukturne preobrazbe pričele preoblikovati v višje organizme pod neprestanimi vplivi stilne arhitekture. Ko bo temeljito proučen ta zanimivi del Kopra, bo tudi mogoče osvetliti razvojno pot hiše od njenega prvotnega kmečkega ustroja do višje oblikovane meščanske hiše; to bo toliko lažje izvedljivo, ker je doslej Etnografski muzej v Ljubljani s proučevanjem na Koprskem temeljito raziskal strukturo vaških naselij in ustroj kmečke hiše. Na osnovi obojestranskih proučevanj pa bo mogoče tudi osvetliti delež lokalne stilne arhitekture, ki je vplivala in se vraščala v tej zgodnji dobi v tvorbe kamnitega ljudskega stavbarstva. Doslej proučena romanika v bližnjem Poreču, ki je imel nedvomno enake razvojne pogoje, podkrepljuje posebej z znamenito »romansko hišo« (casa romanica) domneve o preobrazbi kmečke hiše v meščansko, dasi je posebnost parcelacije poreške romanske hiše v naslonitvi na rimsko antično urbanistično zasnovo s koordinatnim sistemom uličnega omrežja, kar se kaže tudi v mikroorganizmu stavbne parcelacije in morda celo na direktni povezavi pozno antične tradicije z arhitekturo srednjega veka, kakor je to bil dokazal za dalmatinsko območje E. Dyggve. Datacijo te hiše nakazuje romanski kanonikat v sklopu Evfrazijeve bazilike, ki ima vklesano letnico 1251 in se na »romanski hiši« ponovi taista bifora, ki oživlja v zaporedni vrsti nadstropje kanonikata. Značilne za ustroj hiše tega okoliša so pročelju prislone stopnice z baladurjem, pod njim pa je z bečvo presvoden vhod v klet.

12. in deloma 13. stoletje izoblikujeta na slovenskem ozemlju romaniko, ki prehaja, počenši s prvo polovico 13. stoletja, postopoma v gotiko. Doba gotike obsega pri nas 14., 15. in deloma 16. stoletje, v poslednjih odmevih pa jo srečujemo v odročnih pokrajinah še celó v

17. stoletju. V gotiki sta se obe smeri umetnostnega ustvarjanja zbližali, ljudstvo pa se je globlje vživelo v zahodnoevropsko umetnostno kulturo in jo oplajalo s prvinami ljudske umetnosti; hkrati pa se je stilna arhitektura vedno bolj in bolj vraščala v ljudsko stavbarstvo. Kulturne razmere so se pri nas konsolidirale in kot posledica tega stoji pred nami stilna in teritorialna sklenjenost arhitekturnih spomenikov. Zboljšani gospodarski položaj kmečkega podeželja in razcvet mest sta omogočila množico spomenikov slovenske gotike, ki se je ohranila v živo slikanih cerkvah in samostanih, prav tako pa tudi v spomenikih civilne arhitekture naših mest. Vodilni sloj obstoji iz plemstva, iz višje duhovščine in iz zastopstev mest in trgov. Vidni znaki blaginje v mestih so spomeniki civilne arhitekture, ki nastajajo v 16. stoletju po naročilu bogatega meščanstva. Ognjišča arhitekture postanejo mesta in od tod se posredujejo vplivi stilne arhitekture podeželju. Često so arhitekti in freskanti podeželskih gotskih cerkva meščanskega rodu, med njimi odlični Janez iz Radgone, Andrej iz Loža, Peter Bezlaj iz Ljubljane, Jurko iz Loke idr. Stik med mestom in kmečkim zaledjem je ustvarjen preko sejmov in kmečkih gotskih cerkva se v ljudsko stavbarstvo vraščajo vplivi stilne arhitekture tako v pogledu naprednejših konstrukcij, načinov gradnje, kakor tudi v pogledu oblikovne kulture. V zahodnem delu Slovenije se uveljavljajo vplivi iz sosedne Italije, v svojem večjem delu pa se naslanja slovenska arhitektura na splošne kulturne tokove Srednje in Zahodne Evrope. Ugoden položaj Slovenije na stikališču in križišču obeh pglavitnih kulturnih smeri je dovedel do zanimivega in svojevrstnega prepletanja in zraščanja arhitekturnih značilnosti severa in juga.

Gotika je izvedla do kraja in z vso doslednostjo program, ki ga je nakazala romanika. Kolikor je romanika doba analize in prvega oblikovanja, se v gotiki uveljavi sinteza in popolna izvirnost v konstrukcijskem sestavu in oblikovanju. Nova stavbena struktura, ki se je povsem osvobodila vzorov rimske antike, je triumf logike v umetnosti. Stavba postane konstrukcijsko dosledno izveden skelet, pri čemer se preoblikuje monoliten obok v ogrodje reber, zid pa v sistem služnikov in opornikov, ki prenašajo težo in hkrati uravnavajo stranske pritiske. Zid postane odvečen in se umakne odprtini. Do kraja se uveljavi arhitekturna oblika, ki je najtesneje povezana s strukturo konstrukcije in dekoracije, ki se naslanja na vzorce, prevzete iz narave. Celotni do kraja premišljeni konstrukcijski program zahteva čim skrbnejšo obdelavo posameznih delov, zato se v osnovi spremeni tudi zid; medtem ko daje zid v romaniki le videz velikega, ki ga označujejo na zunanjsčini velike v vodoravnih slojih skrbno obdelane klade, dasi je v svojem jedru še vedno polnilni zid (opus emplekton), je zid v gotiki enako skrbno obdelan v vsem prerezu. Pa tudi vezilnemu sloju je dodeljena s prenašanjem in porazdeljevanjem pritiskov nova funkcija.

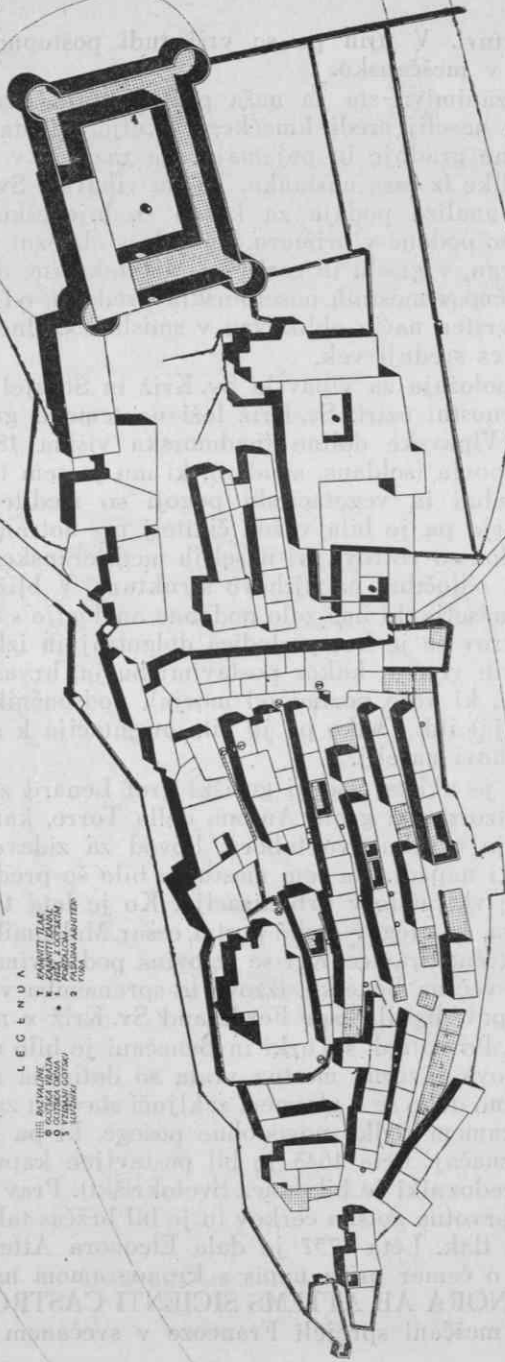
Mestna naselja, ki se oblikujejo na slovenskem ozemlju od 12. do 15. stoletja, občutljivo reagirajo na razvojno linijo v urbanizmu in

VIPAVSKI SV. KRIŽ

LEGENDA

- 1. KAMNITI TRAP
- 2. KAMNITI TRAP
- 3. KAMNITI TRAP
- 4. KAMNITI TRAP
- 5. KAMNITI TRAP
- 6. KAMNITI TRAP
- 7. KAMNITI TRAP
- 8. KAMNITI TRAP
- 9. KAMNITI TRAP
- 10. KAMNITI TRAP
- 11. KAMNITI TRAP
- 12. KAMNITI TRAP
- 13. KAMNITI TRAP
- 14. KAMNITI TRAP
- 15. KAMNITI TRAP
- 16. KAMNITI TRAP
- 17. KAMNITI TRAP
- 18. KAMNITI TRAP
- 19. KAMNITI TRAP
- 20. KAMNITI TRAP
- 21. KAMNITI TRAP
- 22. KAMNITI TRAP
- 23. KAMNITI TRAP
- 24. KAMNITI TRAP
- 25. KAMNITI TRAP
- 26. KAMNITI TRAP
- 27. KAMNITI TRAP
- 28. KAMNITI TRAP
- 29. KAMNITI TRAP
- 30. KAMNITI TRAP
- 31. KAMNITI TRAP
- 32. KAMNITI TRAP
- 33. KAMNITI TRAP
- 34. KAMNITI TRAP
- 35. KAMNITI TRAP
- 36. KAMNITI TRAP
- 37. KAMNITI TRAP
- 38. KAMNITI TRAP
- 39. KAMNITI TRAP
- 40. KAMNITI TRAP
- 41. KAMNITI TRAP
- 42. KAMNITI TRAP
- 43. KAMNITI TRAP
- 44. KAMNITI TRAP
- 45. KAMNITI TRAP
- 46. KAMNITI TRAP
- 47. KAMNITI TRAP
- 48. KAMNITI TRAP
- 49. KAMNITI TRAP
- 50. KAMNITI TRAP
- 51. KAMNITI TRAP
- 52. KAMNITI TRAP
- 53. KAMNITI TRAP
- 54. KAMNITI TRAP
- 55. KAMNITI TRAP
- 56. KAMNITI TRAP
- 57. KAMNITI TRAP
- 58. KAMNITI TRAP
- 59. KAMNITI TRAP
- 60. KAMNITI TRAP
- 61. KAMNITI TRAP
- 62. KAMNITI TRAP
- 63. KAMNITI TRAP
- 64. KAMNITI TRAP
- 65. KAMNITI TRAP
- 66. KAMNITI TRAP
- 67. KAMNITI TRAP
- 68. KAMNITI TRAP
- 69. KAMNITI TRAP
- 70. KAMNITI TRAP
- 71. KAMNITI TRAP
- 72. KAMNITI TRAP
- 73. KAMNITI TRAP
- 74. KAMNITI TRAP
- 75. KAMNITI TRAP
- 76. KAMNITI TRAP
- 77. KAMNITI TRAP
- 78. KAMNITI TRAP
- 79. KAMNITI TRAP
- 80. KAMNITI TRAP
- 81. KAMNITI TRAP
- 82. KAMNITI TRAP
- 83. KAMNITI TRAP
- 84. KAMNITI TRAP
- 85. KAMNITI TRAP
- 86. KAMNITI TRAP
- 87. KAMNITI TRAP
- 88. KAMNITI TRAP
- 89. KAMNITI TRAP
- 90. KAMNITI TRAP
- 91. KAMNITI TRAP
- 92. KAMNITI TRAP
- 93. KAMNITI TRAP
- 94. KAMNITI TRAP
- 95. KAMNITI TRAP
- 96. KAMNITI TRAP
- 97. KAMNITI TRAP
- 98. KAMNITI TRAP
- 99. KAMNITI TRAP
- 100. KAMNITI TRAP

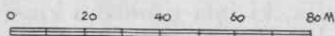
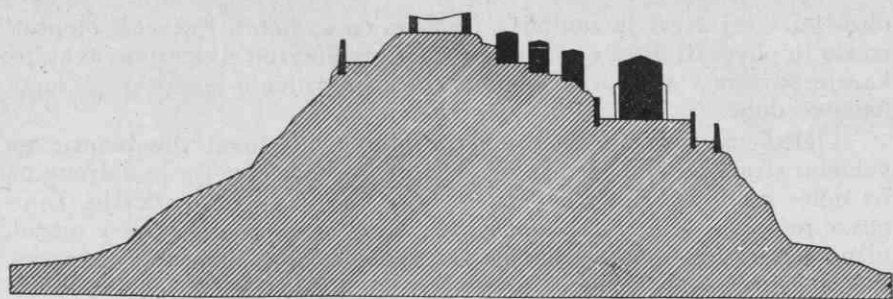
Vipavski sv. Križ. — Tloris naselja

stilni arhitekturi. V njih pa se vrši tudi postopno preoblikovanje kmečke hiše v meščansko.

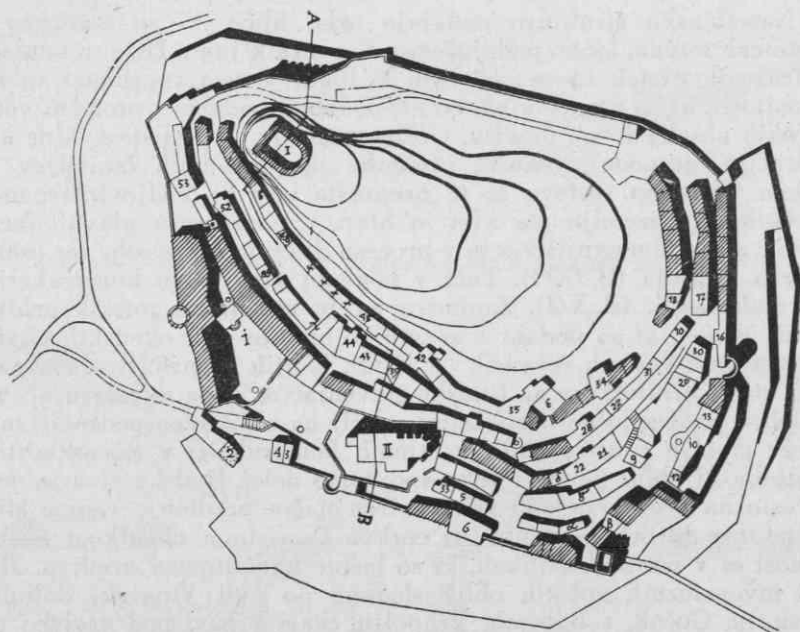
Posebno zanimiva sta za naša prizadevanja dva primera kasno srednjeveških naselij sredi kmečkega okolja, ki sta ohranila zaradi svoje kamnitne gradnje in pojemajočega razvoja v baroku vse značilnosti in odlike iz časa nastanka. To sta vipavski Sv. Križ in Štanjel. Urbanistična analiza podaja za kasno srednjeveško mesto značilne sestavine, ki so podane v primeru Štanjela v obvezni cesti, v obeh primerih pa v trgu, v gradu in cerkvi — arhitekturne dominante!, v obzidju ter končno v mestnih naselbinskih predelih, od katerih je vsakteri na svojevrsten način oblikovan v smislu socialne strukture, ki je zakonita za ves srednji vek.

V izbiri položaja za vipavski Sv. Križ in Štanjel so bili odločilni predvsem varnostni oziri. Sv. Križ leži na temenu griča, ki se dviga 100 m iznad Vipavske doline (nadmorska višina 186 m). Tlo je iz apnenca in laporja (soldana, soudan), ki mu je sem ter tja primešana ilovica. Podnebni in vegetacijski pogoji so mediteranski, pogostna in silovita burja pa je bila važen činitelj pri notranjem oblikovanju naselja. Nasploh so vetrovi pri naseljih mediteranskega območja vplivali čestokrat odločilno na njihovo strukturo. V bližnjih Gočah spoznamo vaško naselje, ki ima zelo podobne analogije s Sv. Križem. Diferenciacija vetrov se je kot posledica dolgotrajnih izkušenj izrazila v neštetih nazivih vetrov, kakor postavim: burja, hrvaška burja, sever, murnik (veter, ki veje pozimi od morja), podsončnik (veter, ki veje poleti od morja) itd. Enako pa je bila orientacija k soncu zelo važen činitelj v zasnovi naselij.

Leta 1482 je ukazal zadnji goriški grof Lenard zidati Svetokriški tabor pod nadzorstvom grofa Antona della Torre, kateremu je izročil tudi varstvo in oskrbnišvo tabora. Povod za zidavo tabora so dali pogostni turški napadi. Na tem mestu je bilo še predtem kmečko naselje, ki se je vključilo v urbanizacijo. Ko je leta 1500 Lenard umrl brez potomstva, je njegov dedič postal cesar Maksimilijan I. Leta 1507 dobi Sv. Križ tržne pravice. Ker se trgovina pod novimi pogoji usmerja na Trst in ne več na Benetke, izzove ta sprememba vojno z Benečani. Leta 1532 je povzdignil cesar Ferdinand Sv. Križ v mesto, prebivalce pa v meščane. Po vojnah s Turki in Benečani je bilo obzidje temeljito obnovljeno, nova severna mestna vrata so datirana z letnico 1613. Z zgodnjo baročno dobo se v glavnem zaključí stavbna zgodovina Svetega Križa, če izvzamem redke novodobne posege, ki pa imajo k sreči le adaptacijski značaj. Leta 1643 je bil postavljen kapucinski samostan (med prvimi redovniki je bil Janez Svetokriški). Prav tega leta je bila barokizirana prvotna gotška cerkev in je bil bržčas takrat položen tudi lepi kamnitni tlak. Leta 1757 je dala Eleonora Attemsova »žejnemu gradu vodo«, o čemer priča napis s kronogramom na grajskem vodnjaku (ELEONORA AB ATTEMS SICIENTI CASTRO DAT AQVAS). Leta 1809 so meščani sprejeli Francoze v svečanem sprevodu zunaj

Štanjel na Krasu. — Prerez naselja

- 1, 2, 3... itd HIŠNE ŠTEVILKE
 a, b, g... itd NEUGOTOVLJENE HIŠNE ŠTEVILKE
 OPUŠČENI, DELNO PORUŠENI SPOMENIŠKI OBJEKTI
 SPOMENIŠKI OBJEKTI
 NOVI, NEUSTREZNI OBJEKTI

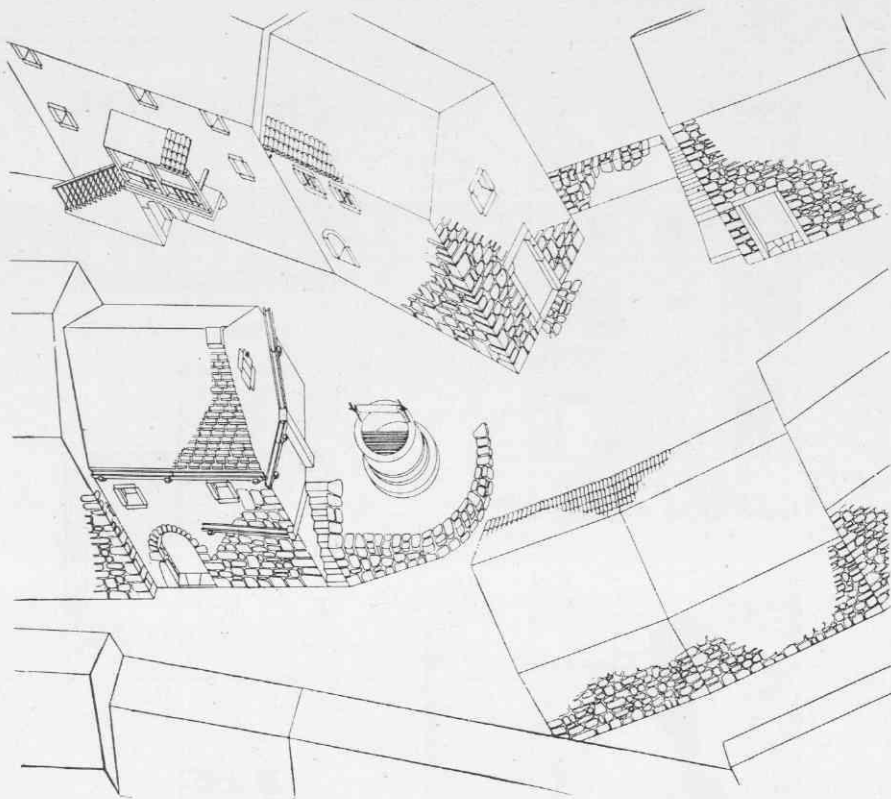

Štanjel na Krasu. — Tloris naselja

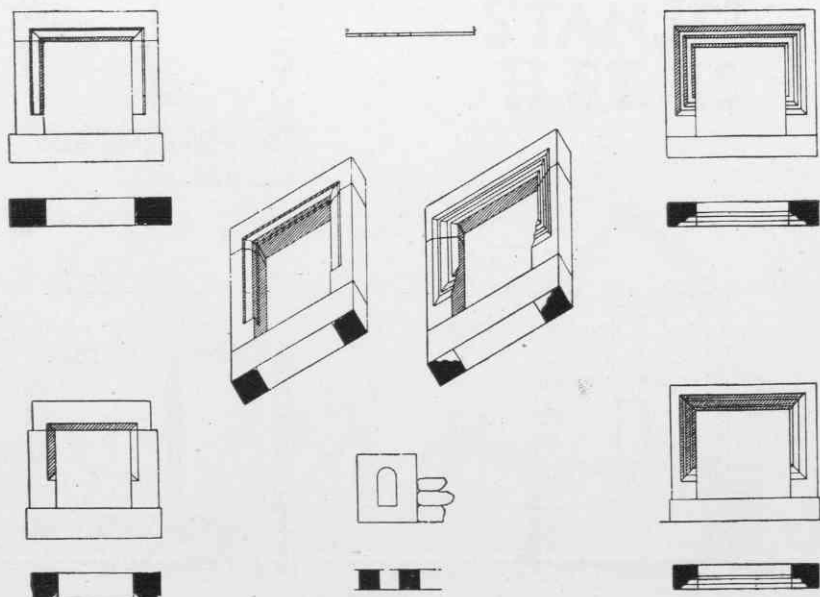
obzidja; v tej zvezi je zanimivo izročilo, da so hoteli Francozi olepšati mesto in povezati grad s cerkvijo preko premočrtne slavnostne avenije, kar je povsem v smislu velikopoteznih urbanističnih kompozicij Napoleonove dobe.

Ogled mestnega načrta podaja obe arhitekturni dominantni: na vzhodni strani stoječi grad in na zahodni cerkev. Naselje je deljeno na tri dele: grad, trg s samostanom in strnjeno naselje s cerkvijo. Zanimivo je krajevno poimenovanje teh treh mestnih sestavin v »grad, plac in gase« ter temu ustrezajoča razporeditev prebivalcev v »grajske, placarje in gasarje«, kar se presenetljivo sklada s srednjeveško družbeno strukturo. Za naše proučevalno področje je posebno zanimiva zahodna polovica naselja, ki ima pretežno kmečki značaj, dasi je bilo v nji poprej veliko rokodelcev in trgovcev, zakaj mesto je imelo privilegije in sejme (2 velika semnja v letu in tedenski semenj); pred letom 1904 je imel Sv. Križ med obzidjem 241 prebivalcev, v času svojega razcveta pa še mnogo več.

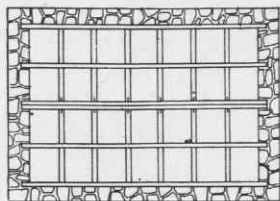
Naselbinsko strukturo podajajo ozke ulice, ki so položene po plastnicah terena, lahko padajočega od severa k jugu. Hiše so nanizane v strnjenih vrstah in se obračajo k jugu. V tem spoznamo splošne zakonitosti, ki so v načelu enako ali podobno podane v pretežni večini kmečkih naselij v tem okolišju. Gostota naselja je posledica talne konfiguracije, gospodarstvenosti, obrambe in podnebnih činiteljev. Po svojem tlorisnem sestavu se te preproste hiše ne ločijo bistveno od kmečkih; v prizemlju sta klet in hlev, v nadstropju glavni dnevni prostor z odprtim ognjiščem in v procesu diferenciacije sobe ter osamosvojena kuhinja (sl. IX/1). Tudi v pogledu gradiva in konstrukcij ni bistvenih razlik (sl. X/4). Zanimiva pa je prisotnost gotskih arhitekturnih členov, ki so podani v raznoliko oblikovanih okenskih okvirih in kamnitnih vratnih rožancih (sl. IX/2). V njih prepričljivo spoznamo vpliv stilne arhitekture na ljudsko stavbarstvo, ki pa se omejuje v tem razdobju pred splošno barokizacijo zgolj na oblikovno področje in ne poseže globlje v ustroj hiše in njenih konstrukcij; v raznolikosti in domiselnosti oblik pa prav tako spoznamo delež ljudske stvarjalnosti, ki često na svojevrsten in zelo izviren način predeluje vzorce stilne arhitekture bližnjega gradu ali cerkve s pristnim občutkom za plastičnost in v izrazitih oblikah, ki so lastne kamnitnemu gradivu. Mnogo invencioznih gotskih oblik sledimo po vsej Vipavski dolini in Krasu, na Gočah, v Batujah, Vrhpolju, Stari Vipavi pod grajsko razvalino, v Štanjelu in dr., pa v celinskih slovenskih predelih ob važnih prometnih smereh, v okolišju srednjeveških samostanov in graščinske posesti, tako na primer na Gorenjskem: na Jezerskem, Bledu, v Otočah, Kamni gorici, Kropi, v škofjeloško-cerkljanskem in kamniškem okolišju, v Žirovnici in celo v kmečkih hišah Prešernove Vrbe, kjer so nedvomno prevladujoče sodelovali vplivi sosednega koroškega območja, ki je ves čas srednjega veka bilo ognjišče arhitekture za sosedne slovenske pokrajine. Enotno preoblikovanje hiš v strnjeni vrsti je bilo izvedeno

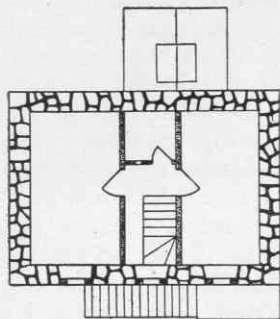
Sl. 5. Aksonometrični pogled na trg v Štanjelu na Krasu

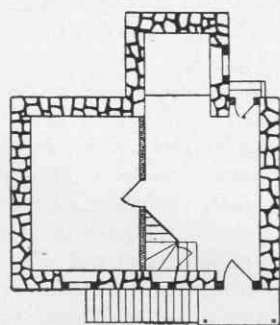
Sl. 6. Gotsko oblikovana okna v Štanjelu

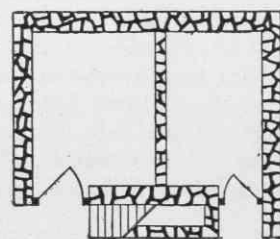
OSTREŠJE

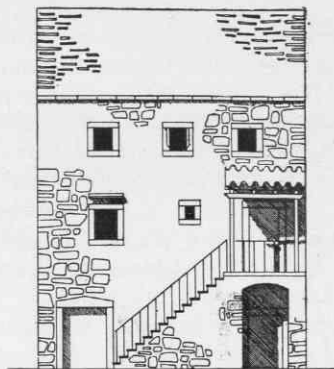
NADSTROPJE

PRITLIČJE

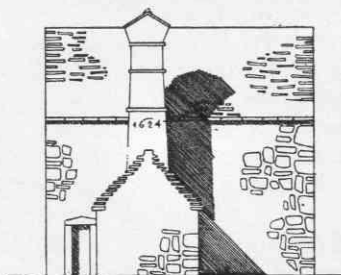

KLET

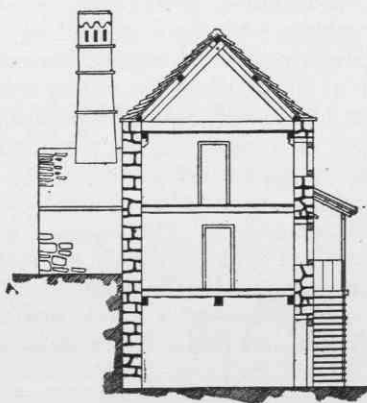

SPREDNJA IN ZADNJA FASADA

1 : 100

ŠTANJEL H.ŠT. 45

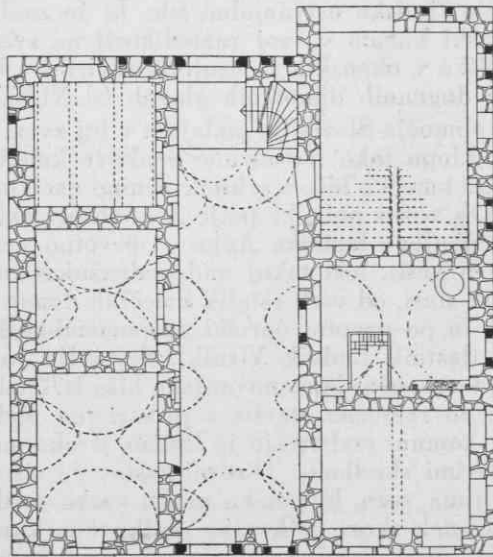
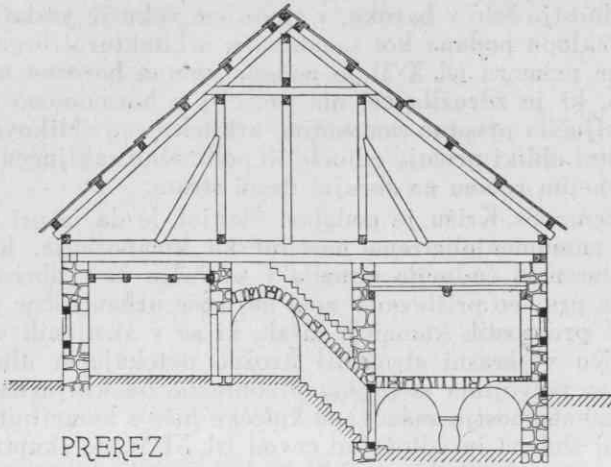
PREREZ

Sl. 7. Načrt hiše št. 45 v Štanjelu

z vso doslednostjo šele v baroku, v srednjem veku je vsaka hiša v naselbinskem sklopu podana kot samostojen arhitekturni organizem. Na svetokriškem primeru (sl. X/3) je podana enotna baročna naselbinska kompozicija, ki je združila cel niz pročelij v harmonično celoto, pri čemer je vključila prvotne samostojne arhitekturno oblikovane gotske hiše; o prvotni obliki pričuje edinole še polkrožno zaključeni kamnitni portal s posnetim robom na skrajni desni strani.

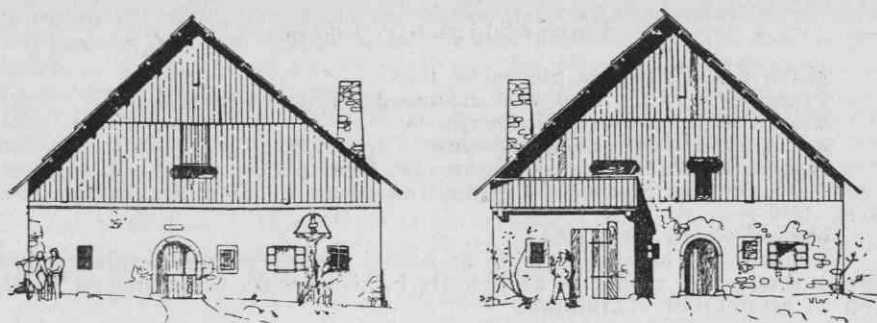
Vipavskemu Sv. Križu je podoben Štanjel, le da je pri njem v še večji meri monumentalizirana naselbinska kompozicija, ki se je v povezavi s terenom čudovito izrazila v pročelju in v obrisu, tako da Štanjel z vso pravico prištevamo med najlepše urbanistične spomenike Slovenije. V preprostih kamnitih hišah, ki se v strujenih vrstah prilagajajo griču v terasni strukturi krožno potekajočih ulic, sledimo nazorno vsem razvojnim stopnjam preobrazbe od krajevno pogojene in z vso elementarnostjo zasnovane kmečke hiše s kamnitnim kritjem, s kamnitnimi žlebovi in odtočnimi cevmi (sl. XI/5), do skupinske kompozicije v vrsti podanih hiš z oblikovnimi značilnostmi gotske stilne arhitekture (sl. XII/7), ki tudi tu ni posegla bistveno v sam hišni ustroj in njegove konstrukcije. Še bolj ko v Sv. Križu je tu predočena neusahljiva invencija ljudske ustvarjalne sile, ki je znala z dletom izklesati v trdi kraški kamen v vsej raznolikosti na svojevrsten način podane gotske oblike v okenskih in vratnih okvirih, v konzolah in na kasnejših lepotno dognanih dimničnih glavah (sl. XI/6).

Iz celinskega območja Slovenije podajam v tej zvezi kmečko hišo z Zg. Jezerskega v sklopu tako imenovane Šenkove kmetije, ki ponazoruje stilno vplivano kmečko hišo z arhitekturnimi značilnostmi poznega srednjega veka. Ob vozni poti, ki pelje k srednjeveški »Jenkovi kasarni« (kmetija sedanjega lastnika Anka — prvotno verjetno gostišče samostana v Dobrli vesi), leži takoj nad podružnico gotske cerkve v Ravnah na vzpetini stari, od vseh ostalih kmečkih domov pod prelazom najbolj ohranjeni in po prvotni opremi najpomembnejši kmečki dom Šenkove kmetije (lastnik Ludvik Virnik). Sestavlja jo več poslopij; nas pa zanima na tem mestu le stanovanjska hiša št. 7 (sl. XIII/8, 9, 10). Ta je pritlična, zelo razsežna stavba s prostranim podstrešjem. Pritličje je zidano v kamnu, podstrešje je leseno, dvokapna streha pa je pokrita z macesnovimi škodlami. Florisni sestav je strogo simetričen. V sredini je prostrana veža, ki poteka preko vsega pritličja in je dostopna na obeh straneh skozi polkrožno oblikovana kamnitna portala s posnetimi robovi. Nad južnim portalom je pod novjšim beležem vidna lahno nadvignjena ploščica romboidne oblike, na nji je po pričevanju starega Štularja, bivšega lastnika sosednega v osnovi prav tako srednjeveškega kmečkega doma, letnica 1517. Iz veže so dostopni posamezni prostori, ki so nanizani levo in desno od nje. Podkleten je le manjši del na severozahodnem delu hiše. Prevladujejo masivne svodne konstrukcije: nad vežo banjasti svod s sosvodnicami (lunetami), v kuhinji in deloma v sobah banjasti svodi, a klet ima značilni, na

PRITLIČJE

Floris kleti in pritličja ter prerez
kmečkega doma na Zg. Jezerskem št. 7.

Pročelja kmečkega doma na Zg. Jezerskem št. 7 z gotskimi oblikovnimi značilnostmi

rinski način vliti srednjeveški obok, ki se pne iznad osrednjega monolitskega kamnitnega stebra. Poleg obeh gotskih portalov so delno ohranjena tudi prvotna gotska okna iz lokalnega lehnjaka, ki je obdelan z žago; okna so po profilaciji povsem v skladu z onimi na stari »Jenkovi kasarni«. Na severnem pročelju je na levi strani poleg portala sled freske z letnico 1701 ali morda 1704.

Vplivi stilne arhitekture na ljudsko stavbarstvo tega okoliša so se mogli uveljaviti v pogojih važne medpokrajinske ceste, vodeče s Koroškega in graščinske posesti z gospodarsko osnovo v lesu in živinoreji; izvor teh vplivov pa moramo iskati na koroški strani prelaza. V ostalih petih kmečkih domovih, ki so položeni na pobočja pod prelazom, so prav tako ohranjena srednjeveška jedra, ki pa so bila kasneje bolj ali manj prezidavana. V primeru »Jenkove kasarne« pa nimamo več toliko opravka s prvotno zasnovo kmečkega doma, marveč z zanimivo zasnovo gostišča, ki pripada proučevalnemu področju srednjeveške civilne arhitekture. Takoj po osvoboditvi je bila nepopravljivo prezidana Koprivnikova domačija (h. št. 1), edinstven spomenik visokega stilnega oblikovanja kmečke hiše, pri čemer je gotska arhitekturna zasnova posegla v florisni ustroj in se je očitovale v prostorni veži, dostopni na ožji stranici skozi vzorno kamnoseško izdelan portal z zavihnjenim lokom; veža v obliki velike črke L je presvodena s križnimi svodi, zunanjščina pa je bila v 18. stoletju dopolnjena z bogatim slikanim okrasjem.

Doslej malo znano, in vendar tako pomembno srednjeveško vplivno področje stilne arhitekture na slovensko ljudsko stavbarstvo še zdaleč ni proučeno. Pisec tega sestavka je dosegel zastavljeni smoter s tem, da je opozoril na veliko znanstveno pomembnost tega problema, zavedajoč se, da se mu je le tu in tam približal, kjer mu je bil dostopen teren in so mu omogočila proučevanje skopo odmerjena čas in sredstva. Odkritje arhitekturnih znamenitosti na Gor. Jezerskem v letu 1947 pa je imelo kljub vsemu plemenit zaključek v preventivni zaščitni odločbi, ki jo je izdal Zavod za spomeniško varstvo.

Uporabljeno gradivo:

- Milko Kos: Zgodovina Slovencev 1935.
 France Stele: Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih 1924.
 France Stele: Umetnost Primorja.
 A. Choisy: Histoire de l'architecture, Paris 1929.
 Marjan Mušič: Obnova slovenske vasi, I, del, 1947.
 Marjan Mušič: Stanjel in Prilesje, Urbanizam i arhitektura, Zagreb, broj 3-4, 1950.
 Medvešček: Sv. Križ, 1904.
 Arhitekturni načrti, ki jih je na osnovi terenskega proučevalnega dela izvršil seminar za zgodovino arhitekture in historičnega urbanizma na fakulteti za arhitekturo v Ljubljani.

Résumé

DOMAINES D'INFLUENCE ENTRE L'ARCHITECTURE DE STYLE
ET L'ARCHITECTURE POPULAIRE SLOVÈNE AU MOYEN ÂGE

L'auteur analyse et documente avec des matériaux à l'appui les domaines d'influence entre l'architecture de style et l'architecture populaire slovène au moyen âge. Dans les conditions particulières du développement historique au moyen âge, l'art s'est développé, sur le territoire slovène, en deux directions: d'une part, en direction de l'art populaire que les Slovènes ont apporté avec eux aux temps de leurs migrations et qu'ils ont continué à développer dans les conditions de leur nouvelle patrie, et d'autre part, en direction de l'art stylisé avec toutes ses caractéristiques culturelles et colonisatrices de tendance occidentale. Les deux directions n'ont que peu de points communs au début; cependant, au cours de l'évolution elles se rapprochent graduellement et finissent par se mettre en valeur depuis la formation, dans le haut moyen âge, de la bourgeoisie, créatrice de notre architecture et aussi sa cliente; grâce à ce fait s'immiscent les éléments locaux, conservés dans l'art populaire. Sur les territoires de transition et dans le voisinage des centres plus vastes, les influences de l'architecture de style pénètrent dans l'architecture populaire.

L'époque préromane qui s'est à peine reflétée dans l'architecture de style, n'a pu en rien influencer sur l'architecture populaire qui a gardé partout son caractère élémentaire et toute sa simplicité. Le style roman s'est mis en valeur aux 12e et 13e siècles, époque de lutte pour la domination politique sur la terre slovène. A partir du milieu du 12e siècle naissent et se développent les premières villes et dans celles-ci se forme la bourgeoisie en tant que facteur social, politique et culturel nouveau. Les nouveaux bourgeois proviennent dans une large mesure de l'hinterland paysan slovène. Dans les nouvelles conditions d'urbanisme et de transformation socio-structurale et sous les influences incessantes de l'architecture de style, la maison paysanne du proche milieu se transforme en un organisme supérieur de maison bourgeoise artisanale et commerciale. Des monuments de la première phase ont été conservés dans les villes du secteur méditerranéen, où il y a continuité urbanistique et où la construction de pierre n'a pas été interrompue depuis l'antiquité.

Le gothique embrasse sur le territoire slovène les 14e, 15e et, en partie, 16e siècles; dans ses ultimes reflets on le rencontre, dans les régions éloignées,

même au 17e siècle. Dans la période gothique les deux directions de création artistique se sont rapprochées; le peuple s'est habitué davantage à la culture artistique occidentale et l'a fertilisée avec les éléments de l'art populaire; l'architecture de style s'est de plus en plus implantée dans l'architecture populaire. La situation économique améliorée des campagnes et la floraison des villes ont facilité une foule de monuments du gothique slovène et, comme conséquence des circonstances culturelles consolidées, se fait chez nous la jonction du style et du territoire des monuments architecturaux. Les villes deviennent les foyers de l'architecture et de là les influences de l'architecture de style passent aux campagnes, tant au point de vue des méthodes de construction plus évoluées qu'au point de vue de la culture des formes.

Sur deux exemples de localités appartenant au moyen âge avancé, Ste-Croix dans la vallée de la Vipava et Stanjel qui ont conservé leur organisation primitive dans leur construction de pierre et dans leur évolution décroissante dans le baroque, l'auteur découvre les domaines d'influence entre l'architecture de style et l'architecture populaire. Se fondant sur les matériaux, il en arrive à la conclusion qu'il y a, dans les zones habitées par les petits artisans et les paysans, des lois générales qui sont en principe égales ou semblables dans la grande majorité des localités paysannes de ce domaine; mais aussi d'après la composition de son plan, en ce qui concerne les matériaux et les constructions, ces maisons simples ne se distinguent pas essentiellement des maisons paysannes locales, y compris toutes les phases évolutives du procès de la différenciation des locaux. Notons encore la présence, dans les cadres de fenêtres, des jointures architecturales gothiques, notons aussi les portails de pierre formés avec beaucoup d'esprit d'invention. Nous y reconnaissons d'une façon sûre l'influence de l'architecture de style sur l'architecture populaire, qui pourtant se limite, à cette époque qui déjà annonçait le baroque, au seul domaine des formes et ne pénètre pas plus profondément dans l'organisation de la maison et de ses constructions; mais nous reconnaissons également dans la diversité et dans l'imagination des formes la part de la création populaire, qui souvent, d'une manière propre et très originale, transforme les modèles de l'architecture de style du château voisin ou de l'église, avec un sentiment net pour la plasticité, dans des formes expressives, propres aux matériaux de pierre. Les influences de l'architecture de style sur l'architecture populaire au moyen âge sont limitées géographiquement aux domaines occidentaux de la Slovénie, alors qu'ailleurs l'architecture populaire a gardé, à travers tout le moyen âge, son caractère et sa simplicité élémentaires.

OKENSKÉ MREŽE V OKOLICI LJUBLJANE

Tone Ljubič

Kovaštvo kot praktična in umetna obrt se je na Slovenskem razvilo konec srednjega veka, ko se je pri nas začelo izkoriščanje naravnih zakladov železne rude in fužinarstvo. Na razvoj je vplival tudi tranzit železne rude oziroma polobdelanega železa in železarsko naprednejših krajev Avstrije in Nemčije na zahod. Poseben razmah pa je dobilo šele v času obnove naših gradov in mest, t. j. za turških vpadov. Zato je naravno, da srečamo prve kovaške cehe na Slovenskem šele v XV. stoletju. Zgodovinski arhivi pričajo o prvem kovaškem cehu v Ljubljani celo šele sredi XVI. stoletja.

Kovaštvo, zlasti kot umetna obrt, se spočetka ni uveljavilo med širokimi ljudskimi množicami. Dežela je bila dom podložnikov, ki niso imeli prilike ukvarjati se prvenstveno z drugim kot s podložništvom gospodi. Obrtniški stan prav tako ni služil težnjam ljudstva; odjemalce je imel skoraj zgolj med gospodo iz gradov, cerkva in mest. To drži zlasti za kovaško krasilno oblikovanje. Zelo zelo počasi si je tudi ljudstvo usvajalo to panogo za izdelavo praktičnih in lepih predmetov. Saj najdemo prav tja v začetek sedanjega stoletja še leseni žebelj v tesarskih, kolarskih in mizarskih izdelkih. Seznam ljudskih praktičnih izdelkov iz železa se je počasi širil in je ostal zelo omejen. Ni prekorail okvira raznih držal za kurivo in svečavo, okovja na vozilih in pohištvu ter okenskih mrež. Izjemoma vidimo take izdelke ponekod kot obliko figuralnega izražanja, o čemer pričajo votivni liki na Pohorju.

Likovni izraz železnih predmetov našega ljudstva izhaja iz dveh vrelcev: lastnega čustvovanja in sposobnosti ter tujih vzorov. Tuji vpliv sta boljše uveljavili srednja in severna Evropa. To pač zaradi tega, ker značaj, čud in težnje ter končno tudi ekonomska in umetniško estetska raven našega ljudstva boljše sodijo v srednjeevroski okvir. Gospoda po gradovih, cerkvah in mestih, ki je imela drugačne stike s svetom ko široke množice, je tudi to plat drugače doživljala. Niso ji bili tuji vzori iz južne in zahodne Evrope. In ravno romanske dežele so tedaj dosežale tudi v kovaški umetnosti vrhunce.

Preko gradov, cerkva in mest so pronicale tudi v naše ljudsko samoniklo ustvarjanje neke prvine iz sveta visoke umetnosti. Tistih prvin naš človek ni zgolj presadil k nam, marveč jih je posvojil ter

preoblikoval svojim težnjam in okusu primerno. Ves ta razvoj ni bil enakomeren po vsej slovenski zemlji, marveč so posamezni izrazitejši železarski predeli tudi oblikovno plat železarskih izdelkov globlje doživeli in se zato povzpeli više.

V pričujočem sestavku bom ostal zgolj pri okenskih mrežah. Tudi ozemeljsko se bom omejil samo na neposredno okolico Ljubljane; pri tem mislim okolico približno 20 km naokoli. To ozemlje je v pogledu kovaške umetnosti enovito, le zelo poredko srečavamo izredne oblikovne primerke. To dejstvo lahko pripišemo okoliščini, da tod ni bilo nikdar izrazitega kovaškega središča in je ostala oblikovna tradicija stanovitna. Opažati je še to, da so okenske mreže na splošno samo na oknih hrambenih prostorov, okna stanovanjskih prostorov so zamrežena le na hišah ob prometnih cestah. Proč od cest so mreže samo na bogatejših hišah. Na obravnavanem ozemlju pravijo okenskim mrežam »gavtri«, na gorenjsko plat jim ponekod reko »križi«.

Kolikor se tiče tehnike izdelave naših okenskih mrež, ne moremo govoriti o samosvojesti. Naša tehnika je pač splošno evropska. Spočetka je bilo uporabljeno paličasto železo z okroglim prerezemom. Zaradi tega so izdelki tistega razdobja oblihi oblik, brez ostro robotih kolen. Stiki so izdelani s prebijanjem in pretikanjem. Pozneje so dobile železne palice pravokoten prerez. S takšnim materialom so se pojavili roboti, ostri upogibi. Vendar se je celotna konstrukcija zljajšala po videzu, ker se je prebijanje umaknilo stikanju z vezmi, še pozneje zakovičenju in varjenju. Za okrasne dele okenskih mrež je prišlo v navado tudi tračno železo, kar je njihovo podobo še bolj zljajšalo. Niso redki tudi primeri združitve vseh omenjenih tehnik in uporabe železnih palic z vsemi tremi prerezi. Glavni okrasni prvini sta spirala in plamenasta črta. Le redko se uporablja ploskanje, še manjkrat sukanje železnih palic.

Po oblikovni zgradbi ločimo troje tipov okenskih mrež. Prvi tip ima za osnovo enakoramen križ, kateremu so pridejani drugi deli. Drugi tip ima mrežo iz valovitih palic, v prazna vmesna polja so aplicirani dokaj bogati okrasni. Tretji tip je zgrajen iz mreže iz ravnih palic. Obe prečki sta v starejših primerih različni, to se pravi, zgornja je usločena, spodnja ravna. Mlajši primerki imajo obe prečki ravni.

Najbolj naši in najstarejši so primeri z osnovnim enostavnim križem. Pokončna palica je prebita in skozi je pretaknjena prečka, sečišče je sredi okenskega pravokotnika. Tak enostaven križ je zadostoval za okna majhnih izmer. Ko se je okno večalo, so začeli vrzeli med križnimi palicami manjšati z raznimi dodatki. Najenostavnejši dodatek je štirikrat prebita krožnica, nataknjena na križeve krake. Kovač z izrazitejšim liričnim navdihom je včasih zamenjal krožnico s srčasto obliko, olepšano s spiralami. Lep primerek takih »križev« je še sedaj v Podgorci št. 50, ob nekdanji prometni cesti Sv. Jakob ob Savi—Domžale. Še z druge strani zanimiv primerek pa vidimo v oknu gospodarskega poslopja na Brezovici pri Ljubljani št. 59. Okno je precejšnjih

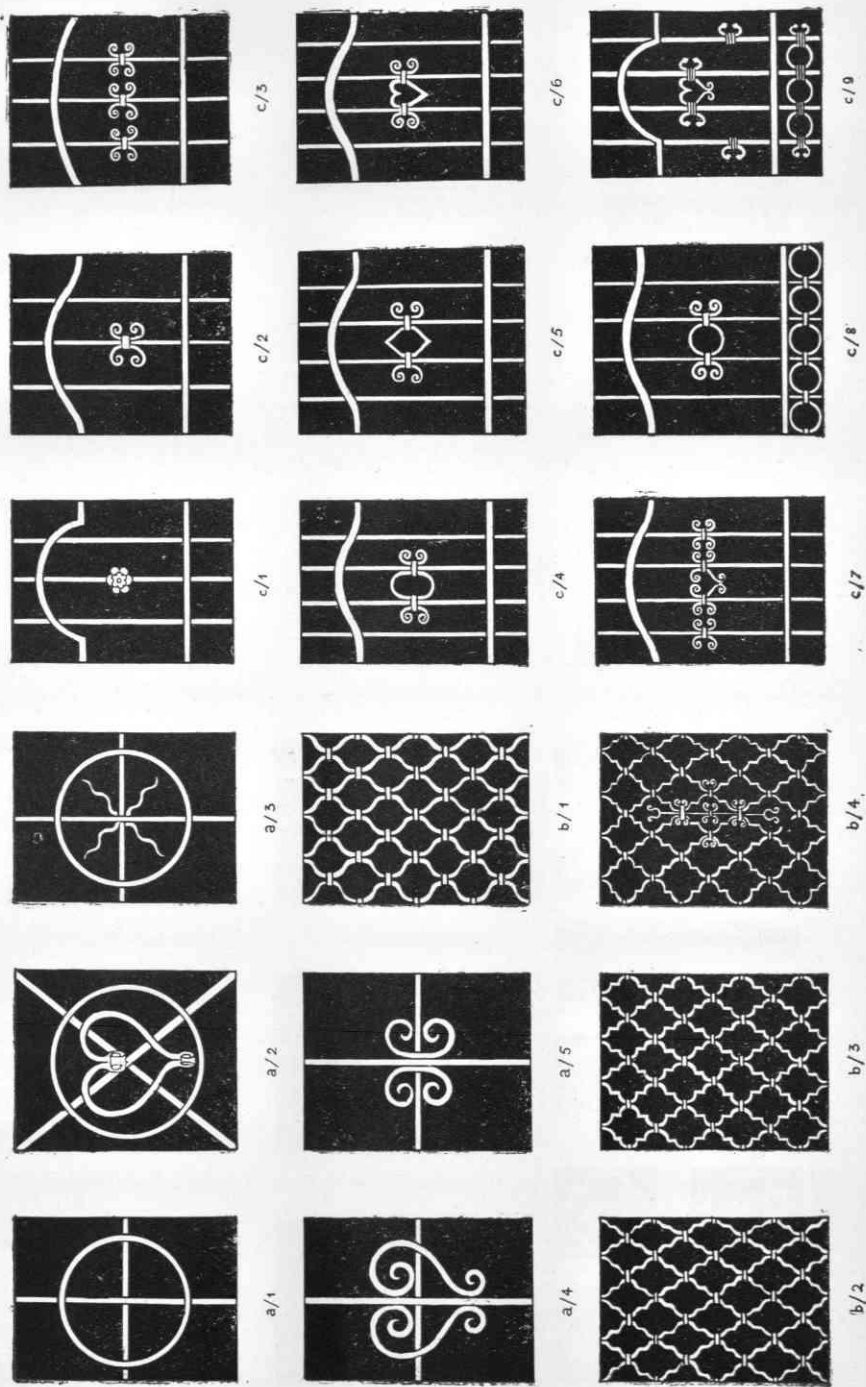
izmer, osnovni križ je nenavadno postavljen diagonalno, vrzeli so zagrajene najprej s krožnico, potem pa še s srcem. Celotna mreža je zgrajena samo s prebijanjem in pretikanjem. Nadalje najdemo precej primerkov, ki imajo osnovnemu križu in krožnici pridejane plamenice ali dvodelne spirale. Obe te prvini nastopata tudi samostojno, brez krožnice, pridejani neposredno osnovnemu križu.

K istemu tipu spadajo svojevrstno komponirani primerki v vaseh okoli Domžal. Morebiti so na njihovo oblikovanje vplivali tirolski priseljenci v Domžalah, ki so imeli kovaško delavnico na mestu, kjer je do novih dob bila Kremžarjeva kovačija. Samosvojost omenjenih primerkov je v tem, da so osnovnemu križu v tehniki prebijanja in pretikanja pridejani namesto krožnice kvadrati. Zgrajeni so iz štirih palic, ki so v kotih spiralasto zavite navzgor in zakovane. Kvadrati so nasajeni na križ prav tako kot omenjene krožnice. Takih primerkov je v označeni okolici še kar dosti in je pri njih razviden neki svojevrstni razvoj. Od opisanih sestavnih delov iz železnih palic četverokotnega prereza prehajajo na oblikovno sicer prav take »križec«, ki pa so zgrajeni iz sukanih palic. Kvadratni koti so obogateni z vstavljenimi okrasnimi deli, ki so na koncih ploskani v obliki listov ali krljev. Posebno zanimiv je primerek iz Dragomlja št. 38, ki ima na osnovnem križu koncentrično natakljena dva kvadrata iz sukanih palic in v kotih opisane okrase. V hiši, kjer so ohranjeni ti »križi«, je na »glajtu« ohranjena letnica 1767, ki je morda tudi letnica nastanka omenjene okenske mreže.

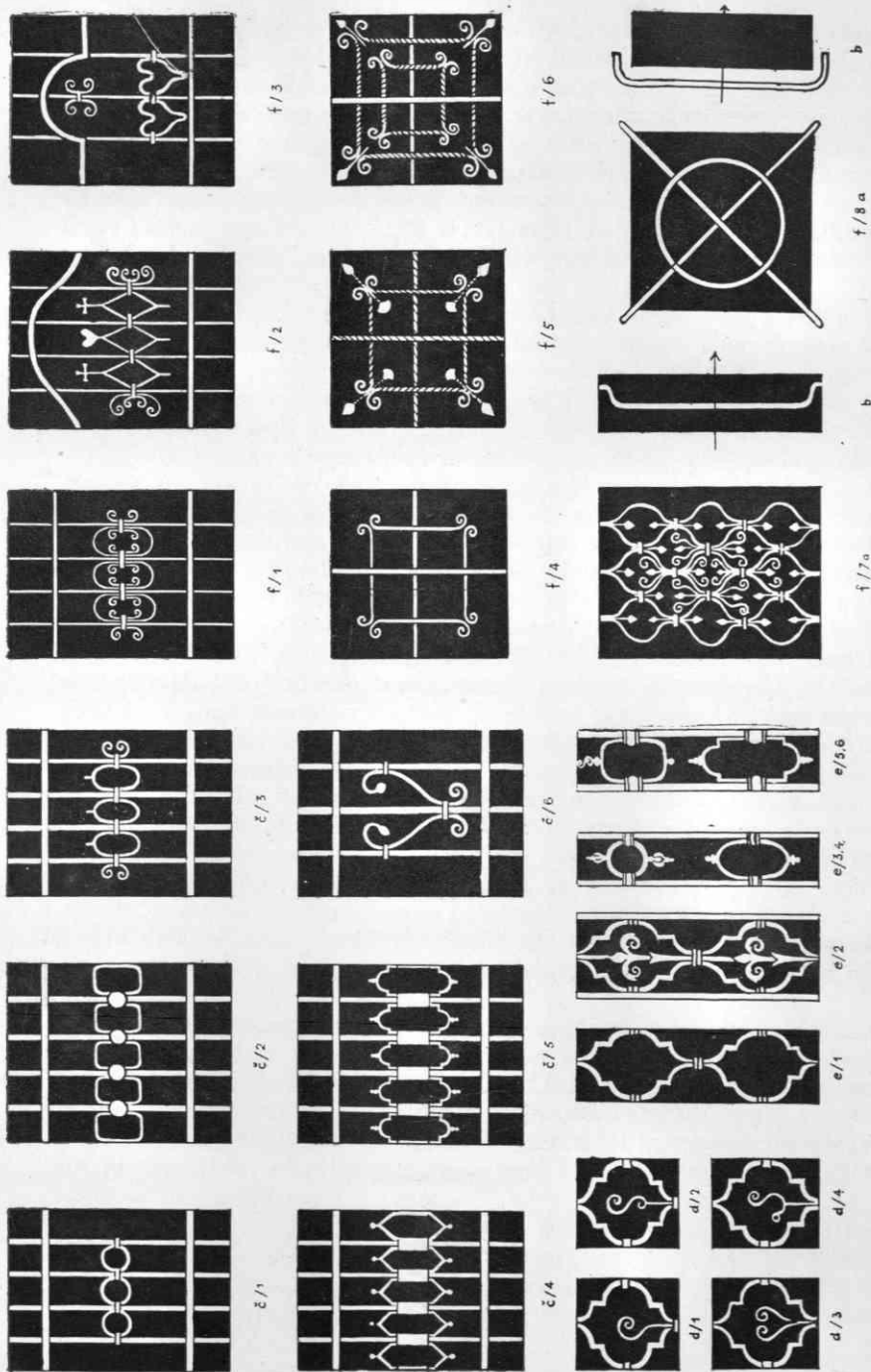
Nadalje je v isti okolici, na Pšati št. 30, na oknu starega mlina, katerega prečnik ima letnico 1714, zanimiva mreža, zgrajena iz osnovnega diagonalno postavljenega križa, kot pri že opisanem primeru na Brezovici pri Ljubljani št. 39, in natakljene krožnice. Ima pa posebnost, da je postavljena izbočeno pred okensko globino. Prav tako postavljene okenske mreže srečavamo v začetku 18. stoletja na Gornjem Štajerskem. (Glej »Das Eisenwerk«, str. 223, ein Fensterkorb aus Steyr.)

Isto tehnično tendenco ima primerek okenske mreže na Pšati št. 17, ki je oblikovno sicer drug tip, je pa izbočeno vstavljena v samo okensko globino.

Oblikovno izhodišče nekoliko poznejših kmečkih »gavtrov« je v posnemanju grajskih, cerkvenih in meščanskih okenskih mrež. Te same niso originalne, prinesli so jih iz nemških krajev oziroma iz alpskih pokrajin. V dobo še gotskega občutja segajo iz okroglih palic zvite mreže, sestavljene iz široko valovitih črt, povezanih z vezmi. V Italiji tedaj srečujemo na videz podobne mreže, ki pa so po zasnovi popolnoma drugačne. Njihova osnovna prvina so krogi, ki so med seboj povezani; pri zgoraj navedenih primerkih pa je prvina pokončno tekoča valovita črta. Takih primerkov imamo še precej v Ljubljani. Priročna sta dva: oni na oknih uršulinske cerkve na Kongresnem trgu, drugi na dvoriščnem oknu pod znanim gotskim znamenjem nekdanje pristaniške gostilne »Pri sodčku« na Žabjeku. Pozneje so se pojavile

Sl. 1. Okenске mreže: a z osnovo križem: Tacen (1), Brezovica (2), Dobrava-Črnuče (5), Podgorica (4), Sostro (5); b z osnovo vijugasto mrežo: Preska (1), Smartno-Litija (2), Vojsko-Skaručna (3, 4); c z osnovo mrežo iz ravnih palic, gor. prečka usločena: Trzin (1), Sp. Gamejgne (2, 6), Rašica (5), Dobrava-Črnuče (4), Vojsko-Skaručna (5, 8), Domžale (7), Žg. Pirniče (9)

Sl. 2. Okenske mreže: č z osnovo mrežo iz ravnih palic, obe prečki palice, obe prečki ravni: Smartno pod Š. g. (1), Savlje (2), Črnuče (3), Rakitna (4), Brezovica (5), Domžale (6); d deli okenskih mrež pod b: škofova palica (1), S (2), srček (3), petelinček (4); e deli okenskih mrež iz Nemčije, Avstrije in Švice (po knjigi »Das Eisenwerk [O. Höver], Berlin); f izjemni primerki: Notr. gorice (1), Brezovica (2), Pšata (3, 7, 8), Podgorica (4), Bišče (5), Dragomelj (6)

popolnoma takšne mreže povsod po ljubljanski okolici na starejših, bogatejših kmečkih hišah. Še pozneje je prevladalo tudi pri ljudskih kovačkih baročno občutje. Valovita črta na prej opisanih mrežah je med obema amplitudama vala še malce zavalovala. Najdemo primerke, na primer v Šmartnem pri Litiji, kjer je taka mreža še iz okroglih palic, zato potekajo črte oblo in neprekinjeno. Pri uporabi oglatih palic se vmesni valček vedno bolj ostri, dokler ne postane pravokotno priostren. Prav take so mreže iz začetka XVIII. stoletja v Avstriji. Krasilna težnja se pri teh mrežah izraža tudi v samih vezeh, ki so tolčene tako, da so videti večdelne.

Tuji primerki, na primer tisti iz Hirschberga, imajo poleg tega v vmesnih praznih poljih lilije iz ploskánega železa. Naši ljudski kovači takih lilij ne poznajo; osnovni mreži so aplicirali okras popolnoma drugače. Zgradili so ga na osrednji palici in ga vnesli v srednja prazna polja. Na osrednji palici zgrajeni okras ima vedno na obeh straneh spiralaste vejice, v zgornjem in spodnjem polju pa poseben okras. V označenih poljih so najpogosteje spirale v obliki U ali S. Iz teh osnovnih oblik je mnogo izpeljank. U se dostikrat razvije v obliko tulipana, v spodnjem polju, kjer U stoji na glavi, pa dostikrat tudi v obliko srčka. V Spodnjih Pirničah je primerek, kjer se je osnovni U razvil v nekoliko stisnjeno glavico, ki je na sredi poudarjena s sukano palico. Spirale S so zelo različno postavljene. Tudi ta oblika je bogata z izpeljankami. Zanimiva je tista, za katero mi je zgovorna ženica v Bukovici pri Vodicaх trdila, da je »petelinček«. Morda je tista spirala sta vijuga resnično nastala iz oblike petelina. Odlično oblikovno poenostavljenje! Ta drobní dogodek odpira možnost za razmišljanje o povezanosti kovanih petelinov na strehah in »petelinčkov« na okenskih mrežah. Seveda, če ni navedba omenjene zgovorne ženice samo plod njene razgibane domišljije, kajti označila me je s posebnimi nazivi tudi druge oblike na mojih skicah. Enojno pokončno spiralo je imenovala enostavno »škofova palica«. Redkejši so primerki, kjer so tista polja izpolnjena s suličastimi listi iz ploskanega konca železne palice. Druga polja večidel niso okrašena, včasih sta upoštevana le še stranski dve polji ob osredju, s prav takimi spiralami, kot jih vidimo na osrednji palici.

Izreden primerek tega tipa, ki je izjemoma bogateje okrašen, sem našel na Pšati, v hiši Jakopiča Ivana. Tisti »gavtri« so drugega tipa, z osnovno mrežo iz valovitih palic. Okrašena pa niso samo osrednja polja, marveč prav vsa, in sicer obstranska enostavneje, s paličicami s ploskánimi listi, ki so povezane z mrežnimi vijugami, osrednja polja in po dve polji ob njih pa poleg tega še s spiralami, ki so srčasto in zvončasto speljane.

Tretji tip se je razvil iz prvega tako, da je bil osnovni križ podvojen s pokončnima palicama in drugo prečko. Razdelitev prostora je postala drugačna. Črta polovice je ostala le v navpični smeri. Prečki sta se pomaknili navzgor in navzdol. Pokončne palice so iz okroglega

ali oglatega železa, prečki vedno iz tračnega železa. Prečki sta zgrajeni iz enega ali dveh trakov, ki sta zakovičena na pokončne palice. Spodnja prečka je vedno ravna, zgornja pa v starejših primerkih včasih usločena. Usločenje poteka dostikrat oblo, vendar niso redki primeri z loki, ki potekajo v začetku ravno, potem pa ostro zakrenejo.

Gradnja okenske mreže iz pokončnih in poprečnih palic nudi z različnim številom navpičnic različno razporeditev praznih polj. Če je število pokončnih palic liho, ostane v sredi palica, pri sodem številu je tam prazno polje. Glede okraševanja v okusu ni spremembe, zato je dejansko tudi v celotnem okrasu ni. Če je v sredi palica, sta nanjo pričvrščeni na vsako stran po ena dvojna spirala, ali pa sta obe zakrenjeni v srčasto obliko, tako da se srce v svojem najširšem delu naslanja na sosedno navpičnico. V Trzinu št. 31 je ohranjen primerek, kjer je na osrednjo palico prikovana roža iz ploskánega železa. Vsepovsodi najdemo tudi primerke, da sta k osrednji palici pritrjena na vsako stran po en krog, ki se z drugo stranjo držita sosednih pokončnih palic. Ali pa se to ponavlja med vsemi navpičnicami. Končni polji sta često zaključeni z dvojnima spiralama. Namesto krogov vidimo včasih elipse, rombe, pravokotnike z zaobljenimi koti, pa tudi stisnjene šesterkotnike in pravokotnike, ki imajo na zgornji in spodnji stranici poveznjen polkrog.

Tudi pri tem tipu najdemo svojevrstne primerke, ki pa so samo izjeme in nič več. Naj opišem samo troje izjemnih primerkov: Tisti v oknu hiše na vrhu klanca v Brezovici pri Ljubljani je zanimiv zaradi tega, ker ima vmesne tri rombe nenavadno okrašene. Stranska dva sta kronana s križema, srednji s srčkom iz ploskánega železa, končni navpični polji pa sta zapolnjeni z dvema dvojnima spiralama, ki ležita druga v drugi. Prav táko okrasno težnjo srečamo na okenski mreži v Notranjih goricah, v hiši ob gasilskem domu, kjer so pokončne palice okrašene na vsako stran z dvojno spiralo, poleg tega pa so srednja polja medsebojno povezana z elipsami. Tretji primerek je na Pšati št. 20; ta ima srednjo palico olepšano z dvojnima spiralama, obe srednji prazni polji pa sta zapolnjeni z dvema srčkoma tako, da sta naslonjena na spodnjo prečko. Kdo ve, kaj je vodilo kovača, da je napravil namesto enega dve srci?

Nov dodatek, ki nastopa pri teh izpeljankah, so rogljički vrh krogov, elips oziroma ostalih oblik, ki sem jih prej navedel. Rogljički so izdelani kot kroglice, stebrički in drugače. Prav take rogljičke srečujemo na okenskih mrežah v Avstriji in Švici. Naposled so še primeri, kjer so okrašena tudi polja pod spodnjo prečko. Vdelana je vrsta krogov, ki se včasih konča s spiralami.

Takšne so okenske mreže v upoštevanem predelu. Znatnejših razlik verjetno ne bomo našli kjerkoli v osrednjem slovenskem ozemlju. Bistvene okrasne razlike nastopajo v obrobju Slovenije in v redkih krajih, kjer je kovaštvo posebno cvetelo.

V najnovejšem času, ko so okenske mreže zaradi večje osebne varnosti na cestah izgubile prvotni praktični pomen, se ne vzdavajo več tako na splošno. Le tu in tam se to še zgodi, toda povečini v popolnoma goli izvedbi prazne mreže, ali pa bogatejši posamezniki nameščajo v okna svojih hiš mreže, ki so svobodno komponirani izdelki posameznih umetnikov.

Résumé

GRILLES DE FENÊTRES DANS LES MAISONS DE LJUBLJANA

La ferronnerie, en tant que métier pratique et métier d'art, s'est développée en Slovénie à la fin du moyen âge. Longtemps elle n'a pas pu trouver sa voie parmi les masses populaires qui ne se sont que très lentement assimilés cette branche artisanale pour l'exécution d'objets pratiques. La liste des produits de la ferronnerie populaire est restée dans le cadre étroit des divers supports pour le chauffage et éclairage, des ferrures pour véhicules et ameublement et des grilles de fenêtres.

L'expression de forme de ces objets a deux sources: l'imagination et les capacités de l'artisan d'une part, les modèles étrangers de l'autre. L'influence étrangère arrive surtout de l'Europe centrale et septentrionale, particulièrement des pays alpestres. Les médiateurs en sont les châteaux, l'église et la bourgeoisie.

Les grilles de fenêtres des environs de Ljubljana sont uniformes. On les trouve aux fenêtres des entrepôts et des maisons d'habitation, mais seulement sur les chemins de grande communication et dans les maisons aisées. Nous rencontrons trois types de grilles: le premier a pour base la croix à branches égales, le deuxième la grille à baguettes ondulées, le troisième la grille à verticales et horizontales droites. Dans les champs intermédiaires on a introduit des ornements divers: cercles, spirales, coeurs et combinaisons diverses.

Il y a peu de cas exceptionnels, dans les environs de Ljubljana. On en trouve, cependant, dans les environs de Domžale, grâce vraisemblablement à l'influence des anciens immigrés tyroliens.

La technique d'exécution des grilles de fer est du type européen. A l'origine, on utilisait des baguettes de fer à section circulaire, plus tard aussi celles à section rectangulaire. Pour l'agrément, on avait d'abord recours au perçage et à l'enfilage, et par la suite à la ligature et au cloutage.

Actuellement les grilles de fenêtres ont perdu leur signification pratique; c'est pourquoi on a en général cessé de les utiliser. Mais il y a toujours des artisans qui en composent d'après leur conception personnelle.

K STAVBNEMU IN ZEMLJIŠKEMU ZNAČAJU LJUBLJANE V FRANCISCEJSKEM KATASTRU

Angelos Baš

Protokoli in mape franciscejskega katastra, prvega avstrijskega protokolnega in mapnega katastra, pomenijo dragocen vir za obravnavo vrste agrarnih oziroma socialnih vprašanj; etnografiji nudijo poleg enega od poglobitnih pogledov v zemljiško sestavo in zemljiško izrabo naselij zlasti tehtno sredstvo za izhodiščno raziskavo bivališč nasploh, saj tvorijo eno izmed podlag za zadevna proučevanja starejših obdobji kakor tudi temelj za vse nadaljnje katastrske preglede. V etnografskem pogledu je franciscejski kataster prav kakor poznejši katastri pomemben predvsem zaradi podobe o sestavi celotne donosne in nedonosne zemlje ter zaradi podob zemljišč, naselij in posredneje tudi hiš oziroma domov.

Na podlagi franciscejskega katastra sem si zastavil nalogo, obdelati lesena in zidana stanovanjska in gospodarska ter druga poslopja na ozemlju nekdanjega Kranjskega, za katero so pri nas originalne franciscejske mape in protokoli ohranjene malone v popolnosti. Opravljeno statistično delo mi bo rabilo za temelj pri obravnavi, tudi retrospektivnega razvoja kranjskih poslopij glede na nazadovanje lesenih in na rast zidanih stanovanjskih in gospodarskih objektov.

V pričujočem spisu so objavljeni izsledki tega postopno napredujočega dela za Ljubljano.

Namen teh vrst je, ugotoviti po katastru številčno razmerje stanovanjskih in gospodarskih poslopij v franciscejski Ljubljani, tudi glede na stavbno gradivo (leseni in zidani objekti), ter tako skupno s pregledom talnih kultur in zemljiščnih lastnikov določiti, koliko se je izražal kmečki del takratnega ljubljanskega življenja (gospodarska poslopja, kmečki lastniki stavbnih parcel, poljedelske kulture in kmečki lastniki zemljiških parcel) v mestni stavbni in zemljiški podobi. S tem se osvetljuje ena od plati vplivov podeželskega na mestni način življenja oziroma njunega medsebojnega razmerja. — Za vso našo stavbno zgodovino pomeni franciscejski kataster temeljni vir, ki se obravnava dvojno: neposredno za čas sredi prve polovice 19. stoletja in posredneje za starejša in novejša obdobja, skupaj tudi še z drugimi zadevnimi viri. Za te, zgodovinsko podaljšane obravnave je podlaga

pretres stanja, ki ga neposredno izkazujejo prve mape in protokoli. Tak pregled vsebuje pričujoči spis, ki hoče razčlenjevati ljubljanski stavbni in zemljiški značaj v franciscejski dobi, ne posega pa v stavbno-in zemljiškorazvojna vprašanja, ker so ta prihranjena — po skončanem statističnem delu za vse nekdanje kranjsko ozemlje — za obdelavo v okviru vsega kranjskega območja. Tako so v spodnjih vrstah posneti po franciscejskem katastru — brez uporabe tudi drugih virov, ki za ta namen kot dopolnilo nimajo bistvenega pomena — podatki o lesenih stanovanjskih prav kakor o lesenih in zidanih gospodarskih stavbah, o številu in izvoru kmečkih in drugih stavbnih lastnikov ter o razsegu zemljiških kultur, kakor tudi o številu in izvoru kmečkih in drugih zemljiščinih lastnikov, ki nedvomno kažejo na kmečki oziroma razvojno preprostejši delež v ustreznih, posredno pa tudi v drugih onodobnih mestnih kulturah;¹ s tem je takisto zajet poglavitni temelj zadevne ljubljanske etnografije.

Poleg izsledkov iz katastra hoče pričujoči spis pokazati pot do svojih dognanj ter si na ta način omogočiti zadosten pregled in pripraviti svoje gradivo tudi še za morebitna druga vprašanja.

Franciscejski kataster je bil za ljubljanske katastrske občine (Karlovško predmestje, Trnovo, Krakovo, Gradišče, Kapucinsko predmestje, Št. Peter, Poljane in Ljubljana mesto) izdelan 1825—1827.²

Število lesenih in zidanih stavbnih, stanovanjskih, gospodarskih in drugih objektov na tabeli I je izračunano iz protokolov stavbnih parcel, kjer so zapisane stavbne zvrsti (stanovanjsko [Wohngebäude], gospodarsko [Wirtschaftsgebäude, Stall, Dreschboden] ali drugo poslopje), in iz raznobarnih označb stavbnih parcel v mapah (rumeno obarvane ploščice pomenijo lesene, rdeče obarvane ploščice pa zidane stavbe). — Pred tabelo I pa je treba podati nadrobnejši razbor vseh skupin stavbnih parcel z različnimi stavbnimi kombinacijami. (K. o. Karlovško predmestje je štela 55 stavbnih parcel, Trnovo 95, Krakovo 76, Gradišče 72, Kapucinsko predmestje 78, Št. Peter 172, Poljane 105, Ljubljana mesto 342.

A: Parcele z lesenimi poslopji. — Število parcel z lesenimi gospodarskimi poslopji je znašalo v k. o. Karlovško predmestje 10, v Trnovem 1, v Gradišču 1, v Kapucinskem predmestju 2, v Št. Petru 17, na Poljanah 5. — Število parcel z lesenimi in zidanimi gospodarskimi poslopji je znašalo v k. o. Karlovško predmestje 1, v Št. Petru 1. — Število parcel z lesenimi gospodarskimi poslopji in z leseno-zidanimi stanovanjskimi poslopji je znašalo v k. o. Karlovško predmestje 1, v Trnovem 1. — Število parcel z lesenimi in zidanimi gospodarskimi ter

¹ O tem prim. W. Schmitz, *Geschichte der deutschen Volkskunde*. V: W. Pessler, *Handbuch der deutschen Volkskunde I* (Potsdam, brez letnice), str. 15.

² Vsi protokoli in — razen map za katastrski občini Poljane in Ljubljana mesto, ki sta v Mapnem arhivu v Ljubljani — tudi vse mape franciscejskega katastra za Ljubljano so v Osrednjem državnem arhivu Slovenije v Ljubljani.

z zidanimi stanovanjskimi poslopji je znašalo v k. o. Trnovo 1, v Kapucinskem predmestju 1, v Št. Petru 1, na Poljanah 2. — Število parcel z lesenimi gospodarskimi in z zidanimi stanovanjskimi poslopji je znašalo v k. o. Karlovško predmestje 1, v Trnovem 4, v Krakovem 1, v Gradišču 4, v Št. Petru 4, na Poljanah 5, v Ljubljani mesto 11. — Število parcel z lesenimi stanovanjskimi poslopji je znašalo v k. o. Karlovško predmestje 6, v Trnovem 3, v Gradišču 3. — Število parcel z leseno-zidanimi stanovanjskimi poslopji je znašalo v k. o. Trnovo 3, v Krakovem 1, v Gradišču 1, v Kapucinskem predmestju 1, v Št. Petru 1, na Poljanah 1, v Ljubljani mesto 4. — Število parcel z drugimi lesenimi poslopji je znašalo v k. o. Trnovo 5. — Število (zemljiških) parcel z neošteviljenimi lesenimi poslopji je znašalo v k. o. Trnovo 22, v Gradišču 1, v Kapucinskem predmestju 2, v Št. Petru 6, na Poljanah 7, v Ljubljani mesto 4. — Skupno število parcel z lesenimi, stanovanjskimi ali gospodarskimi (ošteviljenimi) poslopji je znašalo v k. o. Karlovško predmestje 19, v Trnovem 13, v Krakovem 2, v Gradišču 9, v Kapucinskem predmestju 4, v Št. Petru 24, na Poljanah 13, v Ljubljani mesto 15.

B: Parcele z zidanimi poslopji. — Število parcel z zidanimi gospodarskimi poslopji je znašalo v k. o. Karlovško predmestje 6, v Trnovem 4, v Krakovem 3, v Gradišču 2, v Kapucinskem predmestju 5, v Št. Petru 7, na Poljanah 16, v Ljubljani mesto 17. — Število parcel z zidanimi in lesenimi gospodarskimi poslopji je znašalo v k. o. Karlovško predmestje 1, v Št. Petru 1. — Število parcel z zidanimi in lesenimi gospodarskimi ter z zidanimi stanovanjskimi poslopji je znašalo v k. o. Trnovo 1, v Kapucinskem predmestju 1, v Št. Petru 1, na Poljanah 2. — Število parcel z zidanimi gospodarskimi in stanovanjskimi poslopji je znašalo v k. o. Karlovško predmestje 7, v Trnovem 29, v Krakovem 12, v Gradišču 39, v Kapucinskem predmestju 51, v Št. Petru 83, na Poljanah 31, v Ljubljani mesto 47. — Število parcel z zidano-lesenimi stanovanjskimi poslopji je znašalo v k. o. Trnovo 3, v Krakovem 1, v Gradišču 1, v Kapucinskem predmestju 1, v Št. Petru 1, na Poljanah 1, v Ljubljani mesto 4. — Število parcel z zidano-lesenimi stanovanjskimi in lesenimi gospodarskimi poslopji je znašalo v k. o. Karlovško predmestje 1, v Trnovem 1. — Število parcel z zidanimi stanovanjskimi poslopji je znašalo v k. o. Karlovško predmestje 20, v Trnovem 38, v Krakovem 57, v Gradišču 19, v Kapucinskem predmestju 10, v Št. Petru 52, na Poljanah 42, v Ljubljani mestu 238. — Število parcel z zidanimi stanovanjskimi in z lesenimi gospodarskimi poslopji je znašalo v k. o. Karlovško predmestje 1, v Trnovem 4, v Krakovem 1, v Gradišču 4, v Št. Petru 4, na Poljanah 5, v Ljubljani mesto 11. — Število parcel z drugimi zidanimi poslopji je znašalo v k. o. Karlovško predmestje 3, v Trnovem 5, v Krakovem 2, v Gradišču 3, v Kapucinskem predmestju 8, v Št. Petru 6, na Poljanah 3, v Ljubljani mesto 25. — Število (zemljiških) parcel z neošteviljenimi zidanimi poslopji je znašalo v k. o. Gradišče 4, v Kapucinskem predmestju 7, v Št. Petru 2, na Po-

ljanah 6, v Ljubljani mesto 3. — Skupno število parcel z zidanimi, stanovanjskimi ali gospodarskimi (ošteviljenimi) poslopji je znašalo v k. o. Karlovško predmestje 36, v Trnovem 80, v Krakovem 74, v Gradšču 65, v Kapucinskem predmestju 68, v Št. Petru 149, na Poljanah 97, v Ljubljani mesto 317. — (V katastrskih občinah, kjer posamezne stavbne kombinacije niso številčno navedene, teh seveda ni bilo.)

Ker so v gornjem pregledu stavbnih parcel in zemljiških parcel z neošteviljenimi poslopji navedene stavbne parcele z vsemi različnimi skupki lesenih in zidanih poslopij, so vpisana nekatera števila stavbno-parcelnih skupin po dvakrat, tako da je treba pri primerjavi seštetega števila stavbno-parcelnih skupin s številom stavbnih parcel v posamezni katastrski občini vselej upoštevati dvojne navedbe oziroma jih odšteti. — Število stavbnih parcel potrebuje v treh katastrskih občinah opombe. K. o. Krakovo ima v protokolu navedenih 77 stavbnih parcel, vendar pa je zadnja (št. 77) nepozidana oziroma zaznamovana kot dvoriščni prostor; zato ni tu všteta in znaša v teh vrstah število stavbnih parcel v Krakovem 76, ne pa 77. K. o. Kapucinsko predmestje ima v protokolu kot zadnjo stavbno-parcelno številko 75, vendar pa so na prejšnjih listih zapisane 3 stavbne parcele s polovično označbo in enkrat ponovljeno tekočo stavbno-parcelno številko; zato šteje k. o. Kapucinsko predmestje v gornjem razboru 78 stavbnih parcel, ustrezno dejanskemu številu. K. o. Ljubljana mesto ima prav tako eno stavbno parcelo s polovično označbo in ponovljeno tekočo stavbno-parcelno številko ter šteje zategadelj v teh vrstah 342 in ne 341 stavbnih parcel, kakor bi izhajalo iz zadnje stavbno-parcelne številke v protokolu. — Za pravilno preverjanje gornjega gradiva gre opomniti še dvoje. Za k. o. Trnovo je navedeno 5 stavbnih parcel z drugimi (ne stanovanjskimi ali gospodarskimi) lesenimi poslopji, naprej pa takisto 5 parcel z drugimi zidanimi poslopji. Pri obeh številih je všteta župniščna parcela, ki je označena v mapi z rumeno in rdečo barvo; zatorej je šteta dvakrat. Enako je z dvema drugima lesenima stavbnima parcelama iz k. o. Ljubljana mesto, ki sta ponovno všteti med druga zidana poslopja. — Opisi skupin stavbnih parcel so dovolj jasni z delno izjemo parcel s tako imenovanimi leseno-zidanimi, oziroma z zidano-lesenimi stanovanjskimi poslopji. V tem primeru gre za stavbne parcele, na katerih so po protokolih stanovanjska poslopja, v mapah pa najdemo zanje rdečo in rumeno barvo, ki sta na eni ploščici skupaj ali pa ki označujeta na isti stavbni parceli dve raznobarvni in ločeni, ne stikajoči se ploščici. Ker so rumene ploščice obakrat vedno dokaj manjše, imamo tu opraviti z manjšimi lesenimi pritiklinami zidanih stanovanjskih poslopij, kot n. pr. drvarnice ipd., ki so bile postavljene kot nadaljevanje stanovanjskega poslopja ali pa na dvorišču. Ker so te stavbne parcele z zidanimi stanovanjskimi poslopji v razloček od drugih tudi rumeno obarvane, so štete posebej. — Parcele z neošteviljenimi lesenimi in zidanimi poslopji so podane v tabeli zaradi popolnega pregleda stavb. To so

zemljiške parcele z manjšimi gospodarskimi poslopji, ki so imela le časnejši pomen in v mapi nimajo svoje stavbne parcele.³

Sestavljeni razbor stavbnih parcel je za ta sestavek predvsem posreden; služi za lažje in natančnejše pregledno izračunanje franciscejskih stavbnih objektov v Ljubljani. Številčni povzetek vseh tedanjih stavbnih objektov, stanovanjskih, gospodarskih in drugih, daje tabela I. — Za razumevanje nekaj pojasnil. Ker hišne številke ne podajajo resničnega številčnega stanja o vseh poslopih in ker v ljubljanskem franciscejskem katastru tudi niso zmeraj dovolj uporabne (n. pr. zamenjave hišne številke lastnikovega bivališča v drugi katastrski občini s hišno številko njegove stavbe v katastrski občini, kjer je tuj; ter tu in tam številčno pretrgane oziroma ponovljene hišne označbe), in ker hišne številke za etnografijo zavoljo neizraženega razločka v namenih, za katere se uporabljajo stavbe, tudi niso zadosti izčrpne, je bolj poučno, če izračunamo, kolikor je iz map in protokolov mogoče, resnično število vseh vrst objektov, s katerim si moremo ustvariti natančnejšo stavbno podobo takratne Ljubljane, čeprav se pri tem postavlja vprašanje, koliko so katastrski podatki sami dovolj natančni; vsekakor pa drugega, boljšega vira za to ni na razpolago. Kot en stanovanjski, gospodarski ali drugi objekt je v tabeli I šteto vsako poslopje, ki ima v mapi svojo ploščico, ločeno po vmesnem prostoru od druge enakobarvne ploščice. Primeri, kjer je v mapi ena barvna ploščica, ki je v protokolu zapisana kot stanovanjsko in gospodarsko poslopje, so šteti kot po en stanovanjski in en gospodarski objekt. Enakobarvne ploščice, četudi so večkrat prevlečene s črtami, pa so sklenjene, so štete, če so v protokolu označene kot stavba ene vrste (n. pr. samo kot stanovanjsko ali gospodarsko poslopje), kot en objekt. To pa zategadelj, ker lahko pomenijo vrisane črte pač le razne prezidave ali dozidave, kolikor so bile opazne v stavbni sestavi, ne bodo pa pomenile povečanega števila stavb. Vrh tega je to tudi že meja, do katere je mogoče zanesljivo računati. Po tem načelu je nadalje šteto večje število ploščic na eni stavbni parceli, označeni v protokolu s stanovanjskimi in gospodarskimi poslopji, takole: ena, od drugih ločena ploščica je šteta kot stanovanjski objekt, druge, nesklenjene vrisane ploščice pa kot gospodarski objekti, zakaj po vsej verjetnosti bi se več kot eno stanovanjsko poslopje opremilo v katastru s posebno, novo stavboparcelno številko.⁴ (Ti primeri so redki.) Primeri, kjer sta na stavbni parceli, označeni v protokolu kot gospodarsko poslopje, dve raznobarvni ploščici, so šteti kot po en lesen in po en zidan gospodarski objekt. Stavboparcelno neošteviljena lesena in zidana poslopja so šteta kot gospodarski objekti. Zidane stanovanjske stavbe

³ Po ustnem sporočilu finančnega nadsvetnika v pok. tov. Alfonza Gspana starejšega, ki se mu razen tega zahvaljujem tudi še za razjasnitve spornih primerov v mapah, razbranih z njegovo pomočjo.

⁴ Po nasvetu upravnika Mestnega arhiva v Ljubljani tov. dr. Sergija Vilfana, ki mu gre moja zahvala tudi še za druge nasvete pri tem delu.

in njihove lesene pritikline so štete vsaka zase. — V k. o. Karlovško predmestje so bili številu stavbnih objektov, kakršno bi izviral iz prejšnjega pregleda stavbnih parcel, prišteti po gornjih vidikih 4 zidani gospodarski objekti, v k. o. Trnovo pa je bilo dodanih 5 lesenih gospodarskih objektov, 2 druga lesena gospodarska objekta in 3 zidani stanovanjski objekti (župnišče je šteto dvakrat: pri drugih lesenih in zidanih objektih). V k. o. Krakovo je prištet en zidan stanovanjski objekt. V k. o. Gradišče sta prišteta 2 lesena gospodarska objekta in 6 zidanih gospodarskih objektov; v k. o. Kapucinsko predmestje je prišteti 16 zidanih gospodarskih objektov in 6 drugih zidanih objektov; v k. o. Št. Peter 16 zidanih gospodarskih objektov in 9 zidanih stanovanjskih objektov; v k. o. Poljane je prištet 1 lesen gospodarski objekt, 8 zidanih gospodarskih objektov, 1 zidan stanovanjski objekt in 1 drug zidan objekt; v k. o. Ljubljana mesto sta prišteta 2 zidana gospodarska objekta, 1 zidan stanovanjski objekt in 1 drug leseni objekt; tu je šteta neka stavbna parcela s stanovanjskim poslopjem in kovačnico dvakrat: kot zidan stanovanjski objekt in kot drug zidani objekt.

Tabela II vsebuje pregled lastnikov stavbnih parcel. Kolikor so imeli posamezni lastniki v eni katastrski občini po več stavbnih parcel, so šteti enkrat. Razdelka s kmečkimi in z nekmečkimi stavbnimi lastniki sta nastala tako: lastniki, ki so v protokolu zapisani kot Bauer, Wirth, Landwirth, Landmann, Grundbesitzer, Realitätenbesitzer, so šteti kot kmetje. Vsi drugi: obrtniki, čolnarji, pripadniki intelektualnih poklicev (zdravniki, odvetniki), plemiči, duhovniki, javne ustanove kakor tudi lastniki, ki so v protokoliu navedeni kot Hausbesitzer, Hausinhaber, Hausherr, so šteti v razdelek nekmečkih lastnikov stavbnih parcel. Pri štetju niso upoštevane manjše nedoslednosti v protokoliu.

Tabela III prikazuje kulture tal. Parcele so štete po dejanskem številu; prištete so tudi parcelne številčne označbe s ponovljeno tekočo številko in ulomkom: v k. o. Karlovško predmestje 1, v k. o. Trnovo 14, v k. o. Kapucinsko predmestje 3, v k. o. Št. Peter 7.

Lastniki zemljiških parcel na tabeli IV so sešteti po enakem vidiku kakor lastniki stavbnih parcel. En lastnik iz k. o. Trnovo, ki je v protokolu označen kot neznan, je štet v zadnji razdelek.

Tabela V ugotavlja krajevni izvor lastnikov ljubljanskih zemljiških parcel.

Oglejmo si natančneje posamezne vrste stavbnih objektov (tabela I). — Najprej številčno razmerje lesenih stanovanjskih objektov do zidanih stanovanjskih in do vseh stanovanjskih objektov v posameznih katastrskih občinah.

Prve številke pomenijo lesene stanovanjske objekte, druge zidane stanovanjske objekte, tretje vse stavbne objekte v posamezni katastrski občini:

Karlovško predmestje	6 (8,57 %)	: 29 (41,43 %)	: 70 (100 %)
Trnovo	3 (1,81 %)	: 79 (47,59 %)	: 166

Krakovo	—	72 (79,12 %) :	91
Gradišče	3 (2,32 %) :	63 (48,85 %) :	129
Kapucinsko predmestje	—	63 (38,65 %) :	163
Št. Peter	—	150 (50,67 %) :	296
Poljane	—	82 (48,24 %) :	170
Vsa predmestja	12 (1,11 %) :	538 (49,59 %) :	1085
Ljubljana mesto	—	301 (72,01 %) :	418
Vsa Ljubljana	12 (0,79 %) :	839 (55,82 %) :	1503

Najvišji, razmeroma visok odstotek lesenih stanovanjskih objektov je imela k. o. Karlovško predmestje, 8,57 % vseh obeh objektov. Odstotno zaporedje zidanih stanovanjskih objektov je: k. o. Krakovo 79,12 %, Ljubljana mesto 72,01 %, Št. Peter 50,67 %, Gradišče 48,85 %, Poljane 48,24 %, Trnovo 47,59 %, Karlovško predmestje 41,43 %, Kapucinsko predmestje 38,65 %.

Odstotno razmerje med stanovanjskimi — lesenimi in zidanimi — objekti samimi je:

Karlovško predmestje	17,17 % (6) :	82,83 (29) %
Trnovo	3,65 % (3) :	96,35 (79) %
Gradišče	4,54 % (3) :	95,46 (63) %
Vsa predmestja	2,18 % (12) :	97,82 (538) %
Vsa Ljubljana	1,41 % (12) :	98,59 (839) %

Za pravilno ocenitev teh razmerij, zlasti za število lesenih stanovanjskih objektov manjka neposrednejše primerjalno gradivo. Tu naj bo opozorjeno na Santoninove zapiske iz 1486, po katerih je štela Škofja Loka tedaj »250 zidanih in s skodlami kritih hiš«, v Trziču pa je bilo »več hiš iz desk«.⁵

Razmerje med lesenimi in zidanimi, ošteviljenimi in neošteviljenimi, gospodarskimi objekti po eni strani ter med vsemi gospodarskimi objekti in celotnim številom stavbnih objektov po drugi strani je naslednje (prve številke pomenijo skupno število lesenih gospodarskih objektov, druge številke podajajo vse zidane gospodarske objekte, spodnje celotno število obeh vrst gospodarskih objektov, tretje pa pomenijo celotno število stavbnih objektov v posamezni katastrski občini):

Karlovško predmestje	13 (18,57 %) :	18 (25,71 %) :	70 (100 %)
		31 (44,28 %)	
Trnovo	34 (20,48 %) :	34 (20,48 %) :	166
		68 (40,96 %)	
Krakovo	1 (1,10 %) :	15 (16,48 %) :	91
		16 (17,58 %)	

⁵ Die Reisetagebücher des Paolo Santonino, ed. R. Egger (Klagenfurt 1947), str. 83, 89.

Gradišče	8 (6,20 %)	: 51 (39,53 %)	: 129 59 (45,73 %)
Kapucinsko predmestje.	5 (3,07 %)	: 80 (49,08 %)	: 163 85 (52,15 %)
Št. Peter	29 (9,80 %)	: 110 (37,16 %)	: 296 139 (46,96 %)
Poljane	20 (11,76 %)	: 63 (37,06 %)	: 170 83 (48,82 %)
Vsa predmestja	110 (10,14 %)	: 371 (34,18 %)	: 1085 481 (44,32 %)
Ljubljana mesto . . .	15 (3,59 %)	: 69 (16,51 %)	: 418 84 (20,10 %)
Vsa Ljubljana	125 (8,33 %)	: 440 (29,27 %)	: 1503 565 (37,60 %)

Zaporedje višine odstotkov lesenih gospodarskih objektov je torej: k. o. Trnovo 20,48 % vseh stavbnih objektov, Karloško predmestje 18,57 %, Poljane 11,76 %, Št. Peter 9,80 %, Gradišče 6,20 %, Ljubljana mesto 3,59 %, Kapucinsko predmestje 3,07 %, Krakovo 1,10 %.

Zaporedje višine odstotkov zidanih gospodarskih objektov pa je: k. o. Kapucinsko predmestje 49,08 %, Gradišče 39,53 %, Št. Peter 37,16 %, Poljane 37,06 %, Karloško predmestje 25,71 %, Trnovo 20,48 %, Ljubljana mesto 16,51 %, Krakovo 16,48 %.

Zaporedje višine odstotkov vseh — lesenih in zidanih — gospodarskih objektov znaša: k. o. Kapucinsko predmestje 52,15 %, Poljane 48,82 %, Št. Peter 46,96 %, Gradišče 45,73 %, Karloško predmestje 44,28 %, Trnovo 40,96 %, Ljubljana mesto 20,10 %, Krakovo 17,58 %.

Odstotno razmerje med gospodarskimi lesenimi (prve številke) in zidanimi objekti (druge številke) je:

Karloško predmestje	41,93 % (13)	: 58,07 % (18)
Trnovo	50,00 % (34)	: 50,00 % (34)
Krakovo	6,25 % (1)	: 93,75 % (15)
Gradišče	13,55 % (8)	: 86,45 % (51)
Kapucinsko predmestje . . .	5,88 % (5)	: 94,12 % (80)
Št. Peter	20,86 % (29)	: 79,14 % (110)
Poljane	24,09 % (20)	: 75,91 % (63)
Vsa predmestja	22,88 % (110)	: 77,12 % (371)
Ljubljana mesto	17,85 % (15)	: 82,15 % (69)
Vsa Ljubljana	22,12 % (125)	: 77,88 % (440)

Razmerje med gospodarskimi (lesenimi in zidanimi) in stanovanjskimi (lesenimi in zidanimi) ter vsemi stavbnimi objekti (številčni stolpci po prejšnjem redu) v posameznih katastrskih občinah je naslednje:

Karloško predmestje	31 (44,28 %)	: 35 (50,00 %)	: 70 (100 %)
Trnovo	68 (40,96 %)	: 82 (49,40 %)	: 166

Krakovo	16 (17,58 %)	: 72 (79,12 %)	: 91
Gradišče	59 (45,73 %)	: 66 (51,17 %)	: 129
Kapucinsko predmestje	85 (52,15 %)	: 63 (38,65 %)	: 163
Št. Peter	139 (46,96 %)	: 150 (50,67 %)	: 296
Poljane	83 (48,82 %)	: 82 (48,24 %)	: 170
Vsa predmestja	481 (44,32 %)	: 550 (50,70 %)	: 1085
Ljubljana mesto	84 (20,10 %)	: 301 (72,01 %)	: 418
Vsa Ljubljana	565 (37,60 %)	: 851 (56,61 %)	: 1503

V Kapucinskem predmestju in na Poljanah je odstotek vseh gospodarskih objektov višji kakor odstotek vseh stanovanjskih objektov. Odstotek stanovanjskih objektov močno prevladuje nad odstotkom gospodarskih objektov v Krakovem in v Ljubljani mesto. V drugih katastrskih občinah so presežki odstotkov stanovanjskih objektov nad odstotki gospodarskih objektov razmeroma majhni. Prav tako tudi v vseh ljubljanskih predmestjih skupaj. Šele sešteto razmerje za vso Ljubljano, s k. o. Ljubljana mesto vred, izkazuje nekaj večji razloček odstotkov med gospodarskimi in stanovanjskimi objekti.

Če seštejemo vse vrste lesenih (prve) in zidanih stavbnih objektov (druge številke) v franciscejski Ljubljani, dobimo tole podobo:

Karlovško predmestje	20 (28,57 %)	: 50 (71,43 %)
Trnovo	48 (28,92 %)	: 118 (71,08 %)
Krakovo	2 (2,20 %)	: 89 (97,80 %)
Gradišče	12 (9,29 %)	: 117 (90,71 %)
Kapucinsko predmestje	6 (3,68 %)	: 157 (96,32 %)
Št. Peter	30 (10,14 %)	: 266 (89,86 %)
Poljane	21 (12,35 %)	: 149 (87,65 %)
Vsa predmestja	139 (12,82 %)	: 946 (87,18 %)
Ljubljana mesto	22 (5,26 %)	: 396 (94,74 %)
Vsa Ljubljana	161 (10,72 %)	: 1342 (89,28 %)

Po odstotkih lesenih stavbnih objektov se vrste ljubljanske katastrske občine: Trnovo 28,92 %, Karlovško predmestje 28,57 %, Poljane 12,35 %, Št. Peter 10,14 %, Gradišče 9,29 %, Ljubljana mesto 5,26 %, Kapucinsko predmestje 3,68 %, Krakovo 2,20 %.⁶

⁶ Številčni razvoj ljubljanskih stavbnih objektov, ne glede na različne njihove funkcije, še ni zadostno obdelan. Predvsem ni bilo vselej dovolj razloženo stališče, po katerem so v vsakokratnem viru sešteti objekti, oziroma stališče, po katerem jih je seštel pisec. Vprašanje je, koliko so viri razpoložljivi in izkoriščeni. — Tukaj je podan pregled o dosedanjih teh ugotovitvah v slovstvu. A. Müllner, Die Zukunft der Stadt Laibach, Argo IV (1895), str. 407 sl., je izračunal, da je v začetku 17. stoletja štela Ljubljana znotraj in zunaj obzidja okrog 500 hiš, kar se sklada s poznejšimi Valvasorjevimi podatki. V prvih desetletjih 18. stoletja se stavbno število takisto ni dosti povečalo. Za 1770 je dognal I. Vrhovec v ljubljanskem mestu 358 hišnih števil (I. Vrhovec, Die erste Häusernummierung Laibachs, Mitteilungen des Musealvereins für Krain XV (1902), str. 161 sl.). Po cerkveni statistiki je imela Ljubljana s Spodnjo Šiško 1782 1001 oziroma 1009 hiš (F. Zwitter, Razvoj ljubljanskega teritorija, Geografski vestnik V—VI [1929/30], str. 152), 1788 po kon-

Tem ugotovitvam je treba dodati podatke iz tabele II. Odstotno razmerje kmečkih in nekmečkih lastnikov stavbnih parcel je v naslednjem zaporedju: Št. Peter 26,4 % : 73,6 %, Kapucinsko predmestje 20,2 % proti 79,8 %, Karlovško predmestje 20 % : 80 %, Gradišče 7,8 % : 92,2 %, Poljane 7,4 % : 92,6 %, Ljubljana mesto 4 % : 96 %, Krakovo 1,4 % proti 98,6 %, Trnovo 1,2 % : 98,8 %.

V k. o. Karlovško predmestje je 21 lastnikov stavbnih parcel stanovalo drugod. Iz zadnjega, nekmečkega razdelka je stanovalo 8 lastnikov v k. o. Ljubljana mesto, 7 pa v Kurji vasi (v katastru sodi Kurja vas sicer neposredno v k. o. Karlovško predmestje, vendar pa se v protokolih hkrati vedno natančno loči od Karlovškega predmestja; zato je ta razloček ohranjen tudi v vseh pregledih teh vrst). Prav tako je stanovalo v Kurji vasi 5 kmečkih stavbnoparcelnih lastnikov; 1 kmečki lastnik je bil iz Štepanje vasi. — V k. o. Trnovo so bili razen dveh »hišnih posestnikov« iz Krakovega in Gradišča ter razen 1 gostilničarja in 1 tkalca s Studenca oziroma iz Št. Petra vsi lastniki stavbnih parcel iz k. o. Trnovo. — V k. o. Krakovo so bili z izjemo komende, magistrata in 1 trgovca iz k. o. Ljubljana mesto vsi lastniki stavbnih parcel Krakovčani. — V k. o. Gradišče so bili poleg deželnih stanov in magistrata vsi lastniki parcel iz Gradišča. — V k. o. Kapucinsko predmestje so bile vse stavbne parcele v lasti tamkajšnjih prebivalcev. — V k. o. Št. Peter so bile šentpeterske vse parcele z izjemo škofijske parcele in dveh parcel, ki sta pripadali dvema pivovarjema iz k. o. Kapucinsko predmestje. — V k. o. Poljane so stanovali drugod 4 lastniki stavbnih parcel: 1 kmet je bil iz Št. Petra, medtem ko so bili iz k. o. Ljubljana mesto 1 kramar, 1 sedlar in magistrat. (Javne ustanove kot lastniki stavbnih parcel so štete ne glede na redke nedoslednosti v protokolih v katastrske občine, kjer so služile svojim namenom.)⁷

skripciji 938 hiš (I. Vrhovec, Die wohlöbl. landesfürstl. Hauptstadt Laibach [Laibach 1886], str. 211). — Isti, Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih [Ljubljana 1886], str. 279), 1808 pa 861 hiš (F. Zwitter, nav. delo, str. 152). Od 1825 naprej poznamo C. Malovrhove izsledke, ki izvirajo iz šestetih hišnih števil v franciscejskih katastrskih protokolih, iz repertorijev krajev in iz originalnih kontrolnih spisov popisa prebivalstva 1931. Po teh računih je štela Ljubljana skupaj s Sp. Šiško in Starim Vodmatom 1825 938 hiš, 1869 1114 hiš, 1890 1329 hiš, 1910 1990 hiš in 1931 2935 hiš. K temu velja vzporediti J. Rusove izsledke, Prebivalstvo in obseg francoske Ljubljane v primeri z današnjo, Geografski vestnik III (1927), str. 103 sl. — Iz I. Vrhovčevih knjig, na nav. mestu, poznamo še število hiš za posamezna ljubljanska predmestja 1788: Karlovško predmestje je imelo 27, Poljane 83, Št. Peter 155, Kapucinsko predmestje 66, Gradišče 83, Krakovo 81, Trnovo 85 in Ljubljana mesto 358 hiš. — Za različno stavbno gradivo smo pred 1825 navezani doslej na Valvasorjevo sporočilo, da »so hiše v Krakovem slabe, lesene, slične kmetskim kočkam« (po: A. Melik, Razvoj Ljubljane, Geografski vestnik V—VI [1929/30], str. 135), in na odločbo deželnega glavarstva z dne 2. julija 1768, po kateri se od tedaj naprej niso smele v Ljubljani »postavljati nove lesene stavbe ali škodlaste strehe; stare, že obstoječe lesene stavbe... pa se niso smele več popravljati...« (ODAS, stanovski spisi, fasc. 68).

⁷ Navedbe tabele III je treba vzporediti s številom prebivalstva. L. Pipp, Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske, Kronika

V k. o. Karlovško predmestje so bili lastniki lesenih stanovanjskih objektov: 1 »hišni posestnik« iz k. o. Karlovško predmestje ter 1 »hišni posestnik« in 4 kmetje iz Kurje vasi. — V k. o. Trnovo so bili lastniki lesenih stanovanjskih objektov 1 tkalec iz k. o. Št. Peter, 1 gostilničar iz k. o. Trnovo in 1 gostilničar s Studenca. — V k. o. Gradišče so bili lastniki lesenih stanovanjskih objektov 1 »hišni posestnik«, 1 trgovec s slanino in 1 gostilničar, vsi iz k. o. Gradišče. — Kolikor je bilo mogoče ugotoviti, ni bilo v nobenem teh objektov gostačev.⁸

Razmerje med kmečkimi in nekmečkimi lastniki lesenih stanovanjskih objektov, ki so zaradi posebne etnografske zanimivosti lesenih stanovanjskih objektov v franciscejski Ljubljani označeni natančneje, je 4 : 8. K temu pa je treba pripomniti, da je 5 lesenih stanovanjskih objektov iz Kurje vasi, od koder so vsi kmečki lastniki lesenih stavbnih objektov, ki je pomenila tedaj odročno naselje, tako da v protokolih ni vpisana kot neposreden predel k. o. Karlovško predmestje, četudi je spadala tjakaj, temveč je označevana posebej. Poudariti velja število in poklic nekmečkih lastnikov lesenih stanovanjskih objektov.

Kmečkim lastnikom je pripadalo skupaj 17 lesenih gospodarskih objektov, nekmečkim lastnikom pa 108. Samo v predmestjih je bilo v kmečki lasti 16, v nekmečki lasti pa 94 lesenih gospodarskih objektov. V k. o. Ljubljana mesto je bilo 14 lesenih gospodarskih objektov v nekmečki lasti, 1 leseni gospodarski objekt pa v kmečki lasti. Kmečki lastniki iz okoliških vasi so imeli v ljubljanskih katastrskih občinah 3 lesene gospodarske objekte (vse v k. o. Karlovško predmestje), medtem ko so imeli okoliški nekmečki lastniki v ljubljanskih katastrskih občinah 1 leseni gospodarski objekt. — Kmečki kakor tudi nekmečki lastniki lesenih gospodarskih objektov so bili po veliki večini iz iste katastrske občine, kjer so imeli ta poslopja. Le v k. o. Karlovško predmestje so imeli 6 lesenih gospodarskih objektov nekmečki lastniki iz k. o. Ljubljana mesto, 1 leseni gospodarski objekt je imel okoliški nekmečki lastnik, 3 leseni gospodarski objekti pa so bili v lasti kmetov iz okolice. V k. o. Trnovo je bilo 5 lesenih gospodarskih objektov v rokah nekmečkih lastnikov iz drugih ljubljanskih predmestij, 5 pa v rokah nekmečkih lastnikov iz k. o. Ljubljana mesto. V k. o. Št. Peter je imel 1 leseni gospodarski objekt nekmečki lastnik iz drugega ljubljanskega

slovenskih mest II (1935), str. 67 sl., z vsem zadevnim slovstvom, je ugotovil, da je štela Ljubljana v času 1820—1829 v povprečju, z vojaki in tujci, 12.495 prebivalcev. — Arhivalno gradivo o tem vprašanju, od začetka 18. stoletja naprej, tudi glede na socialne skupine prebivalstva, bo obdelal v pripravljenu vsestranski obravnavi ljubljanske zgodovine arhivar Mestnega arhiva v Ljubljani tov. dr. Vladimir Valenčič. — Podatkov o skupinah ljubljanskega prebivalstva v času in v smeri, ki prihaja tu v poštev, še ni. Za konec 18. stoletja, za 1788 je izračunal I. Vrhovec, Die wohllöbl. landesfürstl. Hauptstadt Laibach, str. 211, da je bilo med 10.047 takratnimi prebivalci, ki jih je imela Ljubljana, 217 kmetov: v Karlovškem predmestju 10, na Poljanah 17, v Št. Petru 50, v Kapucinskem predmestju 4, v Gradišču 7, v Krakovem 58, v Trnovem 62, v mestu pa 9.

⁸ V. Fabjančič, Knjiga hiš (v tipkopisu; Mestni arhiv v Ljubljani).

predmestja. V k. o. Poljane so bili 3 leseni gospodarski objekti v lasti nekmečkih lastnikov iz k. o. Ljubljana mesto. — Vsi drugi leseni gospodarski objekti so pripadali lastnikom iz iste katastrske občine.

Zidanih gospodarskih objektov so imeli kmečki lastniki 52, nekmečki lastniki pa 388. V predmestjih so imeli kmetje 50 zidanih gospodarskih objektov, nekmečki lastniki pa 321. V k. o. Ljubljana mesto je bilo 5 zidanih gospodarskih objektov v kmečki lasti, 64 zidanih gospodarskih objektov pa v nekmečki. V ljubljanskih katastrskih občinah je bilo v lasti okoliških lastnikov samo 6 zidanih gospodarskih objektov (1 v kmečki, 5 v nekmečki lasti), in to v k. o. Karlovško predmestje. Poleg omenjenega zidanega gospodarskega objekta v k. o. Karlovško predmestje in 1 zidanega gospodarskega objekta v k. o. Št. Peter so pripadali vsi kmečki zidani gospodarski objekti lastnikom iz istih katastrskih občin. Nekmečki zidani gospodarski objekti pa so imeli nekaj lastnikov iz drugih katastrskih občin. V k. o. Karlovško predmestje je bil razen navedenih 5 zidanih gospodarskih okoliških nekmečkih lastnikov 1, ki je pripadal nekmečkemu lastniku iz k. o. Ljubljana mesto. V k. o. Trnovo je imelo 14 zidanih gospodarskih objektov lastnike iz drugih ljubljanskih predmestij. V k. o. Krakovo sta spadala 2 zidana gospodarska objekta lastnikoma v k. o. Ljubljana mesto. V k. o. Št. Peter je imel 1 lastnik iz drugega ljubljanskega predmestja 1 zidan gospodarski objekt, v k. o. Poljane pa so bili 3 zidani gospodarski objekti v lasti ljubljanskih meščanskih lastnikov. Vsi drugi zidani gospodarski objekti so pripadali lastnikom iz istih katastrskih občin.

Ob kratkem: leseni prav kakor zidani gospodarski objekti so imeli lastnike praviloma iz istih, bližnjih mestnih predelov. Primeri lesenih in zidanih gospodarskih objektov, ki bi imeli lastnike iz drugih, oddaljenjših okolišev, so bili izjemni.

Za zemljiško podobo franciscejske Ljubljane je treba uporabiti najprej zemljiške parcele (tabela III). — V k. o. Karlovško predmestje je tvorila kulture tal 601 zemljiška parcela (94.1 %) od skupnega števila 644 zemljiških parcel; v k. o. Trnovo 1703 zemljiške parcele (98.3 %) od skupnega števila 1731 zemljiških parcel; v k. o. Krakovo 78 zemljiških parcel (95.1 %) od skupnega števila 82 zemljiških parcel; v k. o. Gradišče 167 zemljiških parcel (93.5 %) od skupnega števila 179 zemljiških parcel; v k. o. Kapucinsko predmestje 133 zemljiške parcele (79.1 %) od skupnega števila 168 zemljiških parcel; v k. o. Št. Peter 488 zemljiških parcel (90 %) od skupnega števila 542 zemljiških parcel; v k. o. Poljane 286 zemljiških parcel (91.5 %) od skupnega števila 313 zemljiških parcel; v vseh ljubljanskih predmestjih 3456 zemljiških parcel (94.3 %) od skupnega števila 3659 zemljiških parcel; v k. o. Ljubljana mesto 145 (93.5 %) od skupnega števila 155 zemljiških parcel; za vso Ljubljano 3601 (94.1 %) od skupnega števila 3814 zemljiških parcel. — Zemljiške parcele, ki niso pomenile talnih kultur, so bile povečini ceste ali poti. — Odstotno zaporedje največje površine zemljiških kultur v posameznih ljubljanskih katastrskih občinah je tole: Trnovo 98.3 %, Krakovo 95.1 %, Karlovško

predmestje 94.1 %, Ljubljana mesto 93.5 %, Gradišče 93.5 %, Poljane 91.5 %, Št. Peter 90 %, Kapucinsko predmestje 79.1 %. — Kulture zelenjadnih vrtov, njiv in sadovnjakov v takratni Ljubljani kažejo naslednje odstotke. Zelenjadni vrtovi: število teh parcel je znašalo v vseh katastrskih občinah 526 (100 %), odstotki v posameznih katastrskih občinah pa so: Trnovo 25.5 % (134), Ljubljana mesto 16.8 % (589), Št. Peter 14.2 % (75), Poljane 13.7 % (72), Krakovo 12.3 % (64), Gradišče 7.4 % (39), Kapucinsko predmestje 5.5 % (29), Karlovško predmestje 4.6 % (24). Njive: število teh parcel je znašalo v vseh katastrskih občinah 646 (100 %), odstotki v posameznih katastrskih občinah pa so: Št. Peter 42.8 % (277), Trnovo 16.9 % (109), Poljane 14.2 % (92), Kapucinsko predmestje 10.4 % (67), Karlovško predmestje 7.3 % (47), Gradišče 6.8 % (44), Krakovo 1.6 % (10), Ljubljana mesto —. Sadovnjaki: število teh parcel je znašalo 66 (100 %), odstotki v posameznih katastrskih občinah pa so: Št. Peter 45.4 % (50), Karlovško in Kapucinsko predmestje po 16.7 % (11), Trnovo 12.1 % (8), Gradišče 9.1 % (6), Krakovo, Poljane, Ljubljana mesto —. — Pri kulturi travnikov imamo naslednje številčno zaporedje teh parcel: Trnovo 1190, Karlovško predmestje 498, Gradišče 73, Poljane 66, Šent Peter 41, Ljubljana mesto 27, Kapucinsko predmestje 12, Krakovo 3. Pri kulturi pašnikov pa: Trnovo 262, Št. Peter 65, Poljane 56, Ljubljana mesto 29, Karlovško predmestje 21, Kapucinsko predmestje 14, Gradišče 5, Krakovo 1.

Na ljubljanskem, predvsem južnem predelu nahajamo veliko število kmečkih zemljiščnih lastnikov (tab. IV).⁹ — Zaporedje odstotnega razmerja med kmečkimi in nekmečkimi lastniki v posameznih katastrskih občinah je: Št. Peter 45.9 % : 54.1 %, Karlovško predmestje 45.1 % : 54.9 %, Gradišče 42.8 % : 57.2 %, Trnovo 39.8 % : 60.2 %, Kapucinsko predmestje 26 % : 74 %, Poljane 6.5 % : 93.5 %, Krakovo 3.1 % : 96.9 %, Ljubljana mesto 1 % : 99 %. — Razmerje 558 (37.7 %) : 921 (62.3 %) med kmečkimi zemljiščnimi lastniki v predmestnih katastrskih občinah in razmerje 559 (35.5 %) : 1016 (64.5 %) v vseh ljubljanskih katastrskih občinah odseva pomembno kmečko potezo v takratnem ljubljanskem agrarnem življenju.

Medtem ko so izvirali lastniki lesenih in zidanih gospodarskih objektov večidel iz istih katastrskih občin, ki so imeli v njih ta poslopja, pa so lastniki zemljiških parcel, zlasti kmetje, pogostokrat od drugod (tab. V). Tako je od skupnega števila 559 kmečkih zemljiščnih lastnikov 454 iz okoliških vasi, iz ljubljanskih katastrskih občin pa jih je 105; le eden je iz k. o. Ljubljana mesto. Nekmečkih okoliških lastnikov je 45,

⁹ Veliko število kmečkih zemljiščnih lastnikov in njihov izvor iz okoliških vasi je razložil A. Melik, Kolonizacija Ljubljanskega Barja (Ljubljana 1927), str. 12: Od 80. let 18. stoletja naprej, še preden so se končala vsa izsuševalna dela na Barju, je ljubljanski magistrat »hitel oddajati osušeno zemljišče svojim meščanskim posestnikom in kmetom iz bližnjih, največ posavskih vasi, da ga obdelujejo«. Kar zadeva označbe zemljiških parcel v franciscejskih protokolih, se je po A. Meliku razdeljeni barjanski svet skoraj vseskozi »označeval za vlažne travnike« (str. 12).

iz ljubljanskih katastrskih občin pa jih je 971 (95 iz k. o. Ljubljana mesto). Pri kmečkih lastnikih zemljiških parcel je imelo največ okoliških lastnikov zemljišča v k. o. Trnovo (229), nato v k. o. Karlovško predmestje (158), v k. o. Št. Peter (53), v k. o. Gradišče (24) in v k. o. Kapucinsko predmestje (10). Edinole v k. o. Krakovo in v k. o. Ljubljana mesto ni bilo nobenega okoliškega kmečkega lastnika zemljiških parcel. Pri nekmečkih okoliških zemljiških lastnikih je zaporedje drugačno: k. o. Karlovško predmestje 24, Trnovo 14, Gradišče 3, Št. Peter 2, Kapucinsko predmestje in Ljubljana mesto po 1, Krakovo —. Tudi lastniki iz ljubljanskih katastrskih občin mnogokdaj niso imeli zemljiških parcel v isti katastrski občini, ki so v njej prebivali (nadrobneje gl. tab. V).

Povzetek. Vsa Ljubljana je štela po franciscejskem katastru 1503 stavbne objekte. Od tega je bilo 0.79 % lesenih stanovanjskih objektov, 0.93 % lesenih prituklin zidanih stanovanjskih objektov, 8.33 % lesenih gospodarskih objektov, 0.67 % drugih lesenih objektov, 55.82 % zidanih stanovanjskih objektov, 29.27 % zidanih gospodarskih objektov in 4.19 % drugih zidanih objektov. — Od stanovanjskih objektov je bilo 1.41 % lesenih, 98.59 % pa zidanih. — Od gospodarskih objektov je bilo 22.12 % lesenih, 77.88 % pa zidanih. — Glede na celotno število stavbnih objektov v franciscejski Ljubljani je bilo vseh stanovanjskih (lesenih in zidanih) objektov 56.61 %, vseh gospodarskih (lesenih in zidanih) objektov pa je bilo 37.60 %. — Vseh tedanjih ljubljanskih lesenih (stanovanjskih, gospodarskih in drugih) objektov je bilo 10.72 %, vseh zidanih (stanovanjskih, gospodarskih in drugih) objektov pa 89.28 %.

Vsa Ljubljana je štela po franciscejskem katastru 993 stavbnih parcel in 833 lastnikov stavbnih parcel; kmečkih lastnikov je bilo 10.2 %, nekmečkih lastnikov pa 89.8 %. — Kmečki lastniki lesenih stanovanjskih objektov so bili 4, nekmečkih lastnikov lesenih stanovanjskih objektov pa je bilo 8.

Leseni prav kakor zidani gospodarski objekti so imeli lastnike praviloma iz istih, bližnjih mestnih predelov. Drugačni primeri so bili izjemni.

Od 125 lesenih gospodarskih objektov jih je pripadalo kmečkim lastnikom 17, nekmečkim lastnikom pa 108. — Od 440 zidanih gospodarskih objektov jih je pripadalo kmečkim lastnikom 52, nekmečkim lastnikom pa 388.

Takratna Ljubljana je imela 3814 zemljiških parcel; od tega 526 parcel z zelenjadnimi vrtovi, 712 s travniki in 1198 z vlažnimi travniki, 646 z njivami, 193 s pašniki in 260 z vlažnimi pašniki ter 66 s sadovnjaki. Odstotek zemljiških parcel s talnimi kulturami znaša 94.1 %.

Lastnikov zemljiških parcel je bilo 1575. Kmečkih lastnikov je bilo 35.5 %, nekmečkih lastnikov pa 64.5 %. — Precejšnje je bilo število zemljiščnih lastnikov iz okolice. Od 559 kmečkih lastnikov jih je bilo

454 iz okoliških vasi, od 1016 nekmečkih lastnikov pa jih je bilo iz okolice 45.

Pregled vseh takratnih ljubljanskih predmestij skupaj kaže tole stavbno in zemljiško podobo. — Vsa predmestja so štela 1085 stavbnih objektov. Od tega je bilo 1.11 % lesenih stanovanjskih objektov, 0.92 % lesenih prituklin zidanih stanovanjskih objektov, 10.14 % lesenih gospodarskih objektov in 0.65 % drugih lesenih objektov; 49.59 % zidanih stanovanjskih objektov, 34.18 % zidanih gospodarskih objektov in 3.41 % drugih zidanih objektov. — Od predmestnih stanovanjskih objektov je bilo 2.18 % lesenih, 97.82 % pa zidanih. — Od tamkajšnjih gospodarskih objektov je bilo 22.88 % lesenih, 77.12 % pa zidanih. — Glede na celotno število stavbnih objektov v franciscejskih ljubljanskih predmestjih je bilo vseh stanovanjskih (lesenih in zidanih) objektov 50.70 %, vseh gospodarskih (lesenih in zidanih) objektov pa 44.32 %. — Vseh takratnih predmestnih lesenih (stanovanjskih, gospodarskih in drugih) objektov je bilo 12.82 %, vseh zidanih (stanovanjskih, gospodarskih in drugih) objektov pa 87.18 %.

Predmestja so štela 651 stavbnih parcel in 558 lastnikov teh stavbnih parcel; kmečkih lastnikov je bilo 13.3 %, nekmečkih pa 86.7 %.

Vsi ljubljanski leseni stanovanjski objekti so bili v predmestjih. V ljubljanskih predmestjih je bilo 110 lesenih gospodarskih objektov od 125 v vsej Ljubljani. Od teh 110 jih je bilo 16 v kmečki lasti.

Od vseh 440 ljubljanskih zidanih gospodarskih objektov jih je bilo v predmestjih 371. Kmečkim lastnikom jih je pripadalo 50.

Takratna ljubljanska predmestja so imela 3659 od vseh 3814 ljubljanskih zemljiških parcel; od tega 437 parcel z zelenjadnimi vrtovi, 685 s travniki in 1198 z vlažnimi in z mahom pokritimi travniki, 646 z njivami, 164 s pašniki in 260 z vlažnimi pašniki ter 66 s sadovnjaki. Odstotek parcel s talnimi kulturami je znašal 94.3 %.

Lastnikov zemljiških parcel je bilo v predmestjih 1479 od 1575 v vseh ljubljanskih katastrskih občinah. Kmečkih lastnikov je bilo 37.7 %, nekmečkih lastnikov pa 62.3 %. — Vsi lastniki, ki so bili iz okolice in so imeli v Ljubljani svoja zemljišča, so imeli te svoje parcele v predmestnih katastrskih občinah (454 kmetov in 45 nekmetov).

Če te izsledke nadrobneje pregledamo, dobimo naslednje sklepe. (Čeprav nimamo primerjalnega gradiva te vrste iz drugih, zlasti mestnih naselij, tako da nimajo spodnja dognanja določenih razmerij do drugih naših mest ali naselij nasploh, pa že navedene ugotovitve mnogo govore o kmečkem oziroma razvojno preprostejšem deležu ljubljanskega stavbnega in zemljiškega značaja v franciscejski dobi.)

Če predpostavljamo za gospodarske objekte poslopja, ki so rabila po vsem sodeč večinoma le kmečkim oziroma poljedelskim namenom, je njihov odstotek (37.60 %) za vso Ljubljano kot mesto razmeroma visok, zlasti še, ker ni mnogo nižji kakor odstotek stanovanjskih objektov (56.61 %). Iz prav tega razloga je takisto visok odstotek lesenega dela

gospodarskih objektov (22.12 %), medtem ko je pri stanovanjskih objektih odstotek lesenih neznatn (1.41 %, za predmestja pa 2.18 %). Kajpak imajo najmočnejši kmečki značaj predmestne katastrske občine, saj tvorijo tamkaj gospodarski objekti (v celoti in v povprečju) 44.52 % vseh objektov, stanovanjskih pa je samo nekaj več, t. j. 50.70 %. Od vseh ljubljanskih katastrskih občin je imelo (odstotno) največ gospodarskih objektov Kapucinsko predmestje (52.15 %), nato Poljane (48.82 %) in Št. Peter (46.96 %), najmanj — manj ko k. o. Ljubljana mesto (20.10 %) — pa Krakovo (17.58 %). Razen Krakovega in Trnovega (40.96 %) imajo vse druge predmestne katastrske občine odstotek, ki je višji ko povprečje gospodarskih objektov v predmestjih, v celotnem ljubljanskem okviru (57.60 %) pa sta pod povprečjem — kot rečeno — Krakovo in Ljubljana mesto. Kar zadeva pri gospodarskih objektih lesene objekte, je njihovo število ponekod prav pomembno. Tako je v Trnovem, ki izkazuje razmeroma nizek odstotek gospodarskih objektov, polovica gospodarskih objektov lesenih. Zanimivo je, da znaša v k. o. Ljubljana mesto odstotek lesenega dela gospodarskih objektov (17.85 %) več kakor pa v Krakovem (6.25 %), v Kapucinskem predmestju (5.88 %) ali v Gradišču (13.55 %). V predmestjih je bilo v celoti oziroma povprečno 22.88 % gospodarskih objektov lesenih (nekaj manj kot četrtina); pod tem povprečjem je bil poleg Krakovega, Kapucinskega predmestja in Gradišča tudi Št. Peter (20.86 %). Za vso Ljubljano s povprečkom 22.12 % od vseh gospodarskih objektov je izpod povprečja še k. o. Ljubljana mesto. — Odstotek lesenih stanovanjskih objektov je bil kaj majhen; izjema je bilo le Karlovško predmestje, kjer je 8.57 % lesenih stanovanjskih objektov, od samih stanovanjskih objektov pa je bilo lesenih 17.17 %. — Številnejši so bili leseni objekti vseh vrst: 10.72 % je bilo takrat v vsej Ljubljani lesenih stavb. Predmestja niso imela bistveno višjega odstotka (12.82 %). Daleč največ lesenih objektov je bilo v Trnovem in v Karlovškem predmestju (28.92 %, 28.57 %, torej malone tretjina vseh objektov). Drugod, z izjemo Št. Petra in Poljan (10.14 %, 12.35 %), pa je bilo lesenih objektov zelo malo.

Odstotek kmečkih lastnikov stavbnih parcel za vso Ljubljano je bil 10.2 %, ki ga ni mogoče oceniti niti kot številnega niti kot neznatnega. Nekaj večji je odstotek za predmestja, 13.3 %. Prvo in drugo povprečje prekašajo Št. Peter (26.4 %), Kapucinsko predmestje (20.2 %) in Karlovško predmestje (20 %). Drugod je kmečkih stavbnih parcelnih lastnikov mnogo manj; v k. o. Ljubljana mesto jih je več (4 %) kakor pa v Trnovem (1.2 %) in v Krakovem (1.4 %), ki imata kot predmestni katastrski občini nenavadno malo kmečkih stavbnih lastnikov.

Pomembno je, da so v franciscejski Ljubljani prevladovali pri lesenih stanovanjskih objektih, ki so bili vsi v predmestjih, nekmečki lastniki nad kmečkimi (8 : 4).

Zemljiške kulture so bile v glavnem povsod enake. Največ je bilo travnikov, nato pašnikov ter njiv in zelenjadnih vrtov, najmanj pa je bilo sadovnjakov.

Vsekakor je bilo število tedanjih ljubljanskih kmečkih zemljišnih lastnikov veliko; v vsej Ljubljani 35.5 %, v vseh predmestjih pa 37.7 %, kar pomeni več ko tretjino vseh zemljišnih lastnikov. Pri dveh katastrskih občinah je dosegel odstotek kmečkih zemljišnih lastnikov skoraj polovico: v Št. Petru (45.9 %) in v Karlovškem predmestju (45.1 %).

Dokaj kmečko določeni značaj takratnega agrarnega življenja v Ljubljani spričuje tudi število okoliških kmečkih lastnikov, ki so imeli v ljubljanskih katastrskih občinah svoja zemljišča: od 559 jih je bilo 454 iz okoliških vasi. V Karlovškem predmestju, Trnovem in v Gradišču je bilo okoliških kmečkih lastnikov vse več ko ljubljanskih (11 : 158, 17 : 229, 9 : 24).

Gospodarskih objektov je bilo v franciscejski Ljubljani — kot povedano — 37.60 % proti 56.61 % stanovanjskim. Po odstotkih je bilo gospodarskih objektov največ v Kapucinskem predmestju, ki more veljati tako kot najbolj kmečko določeni ljubljanski predel v tem času (52.15 % vseh objektov), pred Poljanami (48.82 %) in Št. Petrom (46.96 %). Ne mnogo manj ko polovico vseh objektov tvorijo gospodarski objekti v drugih katastrskih občinah, razen v k. o. Ljubljana mesto (20.10 %) in v Krakovem (17.58 %), ki se smeta označiti kot vsekakor najmanj kmečki katastrski občini v Ljubljani. — Vzporedno s tem je treba omeniti, da je bilo v Kapucinskem predmestju najmanj stanovanjskih objektov (38.65 % vseh tamkajšnjih stavbnih objektov), največ pa jih je bilo v Krakovem (79.12 %) in v k. o. Ljubljana mesto (72.10 %). Krakovo je bilo potemtakem takrat mestna četrt z manj kmečko določenim značajem kakor mestno središče.

Lastniki stavbnih parcel oziroma stavbni lastniki kažejo v glavnem isto sliko kakor gospodarski objekti. Največ kmečkih stavbnoparcelnih lastnikov je bilo v Št. Petru (26.4 % ali četrtnina), v Kapucinskem predmestju pa je bilo kmečkih teh lastnikov nekoliko manj (20.2 % ali petina); prav tako tudi v Karlovškem predmestju (20 % ali petina).

Glede obsega zemljiških parcel prednjačita Trnovo in Karlovško predmestje, medtem ko imajo druge katastrske občine precej manj zemljišč.

Zemljiških kmečkih lastnikov je ponovno največ v Št. Petru (45.9 %), neznatno manj jih je v Karlovškem predmestju (45.1 %) — torej malone polovica — ne zaostajata pa Gradišče (42.8 %) in Trnovo (39.8 %), medtem ko jih je v Kapucinskem predmestju samo četrtnina (26 %). — Pri številu zemljišč in zemljišnih kmečkih lastnikov v Trnovem, v Karlovškem predmestju in deloma tudi v Gradišču je treba upoštevati — kot že povedano — magistratna oddajanja osuševanih barjanskih zemljišč kmetom iz okoliških vasi, ki so jih dobili prav v teh katastrskih občinah, kar potrjuje takisto še dejstvo, da je bilo posebno v Trnovem število gospodarskih objektov in kmečkih stavbnoparcelnih, pa tudi zemljiških lastnikov razmeroma nizko. — Tako ugotavljamo za najpristnejše ljubljanske kmečke okoliše v franciscejski dobi Št. Peter in Kapucinsko predmestje.

Če natančneje pregledamo preprostejši delež takratnih ljubljanskih stavb, spoznamo: desetina vseh stavbnih objektov (10.72 %) je bila lesena. Največ lesenih objektov je bilo v Trnovem (28.92 %) in v Karlovškem predmestju (28.57 %), z drugimi besedami: skoraj tretjina vseh objektov. Druge, četudi bolj kmečko določene katastrske občine izdatno zaostajajo: Poljane, Št. Peter in Gradišče jih imajo nekako desetino (12.35 %, 10.14 %, 9.29 %). Zlasti zanimivo je, da je bilo v Krakovem (2.20 %) in v Kapucinskem predmestju (5.68 %) vseh lesenih objektov manj kakor pa v k. o. Ljubljana mesto (5.26 %).

Lesenih stanovanjskih objektov je bilo v Ljubljani tačas kaj malo (0.79 % vseh oziroma 1.41 % vseh stanovanjskih objektov). Znatnejši je bil le odstotek v Karlovškem predmestju (8.57 % vseh oziroma 17.17 % vseh tamkajšnjih stanovanjskih objektov).

Gospodarski objekti so bili večkrat leseni: od 37.60 % ljubljanskih stavbnih objektov, ki so bili gospodarska poslopja, je bilo 8.35 % lesenih. Se pravi, da je bilo od gospodarskih poslopij 22.12 % lesenih; to je domala četrtina gospodarskih objektov. Polovica trnovskih gospodarskih objektov je bila lesena (50 %). Najmanj lesenih gospodarskih objektov je imelo Kapucinsko predmestje (5.85 % vseh gospodarskih objektov), manj ko k. o. Ljubljana mesto (17.85 %) ali Krakovo (6.25 %). Kmečko določeni mestni predeli se torej niso v celoti istovetili s preprostejšim stavbnim značajem.

Prednja izvajanja so tako z vidika, podanega v uvodu, ugotovila po franciscejskem katastru — poglavitnem zadevnem viru — številčno razmerje stanovanjskih, gospodarskih in drugih poslopij v Ljubljani sredi prve polovice 19. stoletja, tudi glede na stavbno gradivo, ter so skušala s pretresom talnih kultur in zemljiščenih lastnikov določiti kmečke oziroma preprostejše poteze ljubljanskega stavbnega in zemljiškega značaja v tem času ter ob tem pokazati določene vplive agrarne proizvodnje na mestno podobo.¹⁰

¹⁰ Zastran posredno vsebovanega gradiva za ljubljansko etnografijo naj bo opozorjeno na razprave: V. Bohinec, Ljubljanska mestna aglomeracija in njena antropogeografska meja, *Geografski vestnik* II (1926), str. 24 sl. — J. Rus, nav. delo. — A. Melik, Razvoj Ljubljane, str. 150 sl. — S. Ilešič, Prvotna kmetijska naselja v območju Velike Ljubljane, *Geografski vestnik* V—VI (1929/30), str. 154 sl. — L. Pipp, O zgodovini statistike, ljudskih štetij in popisov prebivalstva, *Kronika slovenskih mest* I (1934), str. 307 sl. — Isti, Končni rezultati popisa prebivalstva Zgornje Šiške z dne 19. septembra 1935, *Kronika slovenskih mest* III (1936), str. 46 sl. — Isti, Končni rezultati popisa prebivalstva občine Vič z dne 19. septembra 1935, prav tam, str. 127 sl. — Isti, Končni rezultati popisa prebivalstva občine Moste z dne 19. septembra 1935, prav tam, str. 167 sl. — C. Malovrh, nav. delo. — V. Leban, Doseljjevanje v Ljubljano, *Geografski vestnik* XVIII (1946), str. 60 sl.

Tabela I
Stavbni objekti

Katastrska občina	Skupno število stavbnih objektov		Število lesenih stanovanjskih objektov		Število lesenih stanovanjskih objektov		Število lesenih stanovanjskih objektov		Število lesenih stanovanjskih objektov		Število drugih zidanih objektov		Število drugih zidanih objektov			
	absolutno	v %	absolutno	v %	absolutno	v %	absolutno	v %	absolutno	v %	absolutno	v %	absolutno	v %		
Karloško predmestje	70	100	6	8,57	1	1,43	13	18,57	—	—	29	41,43	18	25,71	3	4,29
Trnovo	166	100	3	1,81	4	2,41	34	20,48	7	4,22	79	47,59	34	20,48	5	3,01
Krakovo	91	100	—	—	1	1,10	1	1,10	—	—	72	79,12	15	16,48	2	2,20
Gradišče	129	100	3	2,32	1	0,77	8	6,20	—	—	63	48,85	51	39,53	3	2,33
Kapucinsko predmestje	163	100	—	—	1	0,61	5	3,07	—	—	63	38,65	80	49,08	14	8,59
Št. Peter	296	100	—	—	1	0,34	29	9,80	—	—	150	50,67	110	37,16	6	2,03
Poljane	170	100	—	—	1	0,59	20	11,76	—	—	82	48,24	63	37,06	4	2,35
Skupaj	1085	100	12	1,11	10	0,92	110	10,14	7	0,65	538	49,59	371	34,18	37	3,41
Ljubljana mesto . . .	418	100	—	—	4	0,95	15	3,59	3	0,72	301	72,01	69	16,51	26	6,22
Skupaj	1503	100	12	0,79	14	0,93	125	8,33	10	0,67	839	55,82	440	29,27	63	4,19

Tabela II
Lastniki stavbnih parcel

Katastrska občina	Število stavbnih parcel	Število lastnikov stavbnih parcel		Število kmečkih lastnikov stavbnih parcel		Število nekmečkih lastnikov stavbnih parcel	
		absolutno	v %	absolutno	v %	absolutno	v %
Karloško predmestje	55	45	100	9	20,0	36	80,0
Trnovo	93	82	100	1	1,2	81	98,8
Krakov	76	73	100	1	1,4	72	98,6
Gradišče	72	64	100	5	7,8	59	92,2
Kapucinsko predmestje	78	69	100	14	20,2	55	79,8
Št. Peter	172	144	100	38	26,4	106	73,6
Poljane	105	81	100	6	7,4	75	92,6
Skupaj	651	558	100	74	13,3	484	86,7
Ljubljana mesto	342	275	100	11	4,0	264	96,0
Skupaj	993	833	100	85	10,2	748	89,8

Tabela III
Zemljiške parcele

Katastrska občina	Število zemljiških parcel	Število zelenjadnih vrtov	Število travnikov	Število njiv	Število pašnikov	Število sadovnjakov
Karlovoško predmestje	644	24	42 + 456 mokrih in z mahom pokr- kritih travnikov	47	21	11
Trnovo	1731	134	498 + 692 mokrih travnikov	109	2 + 260 mokrih pašnikov	8
Krakovo	82	64	3	10	1	—
Gradišče	179	39	23 + 50 mokrih travnikov	44	5	6
Kapucinsko predmestje	168	29	12	67	14	11
Št. Peter	542	75	41	277	65	30
Poljane	313	72	66	92	56	—
Skupaj	3659	437	685 travnikov + 1198 mokrih in z mahom pokr- itih travnikov	646	164 pašnikov + 260 mokrih pašnikov	66
Ljubljana mesto	155	89	27	—	29	—
Skupaj	3814	526	712 travnikov + 1198 mokrih in z mahom pokr- itih travnikov	646	193 pašnikov + 260 mokrih pašnikov	66

Tabela IV
Lastniki zemljiških parcel

Katastrska občina	Število zemljiških parcel	Število lastnikov zemljiških parcel		Število kmečkih lastnikov zemljiških parcel		Število nekmečkih lastnikov zemljiških parcel	
		absolutno	v %	absolutno	v %	absolutno	v %
Karloško predmestje	644	374	100	169	45,1	205	54,9
Trnovo	1731	618	100	246	39,8	372	60,2
Krakovo	82	65	100	2	3,1	63	96,9
Gradišče	179	77	100	33	42,8	44	57,2
Kapucinsko predmestje	168	69	100	18	26,0	51	74,0
Št. Peter	542	183	100	84	45,9	99	54,1
Poljane	313	93	100	6	6,5	87	93,5
Skupaj	3659	1479	100	558	37,7	921	62,3
Ljubljana mesto	155	96	100	1	1	95	99,0
Skupaj	3814	1575	100	559	35,5	1016	64,5

Tabela V
Krajevni izvor lastnikov zemljiških parcel

Katastrska občina	Kmečki lastniki			Nekmečki lastniki		
	iz iste katastrske občine	iz drugih ljubljanskih predmestij	iz mesta iz okoljskih vasi	iz iste katastrske občine	iz drugih ljubljanskih predmestij	iz mesta iz okoljskih vasi
Karloško predmestje	3	6 169	2 158	22	66 205	93 24
Trnovo	3	13 246	1 229	94	209 372	55 14
Krakovo	1	1 2		61	63 2	
Gradišče	9	33	24	33	3 44	5 3
Kapucinsko predmestje	6	2 18	10	35	8 51	7 1
Št. Peter	44	7 84	33	80	11 99	6 2
Poljane	5	6 1		72	2 87	12 1
Ljubljana mesto	1	(1)		95		(95)

Zusammenfassung

ZUM BAU- UND BODENCHARAKTER VON LJUBLJANA IM FRANCISCAISCHEN KATASTER

Der vorliegende Aufsatz stellt im franciscäischen Kataster das zahlenmäßige Verhältnis zwischen den Wohn- und Wirtschaftsgebäuden in Ljubljana (Hauptstadt Sloweniens), auch in bezug auf das Baumaterial (hölzerne und gemauerte Bauten) fest und versucht zusammen mit der Übersicht der Bodenkulturen und der Grundeigentümer den Bauerncharakter des damaligen Ljubljanaer Lebens (Wirtschaftsgebäude, bäuerliche Bauparzellenbesitzer, Landwirtschaftskulturen und bäuerliche Grundparzellenbesitzer), inwiefern es sich im Bilde der Bauten und Böden widerspiegelt, zu bestimmen. — Das franciscäische Kataster für Ljubljana wurde zu diesem Zweck für den Zeitabschnitt 1825/1827, nicht aber auch für die frühere oder spätere Zeit verwendet, wobei auch andere, hiefür in Betracht kommende Quellen zu Hilfe genommen wurden.

Da die Hausnummern nicht die tatsächliche Gebäudezahl angeben und da sie im Ljubljanaer franciscäischen Kataster nicht immer genügend verwertbar sind (zum Beispiel Verwechslungen der Hausnummer des Eigentümerwohnortes in einer andern Katastralgemeinde mit der Hausnummer seines Gebäudes in der Katastralgemeinde, wo er fremd ist, sowie hie und da zahlenmäßig unterbrochene bzw. wiederholte Hausbezeichnungen) und da die Hausnummern für die Volkskunde wegen der nicht ausgedrückten Verschiedenheiten in den Baubestimmungen auch nicht genügend ausführlich erscheinen, ergeben diese Zeilen — inwiefern dies aus den Mappen und Protokollen möglich — die ausgerechneten wahren Zahlen aller Arten von Bauten, mittels derer man ein genaueres Bild der Bauten im damaligen Ljubljana erhält.

Die Stadt Ljubljana zählte so nach dem franciscäischen Kataster 1503 Bauten, davon 0.79% hölzerne Wohnbauten, 0.93% hölzerne Nebengebäude der gemauerten Wohnbauten, 8.33% hölzerne Wirtschaftsgebäude, 0.67% andere hölzerne Bauten, 55.82% gemauerte Wohnbauten, 29.27% gemauerte Wirtschaftsgebäude und 4.19% andere gemauerte Bauten. — 1.41% der Wohnbauten war aus Holz, 98.59% waren gemauert. — 22.12% der Wirtschaftsgebäude waren aus Holz, 77.88% waren gemauert. — In bezug auf die Gesamtzahl der Bauten im franciscäischen Ljubljana gab es 56.61% Wohnbauten (hölzerne und gemauerte) und 37.60% Wirtschaftsgebäude. — 10.72% der damaligen Ljubljanaer Bauten (Wohnbauten, Wirtschaftsgebäude und andere Bauten) waren aus Holz, 89.28% waren gemauert.

Ljubljana zählte nach dem franciscäischen Kataster 993 Bauparzellen und 853 Bauparzellenbesitzer; davon waren 10.2% Bauern. — 4 hölzerne Wohnbauten hatten bäuerliche, die andern 8 nichtbäuerliche Eigentümer.

Hölzerne als auch gemauerte Wirtschaftsgebäude hatten ihre Eigentümer nach der Regel in den gleichen, nahen Stadtteilen. Andere Fälle bildeten Ausnahmen.

Von 125 hölzernen Wirtschaftsgebäuden gehörten 17 den Bauern, 108 nichtbäuerlichen Eigentümern. — Von 440 gemauerten Wirtschaftsgebäuden gehörten 52 den Bauern, 388 nichtbäuerlichen Eigentümern.

Das franciscäische Ljubljana zählte 3814 Grundparzellen; davon 526 Parzellen mit Gemüsegärten, 712 mit Wiesen und 1198 mit feuchten Wiesen, 646 mit

Ackern, 193 mit Weiden, 260 mit feuchten Weiden und 66 mit Obstgärten. 94.1% der Grundparzellen bildeten Bodenkulturen.

Grundparzelleneigentümer gab es 1575; 35.5% waren Bauern. — Ziemlich hoch erscheint die Zahl der Grundeigentümer aus der Umgebung. Von 559 bäuerlichen Eigentümern waren 454 aus Dörfern in der Ljubljanaer Umgebung. Von 1016 nichtbäuerlichen Eigentümern waren 45 aus der Umgebung.

Die Übersicht aller Vorstädte von Ljubljana zeigt folgendes Bau- und Bodenbild. Die Vorstädte zählten 1085 Bauten; davon waren 1.11% hölzerne Wohnbauten, 0.92% hölzerne Nebengebäude der gemauerten Wohnbauten, 10.14% hölzerne Wirtschaftsgebäude und 0.65% andere hölzerne Bauten; 49.59% gemauerte Wohnbauten, 34.18% gemauerte Wirtschaftsgebäude und 3.41% gemauerte andere Bauten. — 2.18% der vorstädtischen Wohnbauten waren aus Holz, 97.82% waren gemauert, 22.88% der vorstädtischen Wirtschaftsgebäude waren aus Holz, 77.12% waren gemauert. — In bezug auf die Gesamtzahl der Bauten in den Vorstädten des francoiscäischen Ljubljana gab es 50.70% Wohnbauten (hölzerne und gemauerte), 44.32% Wirtschaftsgebäude. — 12.82% der vorstädtischen Bauten (Wohnbauten, Wirtschaftsgebäude und andere Bauten) waren aus Holz, 87.18% waren gemauert.

Die Vorstädte zählten 651 Bauparzellen und 558 Bauparzellenbesitzer; davon 13.3% Bauern.

Alle hölzerne Wohnbauten in Ljubljana befanden sich in den Vorstädten.

In den Vorstädten von Ljubljana gab es 110 hölzerne Wirtschaftsgebäude von 125 in der ganzen Stadt. 16 davon gehörten den Bauern.

Von 440 gemauerten Wirtschaftsgebäuden in Ljubljana befanden sich 371 in den Vorstädten. 50 davon gehörten den Bauern.

Die Vorstädte umfassten 3659 von 3814 Ljubljanaer Grundparzellen, davon 437 Parzellen mit Gemüsegärten, 685 mit Wiesen und 1198 mit feuchten Wiesen, 646 mit Ackern, 164 mit Weiden, 260 mit feuchten Weiden und 66 mit Obstgärten. 94.3% der vorstädtischen Grundparzellen bildeten Bodenkulturen.

In den Vorstädten gab es 1479 Grundparzellenbesitzer von 1575 in ganz Ljubljana. 37.7% davon waren Bauern. — Alle Besitzer aus der Umgebung, die in Ljubljana ihre Grundparzellen besaßen, hatten diesen Boden in den vorstädtischen Katastralgemeinden (454 Bauern und 45 Nichtbauern).

MISLI O NAŠI DEDIŠČINI V ZVEZI Z REFERATI S POSVETA ARHITEKTOV V DUBROVNIKU

Dušan Grabrijan

I

Konec leta 1950 so se zbrali naši arhitekti v Dubrovniku, da obravnavajo poleg drugih strokovnih vprašanj tudi vprašanje naše arhitekturne dediščine. Obravnavalo je to vprašanje naslednjih sedem referatov: O rekonstrukciji (Vitić, Zagreb); Problemi kulturno-zgodovinsko-arhitekturne dediščine (Bošković, Beograd); Problemi izgradnje mediteranskih mest in naselij (Seissel, Zagreb); O nekaterih urbanističnih vprašanjih Makedonije (Pota, Skopje); O dediščini in ustvarjanju arhitekturnega izraza (Krunić, Beograd); O naši orientalski in sodobni hiši (Grabrijan, Ljubljana); O kmečkih gospodarskih objektih in o arhitekturni dediščini (Vinček, Zagreb).

V referatu »O rekonstrukciji« obravnava Vitić primere zadnjih rekonstrukcij v Dalmaciji, in sicer: 1. mestne občine v Šibeniku, kjer so zunanost obnovili po starem, notranost pa preuredili za nove potrebe; 2. samostana sv. Marije v Zadru, kjer so nova dela prilagodili staremu konceptu in 3. frančiškanske cerkve v Šibeniku, ki so jo obnovili v novi tehniki in arhitekturi. Na koncu opozarja na velike rekonstrukcije zgodovinsko-arhitekturnih objektov v LR Hrvaški in pravi, da je to domena arhitektov in ne konservatorjev.

V referatu o »Problemih kulturno-zgodovinsko-arhitekturni dediščini« (teza za diskusijo) načenna Bošković vprašanje: 1. konserviranja arhitekturnih spomenikov in okolišev; 2. izkoriščanja domače, pri formiranju nove, socialistične arhitekture; 3. formiranja, nacionalnega po obliki in socialističnega po vsebini.

V referatu »O problemih izgradnje mediteranskih mest in naselij« ugotavlja Seissel: 1. da do danes še nismo registrirali mediteranskih mest in naselij; 2. niti analizirali in kvalificirali njihovih urbanističnih vrednot; 3. da je treba v starih mestih iskati aktualno vsebino in obogatiti današnji urbanizem s tradicijo.

S tem v zvezi je zanimiv referat Pote »O nekaterih urbanističnih vprašanjih Makedonije«, ki obravnava isto temo, samo na drugem terenu, in se dotika vprašanj: 1. klime v dediščini in tvorbe čardaka, 2. topografije in tvorbe pomolov oziroma prostorne plastike, 3. zelenja

in mestnih vrtov in 4. stare lesene predalčne gradnje v zvezi s sodobno montažno gradnjo. Končno se sprašuje, zakaj bi ne mogli stare skušnje prenesti v sodobno življenje.

Zanimivo je, da se za tem referatom ukvarjata še dva z makedonsko regionalno arhitekturo, in sicer referat: »Arhitekturna dediščina in ustvarjanje arhitekturnega izraza«, kjer se Krunić 1. zavzema za to, da bi se posvečala večja pozornost civilni in stanovanjski arhitekturi, 2. kaže na pokrajinsko in plastično arhitekturo razgledov in se tako sprošča Cvijićevega odklonilnega stališča do orientalskega mesta krivih, ozkih in slepih ulic in končno 3. loči med rafinirano mestno in elementarno podeželsko makedonsko hišo. V svojem referatu »Naša orientalska in sodobna hiša« pa sem pokazal, kako je prav makedonska hiša pomagala Le Corbusierju, da je reformiral sodobno hišo za vsakogar.

V zadnjem referatu »O kmečkih gospodarskih objektih in o arhitekturni dediščini« išče Vinček pota iz starih v nove gospodarske stavbe, a pri tem zavrača ornament, dekor in draperijo narodnih slogov in se zavzema za to, da iščimo v dediščini skušenj, ki izhajajo iz klime, materiala, potrebe, prostorne plastike in odnosa do narave.

Tako so torej od sedmih referatov o naši arhitekturni dediščini dva konservatorska, dva urbanistična in trije arhitekturni. In od teh se bavijo: dva z mediteranskim območjem (Istro, Dalmacijo), trije z makedonskim, ostala dva pa sta splošna in načelna. Objavljam jih v »Slovenskem etnografu« zato, ker je navsezadnje ostalo vse pri regionalni hiši in načelih, s katerimi moramo do nje in kar more zanimati tako etnografa kakor arhitekta. Referati so v glavnem opisovali, v nadrobne analize se niso spuščali, ker so to prepuščali posvetu in posamezniku.

II

Posvet je odločil, da to pot ne bo razpravljajal o vprašanih konserviranja, ker so o tem razpravljali že na drugih sestankih in ker je trenutno mnogo bolj zanimivo vprašanje izkoriščanja naše dediščine v naši novi in sodobni arhitekturi.

Posvet je nato zavzel stališče proti formulaciji nacionalnega po obliki in socialističnega po vsebini — iz razloga, ker ne gre ločiti oblike od vsebine, če nočemo zopet nazaj v formalizem.

Kakor povsod v Evropi, tako se želimo tudi mi vrniti k domačim skušnjam, po tisti »načelni« arhitekturi, ki je zaradi načel prerada zanemarjala domače skušnje in pogoje. Dasi to ne izključuje, da bo kdaj tehnika premagala vse klime in kontinente — pot do tja je še dolga — bo to tedaj rezultat mnogih regionalnih skušenj, iz katerih moramo sedaj črpati.

Vendar pa to ne pomeni niti povratka v romantiko v smislu onih epidemij raznih švicarskih slogov in motivov, srčkov in nageljčkov, ločenih od vzročnih zvez in iztrganih iz zemlje, v kateri so nastali, niti

povratka v formalizem, ki je zaradi oblike zanemarjal potrebe in delal silo materialu, konstrukciji, naravi in človeku; pa tudi ne v funkcionalizmu, ki je izhajal iz gole potrebe in mislil pri tem, da odkriva nove svetove.

To je kratko malo povratek k oni stari arhitekturi, ki je bila vedno funkcionalna in enotna v vsem kompleksu arhitekturnih vprašanj. Od nje sta nas ločila slabokrvni formalizem in eklekticizem, tako da moramo danes šele iskati pot do nje in na novo odkrivati njene kvalitete.

Najbolj funkcionalne stavbe naše dediščine so gotovo naše kmečke gospodarske stavbe. To je naša proizvodnja, kjer so funkcionalni odnosi najelementarnejši in prav taki kakor v industriji, saj jih danes uvrščamo med industrijske obrate.

In kljub temu se o njihovih funkcionalnih odnosih ni mnogo govorilo. Kjerkoli so to disciplino v polpretekli dobi uvajali v šole, je obsegala zgolj neko naštevavanje dimenzij o ležiščih in prostorih za razno živino in hrano ali pa spoznavanje nekih švicarskih in pruskih tipov.

O organizaciji naših gospodarskih stavb, o njihovi prostorni plastiki ali strukturi ni bilo govora v tej disciplini, kaj šele o naših kozolcih. Tako je torej danes ta dediščina pred nami čisto neobdelana. Aktivizirali bi jo s tem, da poiščemo njeno aktualno vsebino.

Drugo področje poleg industrije, ki je danes v središču naše arhitekture in ki ni dosti bolje raziskano, je hiša za vsakogar.

Kaj vemo n. pr. o naših stanovanjskih hišah v preteklosti? Manjkajo nam prav vsi podatki. Začeti bi morali pri praznovanju, pri naši regionalni hiši in njenih skušnjah in potem povezati vrste od nje do gradov, dvorcev, meščanskih domov, pa vse do sodobnega stanovanja za delovnega človeka.

Prav nič nam tu ne pomaga formalistična teorija, ki izhaja iz kulture arhitekture in visoke umetnosti.

Res je, da ta arhitektura, ki obsega skušnjo anonimnega kolektiva in išče neki splošni standard, še ni na posebno visoki stopnji.

Etnografija je manj obtežena z visokimi vzori. Ona raziskuje med drugim ljudsko umetnost in more zato najbolj neposredno do elementarnih stvari, kjer potrebujemo pouka.

Zanemarjali smo doslej civilno arhitekturo, iskali absolutne tipe, iztrgane iz razvojnih vrst, gojili formalizem in sentimentalizem, ki je po vsej sili iskal narodnih tipov.

Drugače se loteva arhitekt raznih vrst sodobne arhitekture. Zakaj bi se enako ne mogli lotiti naše regionalne hiše?

Zanimalo bi nas, kdaj in kje so pri nas zamenjali sušen, glinen zidak (čerpič) z opeko? Zanimal bi nas dalje razvoj kurišča in z njim v zvezi razvoj prostora in hiše. Prav tako alternative: ognjišče, peč, kamin in štedilnik, plin in elektrika. Nakazano vsaj v posledicah in perspektivi.

Zanimalo bi nas, kakšna je bila drža našega človeka v teku zgodovine v prostoru. Kdaj je pri nas še stanoval človek leže? Kdaj se je

dvignilo ognjišče s poda? Kdaj je začel naš človek spati v postelji? Kdaj je dobil stol in mizo v hišo? Primerjati je treba ta razvoj vedno z razvojem našega južnega človeka! V nobenem primeru tega razvoja ne smemo gledati izolirano in zaključeno!

Zanimalo bi nas, kako je v raznih kulturah in z raznimi ekonomskimi režimi rasel in padal naš stanovanjski standard. Zanimalo bi nas dalje, kako je naš človek jedel, se oblačil in stanoval, ali kakšni so bili njegov pribor, obleka in oprema. Zanima nas sploh njegova hiša v zgodovini, t. j. njena oprema, njena organizacija in njen položaj v naselju.

Arhitektura je sploh samo del celote. Gledati moramo celotno, t. j. urbanistično. Kako je takšna celota nastajala, kakšni so njena embrionalna zasnova, rast in vplivi. Ne smemo pa pri tem gledati statično, temveč razvojno. Ne iskati tipov, temveč razvojne vrste, ne nedotakljivih motivov, temveč njihove vzročne zveze. Iskati vzročne zveze in razvojne vrste pa pomeni vezati preteklost z najtopplejšo sedanostjo. Skratka, treba nam je metode, ki bo zgodovinska in razvojna. Najprej torej registrirati, nato analizirati, razkrivati vrste in primerjati, da bomo mogli izvršiti selekcijo, in slediti kontinuirnemu razvoju.

Analizirati, t. j. razčleniti kompleks na komponente, sortirati, povezati sorodno, ločiti različno. Pogoji so: psihološki in materialni. Faktor: orodje, tehnika, materiali, potrebe, družbena struktura itd., to je spremljivo. Faktor: klima, topografija, temperament itd., to je stalno. Pri tem ne smemo ločiti psiholoških faktorjev od materialne osnove! In potem moramo izvajati iz tega odnose arhitekture glede na material, prostor, človeka, organizacijo stanovanjske površine.

Postaviti je treba razvojne vrste tam, kjer smo doslej gledali ločeno, iskati prehodov: peč ali ognjišče, dimnica ali dnevni prostor itd. In tako se bo odprla pot do novih vrst: gradov, dvorcev, meščanskih domov, vse do sodobnih hiš. Iskati je treba njihove medsebojne vplive, kazati med vrstami na faktorje: klima, družbena struktura, material, tehnika itd.

In na koncu selekcija. Zanimivo je, da so nekateri referati obravnavali pretežno konservacijo, medtem ko so drugi takoj našli pot v sodobnost. Verjetno je to globoko nekje v značaju samih dediščin. Preizkusiti jih ni težko, najbolje je uporabljati pri tem besednjak sodobne arhitekture. Medtem ko so neke dediščine povsem sodobne v odnosu do materiala, konstrukcije, prostora, človeka in narave, so druge samo še neka zgodovinska izkustva.

Zakaj bi kdaj ne poizkusili pregledati vso to našo dediščino? Deliti bi jo bilo jasno v severno in južno ali orientalsko območje. Ta območja hiš nato v mestne in podeželske, te pa zopet v alpsko, mediteransko, panonsko, dinarsko skupino na severu in bosansko, kosmetsko in madeonsko skupino orientalskih hiš.

Naš položaj v državi je čisto poseben. Živimo na enem najbolj mešanih ozemelj. Pri nas se stikajo prav vse severne regionalne hiše. Zato nam je lažje iskati prehodnih členov kakor ljudem, ki živijo na

bolj homogenih območjih. Iz tega stikanja regionalnih hiš torej je treba napraviti odliko! In ne hoteti po vsi sili enoten nacionalni tip hiše. Naša dežela je dežela razgledov na vse strani, pri nas so mnogi spojni elementi. To velja tako za LRS v ožjem kakor za vso državo FLRJ v širšem pomenu. Zato bo iskala naša etnografija svoje področje v primerjalnem delu. Iskala bo regionalnih vplivov, ki so v preteklosti obstajali med našimi deželami. Postopati regionalno pomeni torej širiti svoje področje.

Kaj ni današnji naš alpski tip hiše, kakor da je padel zrel iz neba? Od kod ta čudni pojav regionalne hiše med drugimi z ločenim dnevnim prostorom? Od kod ta čudna analogija med alpsko in bosensko-orientalsko hišo? Glede organizacije stanovanjske površine in glede same gradbe. Tu spodaj kamnit masivni zid, tam zid iz čerpiča; zgoraj pa sta obe hiši predalčni, leseni, da bi preveč ne obteževali pritličja. Mar je bila tudi alpska hiša nekdanj iz čerpiča? In od kod ta strukturna in prostorna arhitektura naših gospodarskih poslopij? Saj je to vendar kakor v orientalski arhitekturi!

Gledam karte evropskih regionalnih hiš, ki so jih sestavljali tujci. Pri nas se vse redči, medtem ko je na našem jugu vse prazno. Kakšno bogastvo nam je odkriti! Kakšen zaklad dvigniti! Kakšne perspektive za umetnostnega zgodovinarja, etnografa in arhitekta! Hipoma bodo vsa ta severna območja čisto prazna, proti temu, kar imamo mi!

Résumé

RÉFLEXIONS SUR NOTRE PATRIMOINE

L'article est issu de plusieurs comptes-rendus donnés au cours de la réunion des architectes à Dubrovnik en 1950, qui traitent la question de l'architecture et de l'urbanisme en liaison avec notre patrimoine. « L'Ethnographe Slovène » l'a publié parce qu'il touche aussi à la question de l'architecture régionale.

Conformément à la thèse des architectes qu'il faut chercher dans le patrimoine un contenu positif, l'article touche d'abord aux bâtiments d'exploitation, c'est-à-dire à la construction primitive, puis encore à l'architecture de l'appartement qui, l'une et l'autre, étaient jusqu'à présent les plus négligées. C'est pourquoi l'auteur de l'article désire commencer par les constructions les plus élémentaires, c'est-à-dire par les bâtiments d'exploitation régionaux, pour que ceux-ci lui montrent la voie vers les châteaux, les palais, les maisons bourgeoises et les bâtiments contemporains communs.

Ce faisant il conseille l'emploi des méthodes contemporaines de travail. Il se demande pourquoi on ne pourrait y parvenir par la méthode utilisée des architectes pour toutes les branches de l'architecture contemporaine en ce qui concerne l'exploitation, l'ordonnance du plan, les problèmes techniques, les conditions matérielles etc., et cela par réaction contre l'ancienne théorie formaliste insuffisante. Pour les recherches, il exige qu'on prête une plus grande attention aux conditions matérielles, outre les conditions psychologiques, et aussi

qu'elles soient toujours en liaison avec les premières. C'est pourquoi il exige des liaisons causales, des découvertes de formations embryonnaires des branches et influences évolutrices — voulant lutter par là contre le collectionnement des motifs sacrosaints et des types absolus.

L'auteur de l'article recommande en outre la fixation des architectures régionales et l'emploi des méthodes comparatives, pour quoi il voit une disposition particulière dans le caractère transitaire de notre territoire. Puis il montre les extraordinaires similitudes qui existent, quant à la structure et à la plastique spaciale, entre la construction alpestre et orientale ou, quant à l'organisation de la surface habitable et à la structure, entre la maison alpestre originale et la maison bosniaque orientale. En terminant, il attire l'attention sur le vide que montrent les cartes étrangères actuelles des architectures régionales sur le territoires de notre midi où tout est encore à faire et où il faut seulement découvrir la richesse qui dépasse tout ce qui a été enregistré jusqu'à présent.

OD VINSKEGA HRAMA DO BAJTE

(Prispevki k zgodovini bajtarstva in gostaštva v dolenjskih vinogradih)

Sergij Vilfan

V potopisnih črticah »Od Mokronoga do Pijane gore«¹ je Prežihov Voranc menda prvi od slovenskih pisateljev pravilno osvetlil socialno vprašanje vinorodnih krajev Dolenjske. Z ostrim očesom dobrega opazovalca je dojel marsikaj, kar so dotedanji opisovalci Dolenjske hote ali nehote prezrli.² Ko prihaja na dan z resnico o socialnem stanju teh krajev tik pred drugo svetovno vojno, pobija tradicionalno predstavo, »da je to dežela mehke romantike z neštevilnimi cerkvicami in gradovi, z vinskimi goricami in zidanicami, z grički in dolinami, koder živi dobro ljudstvo lahko, brezskrbno življenje, pije cviček in prepeva, hodi po božjih poteh in lovi polhe«. Prav tako se kritično loteva predsodka, da je Dolenjska gospodarsko močno aktivna dežela, ki ga zavrača z opisom izredne revščine velikega dela njenega prebivalstva.

Kakšna je resnica o gospodarskem in socialnem stanju prebivalcev dolenjskih vinskih goric, prikaže med drugim ob zgledu Brezovca, vinogradniškega okoliša severno nad gornjim delom doline Lakencev. »Na Brezovcu je kakih 20 bajt. Največji posestnik med njimi je Srovin, ki lahko redi 4 repe govedi. Vsi ostali bajtarji skupaj morajo nasititi desetkrat toliko človeških ust, kolikor štejejo domačih živali. Zemlje je malo in še ta, kar je je, ni vsa lastnina Brezovčanov. Nekaj najlepših vinogradov je last mokronoške gospode, najlepši sadovnjak je last mokronoškega farovža. Dobro je, da so bajte raztresene po rebrih in skrite po grmovju, kajti če bi vseh teh dvajset bajt bilo na kupu v eni sami vasi, bi imel Brezovec strahovit in preveč očiten pečat svoje

Za pregled rokopisa in številna dragocena napotila se zahvaljujem akademiku univ. prof. dr. Janku Polcu in znanstvenemu sodelavcu prof. dr. Pavletu Blažniku.

¹ Prežihov Voranc, *Od Kotelj do Belih vod*, Ljubljana 1945, str. 25 ss.; navedbe v tekstu so s strani 25/26, 36, 41/42, 44, 62, 64.

² Za relativno starejši čas poroča o slabih socialnih razmerah v vinogradniških predelih Dolenjske Fr. Ks. Hlubek, tajnik Kmetijske družbe na Kranjskem v letih 1835—1838. Glej J. Rus, *Dolenjsko vinstvo pred sto leti*, zbornik »Dolenjska«, Ljubljana 1938, ki pa o novejših razmerah ne pove ničesar. Pač pa ugotavlja proces degradacije kmetijske posesti na Dolenjskem kot stopnjo k proletarizaciji kmetijskega ljudstva T. Zupan, *Proletarizacija kmetijskega ljudstva*, Sodobnost VIII, 1940, str. 322.

življenjske ravni. Zemlja je strašna, nerodovitna ilovica, grudasta in suha, čeprav je bila mogoče že nekaj stokrat prekopana na meter globoko in so jo že nešteti rodovi pregnojili s svojim znojem in s svojo krvjo...« Glede neke hiše na Brezovcu in glede vasi Sela nakazuje Prežihov tudi nastanek teh naselbin iz opuščenih hramov. Ob takih in drugačnih bajtah, ki so mu podoba strašne revščine, se sprašuje, kako so mogle v svoji stari obliki dočakati dvajseti vek.

Kar nam Prežihov Voranc na teh in drugih mestih sporoča o vinorodni Dolenjski, je več ko zanimiva literarna tema. Gre za enega osrednjih socialno-zgodovinskih problemov teh krajev, povezanega z njihovo gospodarsko in pravno zgodovino, za problem, pri katerem si je vredno zastaviti vprašanje, zakaj in kako je do tega stanja prišlo. Čeprav tega vprašanja še dolgo ne bomo mogli dodobra izrpati, ga hočemo na tem mestu osvetliti vsaj z enega vidika: z vidika zgodovine o nastanku bajtarstva in gostaštva v dolenjskih goricah. Pri tem bomo v prvem poglavju obravnavali podatke, ki jih imamo o naseljevanju v dolenjskih goricah v splošnem zlasti s pravnozgodovinskega vidika, v drugem poglavju pa naselbinsko in gradbeno zgodovino vasi Gornji Lakenc z njeno vinorodno okolico tja do Svetega vrha v zadnjih 150 letih, bomo torej zgodovinsko prikazali nastanek teh razmer prav na konkretnem primeru, ki ga je spoznal za karakterističnega in nam ga v literarni obliki predstavil Prežihov Voranc. Obenem naj bi ta razprava tvorila za ožji stvarni in krajevni okoliš poskus povezati raziskavo zgodovine slovenske hiše s socialno zgodovino podeželja.

»Naseljevanje na goricah« v naslednjem ni mišljeno kot prvotna kolonizacija dolenjskih vasi, marveč označuje le drugotno, bajtarsko razširitev kolonizacije v notranjost vinskih goric.

I. Zgodovinski pregled naseljevanja v vinogradniških objektih

A. Predpisi o naseljevanju v vinogradih na Štajerskem do uveljavitve Gorskih bukev

Ker se je praksa dolenjskih vinogorskih zborov, to je nižjih upravnih in sodnih organov v vinskih goricah, od konca 16. stoletja dalje dejansko naslanjala na štajerske Gorske bukve³ (1543), naj v pojasnilo razvoja na Dolenjskem uvodoma podamo v kratkih obrisih pravila, ki so veljala na Štajerskem.

Naseljenci v vinogradih se tu omenjajo že zelo zgodaj. Tako na primer pozna listina Nemškega viteškega reda iz leta 1236 nastanjence v vinogradih, poleg onih kmetov, ki bivajo na kmetijah.⁴

³ O tej naslonitvi in delni prilagoditvi primerjaj m. dr. M. Dolenc, Gorske bukve (kratica GB), Ljubljana 1940, passim.

⁴ A. Mell, Das Steier. Weinbergrecht u. dessen Kodifikation im Jahre 1543 (kratica StWBR), Wien-Leipzig 1928, str. 15/16.

Štajersko deželno pravo povzema glede takih naseljencev določilo neohranjenega zapisa vinogorskega prava: kdor se z lastnim dimom (t. j. s samostojnim gospodinjstvom) naseli na vinski gorici, mora služiti (t. j. z dajatvami in tlako) kakor kak drug podložnik.⁵

Drugače rešuje to vprašanje Friderikov privilegij štajerskim stanovom iz leta 1445⁶ (znan pod imenom »Reformacija deželnega ročina«), ki predpisuje, naj vsi kmetje v vseh vinogradih poderejo svoje zgradbe (Zimmer),⁷ v katerih stanujejo. Puste naj le klet in stiskalnico, ter se presele v vasi ali kmetije (Hofhuben) oziroma domce.⁸ Stavljen je rok za izpraznitev stanovanj v vinogradih in predpisana kazen za kmetska lastnika zgradbe.

Da določilo ni bilo prav uspešno, ali vsaj ni dolgo učinkovalo, dokazuje njegova večkratna ponovitev. Leta 1502 je bil vnovič postavljen rok za izselitev iz vinogradov;⁹ leta 1522 je bil sprejet ustrezen sklep deželnega zbora v Gradcu;¹⁰ leta 1529 je deželni glavar izdal mandat stanovom in meščanom, naj odpravijo sogornike (perkholden) in druge ljudi, ki bivajo pri vinogradih ter takega naseljevanja v bodoče več ne dopuščajo.¹¹

Ta razvoj je privedel do 20. člena Gorskih bukev, ki določa, naj se vsi tisti, ki so z lastnim gospodinjstvom¹² naseljeni v vinogradih, od tod

⁵ Mell, StWBR, 128. Zapis deželnega prava iz konca 14. ali začetka 15. stoletja (o. c. 64). »Mit aigem rük« (= Rauch) = eigene Haushaltung (po Schmellerju, Bayer. Wörterbuch, Stuttgart-Tübingen, 1827—1857, II., 48.

⁶ Landhanduest des löblichen Hertzogthumbs Steyr, fol. 24 (citirano po tiskani izdaji 1585). Prim. M. Dolenc, Odkod — vsobénjki? (kratica Vsob.) ČZN XXIII/1928, 166 ss., zlasti stran 171 in isti, GB 130.

⁷ Glej opombo 43.

⁸ Domec za Hofstatt gl. m. dr. J. Kelemina, Pravne starine slovenske v filološki luči (kratica: Starine), GMS XIV/1933, str. 57 s.

⁹ Mell, StWBR, 127 (»Perkholden abzutun: Item es sollen nun hinfur kain paür in den perkrechten sitzen«). Prim. (z napačnim datumom) Dolenc, Vsob. 172 in (s pravim datumom) isti, GB 130.

¹⁰ Mell, l. c. (»Die perkholden sollen... aus denen perkrechten getriben werden«), prim. Dolenc, Vsob. 172.

¹¹ Mell, l. c., prim. Dolenc, GB 130.

¹² »Mit aigem rucken« sloveni Recelj (1585) »z lastnim hrbtom«. Dolenc (m. dr. GB 130) ta prevod označuje kot nepravilen in pravi, da bi se moral glasiti »z lastnim dimom«. Dejansko se starejši teksti, ki uporabljajo ta terminus, glase: »mit aigem rük« (prim. opombo 5 ter v Schmellerju navedene citate), pri čemer je mišljen dim kot znak lastnega ognjišča, t. j. gospodinjstva. Prim. tudi J. Kelemina, O terminologiji gorskega prava, GMS XX/1939, str. 287 (kratica: Termin). Ta prvotni pomen pa se je pozabil, fraza pa spremenila v »aigen rucken«, pri čemer so mislili dejansko na hrbet (Schmeller, l. c.), tako da je Recljev prevod za pojmovanje svoje dobe točen, medtem ko Dolenceva razlaga drži za prvotni pomen tega termina. Dvomljiva pa je Dolenceva (GB 131) razlaga, da mislijo Gorske bukke pri tem na dimino (Rauchgulden). Dajatve zemljiškemu gospodu, imenovane Ofenpfennig, Rauchpfennig, Rauchgeld so dokumentirane le tu in tam, za prvo polovico 16. stoletja le enkrat (prim. A. Mell, Beiträge zur Geschichte des Untertanenwesens in Steiermark, Mitt. d. hist. Ver. für Stmk., 40. zv., Graz 1892, str. 186). Tudi kot davek

izselijo ter nastanijo na kmetijah oziroma posestvih. Glede sankcije se ta člen sklicuje na privilegij iz leta 1445.

Izselitev pa ni potrebna v primeru, če se je vinogradniško zemljišče spremenilo v »pravdno imenje« (t. j. zemljišče, ki oddaja zemljiškemu gospodu dajatev pravde kot običajno podložniško zemljišče.¹³ Dopusčen pa je tudi prehod pravnih zemljišč v vinogradniška. V tem primeru jih obremeni gorski gospod po sklepu vinogorskega zbora s primerno gorščino.¹⁴

Medtem ko predvidevajo zgoraj navedena določila od leta 1445 dalje predvsem izselitev naseljencev oziroma vsaj načelno prepoved naselitve na vinogorskopravni zemlji kot taki, pa srečamo dejansko

od ognjišča dimina v tej dobi ni prihajala ob osnovnem obdavčenju po imenjski renti do veljave (prim. Mensi, Geschichte der direkten Steuern in Steiermark, I. Graz-Wien 1910). Dimina torej v prvi polovici 16. stoletja verjetno ni imela tistega pomena, ki ji ga pripisuje Dolenc.

¹³ »Pravdno imenje« za »Zinsgut« po Reclju (Dolenc, GB 131; napačna pa je razlaga tega termina kot »obdavčeno zemljišče«, Dolenc, GB 69). Pravda je torej slovenski izraz za nemški »Zins« v smislu redne podložniške dajatve zemljiškemu gospodu od kmetij. Iz zveze »stiura inu pravda« v dveh prevodih Gorskih bukev sklepa Dolenc, GB 132, da je pravda morda dača v naturalijah, kar pa ni nujno, ker je raba »stiura inu pravda« lahko pleonazem ali pa je pod stiura mišljen davek, tako da ostane pravda kot Zins neokrajena. Omejitve pojma pravda na naturalne dajatve je tudi v nasprotju z Recljevim in Boštanjским prevodom (slednji pozna »praudni grunt«, od katerega se daje »stivra inu prauda«.) — V pomenu »Zins« vključno denarnih dajatev je beseda pravda razširjena zlasti tudi na Primorskem. Prim. Sacerbske arhivalije v fasc. 520 stan. arh. iz začetka 17. stoletja, n. pr. vprašalno polo iz leta 1627, točka 12: »Quanto che pagano di prauda al proprietario del fondo cosi in denarii come in robbe...«. — Gl. dalje rektif. dominik. akte za Postojnsko okrožje iz leta 1756 za Kastelec pri Trstu. Ti zapisniki ločijo tri dajatve: »per contribuzione« (davek), »per soldato« in »per pravda«. V dodanem pregledu dajatev se beseda pravda tolmači s pristavkom »seu zins«. Pok. prof. A. Breznik, ki me je opozoril na akte iz leta 1756, je iz tega mesta sklepal, da je tudi v klicu »Za staro pravdo!« v prvi vrsti dobesečno mišljen boj za stare urbarialne dajatve proti novim dajatvam. — Ker ima izraz pravda več pomenov, ga v pomenu »Zins« dopolnujem z besedo dajatev, torej »dajatev pravde«.

Prav tako označujejo viri besedo »Kleinrechte« slovenski z »male pravde«, torej male dajatve zemljiškemu gospodu, kar je točneje in bolj smiselno kot izraz »male pravice«, ki ga uporablja slovenska zgodovinska literatura. Na izraz »male pravde« je prvi opozoril J. Polec, Prevedba zakupnih kmetij v kupne na Kranjskem ob koncu 18. stoletja, ZZR XIII, 1936—37 (odslej Prevedba), str. 167, op. 93, in sicer na podlagi spisov Komisije za zemljiško odvezo v sodnem okraju Podgrad in Ilirska Bistrica (n. pr. poravnava z dne 5. oktobra 1863). — Da je izraz že star, dokazuje nedatiran zapisek »Ertragnuss der Herrschaft Neuhaus«, pisan v pisavi 18. stoletja (Stan. arh. fasc. 520/59), kjer se med dohodki gosposke omenja med drugim »mala prauda ertragt fl. 505 : 15 : —.«

¹⁴ Gorščina je — praviloma edina — dajatev, ki bremeni na vinogorskopavnih zemljiščih. Po tej dajatvi, ki jo viri dosledno terminološko razlikujejo od drugih, se ta zemljišča na zunaj ločijo od »pravnih«. Več o tem pod poglavjem o strukturi vinogradniške lastnine.

priznanje te naselitve leta 1458 v obdavčenju kmetov, naseljenih na vinogorskopravnem zemljišču, z dvema šilingoma, kar pomeni enako davčno obremenitev, kakor za celo kmetijo.¹⁵

B. Viri o naseljevanju v vinogradih na Dolenjskem

1. **Pred obravnavanjem, oziroma pred praktično uporabo Gorskih bukev na Kranjskem.** Kako je z bivanjem vinogradnikov na vinskih goricah v srednjem veku na Dolenjskem, doslej ni znano. Prvi vir, ki v splošnih obrisih govori o naseljevanju podeželskega prebivalstva v dolenjskih vinogradih, se nanaša na prvo polovico 16. stoletja in opisuje ta pojav v zvezi z drugimi večjimi spremembami v strukturi agrarnega prebivalstva. Medtem ko namreč pomeni razdobje med 12. in 15. stoletjem dobo nastajanja onega položaja kmečkega prebivalstva, ki ga označujemo kot podložništvo, se od 15. stoletja dalje izločujejo iz tipa podložništva v ožjem pomenu besede razne skupine agrarnega prebivalstva, od katerih so doslej še najbolj znani kajžarji.¹⁶

V odgovoru deželnemu knezu Ferdinandu (na njegovo zahtevo po odobritvi davkov) stavljajo kranjski deželni stanovi dne 27. avgusta 1548¹⁷ predlog take porazdelitve davkov med davkopllačevalce,

¹⁵ Mensi, o. c., 26.

¹⁶ O tem prim. P. Blaznik, Posestne razmere v Selški dolini (GV X/1934), str. 5—11, 59, 62; isti, Kolonizacija Poljanske doline (GMS XIX/1938), str. 56; isti, Koionizacija Selške doline, Ljubljana 1928, str. 97, 100—102; M. Kos, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1935, str. 230, 231; B. Grafenauer, Boj za staro pravdo, Ljubljana 1944, str. 36, 39. V nasprotju s to literaturo in v njej navedenimi viri navaja Dolenc, Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, Ljubljana 1935 (kratica PZ), str. 229, sklicujoč se na Mella, da imamo prve dokaze za ekstenzno kočarjev šele izza 17. stoletja.

¹⁷ Stan. arh. fasc. 216. Besedilo se glasi: »Nemblich dieweil auf irer ro. ku. mt. vnd der landtleüt grundten vil inwoner der etlich die hueben verlassen ire khaufrecht verkhaufft vnd dan bey andern paurn (črtano: gastweis) wonen auch mit leinwat vnd andern handtieren dergleichen allerley handtwercher vnd andere ledig (črt.: vnangesessen) personen die gasst weiss sitzen vnd sich mit dem tagwerch vnd anderer arbeit verhalten vnd nit dienen wellen das schier khain dienstuolgkh mer zubekhomen. Gleichermassen verlassen auch in der Vndern March ir vil di hueben oder khomen von andern ortn dahin khauffen weingarten in iren ku. mt. vnd den landtleut pergen sitzen auch frey treiben allerai gewerb vnd schmellern also nit alain den angesessenen vndertanen ir narung sonndern geben inen auch in mer weg ergerliche vnd dem gemainen nutz schedliche exempl vnd sein doch zinss vnnnd aller gemainen mitleiden enthebt vnd frey. Das demnach denselben nach gelegenheit jedes handtierung handtwerch vnd thuen auch ain steur aufgelegt wurde als nemblichen ainem der wieuorstet handlt 20 kr. ainem handtwercher 12 kr. vnd ainem gemainen tagwercher 8 kr. Welche auch aigenthumblich weingarten haben vom gulden des werts 1 kr. dardruch wurden sy hinfuro nit also paldt zu leichtfertighait vnd irem freien willen vrsach nemen dessgleichen in solhen gemainen anlagen fuegelich mitleiden tragen vnd den angesessenen armen erschophten vndertanen so es bisher alles verrichten muessen in disen schwarn vngeratnen jaren verschont. Welh anslag also ain jeder landtman von dergleichen personen auf seinen grunten abfordern vnd zu

pri kateri bi se razen podložnikov pritegnile v obdavčenje tudi nekatere druge vrste podeželskega prebivalstva. Na deželno knežjih in deželanskih zemljiščih — pravijo kranjski stanovi — je mnogo najemnikov-gosta-čev (Inwohner),¹⁸ med katerimi je nekaj takih, ki so zapustili hube, prodali svoja kupna zemljišča in nato stanujejo pri drugih kmetih ter trgujejo s platnom in drugim.¹⁹ So tudi druge samske (ledig) osebe,²⁰ ki so naseljene kot gostači in se preživljajo z dnino in drugim delom, pa nočejo (redno) služiti, tako da že kar ni več moči dobiti poslov. Prav tako zapuščajo na Dolenjskem²¹ mnogi (podložniki) kmetije in prihajajo od drugih krajev tja, si kupijo vinograde v deželno knežjih in deželanskih gorinah, so prosto naseljeni (sitzen auch frey),²² izvršujejo raznovrstne obrti in s tem ne odžirajo le stalno naseljenim podložnikom (angesessene vndertanen)²³ njihova sredstva za življenje, marveč jim dajejo tudi v mnogih ozirih slab in za splošnost škodljiv zgled. In vendar so ti ljudje prosti dajatve pravde in vseh splošnih davkov. Zato predlagajo stanovi, naj se tem ljudem — ustrezno njihovu trgovanju, rokodelstvu ali siceršnjemu delovanju prav tako naloži davek, in sicer: če trguje 20 kr, če izvršuje obrt 12 kr, dninarju 8 kr; onim pa, ki imajo lastne vinograde, naj se naloži davek 1 krajcarja na vsak goldinar vrednosti vinograda (torej 1,66 %). Stanovi menijo, da bi bili ti ljudje odslej naprej — če bi se jim naložil ta davek, manj nagnjeni k lahkomišelnosti in svojevoljnosti, obenem pa bi se podložniki razbremenili. Ta davek naj bi vsak deželan pobiral od takih oseb, kolikor žive

ainer L(andschaft) handen bey seinem trauen vnd glauben auch vnder seinem pedschadt vnd hanndtschrifft einlegen vnd betzallen solle. Weil aber solhe personen on das nit angesessen liederlich vnd vmb schlechter vrsach willen die freihait suchen bedengkht ain e(rsame) l(andschft) wo diser anslag Alain von denen so auf der landleut grunten oder in iren weinpergen vnd nit auch von denen so vnder irer ku. mt. sitzen genommen, so wurden sy sich vonstunden all vnder ir ku. mt. ziehen dardurch ain grosse vngleichait beschwahrung vnd gemurbl eruolgen vnd dises gmainer l(andschaft) bedengkhen vnd furnemen khain frucht gebarn. Demnach ist an Ro. ku. mt. gemainer l(andschaft) gar vnderthenigist bitten, die wellen auch in disem anslag auf dergleichen personen auf irer ku. mt. grunten sesshafft allernedigist bewilligen auch mass vnd ordnung geben, das solher anslag vermug gemainer l(andschaft) furnemen abgefordert vnd eingenomen wurde.

¹⁸ Za »inwohner« — gostače prim. m. dr. Wolff-Cigaletov slovar. Izvor besede »gostač« nam pojasnjuje diktija »gastweis sitzen« v gornji opombi. Vendar pomeni inwohner tudi kajzarje.

¹⁹ Ta podatek je zanimiv tudi za zgodovino podeželskega trgovanja.

²⁰ »Ledig« pa utegne pomeniti po Schmellerju, o. c., I, 1438, tudi »ungehemmt in der freien Bewegung«.

²¹ Za »Untere Mark« — Dolenjska gl. n. pr. dopis Novega Mesta vicedomu z dne 25. aprila 1588, Viced. arh. I, 120. Na Štajerskem pomeni isti izraz Spodnjo Štajersko (gl. Karlov mandat z dne 1. junija 1582, ibid.).

²² O tem glej I. C. 4.

²³ Ansetzen pomeni po Deutsches Rechtswörterbuch »in einen Besitz einweisen, als Lehensmann annehmen, einführen, gründen, stiften«. V tej zvezi pomeni ustanovitev osebno-podložniškega razmerja s podelitvijo kmetije (saja), kar ustanavlja pravno vezanost podložnika na kmetijo. Nasprotje je »vnangesessen«.

na njegovih zemljiščih, ter ga odvajal stanovom. Ker pa ti ljudje niso »sajeni« (nit angesessen) ter iščejo po krivih potih in zaradi vsakega malega povoda prostost, bi ta ukrep le malo koristil, če bi se obdavčili le tisti, ki bivajo na deželanskih zemljiščih ali vinogradih, ne pa tudi oni na kraljevih. V tem primeru bi se vsi takoj preselili na kraljeva zemljišča ter bi nastala neenakost in mrmranje. Zato naj jih obdavči tudi kralj na svojih zemljiščih.

Ferdinand je stanovom dne 2. oktobra 1548 odgovoril, da bo njih predlog proučil.²⁴ Na naslednjem deželnem zboru dne 5. novembra istega leta so stanovi sprejeli sklep o tem obdavčenju in v dopisu deželnemu knezu svoj predlog ponovili, pri čemer označujejo naseljence v vinogradih »di personen so sich zu iren aigentumblichen weingarten setzen«.²⁵ Deželni knez je 4. decembra 1548 v to obdavčenje privolil s pogojem, da se davek teh oseb ne všteje v redni davčni kontingent stanov, marveč izkaže in odvede posebej.^{26a} Nadaljnja usoda tega davka ni znana.

Sliko o socialnih spremembah na Kranjskem izpopolnjuje stanovsko poročilo iz istega leta o naseljevanju bajtarjev na gmajnah:²⁶ V zadnjih treh letih je kranjski vicedom začel jemati v posest gmajnska zemljišča in v njih postavljati ograje ter jim nalaga plačilo pravde v deželnoknežji vicedomski urad. Od gmajne in lazov zahteva desetine. To stanovom iz dveh razlogov ni všeč: prvič so (stare) hube majhne in si mora kmet pomagati s kupovanjem živeža ali z menjavo živeža za sol. Za krmo svoje živine potrebuje gmajno in če tu in tam iz gmajne napravi kako njivico, naj se to do prave mere dopusti. Če pa presega pravo mero, naj se rajši prepove, kot pa da bi se zaradi nekaj denaričev²⁷ ali krajcarjev, ki se stekajo v urbar, pospeševalo naseljevanje še večjega števila podruž-

²⁴ Stan. arh., protokoli deželnega zbora I, fol. 170/171.

²⁵ Stan. arh., fasc. 216, akt z dne 5. novembra 1548 in priključeni zapisnik deželnega zbora; prim. protokol dež. zbora I, 184 ss., 202 s.

^{26a} Protokol deželnega zbora I, 198'. Prim. A. Dimitz, Geschichte Krains, II, Ljubljana 1875, str. 186.

²⁶ Nedatiran koncept dopisa deželnemu knezu; iz koncepta spremnega dopisa izhaja, da je bil dopis setavljen pred 2. septembrom 1548 in ga je nesel na dvor stanovski odposlanec Višnjegorski (stan. arh., fasc. 216). Glavni dve mesti tega dopisa se glasita: »Nemblichen das sich ew. Ro. ku. mt. vitzdomb in disem furstenthumb innerhalb dreyen jaren heer vnderstanden haben die gemain zubesetzen auss vnnd einfachen zulassen vnd in bemelt eurer ku. mt. vitzdomb ambt zinspar zumachen. Item so jemant in ainem dorf gegent oder veldt ain traidtzehent hat vnnd das von denselben hueben aus in der gemain gebaut oder gereut gemacht werden, vermaint er den zechent von der gemain vnnd gereiuten zenemen vnnd in ew. ku. mt. vitzdomb ambt zu aignen...« O prekomernem zasebnem prilaščanju delov gmajne pravijo: »so wär es vill mer abtustellen dan vmb der wenigen phening oder khreutzer so in das urbar khumen willen ain vrsach zunemen noch dartzue mer vnndersassen in di gemain zusetzen innen dieselb einzufachen vnnd zupauen zuerlauben, welliche allsdan jarlichen weiter greiffen aussreuten vnd imer in clainer zait an merere weite zuerichten werden dan der andern vralltn hueben aine hat, dessgleichen den alten huebmen mit dem viech vberlegen sein...«

²⁷ Denarič za Pfennig prim. J. Polec, Svobodniki na Kranjskem, GMDS XVII, 1936 (kratica Svobodniki), posebni odtis, str. 125, op. 667.

nikov (untersassen)²⁸ na gmajnskih zemljiščih. Ne gre jim dovoljevati, da si dele gmajne ograjujejo in jih obdelujejo, ker se iz leta v leto bolj razpasejo in zavzemajo kmalu več zemlje ko kaka stara huba; imajo tudi več živine, tako da nazadnje ne stari ne novi nimajo kje pasti. Pomanjkanje paše škodi tovarništvu in prodaji živine; ograjevanje pa ovira tudi pridobivanje tesarskega lesa in drv. — Drugič pripada po starem desetina na lazih, ki se krčijo na gmajni, onemu zemljiškemu gospodu, ki mu pripada desetina od hube, iz katere je izšel mož oziroma plug.²⁹ Pritožba se pozneje še ponavlja, a brez kakih bistvenih dopolnil.³⁰

Sredi 16. stoletja se torej na Kranjskem poleg osnovne podložniške plasti navajajo druge skupine podeželskega prebivalstva, kmečki proletariat in proletariat ter podeželski obrtniki in trgovci:

a) Kupci vinogradov, ki se tam »na lastnem«
prosto naselijo. Ti so po izvoru ali domači kmetje, ki so zapustili kmetijo, ali pa tujci.

b) Naseljenci-najemniki na deželnoknežjih in deželanskih zemljiščih oziroma gostači pri kmetih. Ti so po izvoru prav tako bodisi bivši kmetje, bodisi samske osebe. Po poklicu so bodisi mali trgovci, obrtniki ali pa dninarji.

c) Kajžarji, naseljeni na gmajnah. Glede njihove naselitve opazamo v zgoraj navedenih virih neki vpliv vicedomskega urada, ki je sredi 16. stoletja uveljavljal sploh neke širše pravice na gmajnah, zaradi česar je prišlo do konflikta s stanovi. Ta ugotovitev pa bo veljala le za one predele, kjer je prevladoval raztreseni podložniški sistem in posamezne zemljiške gosposke niso mogle popolnoma uveljaviti svojih pravic do gmajne v vaseh, kjer so podložniki pripadali več gosposkam. Jasnejši

²⁸ Kot »Untersassen«
so torej mišljeni naseljenci na gmajnah. Izraz »podsed«
in Dolenčev izraz »podpodložnik«
oziroma »posredni podložnik«
(Dolenc, PZ 225) za Untersasse moramo nadomestiti z
izvirnim izrazom podružnik, ki ga viri ponovno uporabljajo.
Reformirani urbar za gosposko Sacerb iz leta 1573
(Viced. arh. I, fasc. 61/XX) pozna poleg podložnikov na hubah
tudi nekaj oseb, ki jih označuje kot »Vnndtersäss«. V italijanščini
pisani viri za isto gosposko iz leta 1627 (Stan. arh., fasc. 520)
pa ločijo med prebivalci dve vrsti: podložnike (sudditi) in
podružnike (podrusnichi, ital. sottano oziroma na enem mestu
tudi fameglio). Arhivar J. Šorn je ta izraz zasledil v Raigersfeldovem
Diariju, vpis z dne 4. decembra 1748: »Das dorff... heißt Brounize
daselbst seyn 16 baueren und 18 padruschniki.« (Raigersfeldov arhiv,
ODAS) in nanj opozoril prof. Polca. Prim. tudi F. Goršič, Agrarske
zadruga in njih uprava pri nas, SP XXVI/1910, str. 325 in Polec,
Svob. 46 (podružništvo — Untersassen). Izraz podružnik
pozna tudi Kelemina, Starine 75 (brez točnejše opredelbe v več
pomenih), v Termin. 287/8 pa v pomenu Untersasse. Prim. dalje
F. Goršič v SP XLIV/1930, str. 197. Tov. dr. V. Valenčič mi sporoča,
da je v okolici Cerknice bil še pred desetletji znan izraz podružništvo
v pomenu kajžarstva (povedal upok. sodni uradnik Olšak, ki je služboval
v Cerknici; zdaj živi v Pirski Bistrici); dalje, da v vasi Zarečica
pri Pirski Bistrici še danes poznajo hišno ime Podružnik. — Tu
opozarjam le na besedo podružnik (od: pod-družnik) v zvezi z nem.
Untersasse, medtem ko se v pravno analizo pojma podružništva,
ki je bil na Primorskem verjetno nekoliko različen kot na Dolenjskem,
ne morem spuščati.

²⁹ Jedrnata formulacija »auf der hueben oder grundt, dauon der man oder phlueg ausgeet vnnd paut«.

³⁰ N. pr. instrukcija z dne 5. novembra 1548, Stanovski arhiv 216.

je bil položaj v strnjenih zemljiških gosposkah, kot na primer v loški, kjer vicedomov poseg v gmajne ni mogel priti do veljave.

Medtem ko je prva skupina omejena izrečno le na Dolenjsko, pa drugi dve skupini — gostači in kajzarji — nista krajevno omejeni. Verjetno sta bili že tedaj znani tudi na Dolenjskem, a kajzarstvo na gmajni ni specifično za vinogradniške predele, neposrednega dokaza za gostaštvo v zidanicah oziroma hramih pa za ta čas še nimamo.

Navedba teh treh skupin podeželskega prebivalstva v zvezi z nameravano davčno reformo kranjskih deželnih stanov priča, da so te tri skupine najbolj narasle v teku prve polovice 16. stoletja. Po analogiji z razmerami na Štajerskem pa moramo dopustiti možnost, da so se naseljenci na lastnih vinogradih začeli pojavljati že mnogo prej.

2. Naseljevanje v goricah po obravnanih Gorskih bukvah in praktičnih priredbah Gorskih bukev za Kranjsko. Osnutek Gorskih bukev, ki so ga kranjski stanovi po vzoru štajerskih Gorskih bukev proti koncu 16. stoletja pripravili z namenom, da bi se uzakonil na Kranjskem,³¹ se glede naseljevanja v vinogradih drži v osnovi 20. člena štajerskih Gorskih bukev.³² Načelni predpis je isti (preselitev naseljencev z vinogorsko-pravnih zemljišč na kmetije). Vendar dopušča osnutek izjeme od tega pravila, kadar upravičujejo bivanje na takem zemljišču posebni razlogi, zlasti starost ali bolezen in kadar v to privoli gorski gospod. Za te vrste izjem niti ni potrebno, da se zemljišče prevede iz vinogorskega v pravdno. Sicer pa je taka prevedba v smislu štajerskega izvirnika prav tako predvidena in v primeru prevedbe dopuščena naselitev. — Čeprav obravnane Gorske bukve na Kranjskem niso bile uveljavljene kot zakon, kaže njihova formulacija stališča do naseljevanja v vinogradih, da so kranjski stanovi zavzemali glede tega vprašanja neko milejšo stališče. Verjetno je ta omilitev ustrezala dejanski praksi na Dolenjskem, saj tudi predlog iz leta 1548 ne kaže, da bi bili kranjski stanovi prepovedali naseljevanje na goricah.

Recljev prevod Gorskih bukev (1585), Gorske bukve ljubljanskega muzeja (sredi 18. stoletja) ter Gorske bukve Boštanj (pred 1781) se pri tem členu v bistvu drže štajerskega izvirnika Gorskih bukev. To velja tudi za Labaserjev slovenski zapis Gorskih bukev (1646) in za Gorske bukve Soteska (iz srede 18. stoletja), le da označujeta naseljence v vinogradih že z besedo »osobenik«. Kapscheva in prekmurska priredba ter Wagensberški ekscerpt nimata tega določila.³³

Kljub zgoraj omenjenemu milejšemu stališču kranjskih stanov do vprašanja o dopustnosti naselitve v vinogradu, so torej s posredovanjem neavtentičnih prevodov in priredb štajerskih Gorskih bukev za Kranjsko, ki so v bolj ali manj spremenjeni obliki v praksi postale materialni pravni vir tudi za Kranjsko, bila na Kranjskem znana tudi strožja

³¹ J. Polec, Zgodovina Obravnanih Gorskih bukev in postavitve kletarskega mojstra na Kranjskem, GMS XVIII/1937, str. 87 ss.

³² Dolenc, GB 131.

³³ Pregled po objavi virov v Dolencu, GB 130 ss.

določila štajerskih Gorskih bukev. Možnosti za naseljevanje v vinogradih — bodisi za naselitev v lastnem vinogradu, še bolj pa za naselitev v obliki gostaštva — pa so bile v omejenem obsegu še dane.

3. Praksa vinogorskih zborov. Nekaj zgledov o sklepih vinogorskih zborov glede naseljevanja v vinogradih na Dolenjskem, ki jih navajamo po Dolencu,³⁴ naj nam osvetli vprašanje še s te plati. Leta 1604 toži kostanjeviški opat kmete, naj odpravijo naseljence v goricah, vinogorski zbor pa te zahteve ne izvrši, marveč privoli le v zvišanje davščin (?). — Po sklepu klevevški gorski palici podvrženih vinogradnikov na Koglu iz leta 1699 ne sme nihče sprejemati tujih ljudi ali prebežnikov drugih gospok na gorici. — Vinogorski zbor na Raki, podvržen gorski palici kostanjeviškega samostana, leta 1705 ni hotel ugoditi zahtevi opatovega zastopnika, naj sogorniki takoj odstranijo vse prebivalce na vinski gorici, katerim gorski gospod bivanja na gorici ni dovolil. — V drugi četrtini 18. stoletja je vinogorski zbor na Starih vinih najprej sprejel sklep, da se priseljencem podro peči, nekoliko pozneje pa sklenil, da se preženejo stanovalci v vinogradih, ki niso podvrženi kontribuciji. — Na več vinogradih, n. pr. na Bojniku, pa so sklenili kompromis v tem smislu, da sme vsak vinogradnik obdržati po enega — kot pravi Dolenc — »vsobenjka«.

Medtem ko bi kazali gornji primeri na gostaštvo, se od začetka 17. stoletja dalje naselitev na lastni vinogradniški zemlji redkeje omenja. Na tako naselitev se nanaša sklep vinogorskega zbora v Stari straži (območje Soteske) iz leta 1785, s katerim so neki ženski, ki se je hotela nastaniti v svoji stavbi v vinogradu, prepovedali, da bi si tam postavila ognjišče.³⁵

Pripomniti pa moramo, da n. pr. pleterski urbar iz let okrog 1700 dokazuje, da so tudi v tem času živeli na goricah kajžarji na lastnih vinogorskopravnih zemljiščih.^{35a} To dejstvo vzbuja sum, da morda Dolenc nekaterih gornjih primerov gostaške naselitve ni vedno točno opredelil, kot sploh ne razlikuje vedno dovolj jasno med kajžarstvom in gostaštvom. Toda za glavni sklep nam doslej znano gradivo vendar zadošča: tudi po praktični uveljavitvi Gorskih bukev na Kranjskem naseljevanje na goricah ni zamrlo, ampak se je pojavljalo v obliki kajžarstva in gostaštva.

³⁴ Dolenc, Vsob. 173 ss.; prim. isti, PZ 230 ss., GB 214.

³⁵ M. Dolenc, Ljudsko pravo pod žužemperško in soteško gorsko gospoko..., ČZN XXV/1930, str. 16/17; isti, PZ 230. Naseljencev na lastnem vinogradu se tiče morda tudi sklep na Bojniku (gorska gosposka Klevevž) iz leta 1745, da zapade »ubežnikov« vinograd gorski gosposki. Dolenc, Vsob. 174.

^{35a} N. pr. fol. 26: J. S. »Inwohnercy ein hausl im pergrecht sonst nichts.« Ali pa fol. 232': »Gertschberg. Dises Gebürg ligt gleich ober des Schloss Altenburg alwo 7. Residenz Pleterische Berg Inwohnercyen seindt: Haben sonst nichts, als die Heusl allein, daruon reichen sie die Stewr gebüh wie hernach folgt, vndt das Bergrecht wie zusehen im Berg Register.« — Uporaba tega urbarja mi je bila omogočena s prijaznim posredovanjem tov. Iva Pirkoviča, za kar mu gre moja topla zahvala.

C. Pravni in socialni položaj naseljencev v vinogradih

1. **Terminologija.** Da moremo vrednotiti položaj naseljencev na goricah, ga moramo vzporediti s položajem ostalega dolenjskega prebivalstva. Do jasnosti o tem položaju pa moremo priti le, če predhodno posežemo nekoliko širše. Klasifikacijo vinogradnikov je Dolenc oprl na terminološko trodelbo vinogradnikov v mejaše, sogornike in »vsobenjke«.

Najprej o mejaših in sogornikih. Izraza naj bi ustrezala nemškemu Berggenosse oziroma Bergholde. Toda že pomen nemških izrazov ni zadostno pojasnjen, kar se kaže n. pr. v tem, da nemški pravni slovar prihaja pri njunem tomačenju sam s seboj v protislovje.³⁶ Točnejši je Mell,³⁷ ki pozna pri Bergholden ožji in širši pomen besede. Šele Kern^{37a} opušča to terminološko razlikovanje in označuje vse užitne lastnike vinogorskopravnih zemljišč: meščane, plemiče ali kmete z izrazom Bergholde. Dejstvo je, da uporabljajo štajerske Gorske bukeve oba izraza kot sinonimna. Celo 16. člen Gorskih bukev, o katerem trdi Dolenc,³⁸ da tu razlika med Berggenosse in Bergholde prihaja »jasno do izraza« (pač zato, ker sta navedeni obe besedi v istem členu), ima smisel le, če ju pojmujejo kot sinonima, ker bi sicer bila normirana obveznost za prve, sankcija pa zagrožena drugim.

Terminološke nejasnosti glede ločitve »sogornikov« in »mejašev« se še stopnjujejo v slovenski literaturi.³⁹ Dolenec navaja (v terminološkem delu Gorskih bukev) tri pomene besede »mejaš«: 1. sosed; 2. posestnik vinograda, ki spada pod podsodnost gorske palice samo glede vinograda, ne pa tudi v osebnih zadevah (Berggenosse), torej zlasti meščan ali plemič; 3. v 18. stoletju vsak podložnik gorske palice. Kot pravni izraz pa uporablja Dolenc le drugi pomen in na njem gradi svojo strukturo vinogradnikov in vinogradniške posesti. Kelemina definira — sklicujoč se na Kaspreta, ki pa v tej točki ni jasen — mejaše kot podložnike tuje gosposke, priklopljene domačemu gorskemu zboru. Svetina združuje Dolenčevo opredelbo pod 2. in Keleminovo opredelbo. — Sogornik naj bi bil po Dolenecu vinogradnik, ki je glebae adscriptus, Berghold. (Ni jasno povedano, ali naj bi bil vezan na kmetijo ali na vinograd ali na oboje.) Po Kelemini pa je sogornik le sinonim za Berggenosse in izvira iz dobe pred prehodom iz pašniške v vinogradniško kulturo.

³⁶ Berggenosse = Weinbergholde; Bergholde... im Gegensatz zu... Berggenossen.

³⁷ Mell, StWBR 14.

^{37a} Glej v op. 53 navedeno delo.

³⁸ Dolenc, GB 120.

³⁹ Za sledeče navedbe gl. Dolenc, GB 67, 69, 213; Kelemina, Starine 70, 85; isti, Termin. 286 ss.; A. Kaspert, Slovanske drobtinice, CZN IV/ 1907, str. 223; A. Svetina, Metlika, Ljubljana 1944, str. 119.

rozlogi
terminolog
- v primer 2(10)

Viri nam za 16. in 17. stoletje ne potrjujejo nobene teh opredelb. Primerjajmo štajerske in obravnane Gorske bukve s slovenskimi prevodi in priredbami, nastalimi pred koncem 17. stoletja:⁴⁰

Štajer. GB	Obrav. GB	Reclj (1583)	1644	1646	1685
1. člen Berghold	Berghold	sogornik	sogornik	sogornik ali mejaš mejaš	mejaš mejaš ali sogornik sogornik
9. člen Berg- genosse	Berg- genosse	sogornik	sogornik	mejaš	sogornik
14. člen —	Berghold	—	sogornik	sogornik	sogornik
16. člen Berg- genosse	—	sogornik	sogornik	sogornik ali mejaš	—
Berghold	—	sogornik	—	mejaš	—
17. člen Berghold	Berghold	sogornik	sogornik	—	sogornik
Berg- genosse	Berg- genosse	sogornik	sogornik	—	sogornik gornik
19. člen Berg- genosse	Berg- genosse	sogornik	—	mejaš	sogornik
20. člen Berg- genosse	—	sogornik	—	mejaš	—
22. člen Berghold	Berghold	sogornik	sogornik	mejaš	sogornik

Enako sliko nam nudijo nadaljnji členi Gorskih bukev in novejši prevodi, le da slednji pogosteje uporabljajo besedo mejaš, iz česar izhaja, da je beseda sogornik prvotnejša. Da pa tega terminološkega razlikovanja viri ne poznajo, jasno izhaja tudi iz Recljevega vrinka v 30. člen GB,^{40a} kjer razlikuje meščanske in plemiške sogornike od drugih z besedo »purger« oziroma »shlahtnigh«, ne pa mejaš. Pri tem pa domneva Dolenc,^{40b} da v območju gorske gosposke, kjer je veljal ta prevod ni bilo mejašev (to je meščanskih uživalcev), ker pozna Reclj le besedo sogornik! Meščani so pač imeli tudi tu vinograde, toda niso se imenovali mejaši.

Sledi, da v uporabi besed sogornik in mejaš ni nikake doslednosti. Nekateri prevajalci uporabljajo pretežno eno, drugi drugo, obe besedi pa sta sinonimni. Najstarejša slovenska prevoda uporabljata dosledno samo besedo sogornik, in to besedo bomo odslej uporabljali za označbo uživalcev vinogorsko pravnih zemljišč sploh.

Iz vseh zapisnikov vinogorskih zborov navaja Dolenc⁴¹ za svoje razlikovanje le nekaj relativno mlajših mest v žužemberško-soteških

^{40a} Dolenc, GB 154.

^{40b} Dolenc, GB 98.

⁴⁰ Podatki iz objave v Dolencu, GB 73 ss.

⁴¹ Dolenc, GB 216.

zapisnikih, ki pa jih podrobneje ne citira in ki nam trenutno niso dostopni. Vsekakor pa gre tu kvečjemu za izjemo.

Dolenčeva terminološka ločitev sogornikov in mejašev je torej nevzdržna.

Podobno je z osebenjki.⁴² Ta izraz naj bi bil po Dolencu pravna označba vinogorskih naseljencev, predvsem gostačev. Že sam izraz in njegov izvor je sporen. Dolenc se v članku »Odkod — vsobenjki?« naslana na štajersko prepoved iz leta 1445, ki govori o stanovanju kmetov »in zimmern« — »v sobah« v vinogradih in pravi, da so torej osebenjki pravilno »v-sobenjki«. V obliko osobenjek itd., da se je ta pravilna oblika skazila šele po odpravi tlake.

Predvsem moramo tu omeniti, da beseda »zimmer« v tem nemškem tekstu ne pomeni sobo, marveč zgradbo⁴³ in da torej iz nje ne smemo sklepati na »v-sobenjke«.

Ramovš navaja zoper Dolenčevo razlago filološke ugovore: 1. Dolenc sam navaja rabo oblike osebenik že za 150 let pred odpravo tlake; 2. beseda soba med slovenskimi kmeti ni znana, prišla je šele 1860 iz srbščine; 3. slovenska izgovarjava dokazuje, da gre za papirnato izposojenko; 4. iz besede soba bi mogel nastati le izraz sobnik ali sobnjak, ne pa vsobenjek; 5. besedo osobenik poznata že Trubar (1557) in Dalmatin, oba v pomenu advena, peregrinus. — Ramovš se strinja z Miklošičevo razlago besede osobenjek iz »o sebi, ob sebi,« tisti, ki je ali živi ob sebi ali tudi za sebe s pomenskimi niansami: kdor se razlikuje od drugih po svojstvu ali poreklu, tujec, priseljenc, kolonist, gostač, pa tudi kočar. Tudi slednji pomen je izkazan že v 16. stoletju v Registru Dalmatinove Biblije. — Ramovš zaključuje, da osebenik ni izraz, ki bi bil upravičen le za neko socialno skupino v goricah, marveč označuje nasploh tujca, priseljenca.

Dolenc je v svojem odgovoru vztrajal pri svoji razlagi. Na prvi razlog ni odgovoril; na drugi razlog pravi, »da ni razloga, da ne bi smeli misliti, da je bil izraz ‚soba‘ v 16. stoletju med Slovenci že udomačen«; na tretji in četrti razlog ne odgovarja, k petemu pa pravi, da je izraz soba lahko bil znan Slovincem tudi v 16. stoletju, a ga pač Trubar in Dalmatin nista zasledila. Podrobneje pa razpravlja o tem, kako so se Slovenci seznanili z izrazom soba in skovali izraz vsobenjek. V prvi tretjini 16. stoletja, pravi (točneje šele po letu 1526), so se pri nas naseljevali Uskoki, med temi (leta 1531) dalmatinsko-hercegovski Uskoki, torej ljudje iz krajev, kjer pomeni soba toliko kot klet. Ti Uskoki da so se verjetno naseljevali tudi po hramih in zidanicah, svojim bivališčem pa so rekli soba, in od tod — vsobenjek. Beseda vsobenjek da je še dandanes ohranjena najbolj v teh krajih, kjer so se naseljevali Uskoki. Pri tej argumentaciji ponovno citira Malove »Uskočke seobec«, vendar v ČZN

⁴² Dolenc, Vsob. 165 ss.; isti, Dodatna pojasnila k vprašanju o poreklu vsobenjkov, ČZN XXIV/1929, str. 190; isti, GB 132, 214; nasprotno Fr. Ramovš, Osobenik »inquinlinus, advena«, ČJKZ VII/1928, str. 170/171; Kelemina, Termin. 288, Starine 75.

⁴³ Po Schmellerju, o. c. II, 1123, je Zimmer 1. ein vornehmerer Ausdruck für Stube; 2. ganzes, ausser dem eigentlichen Wohnhaus in der Regel nur von Holz ausgeführtes Gebäude... Zgled: Das Dorf besteht aus so und soviel Zimmern itd. Še danes ne pomeni Dolenjcem beseda cimper sobe, marveč ostrešje ali zgradbo sploh. »Postavil si je cimper« = postavil si je zgradbo (gospodarsko poslopje ali tudi hišo).

še označuje svojo tezo kot precej verjetno domnevo, v »Gorskih bukva« pa že določno trdi, da so se Uskoki naseljevali po zidanicah in hramih vinogradnikov kot nekakšni delavci — pomagalci v vinogradih, sklicujoč se na Malove »Uskočke seobe«, kjer pa tega podatka ni.

Če bi bil Dolenc dokazal, da so se Uskoki dejansko takoj po svojem prihodu nastanili v hramih in zidanicah (kar pa je po vsem gradivu, navedenem v Malovem delu⁴⁴ malo verjetno) ter pokazal, kako je mogel izraz vsobnik dobiti obliko vsobenjek in v kratkem razdobju med leti 1531 do 1557 prodreti v živo ljudsko govorico kot »prebivalec v kleti«, spremeniti obliko v osobenik in razširiti svoj pomen na »advena, peregrinus«, ter v že spremenjeni obliki in v drugem pomenu besede prodreti v književni jezik slovenskih protestantov, potem bi Dolenčeva mikavna domneva prodrla. Ker pa ti pogoji niso izpolnjeni, osebenjkov ne moremo izvajati iz besede »soba«. Kelemina se pridružuje Ramovšu.

Po vsem povedanem je torej že Dolenčeva etimologija nepravilna.

Od pomenov besede osebenjek je z viri podprt samo pomen »visi ossobeniki, kir per Vuinogradih prebiuao« (Labasser 1646, analogno Soteški prevod iz srede 18. stoletja⁴⁵ (za nemško: »alle die mit aigem rucken in perkrechten gesessen«), vendar ostane še odprto vprašanje, ali je prevod točen, oziroma ali ne gre za prikrojitev prevajalcu nerazumljivega teksta. Tudi ni jasno, ali pomeni osebenik tu le gostača na goricah ali pa sploh naseljence na goricah; ta tekst tudi ne izključuje osebenjkov izven goric. Skratka: prevodi Gorskih bukev ne nudijo opore za uporabo te besede kot pravni izraz, še manj kot specifičen vinogorskopravni izraz.

Zdi se, da je Dolenc uporabil iz teh dveh prevodov prevzeti izraz pravilno na one primere, ko govore zapisniki vinogorskih zborov o »inwohner«-jih.⁴⁶ Sam pa pove, da je ta izraz prenesel na nemški »untersassen«, za katere pravi, da »ne vemo, kako se je tem reklo slovenski«, torej na — podružnike.⁴⁷

Z enačbo vsobenjek = naseljence na gorici je Dolenc zašel v nejasnosti, ker ni ločil med naseljenci na lastnem svetu (kajžarji) in najemniki (gostači). Tako označuje vsobenjke kot uživalce koč... ki pomagajo lastniku obdelovati vinograd (GB 70), drugod pa pravi, da so bili po položaju izenačeni s sogorniki (GB 215). Najemnik, dninar naj bi bil torej izenačen z lastnikom — delodajalcem!

Če upoštevamo poleg pomanjkanja historičnih virov, ki bi uporabljali »osebenjke« kot pravni izraz, da so vinogradniški naseljenci bodisi lastniki vinogradov ali pa gostači, da pomeni izraz osebenjek

⁴⁴ J. Mal, Uskočke seobe i slovenske pokrajine (Srpski etnografski zbornik, izdaje Srpska kraljevska akademija, knjiga 30, I. odelenje: Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 18, Ljubljana 1924).

Z Dolenčevo uskoško teorijo se tudi nikakor ne skladajo imena naseljencev na goricah po pleterskem urbarju, n. pr. na gori Grči: Jenže Dragman, Štefan Novak, Luka Garšte, Gregor Jerin, Jenže Šega, Gregor Žrimšek, Štefan Vergač.

⁴⁵ Dolenc, GB 152 s.

⁴⁶ Dolenc, GB 70.

⁴⁷ Dolenc, GB 215; prim. zg., opomba 28.

danes oboje, a tudi podeželski proletariat in polproletariat sploh, dalje da je izraz razširjen tudi v nevinorodnih krajih, sledi, da je izraz osebenjek tudi s historičnega vidika neuporaben za pravno označbo določenega sloja prebivalstva, zlasti ne takega, ki naj bi bil specifično vinogradniški.

Termin osebenjek, kakor ga uporablja Dolenc (v nepravilni obliki vsobenjek), oziroma kakor je danes v rabi na deželi, je torej primeren le kot označba podeželskega revnejšega prebivalstva, vsebuje pa vsaj štiri gospodarsko in pravno različne kategorije prebivalstva: kajžarje v vasi, kajžarje na gorici, gostače v vasi in gostače na gorici. Če nočemo zapasti zamenjavi pojmov, moramo te štiri kategorije (za nas prihajata v poštev predvsem prvi dve) razlikovati in je bolje, da se besede osebenjki, kadar gre za pravnozgodovinsko analizo, izogibljemo.

Dolenčeva trodelba vinogradnikov se nam je po vsem povedanem izkazala za nepravilno, ker nima opore v virih in ker zamenjuje pojme.

Izrazi mejaš — sogornik — osebenjek in njihova raba v virih sama nam torej vsaj od 16. stoletja dalje ne nudijo opore za rekonstrukcijo socialne strukture dolenjskih vinogradnikov. Iti moramo globlje in se ozreti na vsebinske vidike. Pri tem moramo ugotoviti stanje predvsem za 16. stoletje kot dobo nastanka Gorskih bukev na Štajerskem oziroma pričetka njih dejanske rabe na Kranjskem in dobo, o kateri govore naši viri iz leta 1548 za Kranjsko. V tem času je pravna lastnost zemljišča še bolj ko prej odločilna za osebni položaj njegovega lastnika oziroma uživalca. Ta položaj se presoja predvsem glede na lastnost zemljišča, ki je ali svobodno ali podložno, pri tem pa se lahko zgodi, da ima ena in ista oseba glede na dvojne raznovrstnih zemljišč tudi dvojen položaj (n. pr. svobodniki).⁴⁸ Osnova za presojo položaja vinogradnikov je torej struktura vinogradniških zemljišč.

2. Struktura vinogradniške lastnine.

a) Vrste vinogradov in pojem vinogorskopravnega zemljišča po predmetu. Za Štajersko je po Mellovih študijah⁴⁹ ugotovljeno, da nimajo vsi vinogradi enakih pravnih lastnosti: ločiti moramo vinograde, ki jih obdeluje zemljiški gospod v lastni režiiji (prave dominikalne vinograde) ter vinograde, ki jih daje zemljiški gospod v užitno lastnino (hasnovanje) drugim osebam. Te pa uživajo vinograd ali kot sestavni del podložne kmetije (hubweingarten) ali pa po vinogorskem pravu na vinski gorici. Slednjim, to je vinogorskopravnim vinogradom, moramo dodati še zemljišča druge

⁴⁸ J. Polec, Svobodniki na Kranjskem, zlasti str. 47.

⁴⁹ Mell, StWBR, zlasti str. 12—17, 24; isti, Die Lage des Steir. Unterthanenstandes seit Beginn der neueren Zeit bis in die Mitte des 17. Jahrhunderts, Weimar 1896 (kratica: Die Lage), str. 3, 102; isti, Beiträge zur Geschichte des Untertanenwesens in Steiermark, Mitt. d. hist. Ver. f. Steiermark, zv. 40, Graz 1892, str. 152; zv. 41, Graz 1893, str. 140.

kulture, zlasti njive ali hoste,⁵⁰ ki po svoji funkciji, legi ali zgodovini spadajo v kompleks teh vinogradov in imajo z njimi enak pravni položaj, s čimer je dan pojem vinogorskopравnih zemljišč po predmetu.

Za Kranjsko to vprašanje še ni v celoti obdelano. Pač pa je Pavle Blaznik⁵¹ na podlagi freisinških urbarjev za dolensko posest škofije iz 15. in 14. stoletja ugotovil dominikalne vinograde, ki so jih obdelovali uživalci tako imenovanih viničarskih hub. (Viničarske hube so bile one kmetije, ki so jih uživali tlačani kot odškodnino za obdelovanje dominikalnih vinogradov.) Razen tega je ugotovil, da so podložniki obdelovali druge vinograde v lastni režiji. Dajatve vina od teh vinogradov pa so bile zabeležene v posebnih spiskih, ki niso ohranjeni, tako da podrobnejših podatkov o posestni strukturi teh vinogradov za to dobo nimamo.

Posestno strukturo, analogno oni, ki smo jo zgoraj navedli za Štajersko, pa izpričuje urbar Nemškega viteškega reda iz leta 1490.^{51a} Komenda Orehek ima 1 dominikalno gorico, 4 gorice po vinogorskem pravu, ki jih obdelujejo razni uživalci, razen tega pa 22 podložnikov daje od svoje kmetije kot del dajatve pravde tudi vino, čeprav jih 15 od njih med uživalci vinogorskih zemljišč ni posebej navedenih, torej oddajajo vino, ki so ga pridelali na delu kmetije.

Za razmeroma novejšo dobo (okrog 1700) nam podobne razmere izpričuje pleterski urbar, ki jasno razlikuje pravdne vinograde (Hubweingärten), ki so navadno v bližini kmečke hiše oziroma vasi od vinogorskopравnih (Bergrechten).^{51b}

Po predmetu so torej vinogorskopравna zemljišča oni vinogradi, ki niso ne dominikalni, ne sestavni del kmetije, marveč obenem s pripadajočimi zemljišči oddani v zakup po vinogorskem pravu.

b) Pojem vinogorskopравnega zakupa oziroma užitne lastnine. Vinogorskopравna zemljišča so — ne glede na osebo uživalca — podložna zemljišča. Pri podložnosti pa moramo ločiti stvarno plat (dajatve, tlaka) in osebno plat (ženitna nesvoboda, omejitve svobode preseljevanja in izbire poklica).⁵² Najprej o stvarni plati:

Iz štajerske literature⁵³ in Gorskih bukev izhajajo naslednji znaki vinogorskopравnih zemljišč: deljena lastnina; užitni lastnik je

⁵⁰ Prim. 16. člen Gorskih bukev.

⁵¹ P. Blaznik, Zemljiška gospodstva v območju freisinške dolenske posesti (rokopis).

^{51a} Original v arhivu Nem. viteškega reda na Dunaju; mikroposnetki in fotokopije za slovenske kraje v Mestnem arhivu v Ljubljani.

^{51b} Urbar citiran v op. 35 a. Za Hubweingarten n. pr. fol. 54, 92, za Bergrecht n. pr. fol. 232'.

⁵² J. Polec, O odpravi nevoljništva na Kranjskem, ZZR IX/1952—53, Ljubljana 1953, str. 191.

⁵³ Gl. op. 49 in A. Kern, Ein Kampf ums Recht, Graz 1941, zlasti str. 13. V recenziji te knjige je J. Polec (GMDS XXIV/1943, str. 129) opozoril, da je vprašanje o pravnem razmerju med vinogorskim gospodom in sogorniki ter o obsegu in bistvu stvarnopравnih pravic na zemljiščih po vinogorskem pravu kljub Dolencevim študijam za Kranjsko še skoraj neobdelano.

dolžan oddajati le gorščino v naturi ali denarju ter je v omejenem obsegu dolžan prevažati gorščino, sicer pa je tlake prost. Od teh zemljišč se tudi ne oddaja $\frac{1}{3}$ oziroma $\frac{1}{10}$ vrednosti ob spremembi lastništva. So podedljiva in s privoljenjem gorskega gospoda odsvojljiva. Na njih je vezana kavzalna podsodnost vinogorskemu zboru pod predsedstvom gorskega gospoda. Dana so torej v užitno lastnino v obliki trajnega dednega zakupa (emfitevze), ki se v starejši dobi enači z zakupom po grajskem pravu (Burgrecht) ter se približuje značaju kupnih (kauftrnih) zemljišč.

Bistvena razlika med vinogorskopravnimi in drugimi kmečkimi podložnimi zemljišči je v tem, da je vinogorskopravna podložnost le stvarnopravna, ne ustanavlja pa nikakih osebnopravnih pravic gorskega gospoda do sogornika. Poskusi, da bi se ta zemljišča kot taka v 16. stoletju prevedla v kupna, niso uspeli predvsem zaradi nasprotovanja štajerskih deželnih stanov. Ko pa so ti stanovi v začetku 17. stoletja zavzeli nasprotno stališče, so dosegli leta 1624, da so se vinogorskopravna zemljišča obremenila z desetim vinarjem in s tem vsaj v bistvenem stvarnopravnem pogledu izenačila s kupnimi.

Pri opredelitvi značaja vinogorskopravnih zemljišč za Kranjsko se opira Dolenc⁵⁴ na ugotovitev, da so bili užitni lastniki vinogradov bodisi podložniki bodisi meščani oziroma plemiči. Te razlike v osebnem položaju je prenesel na zemljišča in sklepal, da so bila ta zemljišča dvojne vrste: za »mejaše« — »tako rekoč po grajskem pravu«, za »sogornike« pa po »modificiranem kupnem pravu«. Ta aplikacija osebnega položaja na lastnost zemljišča pa je le apriorna in ni osnovana na virih. Prav tako se ne sklicuje na vire Svetina,⁵⁵ ko aplicira na vinogorskopravna zemljišča razliko med kupnimi in zakupnimi zemljišči, ki je veljala za podložne kmetije.

Podatki, ki jih imamo iz zadnje tretjine 16. stoletja v zvezi s pravicami za uzakonitev Gorskih bukev na Kranjskem,⁵⁶ dokazujejo, da se vinogradniške razmere, sloneče na zemljiških odnosih, na Dolenjskem niso bistveno razlikovale od štajerskih, da so se pa razlikovale od istrskih, kraških in vipavskih. (Bela krajina je bila sorodna Dolenjski.)⁵⁷

V slovenskih prevodih in priredbah Gorskih bukev za Kranjsko, ki upoštevajo dejanske razmere na Dolenjskem ter v drugih virih prav tako ne opažamo bistvenih odklonov od štajerskega izvirnika: lastnina je deljena, užitni lastnik daje gorščino (prim. urbar Nemškega viteškega reda iz leta 1490), ponekod tudi vinski desetino; prave tlake tudi slovenske priredbe ne poznajo in celo dolžnost prevažanja gorščine, ki je že v izvirniku omejena, je v priredbah za Kranjsko

⁵⁴ Dolenc, GB 231.

⁵⁵ Svetina, o. c. 125.

⁵⁶ Polec, Zgod. obr. GB (gl. spr. op. 51).

⁵⁷ Prim. Svetina, o. c. 115; zapisniki Krupske graščine se izrečno sklicujejo na Gorske bukve.

delno izpuščena. Užitna lastnina je podedljiva brez omejitve na rodove; zemljišče je s privoljenjem gorskega gospoda odsvojljivo. Oddaja $\frac{1}{3}$ oziroma $\frac{1}{10}$ vrednosti ob spremembi lastnika se ne omenja. Kavzalne zadeve v zvezi z vinogorskopravno posestjo rešuje vinogorski zbor kot kavzalna instanca. Pogodbe iz leta 1734—1737, ohranjene v zapisnikih vinogorskih zborov krupske graščine,⁵⁸ kjer je veljalo pravo Gorskih bukev, označujejo vinogorskopravna zemljišča kot prostolastna.⁵⁹ Bremana pa so le gorščina in vinska desetina, ne glede na to, kakšen je osebni položaj uživalca. Skratka: stvarnopravni položaj vinogorskopravnih zemljišč je analogen položaju, kakršnega smo orisali za Štajersko; ta zemljišča so — če se ne upošteva vprašanje vpliva na osebno prostost — sorodna kupnim zemljiščem brez oddaje 10. denarica.⁶⁰ (Poznejši sklepi glede osebnopravnega položaja uživalcev bodo pokazali, da ne ustanovljajo osebne podložnosti in so toliko bliže zakupu po grajskem pravu.)

3. Struktura vinogradnikov v splošnem. Gornjim ugotovitvam glede stvarnopravnega položaja vinogradnikov moramo dodati še zunanje znake njihovega osebnega položaja. Pri vinogradih izven vinogorskopravne lastnine je ta položaj dosledno vezan na zemljišče.

Drugače je pa z užitnimi lastniki vinogorskopravnih zemljišč: tu srečujemo kot stvarnopravne podložnike osebe, ki so po osebnem položaju plemiči, meščani, druge svobodne osebe (žumberški Uskoki označeni kot lehensmann), lahko tudi korporacije in podložniki. Ti pa so lahko podložniki iste gosposke (torej po kmetiji podložniki in po vinogradu sogorniki iste gosposke) ali pa s kmetijo podložni eni, z vinogradom pa drugi gosposki.⁶¹ Dodati moramo še naseljence v vinogradih na lastnem svetu, ki drugega sveta nimajo, ter gostače, naseljene na goricah. Razporeditev vinogradov in njih lastnikov oziroma prebivalcev je torej taka (tabela str. 125):

Užitni lastniki na stvarnopravno enotnem vinogorskopravnem zemljišču pripadajo vsaj šestim osebnopravnim kategorijam. Užitni lastnik na vinski gorici ima praviloma dvojni položaj: plemič po osebnem položaju je na gorici sogornik, prav tako kot je kmet, ki je na kmetiji nevoljnik, na gorici prav tako sogornik. Krupski zapisniki na primer ločijo ta dvojni položaj, ko pri vsakem sogorniku navajajo najprej njegovo glavno osebno lastnost kot svobodne osebe oziroma kot podložnika iste ali druge gosposke, nato pa označbo, da je krupski

⁵⁸ Svetina, 126 s. Avtor mi je omogočil vpogled v originalne zapisnike, za kar se mu toplo zahvaljujem.

⁵⁹ Tudi ljubljanska patidenčna zemljišča kot posebna oblika zemljišč po grajskem pravu se označujejo v starejših virih kot prostolastna.

⁶⁰ J. Polec, Prevedba zakupnih kmetij v kupne na Kranjskem ob koncu 18. stoletja, ZZR XIII/1936—37, str. 135 ss.

⁶¹ Te pozna Mell, StWBR, str. 14; pogostni so v zapisnikih Krupske graščine.

Izven vinogorskega prava	I. Nedeljena lastnina dominikalni vinogradi		lastnik zemljiški gospod
	II. Deljena lastnina	direktni lastnik	užitni lastnik
Vinogorskopravna zemljišča	A. <i>Vinogradi v stalnem sestavu kmetije</i> (pravdni vinogradi, Hubweingärten)	zemlj. gospod	podložni kmet
	B. <i>Vinogorskopravna lastnina</i>	gorski gospod	po stvarnopravnem položaju sogornik, po osebnem pa: a) plemič b) meščan c) druga svobodna oseba ali korporacija d) podložnik druge gosposke e) podložnik iste gosposke f) naseljenec na lastnem vinogradu brez druge zemlje

III. Izven lastniškega razmerja. Naseljenci-najemniki na tujem vinogorskopravnem zemljišču.

sogornik (Berghold).⁶² Osebni položaj torej pri užitnih lastnikih vinogorskopravnih zemljišč ne gre vzporedno s stvarnopravnim, ki ga ustvarja vinogorskopravno zemljišče.

Položaj, ki ga vinogorskopravna posest ustanavlja za sogornika, je v razmerju do drugih vidikov, ki odločajo o njegovem osebnopravnem položaju, pri večini sogorniških kategorij le sekundaren. Z drugimi besedami: plemič, meščan, podložnik ostane to, kar je, tudi če postane sogornik po vinogorskem pravu. Iz tega sledi dvoje:

a) Če govorimo o socialnem položaju vinogradnikov, smemo upoštevati le one, ki zanje vinogorskopravna posest tvori edino osnovo gospodarske eksistence in pravnega položaja, ne pa one, za katere pomeni vinogorskopravna posest le sekundarno obeležje njihovega položaja. (Le če govorimo o socialnem stanju vinorodnih krajev, smemo pritegniti tudi drugo prebivalstvo teh krajev.)

Le kadar gre za podložno kmetijo, katere gospodarsko osnovo tvorijo pravdni vinogradi (Hubweingärten), moremo tudi njenega uživalca imeti za vinogradnika, vendar mi tak primer na Dolenjskem še ni znan. (Kadar govore starejši srednjeveški viri brez točnejše opredelbe o vinogradniku, smemo misliti bodisi na podložno kmetijo z glavno

⁶² N. pr. »der herrschaft vnd oberhauptmanschaft Sichelburg angehoriger lehens man vnd vnter die herrschaft Crup vnterligender perkh holdt...« (fol. 15'); »Der herrschaft Crupp angehoriger vnd zu Rueschina sesshafter vnderthann vnd perkh holdt...« (fol. 21') itd.

gospodarsko osnovo v vinogradu, bodisi na kmetijo, katere uživalec dela tlako na dominikalnem vinogradu, izjemoma tudi že na naseljenca na gorici.)

b) Nastane vprašanje, ali in kdaj razmerje, izvirajoče iz užitne lastnine na vinogorskopravnem zemljišču, vpliva na osebnopravni položaj, to je, ali in kdaj ustanavlja položaj nevoljništva. Da odgovorimo na to vprašanje, na katero jasnega odgovora v literaturi za Kranjsko nisem zasledil, moramo zopet eliminirati druge vplive na osebni položaj (plemstvo, meščanstvo, podložnost na kmetiji) in se ozreti predvsem na one osebe, kjer taki vplivi ne prihajajo do veljave, torej na one, za katere je vinogorskopravna posest sama odločilna za osebni položaj.

Vprašanji o socialnem položaju vinogradnikov kot takih in o vplivu vinogorskopravne posesti na osebni položaj se nam torej obe osredotočujeta na vprašanje o položaju užitnih lastnikov vinogorskopравnih zemljišč, ki na tem zemljišču prebivajo in imajo na njem jedro svojega gospodarstva:

4. Položaj naseljencev na lastnem vinogorskopravnem zemljišču kot vinogradniškega sloja v ožjem pomenu besede.

a) Sredi 16. stoletja. Stanovski predlog iz leta 1548 navaja naslednje glavne znake teh naseljencev:

I. So kupci, torej užitni lastniki vinogradov v deželnoknežjih in deželanskih goricah. (Da gre za nakup užitne lastnine — v razliko od nakupa dominikalne, ki ustanavlja svobodništvo⁶³ — izhaja iz besed »v deželnoknežjih in deželanskih goricah« ter iz dejstva, da sicer stanovi ne bi mogli predvideti plačila davkov po gorski gosposki.)

II. Nimajo druge lastne zemlje, ki bi povzročala osebno podložnost, ker so prišli od drugod ali pa zapustili kmetijo. Kako zapuščajo kmetijo, povedo stanovi že prej pri gostačih, namreč s prodajo kupne kmetije, s čimer se legalno otresejo svoje vezanosti na zemljo.

III. So prosti davkov. Ta davčna prostost⁶⁴ izvira od tod, ker je tedaj davčna obveznost od vinogradov sploh bremenila na gorskih gospodih (davek se jim je odmeril od gorščine), ki tega davka — razen leta 1542 — niso mogli prevaliti na užitne lastnike kot pri drugih podložnih zemljiščih. To si moramo razložiti glede na posebnosti vinogorskopravne lastnine (gl. spredaj pod 2 in 3), zlasti glede na osebe

⁶³ Gl. Polec, Svobodniki, l. c.

⁶⁴ Davčna prostost se pozneje v 18. stoletju omenja v zvezi z gostači, iz česar sklepa Dolenc (dodatna pojasnila, str. 90), da gre tu za davka proste Uskoke. Da ta sklep za 16. stoletje ne drži, kažejo sledeči podatki o obdavčenju vinogradov. Gostači sploh so bili prosti davka od imenjske rente in ni nujno, da iz davčne prostosti sklepamo na Uskoke. Dokončno bo mogoče razložiti davčno prostost te vrste vinogradniških gostačev, ko bo bolje obdelana davčna zgodovina Kranjske.

Tu naj še omenimo, da so po pleterskem urbarju kajžarji na goricah obdavčeni.

užitnih lastnikov vinogradov, ki so večinoma v takem položaju, da bi jim gorski gospod z davčno izvršbo težko prišel do živega (na primer plemičem in meščanom). Zato so stanovi v splošnem rajši obdavčevali gosposke dohodke od pravnih zemljišč, ki so jih laže prevalili,⁶⁵ tudi po predlogu iz leta 1548 ostanejo sogorniki praviloma prosti davkov, in le onim, ki osebno bivajo na gorici, naj bi se naložil davek. Ta pa se ne bi odmeril po ključu gorščine, marveč v ulomku vrednosti zemljišča.

IV. So prosto naseljeni (»sitzen frei«) ter se — prav tako kot gostači — lahko preselijo pod drugo gosposko. Kot take jih stanovi stavljajo v nasprotje k podložnikom na kmetiji (angesessene untertanen), ki so vezani na zemljo, dokler se na legalen način (n. pr. s prodajo) ne odvežejo.

Slednja ugotovitev dokazuje, da užitna lastnina na vinogorsko-pravnem zemljišču, podobno kot na Štajerskem, sama na sebi ni ustanavljala vezanosti na zemljo, marveč le stvarno-pravno podložnost. Osebni podložniki gorskega gospoda so bili le oni sogorniki, ki so bili v tej podložnosti po svoji pravdni kmetiji, medtem ko je vinograd sam ustanavljajal le stvarnopravno razmerje.

Vse to se ujema z 20. členom Gorskih bukev, ki nam postane sedaj bolj razumljiv. Ta člen namreč prepoveduje prav naselitev na vinogorsko-pravnih zemljiščih (Bergrecht) in dopušča naselitev le v primeru, da se vinogorsko zemljišče prevede v pravdno, to je osebno-podložniško zemljišče, torej le, če se užitni lastnik osebno podvrže gorskemu gospodu. — Razumljivo nam postane tudi, zakaj isti člen predvideva tudi nasprotno prevedbo iz pravnega v vinogorsko-pravno zemljišče. Če naj bi se na primer zemljišče, od katerega se daje pravda, izboljšalo v vinograd, bi ga mogel prevzeti v užitno lastnino le osebni podložnik iste gosposke. Če pa se prevede v vinogorsko-pravno, ga lahko prevzame v užitno lastnino kdorkoli. Dvajseti člen Gorskih bukev torej prepoveduje naseljevanje iz globljih razlogov — preprečevanje nastanka osebno-pravno neodvisnega podeželskega prebivalstva — in govori o spremembi datatve pravde v gorščino in narobe ne le zaradi nekkih razlik v višini ali nazivu, marveč ker ti dve datatvi predstavljata dve različni osebno-pravni kategoriji zemljišč. Neposredni gospodarski moment — ohranitev vinogradov, seveda tudi ni bil brez vpliva na to določilo.

Tudi omiljeno stališče 18. člena obravnanih Gorskih bukev dobi s tem svoje pojasnilo: starci in bolniki naj bi se lahko brez prevedbe naselili na vinogradih, ker taka naselitev ne bi imela značaja ustanovitve trajnega gospodinjstva in samostojne vinogradniške kmetije.

Ta razmeroma ugodni pravni položaj nam pojasnjuje enega od vzrokov za naseljevanje v vinogradih na Kranjskem, kjer tedaj tudi prevedba po 20. členu Gorskih bukev še ni veljala: prodaja kupne kmetije in naselitev na prostem vinogradniškem zemljišču je omogočila takim naseljencem, da so se znebili bremen osebne podložnosti. Ta

⁶⁵ Podatki po Mensi, o. c., str. 60, 81, 96 ss., 415 in II. del, Graz-Wien 1912, str. 1 ss., zlasti str. 2.

možnost seveda ni bila neomejena, saj se je prodaja kmetije morala izvršiti s privoljenjem zemljiškega gospoda, in prav tako nakup vinograda.

Gospodarski položaj teh naseljencev pa verjetno že spočetka ni bil najbolj ugoden. Vinograd kot sedež gospodarstva in kot glavna obdelovalna zemlja take domačije ni tvoril dovolj trdne gospodarske podlage. Zato si naseljenci pomagajo še z drugimi posli. Ti postranski posli in pa razmeroma boljši pravni položaj nadomeste vsaj delno to, v čemer so glede obsega zemljišča na slabšem od podložnikov na starih kmetijah. (Prim. obdavčenje takih naseljencev leta 1458 na Štajerskem v istem znesku kot cela kmetija.)⁶⁶

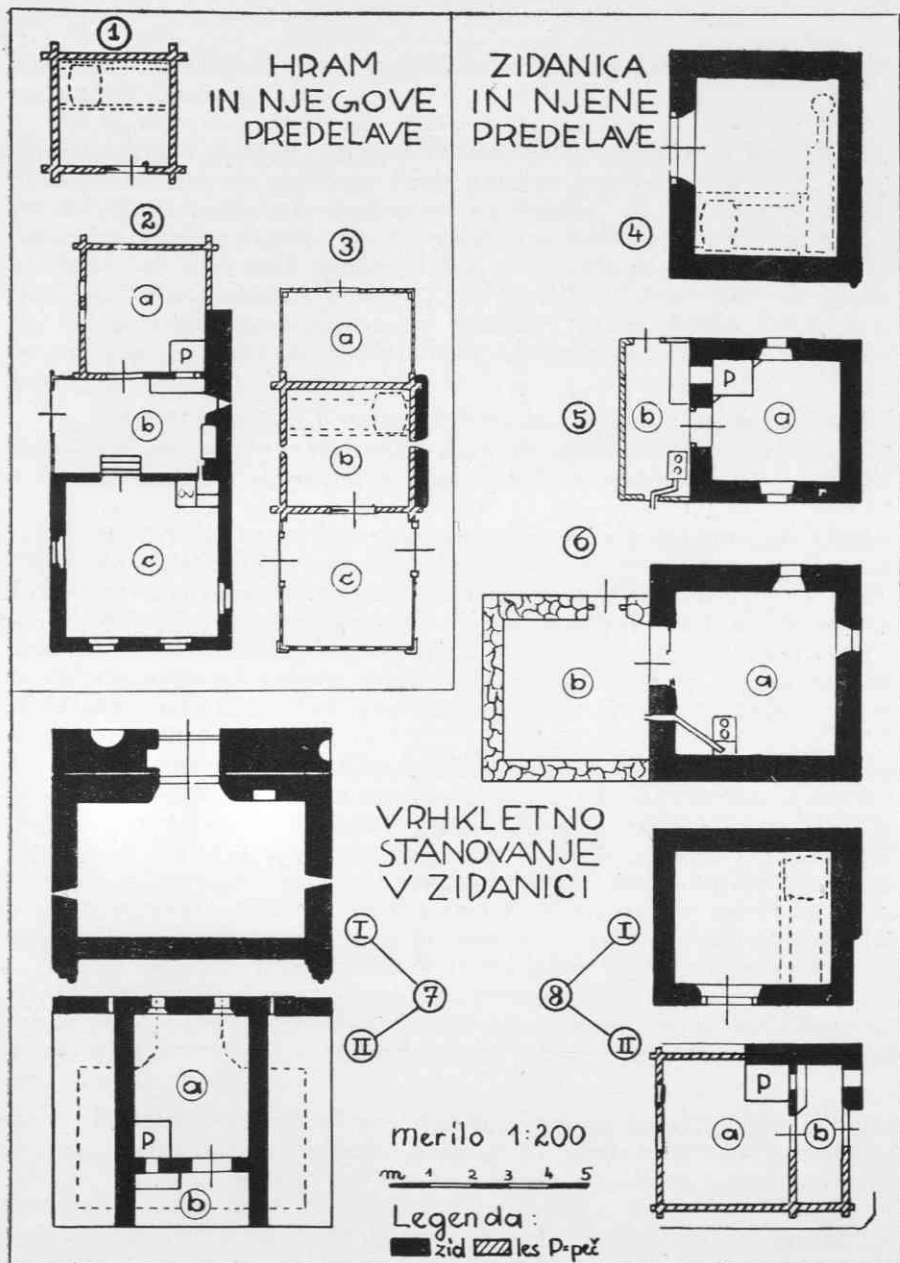
b) Poslabšanje pravnega položaja. Domnevati smemo, da je izoblikovanju vinogorskoprnega razmerja kot stvarnopravno milejšega in osebnopravno prostega razmerja na Štajerskem kmalu sledila tendenca ustanavljanja samostojnih gospodarstev na takih zemljiščih. Kot odgovor na tako tendenco nastajajo prepovedi naseljevanja, o katerih uspešnosti pa malo vemo. Vsekakor pa velja na Štajerskem od leta 1445 do uzakonitve Gorskih bukev načelna prepoved naselitve v vinogradih; če pa se je komu posrečilo prekršiti to prepoved, je užival prednosti takega zemljišča. Da se je marsikomu posrečilo, dokazujejo uvodoma navedene številne, ponavljajoče se prepovedi in zapovedi izгона. Na tem stališču vztrajajo v bistvu tudi Gorske bukve, le da prinašajo novost oziroma točneje: obnavljajo stari predpis štajerskega deželnega prava: naselitev se dovoli, če se vinogorskoprnno zemljišče prevede v pravnno.

S tem je odprta pot izenačevanju naseljencev na vinogorskoprnih zemljiščih s podložniki starega kova. Pri takem izenačenju pride naseljenec na vinski gorici v osebno podložnost, po svoji gospodarski osnovi v zemljišču pa je še na slabšem od kmeta. Tak vinogradnik postane s tem dejansko osebni podložnik po vinogradniški zemlji, Berghold ali sogornik v ožjem pomenu besede. Kdaj in kako se je ta prevedba izvršila, nam v podrobnosti ni znano, da pa se je na Štajerskem izvršila, dokazujejo akti iz druge polovice 18. stoletja, ki poznajo tlako pri »podložnikih, sogornikih in kajžarjih«, sicer pa stavljajo sogornike v isto vrsto s kajžarji in viničarji ter jih izenačujejo v najboljšem primeru z imetnikom četrte kmetije.⁶⁷

Naseljevanje v lastnih vinogradih na Kranjskem se je vsekakor razmahnilo v prvi polovici 16. stoletja, ko Gorske bukve tu še niso prišle do veljave. Koliko so se pozneje vinogorskoprnna zemljišča, ki so postala z naselitvijo sedež samostojne male vinogradniške domačije, prevajala v pravnna zemljišča, je prav tako še odprto vprašanje. S praktično uveljavitvijo Gorskih bukev na Kranjskem je bila za tako prevedbo tudi tu odprta pot. Uvedba oddaj ob spremembi lastništva za

⁶⁶ Mensi, o. c. I, 26.

⁶⁷ Mell, Die Anfänge..., str. 72, op. 3, str. 119, 121, 156.

1 Hram na Brezovcu (p. st. 257). — 2 Bajta, prvotno hram na Brezovcu (st. p. 257, Gor. Lakenc 19), a prvotni hram, nato hiša, zdaj ta mal' konc, b veža kot druga faza, c na novo prizidani ta velk' konc. — 3 Hram, predelan v sestavino gosp. poslopja (st. p. 232, Sv. Vrh 22); a snica, b hram, c podek. — 4 Zidanica na Sp. Priči, datirana 1854. — 5 Bajta, prvotno zidanica na Sp. Priči (st. p. 250, Gor. Lakenc 50); a hiša, b veža. — 6 Enocelična bajta (od 1928), prvotno zidanica (st. p. 205, Sv. Vrh 14); a hiša, b nedograjena veža. — 7 Opuščena zidanica s prtično kletjo I in podstrešnim stanovanjem II (st. p. 252, Sp. Priča, Gor. Lakenc 32); a hiša, b veža. — 8 Na zidanico I postavljena bajta II (Spečen, st. p. 500); a hiša, b veža

vinograde na Štajerskem v letu 1624 je tudi na Kranjskem prevedbo nedvomno pospešila.⁶⁸

PleTERSki urbar, ki okrog 1700 navaja kajzarje na goricah (Berginwohner) med podložniki gosposke (medtem ko gorščina v tem urbarju ni izkazana, marveč so zanj imeli poseben register), dokazuje, da se je pravno izenačevanje kajzarjev na kmetiji in na goricah dotlej dejansko izvršilo. Čeprav torej naselitev na lastni gorskopravni zemlji ni imela več vseh onih prednosti kot v 16. stoletju, se je dejansko še izvajala. Sicer so nekatera mesta, kjer navaja Dolenc naselitev gostačev na goricah sumljiva, vendar nekatera druga mesta dokazujejo, da se je poleg naselitve kajzarjev izvajala na goricah tudi naselitev gostačev.

5. **Položaj gostačev** v dolenskih vinogradniških objektih opredeljuje Dolenc⁶⁹ takole: »Vsobenjki niso bili glede nepremičnin z gorsko gosposko v nobeni pravni zvezi; saj so bili le zakupniki dela zidanice ali hrama mejašev ali sogornikov. Le tu pa tam so imeli pravico uživati njivo ali travnik, ki ga jim je prepustil posestnik zidanice ali hrama. Zdi se, da so take njive mnogokrat nastale iz opušenih vinogradov...« Z vidika njihovega delovnega razmerja opredeljuje Dolenc te ljudi kot »posebne vrste zaposlencev... Njihova naloga je bila, da so obdelovali vinograde svojih gospodarjev, za kar so dobivali stanovanje in deloma njive ali vrtove, da so si na njih pridobivali živeža zase in za svojce. Imeli so pa tudi pravico, da hodijo na dno drugam, da si nekaj prislužijo...«

Če izvzamemo ortografsko in terminološko nepravilno uporabljeno besedo vsobenjki, je gornja označba položaja teh najemnikov — čeprav viri niso navedeni — vsekakor sprejemljiva, kaže pa, da se niti najemno niti delovno razmerje teh vinogradniških gostačev ne razlikuje bistveno od sorodnih razmerij gostačev sploh. Vinogradniško gostaštvo torej pravno ni specifična oblika gostaštva, marveč je specifično bolj po svojih zunanjih znakih, to je po naselitvi v vinogradniškem objektu.

Izvor gostačev išče Dolenc v Ūskokih in ubežnikih iz podložnih kmetij. Drugi izvor je z viri podprt, prvi ne. Izvor gostačev iz prodaje lastne vinogradniške domačije meščanom (viničarstvo) za Kranjsko doslej ni ugotovljen. Če je prihajal do veljave, se je to moglo zgoditi le v majhni meri.

6. **Po zemljiški odvezi** so odpadle ovire za naseljevanje v vinogradih, izvirajoče iz deljene lastnine in podložništva. Vinogorsko-pravna zemljišča so bila v pravnem pogledu izenačena z drugimi, njih sposobnost za promet pa popolnoma sproščena. Na položaj starih in novih naseljencev na vinskih goricah vplivajo še bolj ko doslej iz-

⁶⁸ Prim. Dolenc, GB 181. Tu loči Dolenc sogorniška posestva, katerih gospodar-vinogradnik je stanoval na vinski gorici, od drugih. Kjer govori o strukturi vinogradnikov, pa iz tega ne izvaja konsekvenc. Prim. tudi zg. op. 42.

⁶⁹ Dolenc, GB 232; PZ 173, 395.

ključno in neposredno le gospodarski vidiki. Naseljenci na vinskih gorica ostanejo v bistvu kajžarji, nekateri se povzpnejo do močnejšega gospodarskega stanja. Preživljajo se z vinogradništvom in drugimi oblikami poljedelstva, drvarjenjem ter drugimi malimi zaslužki. Čeprav je življenjska raven nizka, vztrajajo mnogi na tem položaju. »Bajta je kakor križ, na katerega si pripet. Ne moreš si več pomagati«, pravi eden takih bajtarjev Prežihovemu Vorancu. Kakor bomo pozneje videli, pa so posestne spremembe pri vinogradniških bajtah vendarle pogostnejše kot na gruntih.

Končni rezultat razvoja je na Kranjskem drugačen ko na Štajerskem: medtem ko na Štajerskem mnogi sogorniki-naseljenci na vinogradih s časom prodajajo svoja zemljišča meščanom in ostajajo na njih kot viničarji,⁷⁰ pa dolenjski sogornik-naseljenec ostane v veliki večini primerov lastnik svoje domačije na gorici in dočaka 20. stoletje kot kajžar. Vzrok tej razliki je morda v manj razvitem meščanstvu na Kranjskem in v slabši kvaliteti vinogradov, morda tudi v tedaj še nekoliko redkejši gostoti vinogradniške naselitve na Dolenjskem, ki pušča še dovolj nenaseljenih vinogradov za nepremičninski promet.

Tudi gostači ostanejo še nadalje druga vrsta vinogradniškega prebivalstva. Njihov položaj se spremeni le toliko, da pri svojem zasluzku niso več navezani zgolj na poljedelsko dninarstvo. Razlikovati jih moramo od štajerskih viničarjev, ne le po izvoru (glej spredaj), marveč tudi po pravnem položaju. Pod označbo »bancerle« (Weinzedl, viničar)⁷¹ se sicer pojavljajo tudi na Dolenjskem neki samostojni oskrbniki meščanskih goric, a njih položaj je le delno podoben položaju štajerskih viničarjev. Značilno je, da jih imajo za uglednejše⁷² od raznih vrst osebenjkov, to je kajžarjev ali gostačev v vinogradih ali na vasi.

Razni naseljenci v gorica, bodisi mali kmetje, kajžarji ali gostači pa se po zunanjih znakih še naprej razlikujejo od prebivalstva na vasi.

7. Pregled. Potreba, da se podrobneje dotaknemo nekaterih doslej nejasnih ali pa netočno prikazanih vprašanj s področja vinogorskega prava, nas je v škodo preglednosti prisilila k analizi vinogorskopravne posesti in osebnega položaja vinogradnikov.

V kratkem moremo strniti rezultate te analize za Dolenjsko v naslednjem pregledu:

Vinogradi so ob prehodu iz srednjega v novi vek pripadali trem pravnim skupinam: bili so ali dominikalni, ali sestavni del podložne kmetije, ali pa samostojno oddani v zakup po vinogor-

⁷⁰ Dolenc, GB 62. O posestni strukturi, ki je nastala v Halozah, prim. F. Žgeč, Haloze, Sodobnost III, 1935, str. 20 in nad.

⁷¹ Kelemina, Starine 89. O pravnem položaju viničarjev v novejši dobi prim. n. pr. V. Vodopivec. Pravni in socialno-politični problemi poljedelskega delavstva, Sodobnost VIII, 1940, str. 175.

⁷² Terenski zapiski, Mokronog 1951.

s k e m p r a v u. Zakup po vinogorskem pravu je bil deden, odsvojljiv in obremenjen praviloma le z dajatvami, ne pa s tlako, primščino in mrtvaščino. Osebnosti odvisnosti vinogradnika od gorskega gospoda ni utemeljeval. Privilegirano takega zakupa so narekovali agrarno-politični razlogi in dejstvo, da so bili zakupniki (sogorniki) praviloma proste osebe (plemiči, meščani) ali pa kmetje, ki so bili že po svoji kmetiji tudi v osebnopravni podložnosti.

Zlasti od 15. stoletja dalje, ko so gospodarske razmere povzročile nastanek novih slojev podeželskega prebivalstva, ki je ustanavljalo svoje domove izven starih kmetijskih domačij, zlasti v obliki kajžarstva-podružništva in gostaštva, sta osebnopravna prostost in stvarnopravno milejša podložnost zakupa po vinogorskem pravu privabljali del tega ljudstva, da si je skušalo ustvariti eksistenco na vinogorskopravnih zemljiščih. Tak naseljensec si je kupil vinograd, na katerem je že stal objekt (praviloma hram), ki ga je bilo moči z razmeroma majhnimi stroški preurediti v bivališče.

Ta razvoj, ki je z ustvarjanjem osebno prostega in le stvarnopravno podložnega polproletarskega sloja podeželskega prebivalstva nasprotoval na fevdalnih odnosih temelječemu družbenemu ustroju podeželja v tem času, je kajpada povzročil nasprotne zakonodajne ukrepe, ki so nam znani predvsem za Štajersko. Ti ukrepi so v bistvu dopuščali naselitev na vinogorskopravnem zemljišču le s pogojem, da to zemljišče izgubi svojo dosedanjo pravno lastnost in se prevede v pravnno, to je v zemljišče, obremenjeno z rednimi podložniškimi bremenii in ki obenem ustanavlja tudi osebno podložnost njegovega uživalca. Dejanska uporaba štajerskih Gorskih bukev (ki tudi vsebujejo ta predpis) na Kranjskem, je verjetno imela za posledico vsaj dejansko prevedbo onih vinogorskopravnih zemljišč, na katerih je bil naseljen vinogradnik, v pravnna zemljišča. Zato naseljevanje na lastnih vinogorskopravnih zemljiščih ni moglo imeti pozneje več tistega pomena kakor leta 1548, ko so stanovi o njem poročali vladarju. — Kljub temu so kajžarji na goricah še za dobo okrog 1700 dokazani, poleg njih pa izkazana naselitev gostačev.

Kmetske gospodarske enote v dolenskih vinogradniških predelih se delijo torej z gornjega vidika po nastanku v dve skupini:

1. kmetije, male kmetije in kajže, nastale izven vinogorskopravnih gorii — pa čeprav v njihovi neposredni bližini, ki so že od uveljavitve podložniškega sistema oziroma od svojega nastanka imele položaj osebno in stvarnopravno podložne, t. j. pravdne kmetije oziroma podružništva;

2. kajže (redkeje večja gospodarstva), ki so nastale z naselitvijo na lastnem vinogorskopravnem zemljišču (prevedenem ob sami naselitvi ali pa pozneje v pravnno zemljišče), ali pa iz gostaške naselitve v hramu oziroma zidnici.

II. Naseljevanje v vinogradniških objektih z vidika naselbinske in stavbne zgodovine

Že iz nekaterih starejših virov lahko sklepamo, da so naseljevanju v vinogradih služili za osnovo predvsem hrami in — spočetka še redkejšje — zidanice. S spremembo njihove funkcije v stanovanjski objekt sta zvezani dve zunanji spremembi: sprememba naselja z bajtarsko razširitvijo v vinograde in sprememba objektov samih, predvsem s postavitvijo peči.

V širšem obsegu nam šele katastrske mape iz leta 1825 dajejo vpogled v naselbino, pričajo o obstoju in funkciji posameznih objektov, stavbnem gradivu in obsegu stavb. S tem nam osvetljujejo stanje v zadnji dobi podložništva in odsevajo stanje 18. stoletja, če ne še starejše razmere. Na tej osnovi moremo slediti razvoju do precejšnjih podrobnosti za zadnjih 130 let. Taka analiza za vso Dolenjsko bi morala nastati le postopoma. Tu se omejujemo le na razmeroma majhni, a po svoje tipični okoliš vasi Gornji Lakenc in bližnjih goric. S tem zasledujemo trojen namen: v socialnozgodovinskem pogledu ugotoviti, kako se zgoraj opisani razvoj kaže na konkretnem primeru; v gradbenozgodovinskem pogledu zasledovati način naseljevanja v goricah; v formalnem pogledu pa preizkusiti možnosti in metode za tovrstna zgodovinska raziskavanja.

A. Teritorij. Kdor se napoti od Mokronoga proti Klevevžu, mora v jugovzhodni smeri prekoračiti nizek greben ter se nato spustiti v dolino Lakencev, ki poteka od zahoda proti vzhodu. Južno pobočje doline je pokrito z gozdovi, v srednjih, niže ležečih delih so njive, travniki, pašniki in močvirja, severno od tod pa se teren zopet dviga v valovito gričevje, na katerem opažamo močno vinogradniško kulturo. Od tega ozemlja Lakenške doline in obrobne gričevja, ki tvori katastrsko občino Lakenc, si hočemo поблиže ogledati zahodni, to je bliže Mokronoga ležeči kompleks. Razdelili ga bomo na dve enoti, na vinogradniški in nevinogradniški predel. Vinogradniški predel razdelimo na gorice: Gornja Priča kot zastopnico više ležečih goric, medtem ko zastopajo niže ležeče, valovite gorice: Spodnja Priča, ozemlje ob Grabnu, Brezovec s podaljškom proti vzhodu, gorice pod Svetim vrhom in Spečen.⁷³

Ta teren leži sredi klasičnega dolenjskega vinogradniškega območja. V njegovi sosesčini leže gorice, ki nam jim imenuje že Valvasor. Meji na okoliš, kjer so se vinogorske pravde obdržale prav do začetka 18. stoletja.⁷⁴

B. Uporabljeni viri. Za okoliš Gornjega Lakenca žal niso ohranjeni zapisniki vinogorskih zborov. Po vsej verjetnosti je spadal pod go-

⁷³ Sama vas Sveti vrh in zaselek Mlaka nista upoštevana. Pojem Brezovec jemlje Prežihov Voranc krajevno nekoliko širše kot je zgoraj označen.

⁷⁴ Valvasor, Die Ehre ..., II. knj., 193, 194; Dolenc, GB 46, 47, 52.

spoko Rakovnik, za katero je že Dolenc iskal gradivo, a ga ni našel.⁷⁵ Uporabljamo zato:

1. Kataster iz leta 1825, znan kot »Franciscejski« za k. o. Lakenc (mape in zapisniki v Osrednjem državnem arhivu v Ljubljani).

2. Reambulančni kataster iz leta 1869, in sicer mapo v Centralnem mapnem arhivu v Ljubljani (stavbe dvobarvno, a ne vedno pravilno kolorirane), drugo mapo na Okrajnem sodišču v Trebnjem z enobarvno stavbno koloracijo in zapisnike v Osrednjem državnem arhivu v Ljubljani.

3. Zemljiško knjigo na Okrajnem sodišču v Trebnjem od 1880 dalje, indeks od 1913 dalje.

4. Podatke terenskega ogleda, ki sem ga izvršil v oktobru 1951 kot član ekipe Etnografskega muzeja v Ljubljani (skice, florisi, slikovno gradivo in rokopisne beležke). Od tega gradiva uporabljam le tisti del, ki je nujno potreben za historično pojasnitev naselitve. Podrobnejši opis gradbene tehnike, poimenovanje posameznih delov stavb itd. je področje skupine za materialno kulturo in sodi v objavo terenskega gradiva kot takega.

Od pisanih virov je najzanesljivejši kataster iz leta 1825, ker je nastal po izvirnih meritvah, medtem ko je reambulančni kataster le predelava prejšnjega in je v njem nekaj napak.⁷⁶ Zemljiška knjiga z indeksi služi tu in tam za orientacijo glede razvoja in lastništva posameznih domačij, vendar je treba upoštevati, da so mnogi vpisi prijavljeni in izvedeni tudi po več let post festum. Zadnje stanje sodnih katastrskih map in zemljiške knjige se na mnogih mestih ne ujema več z dejanskim stanjem.

C. Splošno gibanje naselitve. Pravo predstavo o moči in pomenu naselitve na goricah dobimo, če jo primerjamo s številom hiš v vasi oziroma sploh v nevinogradniških terenih. Najnazorneje nam to primerjavo predočujejo številke. Če govorimo v bodoče o hišah, so mišljene tiste zgradbe, ki se uporabljajo za stanovanje, torej tudi bajte.

Število stanovanjskih hiš izven območja vinskih goric nam prikazuje naslednja razpredelnica:

Leto	Strnjena vas	Obcestna vas	Izven vasi	Skupaj
1825	10	3	1	14
1869	9	5	2	16
1951 ^{76a}	11	9	5	25

⁷⁵ Dolenc, GB 57.

⁷⁶ Zidanca na Spodnji Priči, datirana 1834, ni zarisana; netočnost glede stavbne parcele 279; na stavbni parceli 41 glede koloracije objekta; stanovanjska stavba, leta 1825 in še danes lesena, na mapi 1869 kolorirana kot zidana. Tudi ustno izročilo pomni stavbo vedno kot leseno.

^{76a} Letnico 1951 navajam zato, ker sem tega leta izvršil pregled. Dejansko pa gre tu za stanje ki je nastalo pred letom 1941. Zaradi bistveno ugodnejših pogojev za zaposlitev delovne sile je po osvoboditvi bajtarsko naseljevanje v goricah prenehalo in so danes v goricah le še one bajte, ki so nastale prej.

Sledi, da je število domačij v starem delu vasi, ki sestoji iz dveh strnjenih zaselkov, v glavnem konstantno in da se vas širi predvsem ob cesti ali pa na samotnih krajih. Če upoštevamo še, da so od 11 pravih vaških hiš danes 4 prazne in se od 9 ob cesti tudi 2 ne uporabljata za stanovanje, je ta umik bajtarstva iz vasi na samotnejše kraje še bolj očiten. Ta umik se nam bo še bolj pokazal v naslednjem prikazu naraščanja bajtarstva na vinskih goricah.

Primerjajmo s to usmerjenostjo naselitve še razvoj na vinskih goricah (gl. tabelo). Tabela nam že na prvi pogled pokaže dve izraziti tendenci: na vseh niže ležečih goricah brezizjemna tendenca k povečanju števila domačij, na vseh goricah, razen na eni, pa tendenca padanja števila vinogradniških objektov. Indeks tega padca je na Gornji Priči 100—85—54, na drugih goricah skupaj pa 100—65—61, kar pomeni, da je višje ležeča Gornja Priča glede jakosti padca sledila drugim goricam šele po letu 1869 in jih še prehitela.

Če strnemo podatke za teren izven goric v eno številko in jo primerjamo z nevinogradniškim terenom kot celoto, dobimo naslednje razmerje med stanovanjskimi objekti izven goric in v goricah v celotnem obravnavanem okolišu:

Leto	Absolutno		V odstotkih		Indeks 100 l. 1825	
	izven v goric	in v goricah	izven v goric	in v goricah	izven v goric	in v goricah
1825	14	5	73,7	26,3	100	100
1869	16	20	44,4	55,6	114,3	400
1951	25	30	45,5	54,5	178,5	600

Leto 1825 je bil naš okoliš v primeri z današnjim stanjem dokaj redko naseljen. Kjer je danes 55 hiš, jih je bilo tedaj le 19. Od teh 14 izven goric, 5 pa jih moremo pripisati naselitvi na gorici. Med leti 1825 in 1869 se naselitev usmeri predvsem v gorice. Hiše izven goric padejo od $\frac{3}{4}$ vseh stanovanjskih stavb na slabo polovico, saj se je njihovo število povečalo le za kakih 14 %, medtem ko so se stavbe v vinogradih pomnožile na svoj 4-kratnik in tvorijo več ko polovico vseh hiš. Po letu 1869 naselitev ne poneha, a močni naselitvi v vinogradih gre vstric močna naselitev ob cesti in na samoti, tako da se razmerje med številom hiš na goricah in izven goric po letu 1869 bistveno ne spremeni. Primerjava s prvotnim številom hiš pa kaže, da so se stanovanjske zgradbe v goricah močnejše razmnožile kot izven goric: na 5 hiš v dolini leta 1825 jih pride danes približno 8, na 5 hiš v vinogradih leta 1825 pa jih danes pride 30.

D. Stanovanjske zgradbe v vinogradih ločimo glede na to, ali se v njih izraža prvotni vinogradniški objekt ali ne, v dve glavni skupini.

1. Bivališča, nastala s predelavo vinogradniškega objekta. Osnovo tlorisa take zgradbe tvori prvotni vinogradniški objekt, bodisi lesen (hram), bodisi zidan (zidanica). Kakšna je

Pregled števila stanovanjskih in vinogradniških objektov v goricah Gor. Lakenca

Leto	Gor. Priča		Sp. Priča		Graben		Brezovec		Pod Sv. vrhom			Spečen			Skupno					
	Stan.	Vin.	Stan.	Vin.	Stan.	Vin.	Stan.	Vin.	Stan.	Vin.	Skup.	Stan.	Vin.	Skup.	Stan.	Vin.	Skup.			
																		Skup.	Skup.	Skup.
1825	—	24	—	8	8	1	9	10	3	5	8	1	33	34	—	25	25	5	104	109
1869	—	20	2	7 ¹	9	4	1	5	6	3	9	5	25	30	3	16	19	20	72	92
1951	—	13	13	2 ²	5	7	3	—	7	6	13	10	22	32	8	16	24	30	62	92
V o d s t o t k i h																				
1825	—	100	—	100	100	10	90	100	37,5	62,5	100	2,9	97,1	100	—	100	100	4,6	95,4	100
1869	—	100	100	22,2	77,8	100	80	20	66,7	33,3	100	16,7	83,3	100	15,8	84,2	100	21,7	78,3	100
1951	—	100	100	28,6	71,4	100	100	—	53,8	46,2	100	31,2	68,8	100	33,3	66,7	100	32,6	67,4	100

¹ V šteta je zidanica, datirana 1854, ki v katastrskih mapah ni zarisana.

² Konec preteklega in v začetku sedanjega stoletja so stale tu tri hiše.

Stan.: Stanovanjski objekti. — Vin.: Vinogradniški objekti (hrami in zidanice). — Skup.: Seštevek stanovanjskih in vinogradniških objektov.

bila razširitev teh dveh vrst vinogradniških objektov na Dolenjskem, se bo morda dalo delno sklepati po tem, ali kak prevod Gorskih bukev uporabljajo besedo hram ali zidanica.⁷⁷ Kataster iz leta 1825 dokazuje, da so tedaj na terenu Gornjega Lakenca in v njegovi sosesčini prevladovali skoraj izključno hrami. Od teh prvotnih hramov, ki so nastajali še v začetku 19. stoletja,⁷⁸ rabijo svojemu prvotnemu namenu na teh goricah danes le še trije. Nekaj novih hramov, napravljenih iz žaganih desk, nima — razen lesa kot gradiva — nikake stavbne zveze s temi starimi hrami. Zidanice so v večji meri začele nadomeščati hrame po letu 1825. Najstarejša datirana zidanica je na tem terenu iz leta 1834. Poleg pravih zidanic, o katerih bo govor spodaj, je nastalo v vinogradih tudi že lepo število modernih večjih letoviških hiš, ki se uporabljajo obenem kot kleti in jim kmetje pravijo »vila«. Modernejši hrami in zidanice doslej še niso pretvorjeni v stalna bivališča, z izjemo ene ali dveh vil, kar pa je za sedaj še izjemen pojav. Zasedovali bomo zato bolj razvoj starejših objektov v stanovanjske objekte.

a) **Naselitev v hramu.** Osnovni tip hrama je v bistvu enoten. (Glej sliki št. 1, 11.) Kot moremo sklepati iz virov za druge kraje in iz primerjave katastrskih map iz leta 1825 in 1869 tudi za naš teren, je bila naselitev v hramu včasih precej pogosten pojav. Ohranjen pa nam je v tem okolišu le en primer take prezidave: osnovni tip je tu dobro ohranjen. Povečana in zasteklena so le okna, predelana vrata, postavljena majhna peč, lesena stena ob peči nadomeščena z zidano in iz desk napravljena veža (sl. 2, 12, 13). V taki zgradbi živi družina z več otroki in šele sedaj so dozidali tretji, večji del hiše, ki bo nudil stanovalcem nekoliko več prostora. Naselitev v tem hramu se je izvršila še pred letom 1869.

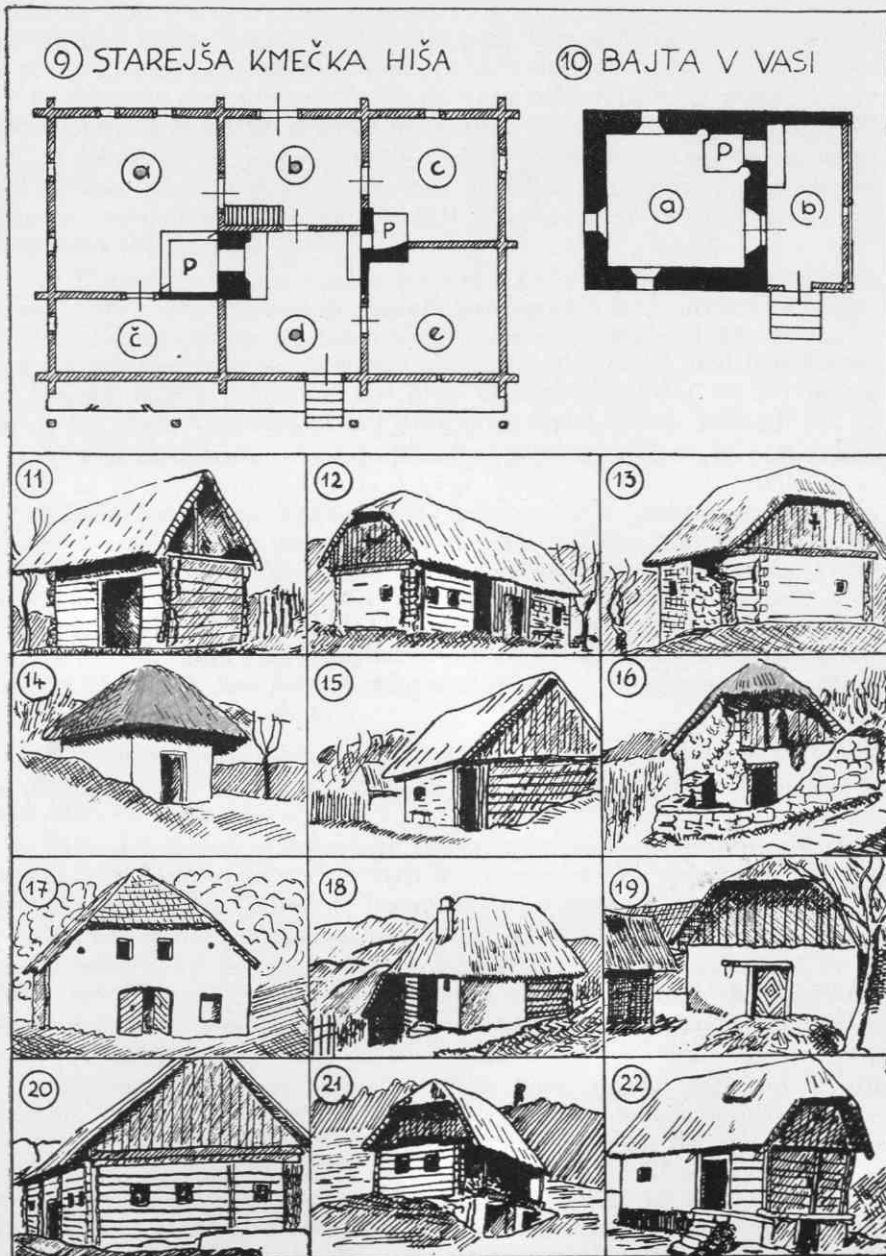
b) **Naselitev v zidanici.** Osnovni tip preproste zidanice je v bistvu — zidan hram (sl. 4, 14). Zidanice, ki služijo stanovanjskim namenom, pa kažejo v glavnem dve obliki gledé na to, ali poleg stanovanja obdrže še svojo funkcijo kot zidanica ali pa se popolnoma pretvorijo v stanovanjski objekt.

I. Zidanica, ki služi istočasno za stanovanje in za klet, nastane bodisi že prvotno v tej obliki (običajno velika pritlična klet in vrhkletno stanovanje, sestojéce iz veže in hiše — sl. 7, 17) ali s kasnejšo nadzidavo (sl. 8, 18). Tako obliko dobi zidanica včasih najprej z namenom, da bi služila kot začasno bivališče lastniku, ki stanuje sicer stalno drugje; večkrat pa jo nato kupi kdo drugi in se v njej stalno naseli. — Na ravnem terenu ima vrhkletno stanovanje vhod po stopnicah, na nagnjenem svetu pa s tal.

II. Zidanica, ki izgubi popolnoma svojo prvotno funkcijo in postane zgolj stanovanje, doživi pri tem podobne

⁷⁷ N. pr. 36. člen Gorskih bukev in njegove priredbe (gl. Dolenc, GB 165).

⁷⁸ Prim. datirane hrame na bližnjem Skurševcu iz začetka 19. stoletja. Terenski zapiski in naris, Mokronog 1951.

9 Stara lesena kmečka hiša, delno podkletena (st. p. 41, Gor. Lakenc); a hiša, b veža, c ta mal' konec, č štible, d kuhinja, e hram. — 10 Bajta v vasi, podkletena (Gor. Lakenc 25); a hiša, b veža. — 11 Hram na Skurševcu (Sred. Lakenc), datiran 1808. — 12, 15 K tlorisu št. 2; 12 vhodna stran s SZ, 15 nasprotna stran v SV. Na obeh risbah se ločijo tri gradbene faze. — 14 Zidanica, sezidana po letu 1869 na Sv. Vrhu (Spečen), st. p. 480. — 15 K tlorisu št. 5. — 16 K tlorisu št. 6. — 17 K tlorisu št. 7. — 18 K tlorisu št. 8. — 19 Prej zidanica, zdaj hlev na Sp. Priči. — 20 K tlorisu št. 9. — 21 Opuščena lesena bajta ob cesti (st. p. 415). — 22 K tlorisu št. 10. (Stevilke 11, 14, 16 po fotografiji B. Orla, št. 22 po risbi I. Romiha; ostali tlorisi in risbe avtorjevi)

spremembe kakor hram: tla pokrije pod, line nadomeste okna, vrata se predelajo, notranji prostor dobi peč in iz desk se zbiije veža (sl. 5, 15). Če se namesto peči postavi štedilnik, veža celo odpade in ostane bivališče omejeno le na en prostor (sl. 6, 16).

V splošnem moremo za večino takih predelav hrama in zidanice kot tipično označiti dejstvo, da ima zgradba praviloma le en glavni prostor, omejen na stari del, prednji prostor pa je pozneje dodan in preprosto zbit iz desk.

c) Druge spremembe hrama in zidanice. S povečano naselitvijo v vinogradniških terenih prevzemajo bivši hrami ali zidanice tudi druge funkcije. Zlasti služijo namesto gospodarskih poslopij: hram v popolnoma nespremenjeni obliki kot hlev n. pr. med Brezovcem in Svetim vrhom; zidanica kot hlev na Spodnji Priči (sl. 19) in na Brezovcu hram s priključenimi drugimi gospodarskimi poslopji (sl. 3).

2. Med današnjimi stanovanjskimi objekti na goricah je tudi nekaj takih, ki po svoji zunanosti ne kažejo, da bi bili prvotno služili vinogradniškim namenom. Taki objekti kažejo včasih podobnosti z dolinskimi hišami, bodisi po svojem nekoliko večjem obsegu bodisi po razdelitvi prostorov. Mnoge od njih stoje na mestu prejšnjega vinogradniškega objekta in je verjetno, da je bil ta objekt najprej predelan, pozneje pa podrt in nadomeščen z novogradnjo. Je pa možen tudi nastanek takih stanovanjskih hiš brez zveze s prejšnjim vinogradniškim objektom, ker poteku zidave ne moremo v vsakem posameznem primeru z gotovostjo slediti.

E. Stanovanjski objekti v goricah v primeri z dolinskimi. Da omogočimo primerjavo, naj v kratkem označimo nekaj značilnosti dolinske hiše.

Valvasor pravi o dolenjski hiši v splošnem, da je preprosta in lesena.⁷⁹ Leseni so leta 1825 tudi vsi stanovanjski objekti v okolišu Gornjega Lakenca. Danes je lesena le ena kmečka hiša in nekaj bajt.

Ta edina lesena kmečka hiša (Železnikova v Gornjem Lakencu, stavb. parc. št. 41) je torej obenem edina hiša, ki utegne datirati še iz leta 1825 ali prej.⁸⁰ Njen tloris smemo imeti za primer tlorisa starih lesenih gruntarskih hiš tega okoliša, tembolj, ker se ponavlja tudi v nekaterih sedaj zidanih hišah (sl. 9, 20).

Od današnjih lesenih bajt izven goric pa ne sega po izvoru nobena nazaj do leta 1825. O starejši obliki nevinogradniške bajte torej nimamo neposrednih dokazov. Značilno pa je, da pri današnjih bajtah, bodisi zidanih (sl. 10, 22) bodisi lesenih (sl. 21) opazamo očitno skladnost osnovnega tlorisa z bajtami, nastalimi iz vinogradniškega hrama ali zidanice. To skladnost moremo morda pripisovati vplivu bližnjih goric, vendar določno tega ne moremo trditi.

⁷⁹ Valvasor, Die Ehre..., VI. knj., 288/9.

⁸⁰ Prim. op. 76 glede st. p. 41.

Kakor smo torej pri nekaterih novogradnjah v goricah ugotovili vpliv dolinske hiše, tako pri dolinskih bajtah utegnemo zaslediti vplive goric. Kljub temu pa moremo razne vrste stanovanjskih stavb v glavnem vendarle razlikovati in te razlike izvajati iz specifičnih oblik, v katerih se pojavlja bajtarstvo v dolenskih vinskih goricah.

F. Vprašanje kontinuitete v stavbnem razvoju moremo po doslej povedanem osvetliti z raznih plati:

1. **Kontinuiteta domačij.** Tu moramo k našim gornjim tabelam pripomniti, da na to vprašanje ne dajejo odgovora v celoti. Če je n. pr. leta 1825 19 domačij, leta 1869 pa 36, ne pomeni to le 17 novih domačij, marveč več, ker je medtem od 19 starih domačij tudi nekaj že propadlo⁸¹ in v številki 36 ne štejejo več. — Od 55 domačij, pregledanih leta 1951, pa je le 12 takih, ki imajo neko zvezo z domačijami po mapi iz leta 1825. Vrh tega je med leti 1825 in 1869 nastala še cela vrsta domačij, ki jih danes ni več. Skratka: naselitev v tem okolišu ustanavlja redko stalne domačije.⁸² Kakor domačije hitro nastajajo, tako tudi hitro propadajo.

2. **Kontinuiteta stavbišča.** Celo pri onih domačijah, ki jim moremo pripisovati večjo starost, pa večinoma ne stoji stanovanjska hiša več na istem mestu kot leta 1825. Velik del so jih ob postavitvi zidane hiše namesto prejšnje lesene ali ob kakih drugi priložnosti predstavili na kako drugo mesto v bližini. Razdelitev prostorov v vasi nudi temu dovolj možnosti. — Še bolj pa je ta premakljivost opazna pri hramih, ki veljajo za premičnine.⁸³

3. **Kontinuiteta sloga.** Glede na dejstvo, da je skoraj ni zgradbe, ki bi z gotovostjo segala do leta 1825, moremo pri večini današnjih zgradb govoriti le o neki kontinuiteti glede tlorisa. Ta se kaže v štirih glavnih oblikah: vaška kmečka hiša, vaška bajta, pritlična vinogradniška bajta (predelan hram ali zidanica) in vrhkletna vino-

⁸¹ N. pr. nekaj domačij v vasi, na gorici pa hiša st. p. 237 po mapi iz leta 1869.

⁸² Kot zgled razmeroma neustaljene lastnine na kajžah v vinogradih naj navedem kajžo parc. št. 250 (vl. 197) na Sp. Priči: 1883 (prisojilo) Ana Žitnik iz Mokronoga; 1894 (nakup) Martinčič Jože, tu; 1902 (prisojilo) Martinčič Jera, tu; 1904 (nakup) Kos Josip, Gor. Lakenc 7; 1907 (nakup) Povšič Franciška, tu; 1908 (nakup) Tekavc Marija, tu; 1910 (nakup) Redenšek Alojz, Bruna vas 7; 1920 (nakup) Ogrizek Franc, tu; 1922 (nakup) Brčan Neža, tu; 1926 Metelko Marija, tu (sedanja lastnica). V 45 letih je torej kajža desetkrat menjala gospodarja, a le dvakrat po dedovanju, osemkrat pa po kupni pogodbi. Čeprav niso vsi primeri tako izraziti, moremo vendar splošno opazati, da je posest na starih kmetijah stalnejša ko na kajžah. Na hiši parc. št. 41 (vl. 35, 1249) se omenja rod Zeleznikov že leta 1825 in čeprav je bila kmetija leta 1915 na dražbi prodana, je Janez Zeleznik leta 1921 z denarjem, zasluženim v Ameriki, kupil njene glavne dele nazaj ter živi na kmetiji še isti rod. (Po zemljiški knjigi bi bilo zanimivo statistično obdelati posestne spremembe na kmetijah v zadnjih desetletjih.)

⁸³ Prim. Svetina, o. c. 128. Prestavitev kupljenega hrama izpričana na Brezovcu.

gradniška bajta. V ponavljanju teh oblik se dejansko kaže neka kontinuiteta, ki pa ne izvira toliko iz tradicije, kot iz realnih pogojev, v katerih je določen stanovanjski objekt nastal.

4. Kontinuiteta naselja samega je podana v bistvu le v legi dolinskih vasi. Sama porazdelitev hiš je razmeroma novejša in tudi danes tako značilna gosta naseljenost goric — čeprav segajo prvi početki vsaj 400 let nazaj — je šele v razmeroma novejši dobi potencirana do današnje skrajnosti.

Skratka: obravnavani vinogradniški okoliš kaže v stavbnozgodovinskem pogledu malo kontinuitete z dobo okrog leta 1825. Marsikaj, kar se nam zdi danes staro in tradicionalno, je le tvorba zadnjega stoletja. Stara je v bistvu le lega dolinske vasi, t e n d e n c a bajtarske naselitve v vinogradih in nekatere oblike te naselitve, morda tudi nekaj slogovnih značilnosti vaške hiše.

Zaključek

Prežihov Voranc je z opozorilom na socialne razmere v dolenjskih vinogradniških predelih pokazal na eno najbolj bolečih točk vinogradniške Dolenjske. Naša gornja izvajanja so pokazala, da izvirajo te razmere v bistvu iz tendence po naseljevanju podeželskega prebivalstva v vinskih gorinah, ki jo moremo na Kranjskem zasledovati vsaj od začetka 16. stoletja dalje prav do polpretekle dobe, ki je to naseljevanje šele bolj sprostita. Kakor smo uvodoma poudarili, ni bil naš namen, da to obsežno vprašanje obdelamo v celoti. Predvsem ostane še neobdelano vprašanje velikosti zemljiške posesti in gibanja prebivalstva. Tudi ne moremo vseh pojavov, opaženih v okolišu Gornjega Lakenca, posplošiti kar na vso vinogradniško Dolenjsko, zlasti ne na naselja v večjih ravninah in dolinah. Do nekaterih splošnih sklepov glede v z r o k o v naseljevanja v vinogradih pa nas naše ugotovitve vendar le upravičujejo.

Ti vzroki so deloma specifični za določeno dobo, deloma pa skupni.

V 16. stoletju je specifičen vzrok ugodni pravni položaj vinogorsko-pravnih zemljišč, ki za lastnika ne ustanovljajo vseh podložniških bremen. Ta razlog sicer pozneje preneha in nastopa naseljevanju nasprotujoča tendenca zemljiških gosposk, ki pa v celoti vendar ne more prodrati, tako da je naseljevanje v obliki gostaštva značilno zlasti za 17. oziroma 18. stoletje. — Drugi razlog, specifičen za dobo podložništva, je omejena možnost naselitve odvečnega podeželskega prebivalstva v mestu.

Po zemljiški odvezi prenehajo iz podložništva izvirajoče omejitve in ovire za naselitev v vinogradih, kar povzroča povečano tendenco naseljevanja. Da je opuščanje vinogradništva zaradi trtne uši pospešilo nakup vinogradov po gmotno slabo situiranih osebah, ki si na bivšem vinogradu uredijo bajtarsko domačijo, je verjetno, vendar ta

razlog sam ne more biti odločilen. Saj opažamo odstotno najvišji vzpon naselitve že pred letom 1869.⁸⁴

Večina vzrokov pa je skupnih pred zemljiško odvezo in po njej: 1. Predvsem dejstvo, da ustvarja vinogradništvo nekatere stavbne objekte, ki so sami na sebi sposobni, da tvorijo podlago za — čeprav skromno — naselitev. — 2. Vinogradniška zemljišča v goricah so sposobna za samostojni promet, to je, morejo preiti z volilom, prodajo itd. od lastnika na lastnika ne glede na eksistenco osnovne kmetije v vasi, ker s to kmetijo niti pravno niti gospodarsko niso tako zvezana, kot n. pr. kaka njiva. Ta samostojna prometna sposobnost vinogradniškega zemljišča omogoča nakup takim osebam, ki si žele tam ustvariti samostojno osobenjščino. — 3. Ker so lastniki vinogradov v veliki večini nastanjeni precej daleč od goric, jim pride prav, da imajo v bližini gorice delovno silo. Naselitev v vinogradu pomeni torej večjo ali manjšo možnost zaposlitve kot dninar. — 4. Vinogradi so — v nasprotju s pašniki in gozdovi — bolj kultivirani, navadno dobro dostopni tereni, povezani s prometnimi kraji z voznimi cestami. — 5. V sami vasi si more bajtar zaradi strnjjenosti naselja kupiti kvečjemu stavbišče, na goricah pa nekoliko večji gospodarski kompleks.

Medtem ko smo doslej govorili predvsem o vzrokih, ki so naselitev usmerili v vinograde, pa je osnovni skupni vzrok raznih vrst bajtarskih in gostaških naselitev pred zemljiško odvezo in po njej v tem, da nerazvita obrt in industrija ni bila zmožna absorbirati vso odvečno podeželsko delovno silo, kolikor pa jo je nerazviti kapitalizem na Dolenjskem uporabil, ji ni ustvaril zadostnih eksistenčnih pogojev. Zato je bila vsa ta delovna sila prisiljena vegetirati v nedonosnem drobnem poljedelskem bajtarstvu in dninarstvu,⁸⁵ ki je torej specifično za preživele družbene oblike.

Gornja izvajanja so pokazala, da je naseljevanje v vinogradih socialno-zgodovinsko pomemben pojav v dolenjskem vinogradniškem območju, ki je vtisnil svoj pečat tudi razvoju dolenjske naselbine in stavbni podobi objektov v dolenjskih vinskih goricah.

⁸⁴ E. Mach, *Der Weinbau Oesterreichs in den letzten 50 Jahren* (Gesch. der österr. Land- u. Forstwirtschaft u. ihrer Industrien 1848—1898, II. Bd. Wien 1898, str. 201 ss. Opozorilo dr. V. Valenčiča.) navaja, da se propad vinogradništva zaradi trtne uši v krškem okraju opaža v 70. letih 19. stoletja. Dejansko pa se je trtna uš na Kranjskem pojavila šele kasneje: v zapisnikih deželnega zbora kranjskega (1881, pril. str. 209, 375) se omenja pojav trtne uši v soseščini Kranjske. Posebni odposlanec Dolenc je leta 1880 ugotovil, da okužbe na Kranjskem še ni in prav tako se tudi leta 1882 trtna uš tu še ni ugotovila. Konkretno podatke o njenem pojavu navaja šele letno poročilo iz leta 1884, str. 24/25. Dne 23. januarja 1886 se pričlenja vrsta govorov poslanca za krški okraj Viljema Pfeiferja v deželnem zboru o trtni uši (zapisnik 1886, str. 397). Zaradi teh govorov je Pfeifer dobil vzdevek »trtna uš«.

⁸⁵ Prim. Zupan, o. c. Morda je prav naselitev v vinogradih eden izmed vzrokov, da je prebivalstvo krškega okraja številčno naraščalo prav do leta 1910, medtem ko je v drugih dolenjskih krajih doseglo maksimum že prej in nato v veliki meri zaradi izseljevanja v Ameriko pričelo padati. Prim. J. Rus, *Dolenjci v luči statistike*, Zbornik Dolenjska (gl. opombo 2), str. 140.

Dodatek

Po zaključku rokopisa sem se imel leta 1952 priložnost seznaniti v zvezi s terenskim delom Etnografskega muzeja tudi z razmerami v okolici Št. Jerneja. V bistvu so razmere enake kot v dolini Lakencev, le da razkroj vinogradov na goricah ni tako izrazit kot tam. Naselitev na gorici ima le ponekod zvezo z opuščanjem vinogradniške kulture, drugod pa ostane gorica neokrnjena.

Pred kratkim sem dobil v roke še neobjavljen rokopis dr. Franceta Goršiča, ki obravnava terminološka vprašanja gorskega prava. V nekaterih vprašanjih, n. pr. glede Bergholden-Berggenossen in glede osebenjkov prihaja do podobnih rezultatov kot jaz. Predvsem moram opozoriti na to, da dr. France Goršič graja Dolencevo »vinogorsko« terminologijo, ker je neslovenska in tudi nepotrebna, ker nam v slovenščini ni treba kovati »vino«-gorskih izrazov za razlikovanje od rudarske terminologije. Zadošča torej izraz gora in pridevnik gorski. S to kritiko »vinogorske« terminologije, ki sem ji po Dolencevem zgledu zapadel tudi jaz, se sedaj popolnoma strinjam. Ker tozadevnih korektur v tekstu ne morem več izvesti, naj velja opozorilo, da je treba izraze »vinogorskopraven«, »vinogorski« in podobno nadomestiti z izrazi gorskopraven, gorski itd.

Imena avtorjev v opombah so tiskana nerazprto proti avtorjevi želji.

Zusammenfassung

VOM GADEN ZUR KEUSCHE

Im vorliegenden Aufsätze wird der Versuch unternommen, die in den Weinbergen Unterkrains wahrnehmbare starke Besiedlung mit Keuschen und Inwohnereien historisch zu belichten.

I. In der ersten, vorwiegend rechtsgeschichtlichen Abteilung werden die über die Besiedlung der Weinbergrechte in Unterkrain berichtenden Quellen angeführt und hierauf (unter Berücksichtigung der für Steiermark insbesondere durch Mell und Kern festgestellten Verhältnisse und Normen) nachstehende Folgerungen gezogen:

Die Tatsache, dass aus dem weinbergrechtlichen Untertanenverhältnis nur eine — im Vergleich zu den Kauf- und Mietrechten — mildere dingliche Untertänigkeit entsprang, ohne die persönliche Untertänigkeit des Bergholden als solchen zu begründen, hatte zur Folge, dass in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts Bauern, die ihre Kaufrechtsgründe verkauft hatten, als auch von anderen Orten stammende Personen Bergrechts-Weingärten (zu unterscheiden von Dominikal- und Hubweingärten) erwarben, um sich hier häuslich niederzulassen. Ursprünglich »sitzen« solche Ansiedler »frei«, sind nicht an die Scholle gebunden und ebenso nicht steuerpflichtig. Paralell läuft die Niederlassung von Inwohnern bei Bauern und von Untersassen auf den Dorf — »gemeinen«, worüber uns Berichte der Krainer Landstände vom J. 1548 an Ferdinand unterrichten.

Die in Krain via facti vollführte Rezeption des steierischen Bergrechtsbüchels in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts dürfte zur Folge gehabt haben, dass auch hier die Entstehung einer selbständigen bäuerlichen Wirtschaft auf Bergrechtsgründen die Umwandlung des persönlich freien Bergrechtes zu einem persönlich untertänigen Zinsgute laut Artikel 20 des Bergrechtsbüchels nach sich zog, womit der Hauptantrieb zur Ansiedlung auf eigenen Bergrechtsgründen beseitigt gewesen wäre. Weitere Besiedlungen aus Bergrechten entstan-

dener Zinsgüter kommen aber doch noch vor, es sei in eigenen oder aber auch in Bestand genommenen Objekten.

In Verbindung mit diesen Feststellungen wird auf einige bisher in der slowenischen Literatur vorherrschende Mängel hingewiesen: Die Dreiteilung der Anwesenden auf Bergtaidingen in »mejaši — sogorniki — vsobenjki« (eine kaum entsprechende Wiedergabe von »Berggenosse — Bergholde — Inwohner«) ist weder dem Wesen nach noch terminologisch richtig. Sie erschöpft nicht die möglichen Kombinationen und gestattet nicht, aus dem Vorkommen dieser drei Ausdrücke in den Quellen weitgehendere Folgerungen zu ziehen. Dementsprechend trifft es nicht zu, dass zwei Arten von Untertanenverhältnissen auf Bergrechten vorausgesetzt werden, ein burgrechtähnliches für die Berggenossen und ein kaufrechtähnliches für die Bergholden, wobei bei letzteren das Bergrecht als solches die persönliche Untertänigkeit des Bergholden begründen sollte.

II. Im zweiten Kapitel wird der Verlauf der Ansiedlung auf Weinbergen seit dem Kataster von 1825 für ein engeres Territorium (das obere Lakenc-Tal) dargestellt. Es erweist sich, dass die Besiedlung im Laufe des 19. Jahrhunderts stark zunimmt, wobei die Anzahl der Weinbergobjekte (Gaden) im Abnehmen begriffen ist. Für diese Periode lässt sich der Einfluss dieser Ansiedlungen auf die äussere Entwicklung des Dorfes statistisch feststellen, sowie auch die baugeschichtliche Entwicklung vom Gaden zur Keusche genau verfolgen. Die daraus entspringenden Veränderungen der Objekte und charakteristischen Bauarten werden in zwei Beilagen veranschaulicht.

LETEČE PROCESIJE OB GOSPOSVETSKEM POLJU

Josip Sašel

I

V prvem zvezku znamenitega Vrazovega Kola se je prav živahno oglasil tudi M. Majer »Korutanac sa Zile« s koroško etnografsko črtico. Piše namreč dne »25. Pros. 1841« uredniku Stanku Vrazu k novemu letu 1842 ter pravi med drugim: »... Mlado se leto približuje. U svetu vlada običaj, da se čestituje... I kod nas korutanskih Slovenacah vlada taj običaj, nu evo kako: Na mlado leto, kad ljudi iz crkve dolaze, pa oće u izbu da ulaze, to se onaj, što je ostao kod kuće, da ju čuva, prisloni iznutra na vrata, vičući: Rešite se novoga leta, rešite se novoga leta... Tu sad moraš, ako si pred vratima, pripovediti što ti brže bolje na um dodje... Tako je barem kod nas na Zili. I ja kao rođen Ziljan... da se rešim nove godine, pripovedaću Vam pripovedku o kralju Matjašu, koju sam etomadne čuo u Rožju: Stanovit je Slovenac, kažu, iz Ugarske vino kući vozio... nameri se pod visoku goru... opazi vrlo junaka... koji stane govoriti ovako: »Ti si, prijatelju, iz gornjih naših stranah. Kaži mi, dolaze li još mravljice na ta tri vrha: na Sv. Krištofov, na Sv. Magdalenin i na Sv. Ulrihov vrh?«

Dolaze još jednako, no sve redje.

»Kaži kod kuće: kada će vera na toliko oslabeti, da neće nitko više dolaziti na ta tri vrha, tad ću ja ustati i doći sa svojom čarnom vojskom.«

Tko pa si ti?

»Ja sam kralj Matjaš...«

To je bil uvod k znani Majerjevi pripovedki o kralju Matjažu, kjer omenja prvič »procesijo na tri vrhe«; to pojasnjuje pod črto: »... tri gore u severoistočnoj strani Celovca. Na glavici od svake tih gorah jest sazidana crkvice, gdje su Slovenci radi dolazili na božji put. A tu je bio i taj običaj: Sve tri crkve na jedan isti dan obilaziti — trud do duše dosta mučan. Crkvice Sv. Uriha razrušila se je već. Ostale dve stoje još čitave.«

Kaj več se o tej »božji poti« pri nas menda ni pisalo. In vendar je to običaj, ki s svojimi koreninami sega še v našo pogansko dobo, odigrava pa se ob Gosposvetskem polju, ob našem prvem državnem središču. Ker naše »mravljice« ne lezejo več na one tri vrhe, je zadnji čas, da ta običaj osvetlimo, kolikor se to še da.

Od nekdanj so Korošci radi hodili na daljne in bližnje »kerfati« (Kirchfahrt), posebno še na višinske, kakor na Višarje in Sveto goro.

Na severnem pobočju Celovškega in Gosposvetskega polja pa pomeni skoraj vsak vrh tako privlačno točko, to so od kralja Matjaža imenovani trije vrhovi, pa še drugi ob severnem robu nekdanje »hrvaške župe«.

Prava krščanska božja pot se opravlja po pojmovanju ljudstva v pobožni zbranosti, najbolj zaslužen »k nogam«; procesijo vodi običajno najstarejši možki, ki spredaj ne koraka prenašlo, da bi se sklenjena vrsta ne pretrgala.

Nasprotnega značaja pa je procesija na imenovane »tri vrhe«. To ni hoja v pobožni zbranosti, temveč dirjanje iz vse duše. Vršni se spomladi, na petek »treh žebļev«, t. j. na tretji petek po veliki noči, ki je za kmečko prebivalstvo strog »nedel« (»ndiv«, to je nezapovedan praznik). Čeprav so tedaj nujna poljska dela, vendar noben gospodar, ki drži na stare običaje, ne bo prijel za kako delo na polju ali njivi. Kajti tudi med Rožani je znana stara pripovedka, ki jo je objavil Möderndorfer (Koroške nar. pripovedke, Celje 1946, str. 198), in po kateri je neki »gajtišni« kmet nagnal hlapca na njivo ravno na ta »nedel«; prva brazda, ki jo je potegnil, je bila krvava, druga še bolj, hlapec je hotel izpreči, a gospodar je kričal »koj naprej!«. V tretjo brazdo pa se je že vse pogreznilo: kmet, hlapec, voli in plug.

Ta »nedel« je bil torej določen za procesijo »na tri vrhe«. Bližnji Poljanci in Čezdravci okoli Velikovca, pa Gorjanci in Zajezzerjani, celo Rožani in tudi Podjunčani so se navsezgodaj, še pred svitom, zbrali v cerkvi na 904 m visokem Krištofovem vrhu. To je najjužnejši vrh hribovja Hrebelje (Krähwald) z divnim razgledom po vsem južnem Korotanu, pa še čez Karavanke na Grintovce in Triglavske višine. Nekoč so ta vrh menda imenovali Hum, nemško St. Christof auf dem Hum. Edino v tej podružni cerkvi fare Št. Lipš ima sv. Krištof pravico oltarja, povsod drugod ga slikajo samo na zunanem zidu koroških cerkva. Ljudska šala razlaga to dejstvo s tem, da ga duhovščina ne mara v cerkvi, ker da je rekel, naj bodo vsi duhovniki »rezani« (kastri-rani). Med ljudstvom pa je svetnik v velikih časteh kot kruhodajalec; kakor sv. Uršulo prosijo tudi njega zlasti za ajdo, nosijo mu žito in kruh za »ofer« na oltar.

Božjepotniki prinesejo s seboj košček kruha, da ga med dnevom pojejo, »paternošter« (ročni venec) in stekleničico, v katero natočijo nekaj »žegnane« vode v cerkvah, ki jih obiščejo.

V cerkvi sv. Krištofa bere duhovnik tih mašo, katero konča ob sončnem vzhodu. Nato pa hitijo verniki na vso moč ven, nekateri niti ne dočakajo konca, ter dirjajo na vse skoke po hribu dol in po bližnjicah proti Štalenskemu vrhu. Ta dirka divjá čez drn in strn, po ozarah in čez »sόμεje« (plote), nihče ne pazi na pot. Dirjanja se je udeleževalo staro in mlado, možki in ženske, kdor si je pač prisodil še

tolike čilosti in vztrajnosti. Pravijo, da je včasih tekel s svojo čredo tudi duhovnik, ki je maševal, da je na Štaleni zopet hitro opravil mašo.

Zračna črta od Sv. Krištofa do Štalene znaša nekako 5 km, dejansko pa skoraj še enkrat toliko, ker ni mogoče dirjati v premi črti zaradi hribovitosti sveta in globokih jarkov. Treba se je izogniti precej na jug, nekako mimo Otmanj, kjer je dirkače pozdravljalo cerkveno zvonjenje.

Že pri hoji na Hum, zlasti pa pozneje, odlomijo božjepotniki kake vejice zimskega zelenja, ki jih slučajno dosežejo, toliko pač, kolikor morejo nesti v roki. Predvsem gledajo dobiti »smolje« (brinje), po možnosti z zreliimi bobicami, ki jih že med tekom žvečijo; pa tudi borove vejice in vrbje z »mucami«. Poljanci trgajo tudi »žingrej« (tudi »skuraži« imenovan, rožansko »netek«, to je brusničevje). Kjer pridejo v kako cerkev, namočijo tudi to zelenje v »žegnano« vodo, potem pa spotoma škropijo.

Štalenski vrh (1058 m) je poimenovan po cerkvici sv. Helene, ki se prvič omenja sredi XIII. stoletja. Pozneje je bil v tej dvoladijski cerkvi postavljen oltar tudi Mariji Magdaleni. Zato imenujejo Nemci v novejšem času ta vrh samo Magdalensberg. V cerkvi je hitro zopet tiha maša, zopet natočijo udeleženci nekaj žegnane vode v steklenice in hitijo na novo dirkanje. To usmerijo najprej v dolino h Glani, pa čez vodo ob hribovju onstran v smer na 1015 m visoki Šenturhov vrh. To je najtežavnejša in najdaljša proga, na kateri marsikomu sile opešajo, da omaga; tudi najmočnejši jo vzdržijo samo z naglejšo hojo. Zračna črta od Štalene do Šenturha znaša nekako 11 km, po terenu pa znatno več. V Poreči na Gori napolnijo verniki zadnjič svoje steklenice z žegnano vodo in prilezejo s skrajnim naporom svojih sil še na vrh k porušeni cerkvi sv. Urha (prvič omenjena 1485). Med njenim zidovjem nagrabi vsak še nekaj zemlje oziroma kamenčkov, da to pri povratku potrosi na svoja polja.

Ob sončnem zahodu mora biti leteča procesija končana. Udeleženci se ponoči vračajo domov. Posebno Rožani so ta nočni povratek uravnavali tako, da so ravno ob sončnem vzhodu prispeli domov.

Procesija na tri vrhe je veljala za versko zaslužno delo. Pred odhodom so se udeleženci spodbujali »bomo šli na vrhe, da bomo še zdravi«; spotoma so »žebrali za zdravje in božji žegen na polju«. Navadno so procesijo opravili zaradi kake zaobljube. Posebno Rožani pravijo še danes, da je pred davnim časom enkrat bilo tako mrzlo poletje, da žito ni dozorelo, zato so se splošno zaobljubili na to božjo pot.

Žegnana voda s treh vrhov se je uporabljala kot zdravilo proti vsem hudim boleznim; prav tako tudi smoljeve bobice. Borove vejice so posebno Rožani zatikali za streho, »da je veter ne bi trgala«. Poljanci pa so prineseno zelenje zatikali v hišni kot »za boga« in pozneje ob hudi uri metali posušene veje v ogenj, »da gromska strela ne bi udarila«.

Tako Rožani kakor tudi Poljanci smatrajo »smolje« (vejice, posebno pa bobice in olje iz njih) za posebno zdravilno. Tudi Podjunčani pripovedujejo, da je v času kolere nekoč neka ptica stalno pela »brančúr, brančúr« in posedala na brinovih vejicah. Ljudje so jedli njene bobice in ozdraveli, prižigali vejice in z dimom preganjali bolezen. Splošno so brinje s treh vrhov prižigali v sobi, kjer je ležal kak bolnik, da so s tem bolezen pregnali.

Že leta 1842 polaga M. Majar v usta voznika odgovor, da »mravljice« vse redkeje lezejo na tri vrhe. Ta procesija se je še nekako in redko opravljala pred prvo svetovno vojno. Zdi se, da so jo še najdalj vzdrževali Rožani, mogoče tudi Podjunčani, od bližnjih pa redki Čezdravci.

Ostale pa je pritegnila v svoj divji krog bolj popularna procesija »na štiri vrhe«.

II

Procesija »na štiri vrhe« je med Nemci znana pod imenom Vierberger. O tem je posebno obširno pisal dr. Graber, najprej v Carinthii I 1912, potem pa v delu »Volksleben in Kärnten« (Graz 1934). Po njem se odigrava »das Vierbergelaufen« na štirih vrhovih: izhodni je Štalenski vrh, potem Šenturhov, ki sta nam že znana; nato pa drviyo Vierbergerji na severozahodni Göseberg (tudi Veitsberg), od tam nazaj na vzhod, na Gauerstall (tudi Lorenziberg). Dr. Graber navaja, da je prvo poročilo o tej svojevrstni procesiji prinesel Megiser v Annales Carinthiae (Leipzig 1612, str. 40 sl.), kjer se naštevajo vrhovi v naslednjem redu: S. Vlrichs Perg, S. Helena Perg, S. Veyts Perg, S. Laurentzen Perg. Nadalje poroča Megiser: »Te štiri gore obleti podeželsko ljudstvo na božji poti vsako leto na »svetih treh žebļjev dan« (tako imenujejo tretji petek po veliki noči) in se mora ta cerkveni tek v enem dnevu opraviti. Zato se tudi ne zamujajo, ko pridejo v cerkev: naglo gredo samo okoli oltarja, se priklonijo in že letijo dalje. Pri tekanju jih mnogo oboli, včasih so nekateri celo umrli, ker je pot zelo dolga...«

Dejansko Graberjevo poročilo se skrajšano glasi: Prebivalci z vzhodne Koroške, celó iz sosednje Štajerske in Kranjske so vreli na Štalenski vrh zvečer pred petkom treh žebļjev, to je drugi petek po veliki noči. Po kratkem blagoslovu v cerkvi sv. Helene in Marije Magdalene so taborili na prostem pri številnih kresovih do polnočne maše in pridige. Nato pa je vsak prižgal baklo pri kakem kresu in z njo dirjal v temi navzdol. Spotoma so tekači trgali brinove vejice in jih zatikali za klobuke kot tako imenovane Bergerlaub. Starejši in slabotnejši molijo spotoma, večina pa dirja na vso sapo, brezobzirno tudi čez polja. Marsikdo je na takem diru onemogel in zbolel.

V Pereče na Gori onstran Glane prispejo pri jutranjem zvonjenju in streljanju z možnarji. Župnik že čaka pri oltarju in takoj bere mašo, nakar se dirjanje oziroma hitra hoja nadaljuje na Urhov vrh. Prej, ko je cerkev na Gori še stala, je bila tam jutranja maša. Na

pobočjih tega vrha nabirajo bršljan v kitice in vence, ter ga natikajo na klobuk. Med zidovjem razpadle cerkve na vrhu nagrahijo pest kamenčkov, ker to varuje domačo hišo in skedenj pred gromsko streljo.

Po kratkem oddihu letijo dalje navzdol, zopet brez potov, na Karnberg in Zweikirchen; v obeh cerkvah čaka duhovnik pri oltarju, da takoj opravi mašo. Procesija dirja dalje preko Glane in gori na Wasei, kjer je v mali cerkvi zadnja maša, kajti postalo je že poldne. Udeleženci nataknejo na klobuke še smrekove vejice, pri mežnarju se okrepcajo s požirkom medice in domačim pecivom. Takoj nato pa naskočijo strmi Göseberg. Posebno ženske se pri težavni hoji skozi Teufelsriese navzgor zaobljubijo, da se ne ozrejo nazaj, ker si s tem rešijo revno dušo. Na tem vrhu, ki se po cerkvi tudi Veitsberg imenuje, prodajajo cele košare zimzelena; božjepotniki ga kupujejo in dodajo še to na klobuke. V cerkvi se podeli samo blagoslov.

Navzdol hitijo po severnem pobočju. Preden pridejo v Gradenegg, morajo po brvi čez potok, kjer jih na vsaki strani preštevajo. Nato se usmerijo čez hriboviti svet na Sörg, kjer jih zopet pozdravljajo možnarji in cerkveno zvonjenje. Tu si nataknejo za klobuke še vejice pušpana. Po cerkvenem blagoslovu in običajnem »ofru« se nadaljuje tek na Gauerstall, pa samo do nekaj sto metrov nižje kapelice sv. Lovrenca (Lorenziberg), kjer utrujeni verniki prejmejo poslednji blagoslov, zopet med pokanjem možnarjev. S tem je v mraku procesija končana, udeleženci odhajajo domov, vsi s klobuki, na visoko ovitimi z zelenjem.

Nekdaj so na vsaki gori dajali za »ofer« prgišče žita, za to pa vzeli prgišče zemlje, katero so na domače polje raztrosili. Danes darujejo žito samo na Štalenskem vrhu in Lorenzibergu. Na klobukih nabirajo zelenje vtaknejo doma na njive, da bi bile obvarovane pred točo in sušo.

Dr. Graber še poroča, da božjepotniki iz severnih krajev (Metnitz-, Gurk-, Glan-, Görschitztal) zavzamejo drugo smer: že v četrtek poprej se podajo iz Göseberga čez Sörg na Lorenziberg, od tam pa čez Št. Vid ob Glani na Štalenski vrh, kjer procesijo končajo na predvečer petka treh žbljev. Tam se združijo s Vierbergerji, ki svoj tek potem začnejo ob polnoči.

Nekdaj je bila ta procesija res množična; v prvi polovici prejšnjega stoletja so našli tri do pet tisoč udeležencev, leta 1872 še 2568, leta 1911 okoli 280, pred zadnjo vojno pa le približno 30.

III

Izvor leteče procesije na štiri vrhe naznačuje dr. Graber že z naslovom »Auf den Spuren der Kelten in Unterkärnten«. Magični tek po poljih se je izvršil po njegovem mnenju predvsem v prospevanje rasti žita, procesija velja dobri letini.

Darovanje žita na Krištofovem in Štalenskem vrhu ter na Lorenzibergu pa je treba tudi spraviti v zvezo z verovanjem ljudstva, da prebivajo duše pokojnikov v gorah (kralj Matjaž, cesar Friedrich v Untersbergu); to so torej zadušnice, kakor so se nekdaj opravljale na gomilah. V zvezi s tem je treba tolmačiti tudi prepoved govorjenja in zapoved, ne se ozirati nazaj na določenih mestih. Božjepotniki se ponovno preštevajo, ker duše pokojnikov nevidno hodijo z njimi.

Nabiranje zelenja (Bergerlaub) izvira iz predstave, da je treba v tej opremi pridobiti naklonjenost duhov, ki pospešujejo ali zavirajo rast na polju in zdravje ljudi. Tudi nezadržno dirjanje utegne imeti vzrok v prizadevanju, čimprej odhiteti iz nevarnega okoliša duhov; ali pa se je pripisoval kak zaščitni vpliv hrupu dirjajočih. Obrambi pred duhovi velja tudi zvonjenje in pokanje z možnarji.

Prvotno so menda tekači, zaviti v veje, zeleneče tudi pozimi, predstavljali poletne duhove v zelenju. Sčasoma pa se je zeleno oblačilo nadomestilo samo z venčki in okrasi na klobuku. Zato ima zelenje štirih vrhov moč, da prepreči stradež in hudo letino, da varuje plosnja pred ognjem in strelo.

Predpolnočno taborjenje na Štalenskem vrhu je ostanek iz poganske dobe, ko so noč pred večjimi prazniki prebedeli (cerkvene vigilije). Takemu bedenju je že v poganski dobi sledil obhod čez žitna polja, da se odvrne vsaka škoda, toča in nevihta. Tek z baklami spada k poganskemu vigrednemu kresu. Prej so take kresove gotovo prižigali na vseh štirih vrhah, v zgodovinski dobi pa samo na Štalenskem vrhu. Vigredni kresi se prižigajo še vedno v spodnji Koroški, pa tudi v dolinah Glane, Krke in Motnice o veliki noči. Goreče grmade in pri njih prižgane bakle so prvotno pomenile sonce, veljale so bogu neba in sonca. Z zažiganjem kresov in baklanjem se je magično izvršilo vnovično rojstvo sonca, njegov vpliv se je s tekom po poljih prenesel na setve.

Božja pot na štiri gore mora biti prastara. Na vrhah je moralo biti že v starih časih prizorišče poganskega kulta ognja, kar je sklepati po sedanjih patronih cerkva.

Na vrhu Štalene (listinsko 1262—1266 mons S. Elenae) je bilo že v predrimski dobi svetišče. V srednjem veku so sv. Heleno klicali na pomoč proti ognju in gromu. Legenda ji pripisuje najdenje križa in žebeljev. Gotovo je bila zaradi tega procesija na ta vrh določena na petek treh žebeljev, ki je bil po buli papeža Inocenca VI. leta 1353 ustanovljen kot »festum lanceae et clavorum domini«, kot »festum trium clavorum«.

Tudi sv. Ulrich je dobil patronat v cerkvi na njegovem vrhu, ker je našel prej tam obstoječi običaj kake sorodne črte z njegovimi lastnostmi. Legenda ga ima za patrona duš, on ima posebno moč nad besi. Kakor sv. Vid pomaga tudi on proti bolezni sv. Vida. Beseda »Weitstanz« je prvotno označevala pravi ples nad ognjem, šele pozneje padavico. Ponekod se je izvrševalo še v XIX. stoletju na pred-

večer sv. Urha (4. julija) običajno »šajbanje«, to je metanje gorečih krogov, kar tudi kaže na sončni in ognjeni kult na tem vrhu.

Prav tako je sv. Vid v cerkvi na Veitsbergu (Göseberg) patron, ki ga kličejo proti ognju, strelji in nevihti. Na njegov god 15. junija so mnogokje zažigali kresove, v davnini gotovo tudi na tem vrhu.

Končno se tudi sv. Lovrenc prikazuje v sliki na Lorenzibergu kot patron ognja; on varuje pred peklenškimi silami in preg ognjem vic.

Da se je predmetni običaj razvil iz starega čaščenja sonca, kaže tudi smer leteče procesije ter število in lega vrhov. Smer od vzhoda na jug, zahod in sever ustreza sončni poti. Tudi število vrhov ni slučajno; v skladu je s štirimi stranmi neba. Procesija nanje posnema torej hod sonca. S tem v skladu je tudi predpis, da se mora izvršiti v 24 urah. Tako gibanje po soncu se najde pogosto kot magični motiv v keltskih običajih. Na severu ležeči Lorenziberg spada sicer že v nočni krožni tok sonca; s procesijo naj je združena želja, pridati soncu za poletno dviganje čimveč moči. S tem tudi soglaša, da severni udeleženci iz dolov Motnice, Krke, Glane že dan poprej začnejo svojo procesijo čez zahodni in severni vrh na vzhodnega, kjer končajo svoj obhod; kot severnjaki imajo nalogo premeriti polni nočni krožni tok sonca.

Iz tega, da se zelenje na vsakem vrhu menja, to je dopolni s tipičnim za tisti vrh, se mora sklepati, da se je obhod štirih vrhov izvrševal prvotno po štirih plemenih. Zamišljeno središče med vzhodnim in zahodnim ter med severnim in južnim vrhom pade v neposredno okolico gradu Hohenstein. Prav tu pa so pred več ko 100 leti našli dokaze za češčenje deželne boginje Noreje. Od Hohensteina tudi ni videti kake gore, ki bi bila višja od navedenih štirih vrhov, ako se izvzamejo južne Karavanke. Tu je bil osredotočen kult boginje Noreje, ki je od Rimljanov dobila pridevek Isis, ker je kot boginja mati vladala nad plodovi zemlje ter bogastvi železa in zlata, izpričanimi v Noriku. Tu je stal njej posvečeni nemeton (svetišče), okoli katerega se je vršil tek po štirih vrhah kakor hod sonca okoli zemlje. To spoznanje omogoča tudi, da se dodelijo štirje vrhovi tistim plemenom, ki so bila prvotni nosilci tega običaja. Pri Urhovem vrhu je bila civitas Carantana, selišča Karantancev. Pleme Tauriskov je zavzemalo zahod, pleme Latobikov pa vzhod dežele, medtem ko je treba Noričane postaviti v severne predele. Vsako teh plemen je imelo skupno središče pri svetišču materske boginje zemlje Noreje.

Tako tolmači dr. Graber »Vierbergelaufen«.

IV

Ta običaj so skušali osvetliti tudi drugi. Hodijo večinoma po stopinjah dr. Graberja, vsa tolmačenja pa so pod vplivom »štirih vrhov«. Krištofov vrh puščajo ob strani. Splošno je tudi mnenje, da je običaj prastar, in da sega še v keltsko dobo.

Celo tak poznavalec starin, kakor Egger, navaja (Carinthia I, 1948, 205 sl.), da je bilo politično središče Koroške od nekdanj v območju teh štirih »svetih« vrhov. Do nas so se ohranili samo drobci prastarega običaja in še ti v krščanski obliki, zato se o izvoru morejo izreči samo domneve. Ena teh možnosti pa je, da so se nekdanj štiri plemena, vsako v posesti ene svete gore, združila v politično (državno) enoto; v posledici tega so potem vsakoletno obiskali one vrhove. Take zveze plemen so pri Keltih tudi drugod znane, n. pr. Vindelicorum gentes quattuor.

Razpravljanje o tu opisanem običaju so poživila zlasti izkopavanja na Štalenskem vrhu (Magdalensberg), ki je po Graberju izhodišče Vierbergerjev. Pri izkopavanjih so našli tudi preprosti kipec moža, sedečega v čolnu. O tem je Schmidt napisal razpravo (Car. I, 1951, 717 sl.), v kateri se dotika tudi Vierbergerjev in postavlja trditev (str. 725), da prebivalci Krke, Glane in Motnice opravljajo svojo procesijo teden prej kakor ostali. V nadalnjem se oprijemlje Graberjevega tolmačenja o čaščenju mrtvih v gori, in trdi celó, da se je v tej zvezi izbralo ime svetnice Helene (Helenenberg) zaradi istozvočnosti z germansko boginjo mrtvih Hel. Tudi sv. Magdalena da je nadomestek (Hypostase) starejše verske osebnosti, katero domneva v »Glaubensgestalt mit Schiff«. Tako prehaja na izkopani kipec, ki ga je krstil »der norische Himmelsbootfahrer« (kot čolnarja v onostranstvo).

Drugi so se konkretnje skušali približati predmetu z raziskovanjem zgodovine cerkva in božjih potov na Koroškem.

Klebel je pri tem prišel (Car. I, 1927, 125 sl.) do sklepa, da so v gorske cerkvice postavljali predvsem svetnike, ki predstavljajo zmago krščanstva nad poganstvom; med temi je Helena kot najditeljica križa, sv. Ulrih z gnilo ribo (poganstvo), noriški prvomučenik Lovrenc. Vendar pa iz tega ni mogoče nič določenega sklepati na prejšnja božanstva štirih vrhov. Novotny je (v Archäolog. Mitt. 1924) skušal najti sledove čaščenja noriške Iside v Vierbergelaufen. Dejstvo pa je, da se je petek treh žebeljev ypeljal šele leta 1355 za romanje k relikvijam v državnem zakladu sv. rimske države nemške narodnosti, med katerimi se navajajo: del križa, namizni prt in rjuha Kristusa, en žebelj, sulica svetega Mavricija, zob Janeza Krstnika itd. Na Štaleni pa se časti prav sv. Helena. Primerjati bi se dalo še jubilejno romanje za odpustke v Rim, pri katerem so romarji morali v enem dnevu obiskati vseh sedem cerkva (Wetzer u. Welte, Kirchenlexikon 6, 1910), začeni pri s. Croce in Gerusalemme in končavi pri s. Lorenzo fuori le mura, kar je podobno obhodu štirih vrhov (začetek pri sv. Heleni, najditeljici križa, konec pa na Lorenzibergu). Pri tem je bila v Rimu še možnost, skrajšati obhod z obiskom samo štirih glavnih cerkva. »Vierbergewallfahrt« je mogla tedaj zavzeti današnjo obliko šele po letu 1355.

O zgodovini ljudskih božjih potov na Koroškem je razpravljaj Gugitz (Car. I, 1951, 181 sl.), kjer ugotavlja, da se najbolj zgodnje

romanje omenja leta 1260 k Mariji Moos zu Kirchberg. Višarje se legendarno omenjajo okoli 1360. Veliko češčenje je užival sv. Krištof, pa samo po slikah na zunanjem zidu cerkva, edino »St. Christof auf dem Hum« (Krištofov vrh) se časti v oltarju kot krušni svetnik, pa nezasluzeno, ker ima pravico na ta pridevek le sveti Jakob starejši, oba pa godujeta istega dne. Gugitz meni, da je pri Vierbergerjih kontinuiteta krajev češčenja (Kultorte) iz sive davnine končoveljavno ugotovljena. Po napisih poznamo božjo dvojico poganskega svetišča na Šenturhovem vrhu (Casuontanus in Isis Noreia), ki sta gotovo uživala češčenje v obhodih (Kultische Umzüge), pri čemer je bilo darovanje žita običajno. Češčenje Noreje je bilo zaradi plodovitosti združeno z vodo, tudi Ulrich je »der Wasserheilige« (Ulrichsbründl). Krščansko nadaljevanje kulta teh višin in kulta plodovitosti izvira brez dvoma iz starejših dob. Pri tem pride zaradi posebne lege štirih vrhov mogoče še sončni kult v poštev.

O zgodovini cerkve na Štalenskem vrhu posebej je pisal Wutte v Car. I, 1937. Prvič se imenuje 17. I. 1262 kot S. Helenenberg, potem 1266 kot podružna kapela Otmanj. V XIV. stoletju je bila ta cerkev tako dobro obiskana, da je zemljiški gospod Schenk z Visoke Ostrovice hotel tja nastaviti stalnega duhovnika; o tem pa se je pogodil z župnikom otmanjskim šele leta 1344. Zdi se, da so cerkve na Štaleni in v Otmanjah imele skupnega župnika. Med drugim je cerkev na Štaleni pridobila leta 1367 kmetijo »na Gradišu« na južnem pobočju vrha. Vodili so poseben »Urbar an S. Helenaberg« od leta 1462; ta izkazuje darila in nabiralne prispevke za leta 1462/63 v zneskih 40 funtov 48 penozov, v letih 1463/64 pa 20-krat toliko (matično cerkev v Otmanjah so ti dohodki prekašali za 40- do 50-krat). Nabiralni prispevki se izkazujejo za naslednje dni: na Šentjurjevo 24. aprila, na sv. Marka 25. aprila, na sv. treh žebļjev dan (to je drugi petek po veliki noči!), na dan najdenja križa 3. maja, na tri žegnanja (Kirchtag) v maju, na kvaterno sredo po binkoštih, na prvo nedeljo po binkoštih, na dan 27. junija, na dan povišanja križa 14. septembra, na naslednjo nedeljo, na posvetitev cerkve jeseni, na prvo nedeljo po šentvidskem sejmu, na večer vseh svetih, na nedeljo po Martinovem, na prvo adventno nedeljo, na nedeljo pred božičem, na veliko noč, na soboto in nedeljo po veliki noči. Prispevki na petek treh žebļjev 1462/63 znatno zaostajajo za onimi treh žegnanj v maju, vendar pa so tudi donosi tega petka pomembni. Za »ofer« so prinašali tudi slab denar, nadalje lan, volno, oblačila, domačo živino (prašiče), kar se je potem vnovčilo. Veliki dohodki so omogočili zidavo nove cerkve v letih 1462—1464, in sicer na dve ladji; verjetno so poleg sv. Helene že tudi Marijo Magdaleno častili. Zgradba pa je bila šele proti koncu XV. stoletja končana. Tudi cerkev na Lorenzibergu se omenja prvič 1496, cerkev sv. Urha pa 1485; te znamenite cerkve so bile torej nekako istočasno postavljene. Šenturhov vrh ima šele, po letu 1497 svoje ime po svetniku, prej vedno le »koroški vrh« (mons Carantanus, Kernperg, Karnberg in podobno).

Tudi Lorenziberg je dobil to ime šele, ko je bila tam postavljena cerkev, prej »Gauerstall«. — Leta 1502 je na Štaleni kmet Gradišnik izoral slavni kip »Mars Latobius«. V turški dobi so na Štaleni, Senturhu in Lorenzibergu prižigali v nevarnosti svarilne ognje oziroma so tam streljali. — Za čas od 1567 do 1655 se je ohranil zopet urbar, ki izkazuje dohodke pretežno od podložnikov. Pa tudi »ofri« so znatni, vendar manjši od let 1462—64; izvirajo sedaj večinoma od petka treh žebļjev. Tedaj je bil glavni naval božjepotnikov. Do leta 1567 se imenuje cerkev samo po sv. Heleni, leta 1583 prvič po Mariji Magdaleni, potem se ta imena nekaj časa menjavajo.

V

Problem letočih procesij je za nas zanimiv, ker se dogaja ob Gosposvetskem polju in sega vsekakor v našo pogansko preteklost. Kajti vse te »procesije« imajo prav malo pristno krščanskega, pač pa dosti s krščanskim pojmovanjem neskladnega obeležja, da je treba njih izvor iskati v drugem, torej predkrščanskem verskem mišljenju.

Pri razmišljanju »od kod?« pa neki teoretiki razprostirajo krila fantazije tako na široko in visoko, da zgublajo že realna tla pod seboj. Trditve in izvajanja dr. Graberja jim služijo za odletno točko; kajti ta si je prisvojil vlogo zbiranja in razvrščanja gradiva. Da »siva« teorija ne zabrede v brezbrežnost, je bila njegova dolžnost, obstoječi ali do nedavna obstoječi dejanski stan običaja čimbolj vestno zajeti in na podlagi dejstev graditi domneve. Kako pa je on rešil to nalogo? Priznati je treba: ostal je sebi zvest! Poznamo ga po delovanju, ki živo posega v našo narodno tradicijo. Izdal je leta 1914 »Sagen aus Kärnten« (več izdaj), 1935 še »Sagen und Märchen aus Kärnten« (več izdaj), v katerih je izdaten del gradiva iz slovenskih delov Koroške, pa vse v nemški obleki, kot nemško pripovedovanje! Pisal je 1919 o ustoličenju kofoških vojvod (Der Eintritt des Herzogs von Kärnten am Fürstenstein zu Karnburg), kakor da bi bil to starogermanski običaj! Njegovo razpravljanje iz leta 1936 »Matthias Corvinus in der Volksüberlieferung der Slowenen« je znanstveno razčlenil akademik Ivan Grafenauer v temeljitem delu »Slovenske pripovedke o kralju Matjažu«; pri tem je prišel do sklepa, da je Graberjevo delo »površno«, »dokazovanje, še bolj pa njegovo poznanje slovenskih inačic (sc. o kralju Matjažu) hudo pomanjkljivo, on sploh pravega besedila večinoma ne pozna«, »tako neznanje in taka brezbrežnost diskvalificirata vse, kar je kjerkoli učenjačil o slovenskih narodnih izročilih«.

Ta sodba velja posebno še za Graberjevo obdelovanje predmetnega problema, že glede na zbiranje gradiva, še bolj pa glede teoretiziranja.

Če se vzame, da je običaj po izvoru keltski, potem so ga mogli do naših dni ohraniti edinole Slovenci, ki so bili več ko 300 let (od 6. do 9. stoletja) edini izvajalci in posredovalci, pa še v novejšem času večinski nositelji. O vsem tem, o posledicah, izvirajočih iz tega bistve-

nega dejstva, pa od Graberja prav nič ne zvemo. Čeprav so Slovenci prav do novejšega časa odločilno sodelovali, skriva Graber njihovo narodnost za splošnimi pojmi »Südkärnten«, »Unterkärnten«, tudi »Ostkärnten« — pa ne da bi te pojme določno opredelil. Tudi oni, ki razpravljajo po njegovih stopinjah, podtikajo nositeljem običaja predstave iz — nemške Walhalle!

Eden od teh, in sicer Schmidt (Car. I, 1951, 725), pa je ugotovil: »Procesijo na štiri vrhe (Vierbergewallfahrt) opravljajo prebivalci dolov Krke, Glane in Motnice en teden pred onimi od severa in vzhoda dežele.« S to ugotovitvijo pa propade vsa Graberjeva temeljna interpretacija, da tek Vierbergerjev posnema sončni dnevni in nočni krožni tok; temu na ljubo je skonstruiral posnemanje dnevnega krožnega toka s tekom božjepotnikov od Štalene (ki se začne ob polnoči!) na zahod preko Šenturha na Göseberg, od tega vrha na vzhod pa začne po njegovem »nočni krožni tok« preko Lorenziberga zopet na Štalenski vrh, ki ga samostojno opravijo njegovi »severnjaki« — pa podnevi! Da se ta zemeljski in nebesni krožni tok zanesljivo skleneta, združi on obe skupini božjepotnikov na predvčer petka treh žeblicev na Štalenskem vrhu pri nočnih kresovih. Sedaj pa je ta »združitev« raztrgana kar za cel teden! Upravičeno vprašamo: kako je Graber zbiral gradivo? Če ni namenoma falzificiral svoji teoriji na ljubo, se mu more očitati vsaj skrajna malomarnost.

Zakaj ni kaj, več povedal o procesiji severnjakov? Za količkaj znanstveno delo bi bilo to vendar skrajno potrebno. Njegova tendenca »Vierbergerjem« na ljubo nekako skriti te severne »Dreiburgerje«, je očitna.

Še bolj pa je zabrisal južno procesijo »na tri vrhe«. Navaja sicer Majarjevo pripovedko o kralju Matjažu, v kateri se omenjajo Krištofov, Štalenin in Šenturhov vrh. Nad tem pa se Graber prav nič ni zamislil, vse hoče prikazati kot neko od običajnih procesij na Krištofov vrh.

Vzemimo »sončno« teorijo, ki jo Graber pri razlaganju Vierbergerjev toliko poudarja. Ravno primerjava z južno procesijo »na tri vrhe« kaže, da edino ta »leti« premočrtno od vzhoda na zahod, po soncu od svita na Krištofovem vrhu pa do mraka na Šenturhu. To pomeni cel dan teka oziroma hitre hoje. Pa še nočni povratek so vsaj Rožani odmerili tako, da jih je vzhajajoče sonce zopet pozdravilo na domovih. Ob tej primerjavi je izumetničeno in nevzdržno, govoriti pri Vierbergerjih o posnemanju dnevnne in nočne sončne krožne poti. Niti dnevna niti nočna smer se ne ujema z ljudsko predstavo o hodu Sonca, »krog« pa tudi ni sklenjen, čeprav si Graber toliko prizadeva.

Enotna slika Vierbergerjev, ki jo tako prizadevno sestavlja Graber, razpade pri natančnejšem gledanju na tri svojevrstne skupine procesij, in sicer so to:

1. pravi Vierbergerji, ki morajo na petek treh žeblicev v 24 urah opraviti svoj tek, začeni ob polnoči s Štalenskega vrha, preko Šenturha

POZORIŠČE LETEČIH PROCESIJ OB GOSPOSVETSKEM POLJU

in Göseberga na Lorenziberg, »wo der Abend zur Heimkehr mahnt« (po Graberjevih besedah);

2. en teden poprej (torej tudi na petek, ne na četrtek, kakor hoče Graber) teče procesija po severnih treh vrhah Göseberg—Lorenziberg—Štalenski vrh (nadrobnosti dr. Graber ne sporoča);

3. južna leteča procesija po treh vrhah odhaja ob sončnem vzhodu s Krištofovega vrha, leti preko Štalene in konča svoj tek ob sončnem zahodu na Urhovem vrhu.

Megiserjevo najstarejše poročilo o Vierbergerjih pa našteva štiri gore po vrstnem redu Šenturhov vrh, Štalena, Göseberg, Lorenziberg. Ker je celotno poročilo prav točno, je zelo verjetno, da je ta vrstni red tudi premišljeno podan. Vierbergerji so imeli tedaj svoje izhodišče na Šenturhovem vrhu ter so leteli na Štaleno in dalje. To bi bila torej h gornjim trem še četrta skupina.

Ako si predočimo izhodišče procesije na zemljevidu, vidimo, da je tek vseh vsaj na začetku usmerjen k osrednji točki, k Štalenskemu vrhu. Edino Vierbergerji, ki jih slika Graber, bežijo iz tega središča.

Najnovejša izkopavanja na Štalenskem vrhu so odkrila tako važno državno in kulturno središče nekdanjih Norikov, da se tam domneva celo njih iskano glavno mesto Noreja. Ako se to potrdi, potem dobi Eggerjeva poudarjena hipoteza meso in kri: štiri plemena, vsako v posesti ene »sv. gore«, so se združila v državno enoto z Norejo kot glavnim mestom, in v spomin te združitve so se vršile vsako vigred leteče procesije z onih vrhov v novo središče. To domnevo pa je mogoče postaviti samo z upoštevanjem severne in južne procesije »na tri vrhe«, kateri Graber krčevito skriva.

Kako je potem prišlo do današnjega gibanja teh procesij?

VI

Pri tem je treba upoštevati zgodovinski nastop Slovencev v teh predelih.

Vsa stara kulturna središča so bila v vrtincu prerivanja barbarov po zlomu rimskega imperija razrušena, tudi Noreja, ki je gotovo še pod Rimljani ostala vsaj versko središče. Staroselci »Vlahi« so se umaknili v oddaljenejše kraje, kakor kažejo »vlaška« imena, od koder so mogli staro tradicijo posredovati Slovincem, ki so nadaljnjemu ljudskemu dogajanju dali svoje obeležje do danes.

Dokler je stari Norikum obstajal, ni moglo priti do znatnih sprememb verskih običajev. Iz ohranjenih napisov nam je znano, da je rimska nadvlada in uprava domače kulte upoštevala in pospeševala. Prvi prelom v to sožitje je prineslo mlado krščanstvo, zlasti ko je konec 7. stoletja postalo državna religija in začelo pogane ostro preganjati in njih svetišča rušiti. To pa se je začelo dogajati šele tedaj, ko je Norikum že postal torišče barbarskih plemen, zato se kulti, zakoreninjeni v ljudskih množicah, niso mogli čisto iztrebiti.

Z nastopom Slovencev se je vse življenje, materialno in duševno, postavilo na nove temelje. Kontinuiteta s starino se je obdržala samo, kolikor se je dala spraviti v sklad z novim redom. Prav gotovo je tedaj mnogo prejšnjega za vedno propadlo, zlasti obredja pri starih svetiščih; marsikaj pa se je ohranilo, kakor pričajo že zemljepisna imena Glana, Krka, Drava, Lankart, Labot (verjetno Latob, po metatezi zadnjega zloga), Blažnja ves, Tigrče (od Tigurinov), Vašinje idr. Poganski Slovenci so od starih prebivalcev prevzeli, tako se zdi, zlasti višinske kulte, češčenje »svetih vrhov«. Značilno je, da se imena Göseberg in Gauerstall pojavijo že v listini iz leta 961 kot Kozji vrh in Kurostav (= počivališče ptic selivk), višina med njima pa se imenuje Svetlo brdo (danes Sörgerberg). V tej okolici ob Glani so kraji Tauchendorf (ime od Duhomysla), Zwattendorf (od Svetine), Fiedlach (iz »Predlje«), Gradenegg (Gradinik), Glantschach (v Globočah), Pulst (Polčišče), Wasei (v XV. stoletju Weysiach); imena Krobotendorf, Woitsch, Feistritz pa govorijo sama zase. Večina teh imen kaže, da je bila tu globoko zakoreninjena verska tradicija.

Ako velja predpostavka, da je prvi začetek letečih procesij treba iskati v nekdanjem kulturnem teku s štirih perifernih vrhov na centralni Štalenski vrh v čast združitve štirih plemen, potem je morala z nastopom Slovencev nastati v tem korenita sprememba. Prejšnje državno središče je zgubilo vsak pomen, novo središče pa je nastalo pod »koroško goro«, ki pa v krogu onih vrhov nima osrednje lege. Kulturni tek po severnih treh vrhah Göseberg, Gauerstall, Štalena se je mogel še ohraniti in se osamosvojiti; oni iz Krištofovega vrha na Štaleno pa je bil za tako samostojnost prekratek; naravno, da se je podaljšal k vrhu novega državnega središča. To posebno še, ko je po legi vrhov ta tek posnemal hod Sonca od vzhoda do zahoda, predstavo, ki je bila

poganskim Slovenom gotovo znana. Tako je tudi ta tek mogel postati samostojen. Ni pa izključeno, da se je paralelno s tem še od kakih starovercev vzdrževal tek z Urhovega vrha na štalenski.

Tako je mogla torej stara tradicija preiti v slovenski običaj in preživeti dobo novega pokristjanjenja do časa, ko je cerkev začela poganske običaje postavljati pod svojo kontrolo, jih izpodrivati in prilagajati svojim svetnikom in svetiščem. Zato so na vseh petih vrhah nastale cerkvice s tako pomembnimi patroni.

V nam boljše znani zgodovinski dobi se torej leteče procesije vršijo ali na štiri vrhe (Vierberger), ali pa na tri vrhe. Zdi se, da se je pri štirih vrhah vzdržala stara tradicija Noričanov, zlasti potem, ko so Slovenci pod bavarsko in frankovsko nadvlado zgubili politično samostojnost in je tudi središče na Krnskem gradu zgubilo svoj pomen. Tako je sčasoma nastalo kroženje letečih procesij na štirih vrhah mogoče res pod vplivom obhoda rimskih cerkva v enem dnevu ob jubilejnih letih.

Megiser je v začetku XVII. stoletja verjetno prav točno navedel, da Vierbergerji začnejo svoj tek na Šenturhovem vrhu. V tem pa je morala nastopiti sprememba, ko se je cerkev tam porušila. Graber pravi (Car. I, 1912, 11) »leta 1786 je cesar Jožef II. božje poti k cerkvi na Šenturhovem vrhu prepovedal, kar pove napis na steni porušene cerkve. To se je moglo nanašati samo na Vierbergerje«. Egger pa podaja (Car. I, 1950, 34) dobesedno zadevni napis; tam je samo rečeno, da se je leta 1786 pri cerkvi opravila zadnja procesija (Gottesdienst samt Umgang). Od kod ima Graber tu ime cesarja Jožefa II.? In prav njegovo prepoved? O prepovedi procesije prav k cerkvici sv. Urha sploh ne more biti govora, še manj o osebnem posegu samega cesarja Jožefa II. v to zadevo. Gre marveč za uradno postopanje politične in cerkvene oblasti, in to le po splošnih naredbah vladarjevih. Gre pa tu za dve zadevi, ne le za eno, za prepoved procesije, in za zatvoritev cerkve.* In tu ni bila odločilna prepoved procesije, saj ni imela trajnega uspeha, ampak zatvoritev cerkve. Ta je potem razpadla in prav to je moglo imeti za posledico, da so si Vierbergerji izbrali izhodišče od Štalene, kjer se pred njihovim odhodom more brati polnočna maša.

S temi spremembami se je torej izredni običaj letečih procesij mogel ohraniti od starih Noričanov do naših dni. Od Majarja že

* Glede prepovedi procesije je primerjati postopanje cerkvene in politične oblasti zoper kapucinsko pasijonsko procesijo v Ljubljani, ki jo je 1773 — še za Marije Terezije — škof Karel grof Herberstein preuredil in so jo 1782 — za Jožefa II. — dokončno odpravili. — Glede razsvetlitve in zatvoritve cerkve pa primerjaj uradni postopek pri zatvarjanju cerkve sv. Križa na Dobriču (Oljski gori) pri Polzeli, ki so jo po odloku graškega gubernija z dne 14. februarja 1788 zaprli, pa so na ugovor okoliških kmetov že 12. decembra na najvišjem mestu odločili, da za opustitev ni primerna in so jo spet odprli. G. Iv. Vrhovec, Pasijonska procesija na veliki petek v Ljubljani, LZ VI (1886), 90—95; Jos. Mantuani, Pasijonska procesija v Loki, Carniola N. v. VII (1916), 250—251. — Ing. Orožen, Diözese Lavant III (1880), 486, 487—88; Iv. Grafenauer, Stifftarj in štiftarska narodna pesem, SJ II (1939), 33.

leta 1842 omenjeni »božji put« na tri vrhe se prav bistveno vpleta v ta običaj in pomaga reševati njegovo uganko.

Slovenska tradicija veže dan, ko se ta vigredna procesija opravlja, sicer na petek treh žebļjev; v ljudski zavesti pa je to predvsem »nedel«, na katerega se ne sme orati, ker bi začela brazda krvaveti in bi se orač pogreznil. Tudi to verovanje ni prav nič krščansko; pač pa nam razkriva mogoče pravi izvorni namen teh procesij: prositi boginjo »Mater zemļje« za dovoljenje, da smejo poljedelci in orači njena nedra razorati in položiti v brazde seme, ki naj ga blagoslovi. Brez te prošnje, brez predhodnega kulturnega opravila se ne sme orati! Zato je tega dne »nedel«. Šele poznejšemu krščanskemu vplivu in papeški buli iz leta 1555 je treba pripisati, da se je ta vigredni »nedel« preložil na petek treh žebļjev. Naša tradicija pa jasno kaže, da ta zveza ni bistvena, da je vigredni »nedel« starejši od papeške bule.

Zelo starinski videz kaže tudi nabiranje »žegnane« vode iz treh cerkva, ki jih udeleženci procesije na južnih treh vrhah obišejo. Ta gesta je sicer blizu krščanskemu pojmovanju; a žegnana voda se dobi v vsaki bližnji cerkvi, zanjo ne bi bilo treba tako naporega teka. Prav posebno moč pa pripisuje ljudstvo le vodi treh vrhov. Zakaj?

Poročila o izkopavanjih noriških svetišč, posebno onih na Urhovem vrhu in Hohensteinu, poudarjajo izredno važnost, ki jo je imela voda v obredjih pri teh svetiščih. To se pa prav dobro sklada z omenjeno predstavo, da je boginja »Mati zemļje« morala dati šele dovoljenje za začetek poljskih del; k temu je spadala tudi njena blagoslovljena voda, s katero so polja škropili.

V obhodu Vierbergerjev pa (vsaj po Graberju) voda ne igra nobene vloge. Pač pa zimsko zelenje z raznih dreves in grmov v pestrem sporedu, ki ga Graber še bolj pestro razlaga.

Tudi pri tem je slovenska tradicija preprosta in jasna. Kolikor mi je iz pripovedovanja starih Rožanov znano, so prinašali z leteče procesije samo »smoljeve« in borove vejice; smoljeve za zdravje, bor pa proti vetru. Poljanci in menda tudi drugi so trgali še vrbove vejice in brusničevje.

Leteča procesija, katero je M. Majar naznačil že leta 1842 v pripovedki o kralju Matjažu, pomeni torej izreden ljudski običaj, ki sega v našo najglobļjo preteklost. Malo imamo takih običajev, ki dovoljujejo vsaj ozek pogled v oni mrak, iz katerega smo izšli. Primerjati bi se dal arheološkim izkopaninam iz raznih dob. Ta veda je že toliko izostrila svoj pogled, da dobro loči posamezna obdobja, v katerih so izdelki človeške roke nastali in katerim plemenom so te roke pripadale.

V našem običaju pa imamo sedimente človeškega umevanja, ki se v skrajnem naponu poganja kvišku v višine, da si tam pribori nadnaravne moči v borbi za obstanek. To je običaj, ki razkriva globoko

zakoreninjenost ljudstva v sivi davnini, običaj, ki je kljuboval duševnim burjam časa, kljuboval več ko tisočletnemu krščanskemu monopolu na tem torišču in se ohranil do naših dni v raznih sestavinah. Ali bomo le-te dokončno razbrali in raztolmačili?

Vsekakor problem, ki zasluži našo pozornost!

Zusammenfassung

LAFENDE PROZESSIEN AM ZOLLFELDE

Das Tatsachenmaterial über die sogenannten Vierberger hat in letzterer Zeit nur Dr. Graber gesammelt und geschichtet (Car. I, 1912 und Volksleben in Kärnten — mehrere Auflagen). Dieser Aufgabe, die er sich auferlegte, war er wissenschaftlich nicht gerecht. Den Bericht formte er nach seiner Auslegung: zu Gunsten der Vierberger behandelte er als nebensächlich den Zug der nördlichen Dreiberger vom Göseberg über Gauerstall auf den Magdalensberg, ohne Einzelheiten vorzubringen; auch fälschlich, da dieser Zug nach Schmidt, Car. I, 1951, 725, eine ganze Woche früher stattfindet. Graber aber vereinigt diese Dreiberger und die erst um Mitternacht auslaufenden Vierberger auf dem Magdalensberge, Car. I, 1912, 8. Gänzlich verschwiegen hat er den Lauf der südlichen Dreiberger vom Christofberg über Magdalensberg auf den Ulrichsberg, obwohl M. Majar hievon schon 1842 in seiner Erzählung von Kralj Matjaž eine klare Andeutung machte und diese drei Berge auch in Grabers Wiedergabe nach Hermanns Handb. der Gesch. Kärntens genannt werden. — Das einheitliche Bild der Vierberger, welches Graber so künstlich konstruiert, zerfällt sonach in mehrere Gruppen von Prozessionen: 1. die eigentlichen Vierberger; 2. eine Woche früher (also Freitag, nicht Donnerstag — nach Graber!) die nördlichen Dreiberger; 3. die südlichen Dreiberger mit Auslauf vom Christofberg. Zieht man noch den ältesten Bericht Megisers aus dem Jahre 1612 in Betracht, der ganz deutlich den Ulrichsberg als Auslauf der Vierberger bezeichnet (was für damals stimmen konnte), so finden wir noch einen vierten geschichtlichen Zug. Ausser den eigentlichen Vierbergern nehmen alle übrigen anfangs einen konzentrischen Lauf auf den Magdalensberg. Dies spricht für die Annahme Eggers in Car. I, 1948, 205 f., mit der Modifizierung, dass diese Prozessionen zum Gedächtnis an die politische Vereinigung von vier Stämmen (repräsentiert durch die heiligen Berge: Ulrichsberg, Göseberg, Gauerstall, Christofberg) um den Mittelpunkt Magdalensberg entstanden sind. —

Das Hauptgebrechen der Auslegung Dr. Grabers besteht darin, dass er die geschichtliche Rolle der Slowenen, die über 1000 Jahre die einzigen Träger und Vermittler des Brauches waren und bis in die neueste Zeit beachtlich mitwirkten, vollkommen unberücksichtigt lässt. Der Brauch blickt vielleicht auf eine 2000-jährige Entwicklung zurück und erlitt im Laufe der Zeit viele Änderungen, wobei sich nur Bruchteile seiner ursprünglichen Übung erhielten. Bei dieser Entwicklung kann aber kein Wissenschaftler die Rolle der Slowenen übersehen. Was konnten sie bis heute vermitteln, was nicht? Die Tempelkulte gerieten in Vergessenheit, die Höhenkulte nicht. Um den Ulrichsberg bildete sich ihr neues Zentrum, peripherisch im Kreise dieser Höhen. Der Magdalensberg verlor seine zentrale Bedeutung, die Begehung früherer Prozessionen

geriet in Umformung. Vor allem konnte die Verlegung des politischen Zentrums zur Folge gehabt haben, dass der Zug vom Christofberg zum Magdalensberg auf den Ulrichsberg verlängert wurde, dies umsomehr, als er tatsächlich den Tagesbogen der Sonne versinnbildlicht. Im Vergleich mit dieser geraden Deutung erscheint eine ähnliche, dem Vierbergelauf unterschobene, als gekünstelt. Die Slowenen verloren bald ihre staatliche Selbständigkeit, wurden christianisiert, das Bergelaufen (nördliche und südliche Dreiberger) erhielt sich aber, wurde unter kirchliche Kontrolle gestellt, mit Kirchen und entsprechenden Heiligen auf allen Höhen. Das Laufen auf »vier« Berge konnte in Nachahmung des obligaten Besuches der Kirchen Roms (auch vier!) anlässlich der Jubiläumsjahre entstanden sein, wie Klebel dies in Car. I, 1927, 26, andeutet. Den Auslauf aber nahmen diese Vierberger vom Ulrichsberg (nach Megiser). Erst als die dortige Kirche verfiel, konnte dieser Anfang auf den Magdalensberg verlegt worden sein (wegen der mitternächtlichen Messe). Dr. Graber berichtet, Car. I, 1912, 11, dass »im Jahre 1786 durch Kaiser Josef II. die Wallfahrten zur Kirche auf dem Ulrichsberge verboten wurden«. Wo hat er Kaiser Josef II. und sein Verbot her? Phantasie — wie aus dem Zitat der betreffenden Inschrift, Car. I, 1950, 34, ersichtlich ist!

So haben sich die laufenden Prozessionen bis in die neueste Zeit erhalten.

Die nur von Slowenen begangene Prozession Christofberg—Magdalensberg—Ulrichsberg trägt ganz wesentlich dazu bei, den Ursprung aller zu klären. Ihre geschichtliche Rolle erhellt aus Obigem. Nach Überzeugung der Ausübenden ist der Termin für dieselbe nicht so sehr durch den Begriff »Dreitag« (obwohl sie an diesem Tage stattfindet) festgelegt, als durch die Vorstellung jenes »nedel« (Bauernfeiertag) im Frühjahr, an dem nach altbekannter Sage keine Feldarbeit verrichtet werden darf, da sonst die aufgerissene Erdfurche blutet, und der Ackermann samt Vieh und Pflug von der Erde verschlungen wird. Daraus lässt sich schliessen, dass ursprünglich vor der Frühjahrsackerung eine Prozession zur »Mater terrae« stattfand um ihren Segen zu erbitten. Dieser Segen muss unter anderem auch im heiligen Wasser bestanden haben; denn ein jeder Teilnehmer der südlichen Dreiberger hatte ein Fläschchen mit, in welches er geweihtes Wasser (zu Heilzwecken) aus jeder Kirche mitnahm. Die Ausgrabungen der norischen Tempel (bes. am Ulrichsberg und in Hohenstein) haben die grosse Bedeutung des Wassers bei ihrem Kultus aufgedeckt. (Bei den Vierbergern spielt aber das Wasser keine Rolle — nach Graber.) Auch die wintergrünen Zweige (Wacholder, Föhren, Preiselbeeren), welche die Wallfahrer beim Laufen gelegentlich abrissen, tragen sie nur in der Hand, tauchen sie in den Kirchen in Weihwasser, bespritzen damit ihren Weg und verwenden sie zu Hause zu Heilzwecken (Wacholder) oder zum Schutze der Dächer vor Wind (Föhren). Überhaupt unternehmen sie die Prozession »zur Gesundheit und um Gottessegens auf den Feldern«.

SLOVENSKI PREGOVORI V STARIH ŠTAJERSKIH ROKOPISIH

Leopold Kretzenbacher

Štajerska ni navadno »folklorno odmaknjeno območje«, ki naj bi bilo ohranilo najrazličnejše starodavne oblike duhovne in materialne ljudske kulture samo zaradi svoje gorske lege in oddaljenosti od prometnih zvez. Kakor sestrška dežela Koroška ima tudi Štajerska poseben položaj med vzhodnimi alpskimi deželami. Več ko polno tisočletje so namreč živeli v njenih zgodovinskih mejah medsebojno pomešani ali pa v jezikovno ločenih naselitvenih predelih pripadniki dveh narodov, kar je dalo Štajerski čisto svojevrsten obraz in izredno raznolikost ljudskih dobrin, dokler ni v zadnjih nekaj rodovih tudi ta pisana podoba začela bledeti pod vplivom civilizatoričnega izenačevanja.

Sledeč splošnemu zanimanju prosvetljene »Statistike«, ki je hotela spoznati oblike in pogoje ljudskega življenja, da bi jih mogla izboljšati in času primerno dvigniti, in ker se je osebno zavzemal za svoje domače volilno okrožje Štajersko, je nadvojvoda Janez Avstrijski (1782—1859) — v skrbi za izboljšanje splošnih razmer v deželi, ki je bila po mnenju mnogih »zaostala« — napravil načrt za vsestranski topografski, statistični, gospodarski in etnografski popis te dežele s posebnimi vprašalnimi polami in z gosto mrežo poročevalcev.¹ V letih 1812—1840 zbrani odgovori na vprašanja, ki so jih za to poklicani skrbno pripravili, sistematično razpošiljali in ponovno pregledovali, leže kot zaklad z več ko 50 okroženimi rokopisi in 46 svežnji raznih spisov v štajerskem deželnem arhivu v Gradcu. To je »Göthova zbirka« (Göthsche Serie), tako imenovana po Georgu Göthu, prizadevnem vojvodovem tajniku Joanneuma. Göth je v letu 1840/41 uporabil del prispelih odgovorov (poleg čisto gospodarskih navedb) kot podlago za svoje statistično-gospodarsko delo o Štajerski.²

¹ V. Geramb, *Erzherzog Johanns Bedeutung für die steirische Volkskunde*. V jubilejnem zborniku: Das steiermärkische Landesmuseum und seine Sammlungen 1811—1911, Graz 1911, 37 sl., posebno 53 sl.

² G. Göth, *Das Herzogthum Steiermark; geographisch-statistisch-topographisch dargestellt und mit geschichtlichen Erläuterungen versehen*. Wien, 2 Bände, 1840, 1841.

Etnografsko gradivo tega rokopisnega zaklada Göthove zbirke, kjer so odgovori po obsegu in zanesljivosti opazovanj-seveda zelo različni, je bilo v celoti objavljeno za eno samo ozko zemljepisno območje (naborni okraj Fohnsdorf), iz najdragocenejše in najobsežnejše pošiljke, ki jo izdajatelj z vso pravico imenuje »pregled gornještajerske etnografije iz leta 1813«.³

Drugače pa so bile kot viri uporabljene in objavljene samo posamezne skupine etnografskih odgovorov na to anketo, kakor n. pr. o ljudski noši, o poljskem orodju in o ljudskem plesu.⁴ Samo za ta posamezna področja so bili pritegnjeni tudi podatki iz zgodovinske Spodnje Štajerske. Slovenski delež pri tem je bil doslej le malo upoštevan. Kajpada niso še izkoriščena tudi mnoga slovenski pisana mesta ali posamezne besede, navedene kot primeri jezika in narečja, pesništva, običajev, plesa ali gospodarskih panog (imena vrst sadja in trt) v razmeroma številnih in obširnih odgovorih na anketo iz Spodnje Štajerske. Večinoma je to gradivo nemških opazovalcev in poročevalcev, ki niti niso bili zmerom večji slovenščine ali pa se niso povsod z enako ljubeznijo lotili sestavljanja odgovorov na etnografski del ankete, kolikor so bili za to sploh sposobni.

Slovenske vrednote so v teh starih štajerskih rokopisih očitne in morejo vzbuditi zanimanje slavistike in etnografije že zato, ker z viri in s študijami o etnografski preteklosti nemške in slovenske Spodnje Štajerske na splošno nismo kaj posebno založeni in bi etnografski pregled na podlagi tega obširnega gradiva za trdno omogočil zaokrožiti duhovno podobo te dežele, kjer je v zgodovinski dobi redko nemško meščanstvo živelo sredi širokih plasti slovenskega podeželskega prebivalstva.

V napredek verujoči racionalizem po eni strani in romantična dovzetnost za pojave »ljudske duše« po drugi strani sta narekovala nadvojvodi Janezu (kakor tudi širokemu krogu tistih mož, pri katerih nam je treba iskati začetke etnografske znanosti⁵), da poleg čisto gospodarsko usmerjenega sestava vprašanj ni pozabil tudi na folklorne prvine za razjasnitev pokrajinskih in narodnostnih posebnosti. Za spodnji del Štajerske pa sovpada čas te ankete prav z eno najpomembnejših dob v južnoslovanski kulturni zgodovini, z narodno

³ V. Geramb, *Die Knaffl-Handschrift. Quellen zur deutschen Volkskunde*, Band II, Berlin 1928.

⁴ K. Mautner-V. Geramb, *Steirisches Trachtenbuch*. Graz, 2 Bände, 1932, 1938. — H. Koren, *Pflug und Arl. Ein Beitrag zur Volkskunde der Ackergeräte*. Salzburg 1950. — R. Wolfram, *Die Volkstanznachrichten in den Statistischen Erhebungen Erzherzog Johanns. Volk und Heimat*, Festschrift für V. Geramb, hrsg. von H. Koren und L. Krétzenbacher. Graz 1949, 271 sl.

⁵ Prim. temeljno študijo L. Schmidta, *Karl Ehrenbart Frh. v. Moll und seine Freunde. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Volkskunde*. Zeitschrift für Volkskunde XXXVII (NF IX), Berlin 1938, 113 sl. Tu že omenjenemu pomembnemu delu Belsazarja Hacqueta de Lamotte († 1815) tudi za raziskavanje slovenskega območja je posvečena graška etnografska disertacija E. Scheinfingerja.

prelomnico v prepovedu, česar se nadvojvodovi nemški poročevalci iz zgornjih slojev s svojimi večinoma zelo treznimi prosvetljenimi opazovanji in opombami kajpak niso zavedali. Nezavedno pa je vendar tudi v Göthovi zbirki izpričan naraščajoči vpliv iz osrčja Slovenije, posebno iz Ljubljane. Če je v letu 1815 neki poročevalec iz Hrastovca (Gutenhag) pri Mariboru poslal nadvojvodi slovenske »ljudske« pesmi, in med njimi poleg pravih ljudskih tudi Volkmerjeve pesnitve kot primere ljudske poezije,⁶ tedaj so pač že zaznavni vplivi slovenskih prepородnih pesnikov, med njimi Volkmerja, Orožna; pozitivistične beležke in tekstni primeri v nekem arhivu, ki je bil zbran predvsem zaradi gospodarskih raziskovanj, postanejo s tem spričevalo neke bistvene duhovne preobrazbe.

K poročevalcem iz Spodnje Štajerske, ki niso gledali ljudstvu samo na delavne roke, marveč v folklorističnem pomenu (da govorimo z Lutrom) tudi »na usta«, in ki sploh odgovarjajo na vprašanje nadvojvode: »Kateri posebni idiotizmi, stalna rekla v jeziku, kateri pregovori se opažajo med ljudstvom v fari?« — spadajo pošiljatelj iz Rajhenburga (Reichenburg) ob Savi, iz Ponikve (Ponigl) vzhodno od Celja, iz Nazarja (Maria Nazareth) južno od Braslovč in iz Podsrrede (Hörberg) severovzhodno od Rajhenburga.

Tudi novejša slovenska raziskavanja so posvetila posebno pozornost izredno bogati zakladnici pregovorov malega slovenskega naroda. V mnogih zbirkah in posameznih razpravah je bila očuvana komaj pregledna dediščina, ki omogoča globok vpogled v pojmovno življenje in jezikovno izrazno bogastvo Slovencev, obenem pa kot sad samoraslih domačih dobrin in daljnosežnih tujih vplivov pomaga odkrivati zapleteno kulturno zgodovino te dežele.⁷ Zaradi

⁶ Pošiljatelj je priložil kot pričevanje »Pesem od tobaka v 21 osemvrstičnih kiticah L. Volkmerja. Prim. F. Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, Ljubljana 1938, str. 465 in op. 251. Nato »Pesem od kmetstva« (13 kitic po 8 vrstic). Končno prilaga še slovenško pivsko pesem v treh delih s pijanskim pripevom (En krat je biu en bogat mosch). Vse pošiljke 1815. Cela vrsta poročil vsebuje opombe o spodnještajerskih pesmih, ki pa niso zmerom deležne spoštovanja pošiljalcev. Vpliv s Kranjskega je večkrat poudarjen. Tako n. pr. v Podsrredi (1821): »Ljudskih pesmi z lastnimi melodijami tu ni, čeprav petje zlasti med žensko mladino in pri govedarjih ni nič redkega; vendar krožijo le take pesmi, ki so jih slišali na kranjski strani ali pa ob cerkvenih pobožnostih in so jih naučili učitelji.« V letu 1815 je poročevalec iz Gornjega Hrastovca (Oberghutenhag) pri Mariboru pisal: »Vse boljše pesmi Slovenskih goric imajo za svojega avtorja duhovnika gospoda Leopolda Volkmerja, upokojenega kaplana pri Sv. Urbanu niže Ptuja v Slovenskih goricah, ki je po rodu Štajerec iz Ljutomera. Škoda, da ta učeni stavec, edini znani in tako prijetni in pomembni slovenski pesnik naši milostni vladi ni poznan in zato ne more biti odlikovan.«

⁷ Prim. doslej največjo zbirko F. Kocbeka in I. Šašlja, *Slovenski pregovori, reki in prilike*, Celje 1934 (Mohorjeva knjižnica zv. 72; izpopolnjena in predelana nova izdaja zbirke F. Kocbeka, *Pregovori, prilike in reki*, Ljubljana 1987). Za kritiko zbirke, za katero je V. Čajkanović iz Beograda napisal uvod, prim.: I. Grafenauer, *Čas XXIX*, Ljubljana 1935, 189; Vane

drastičnega načina izražanja, ki se kaže tudi v primerih iz časa nadvojvode Janeza, smemo označiti kot pristno ljudske mnoge pregovore, saj ljudstvu na splošno manjka zmožnost za oblikovanje abstraktnih pojmov in ima odprto le pot k prisposodbi, če hoče v skopi obliki veliko povedati.

Tako naj bodo tu podani tudi slovenski pregovori iz Spodnje Štajerske iz začetka 19. stoletja. Slovenske besede so ohranjene tako, kot so jih pisali nemški zapisovalci. Tudi ni bilo še nekaj desetletij zatem nobenega obveznega slovenskega pravopisa. Vendar poznavalcu večinoma ne bo težko prenesti te pregovore v sodobno slovenščino, od katere se jezik v njih loči le po obilici nemških izposojenk in tujk, ki so pa značilne tudi še za današnjo spodnještajersko slovensko govornico; to je pač dediščina tisočletne skupnosti v političnem in kulturnem življenju obeh narodov.

Najstarejše zapiske pregovorov v Göthovi zbirki je poslal nadvojvodi Janezu oskrbnik gospoščine Rajhenburg in komisar nabornega okraja Alojz Pürkher 21. novembra 1810 obenem z zelo obsežnim rokopisnim poročilom. Kakor 11 let kasneje iz Podrede, tako podaja Pürkher že tu najprej zapis slovenskega pregovora, potem dobeseden prevod in razen tega še splošno smiselno pojasnilo. Po uvodnih ugotovitvah v odstavku »o jeziku«, da se v njegovem okraju govori slovenski, in sicer »po spodnjekranjskem narečju, vendar bolj tekoče in v čistejšem tonu kot je ta«, začne s primeri:⁸

»Posebnih izrazov imajo zelo malo. Izraz **jekleng**: 'ist stachlicht', **jeh uredno de bi ga vikou**: 'ist würdig, daß man es nennt',⁹ je močno v rabi in z njim označujejo lastnost kake stvari. Tem več pa govore v prisposodobah in pregovorih. Najnavadnejši od teh so:« (Tu sledijo zdaj primeri, posneti zvesto po rokopisu; vendar je v oklepajih dodan prenos v današnjo knjižno slovenščino.)

»**Moscha beseda veische, strek pa uola** (Moža beseda veže, vrv pa vola): *Den Mann bindet das Wort, den Ochsen der Strick*. Kakor mora vol ostati trdno na vrvi, tako mora ostati mož pri svojih besedah.

To je glih toku koker bi eden pruti vedru szau (To je prav tako, kakor bi proti vetru scal): *Das ist ebenso wie gegen den Wind prunzen*. Neko dejanje, s katerim sami sebe umažemo ali s katerim sami sebi škodujemo.

Usaki uoda na soi malen obrazha (Vsak vodo na svoj mlin obrača): *Ein jeder leutet das Wasser auf seine Mühl*. Vsakdo išče svojo korist.

Orel (ps. = M. Matičetov), Mentor 27, Ljubljana 1939—40, 31. Načelno k raziskovanju slovenskih pregovorov in bogata literatura pri I. Grafenauerju, *Narodno pesništvo*. P. o. iz »Narodopisja Slovencev« II, Ljubljana 1946, str. 12 sl. in opombe.

⁸ Rajhenburško zbirko pregovorov je kot edino iz Göthove zbirke objavil iz Pürkherjevega rokopisa V. Geramb, *Zur Volkskunde des Savetales*. Zeitschrift des Histor. Vereins für Steiermark, XXXV, Graz 1942, str. 78 sl.

⁹ Pravi pomen je, da bi morali tej ali oni posebni stvari reči »Vi« (vikati jo).

Usaki nei pred soijem pragam pometa (Vsak naj pred svojim pragom pometa): *Ein jeder kehre vor seiner Thorschwelle*. Ne glejmo na napake drugih, marveč na svoje lastne in jih popravimo.

Usaki veh, kie ga schollen teschi (Vsak ve, kje ga čevelj tišči): *Jeder weiß, wo ihn der Schuh drückt*. Vsakdo pozna svoje nadloge.

Ga je na zedilu pustu koker presiza drek (Ga je na cedilu pustil kakor prasica govno): *Hat im auf dem Seiger gelassen als wie die Schwein den Koth*. Dal mu je upanje, da bo dosegel cilj, pa ga je neljubeznivo in brezbrizno zapustil.

Pleisch po uetru obrazhati (Plašč po vetru obračati): *Den Mantel nach dem Wind drehen*. Ravnati se po okoliščinah.

Koker se gode toku se pleische (Kakor se gode, tako se pleše): *Wie man geigt, so tanzt man*. Kakor se kdo vede proti drugim, takšni so ti proti njemu. Ali: Kakor razmere zahtevajo, takšno mora biti tudi dejanje.

Ena usrana kraua sche te druge posirje (Ena usrana krava še druge posirje): *Eine beschmutzte Kuh beschmutzt auch di andern*. Kdor se druží s pokvarjenimi ljudmi, se tudi sam pokvari.

To je glich toku, koker peth krau sa eden grosch (To je prav tako, kakor pet krav za en groš): *Das ist ebensoviel als fünf Küh um einen Groschen*. Nekaj nemogočega zahtevati.

Je schlecht koker eden steku pes (Je hud kakor stekel pes): *Er ist böß wie ein wüthender Hund*. Je izredno maščevalen.

Posna presiza nikol urozhega dreka ne dobi (Pozna prasica nikoli vročega govna ne dobi): *Eine späte Sau bekommt nie einen warmen Koth*. Kdor hoče kaj doseči, se ne sme obotavljati, ker zaželenega ne bo nikoli dosegel, ali pa le v slabem stanju.

Velik pesou saiza ujamejo (Veliko psov zajca ujame): *Viele Hunde fangen den Hasen*. Kdor ima mnogo sovražnikov, mora podleči.

Useti passio taza na miza, keder pod misa schlich (Vzeti pasjo tazo na mizo, ko pod mizo spada): *Ziehe die Hundspfoten auf den Tisch, die nur unter den Tisch gehören*. Trmastega, neumnega in neizobraženega človeka ni mogoče naučiti česa boljšega ali prepričati.

To je torej zbirka pregovorov, ki jih je Alojz Pürkher leta 1810 poslal iz Rajhenburga. Bogatejše pa so pošiljke, ki jih je podpisal kot »nekdanji oskrbnik in okrajni komisar rajhenburške gosposčine« in kot »ta, ki je pripravil zemljiško knjigo gosposčine v Pod-sre-di« (H ö r b e r g) dne 18. XI. 1821. Pürkher je potemtakem izkušen mož in poznavalec dežele, ki je kot oskrbnik sporočil dragocena gospodarska opažanja, vendar pa se je bolj zanimal za način izražanja in pregovore svojih poljskih delavcev kakor večina ljudi s podeželja, ki so odgovarjali na vprašanja in so te reči imeli za manj pomembne. V poročilu iz Podsrede Pürkher, ki se v marsikateri pošiljki pregovorov ponavlja, uvodoma pripominja: »Ljudski jezik je tu precej

čist in zelo tekoč. Kateri pregovori so v navadi, naj pokaže seznam, ki sledi.«

Primeri, ki zdaj slede, so v izvornem rokopisu razdeljeni tako, da jih je Pürkher napisal z jasno pisavo v treh stolpcih, ki so medsebojno predeljeni s črtami. Prvi nosi naslov: »Pregovori, navedeni v deželnem jeziku.« (Tudi tu navajamo v oklepajih prenos v sodobno slovenščino.) Na sredi sledi »Prevod v nemški jezik«, kateremu prključuje na desni »Pomen v smislu visokonemškega jezika«. Pregovori si sledijo tudi tu v vrstnem redu zapisovalca iz Podsrede, torej v izvorni pisavi (s prenosom v knjižno slovenščino), v prevodu in razlagi:

»Kakorschen mosch takschna je tud njegova beseda (Kakršen mož, takšna je tudi njegova beseda): *Wie der Mann, so ist auch sein Wort.* Od pokvarjenega moža tudi ne moreš pričakovati lepega in spodobnega govorjenja.

Kakorschno delo takschno plazhilo (Kakršno delo, takšno plačilo): *Wie die Arbeit so der Lohn.* Dobra dejanja zaslužijo dobro, slaba pa slabo plačilo.

Kak se gode, tako se pleshe (Kakor se gode, tako se pleše): *Wie man geiget, so muß man tanzen.* Kakor močnejši zahteva, tako mora šibkejši tudi storiti.

Ktor se med otrobe mescha, ga svinje pojedjo (Kdor se med otrobe meša, ga svinje pojedjo): *Wer sich unter die Kleyen mischt, den fressen die Schweine.* Kdór zaide v slabo družbo, ta zaradi nje tudi škodo trpi.

Per schlecht tobarschi glaba boli (Pri slabi tovarišiji glava boli): *Bei schlechter Gesellschaft thut der Kopf weh.* V družbi slabih ljudi nimamo pričakovati nobenih koristi.

Vola veshe shtrek moscha pa beseda (Vola veže vrv, moža pa beseda): *Den Ochsen bindet der Strick, den Man das Wort.* Mož naj dano obljubo tako drži, kakor drži vrv trdno vola.

Per veliko besedah je malo resnize (Pri veliko besedah je malo resnice): *Bey viellen Worten ist wenig wahr.* Kdor mnogo govori, ta pove malo resnice.

Oslovski glas ne gre v nebesa: Esels stimme geht nicht in Himmel. Neumno govorjenje ne najde poslušalcev.

To se bravi proti vetru szati (To se pravi proti vetru scati): *Das heißt gegen den Wind prunzen.* V lastno škodo ali sramoto moči ali resnici nasprotovati.

Kdor je od kashe pizhen, se Martin zha boji (Kogar kača piči, se martinčka boji): *Wer von einer Schlange schon gebissen ist, der fürchtet sich von der Eydexe.* Kdor je že prestal veliko nesrečo, se boji vsake najmanjše priložnosti, da bi ga spet doletela nesreča.

Ta je na zedilo u stau (Ta je na cedilu ostal): *Er ist auf dem Seiger geblieben.* Upal je, da se bo okoristil s pomočjo prijateljev, pa so ga zapustili, ker tega ni zaslužil.

Skerbi poprejd sa hlev kakor sa kravo (Skrbi poprej za hlev kakor za kravo): *Sorge früher für den Stall als für die Kuh*. Kdor misli na poroko, mora prej poskrbeti za streho in preskrbo družine ko za nevesto.

Ti moresch pleisch po vetru overti (Ti moraš plašč po vetru overti?): *Du mußt den Mantl nach dem Wind wenden*. Svoja dejanja po okoliščinah uravnavati.

Zhe se tebi perst pokashe, ne pogir ji vso roko (Če se ti prst pokaže, ne zahtevaj vse roke): *Zeigt man dir den Finger, verlange nicht die ganze Hand*. Če ti kdo kaj daruje ali izkaže dobro delo, ne smatraj tega za dolžnost in ne zahtevaj še več.

Veliku psy saiza ujameju (Veliko psov zajca ujame): *Vielle Hunde fangen den Hasen*. Mnogo sovražnikov škodi tudi najpravičnejšemu.

Kdir ozhe suho glabo meti, skerbi za klabuck (Kdor hoče suho glavo imeti, skrbi za klobuk): *Wer den Kopf trocken haben will, Sorge für den Hut*. Kdor se hoče izogniti velikim popravilom, ali pa živeti v miru, naj ohrani svojo streho ali svoje prijatelje.

Morda daje prav ta zadnji primer najboljši vtis o večinoma zelo prazni in suhoparni pomenski razlagi slikovitih in živih slovenskih pregovorov jožefinsko vzgojene generacije gospodov in uradnikov. To je tudi zelo meščansko tolmačenje, po katerem n. pr. poročevalec iz Ponikve pri Celju leta 1843 sporoča poleg nekaterih nepomembnih rekel oziroma vzklikov¹⁰ en sam par verzov kot dozdeven »pregovor«. To je prej sarkastičen gosposki rek proti kmečkim podložnikom, ali vsaj meščanski zasmehljiv verz, nikakor pa se ne more imenovati med ljudstvom razširjen pregovor. Tam sporoča neki pisec v rokopisu, ki ga je podpisal župnik Michael Paprey:

Likof, Vorousch ino Sedmina Stri, de ma Pauer malo Vina.

Po smislu: Likof ali zaključek trgovske ali kake druge pogodbe, ki ga slovesno zalijejo, potem jesensko-zimski praznik, ko zakoljejo prašiča, in mrliška gostija, to vse skupaj so vzroki, da kmet — po lastni krivdi — obuboža in ima zaradi tega malo vina.

»Likof« je še danes v rabi kot stara izposojenka iz srednjevisokonemškega lit-kouf — »zaobljubno pitje pri zaključkih pogodb«, nakup ali pitje vina kot pravni običaj,¹¹ katerega poimenovanje je bilo prevzeto pred diftongizacijo »i«-ja, ki je potem v visoki nemščini sprožila

¹⁰ (Izvirni zapis:) »Eigenthümliche Idiotismen wären bey dem Volke bemerkt das Wort: en mak d. i. nichts und Sprichwörter: ti para, oder bey Verwunderung: orehova strella.« »Ti para« je še danes rabljena kot psovka v pomenu »Ti mrha!« Vzklik »orehova strela«, kolikor jaz vem, ni v rabi.

¹¹ Gl. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, XIV, 1, 944 sl. K običaju prim. Bächtold-Stäubli, *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens*, IV, st. 1138 sl.

nastanek med ljudstvom rabljenih oblik »Leitkauf, Leutkauf, Leihkauf, Leibkauf« in tako naprej.¹²

»Voroush, furoš, fureš« se soglasno omenja v več poročilih Göthove zbirke iz slovenske Spodnje Štajerske kot praznik, ko pozno jeseni ali pozimi zakoljejo prašiča. Iz Ponikve pišejo: »V pustnem času so tako imenovani **Furoushi**, to je če pri kakem kmetu zakoljejo enega ali več prašičev, tedaj se zbero njegovi prijatelji in imajo **furovž** (Furoush), jedo in pijejo vso noč in uganjajo pri tem vse vrste norčij.« To se pravi, da se celo najrevnejši kajžar drži tega praznika, ki se mnogokrat praznuje bolj ko pa cerkveno prošenje in podobna slavja in se izrodi v pravcato požrtijo.

Sedmina ima svoje določeno mesto v vrsti mrliških praznikov, to je namreč spominska gostija sedmi dan po smrti, kot je pri Slovencih in prav tako pri pravoslavnih Južnih Slovanih še danes znana in tudi v navadi. Da se imajo pri taki mrliški pojedini v kmetijskih predelih nemške srednje Štajerske danes tudi še kar se da veselo in razposajeno, izpričuje pregovor »Besoffen wie bei einer Bestattung«, ki mu popolnoma ustreza srbski pregovor »Pijan kao na daći«.

Zadnji slovenski pregovori so zapisani na dvojnem listu, ki je bil poslan iz **Nazarij pri Braslovčah** (Maria-Nazareth bei Praßberg), nekoč zelo obiskanega romarskega kraja frančiškanskega reda na Spodnjem Štajerskem. List nima nobenega podpisa, marveč le uvodno pripombo: »Erh. 5ten März 1846. Pr.« Priložen je bil obsežnim pošiljkam nekega »P. Innocenta Millerja, gvardijana in lokalnega kaplana« v Nazarjih, ki so bile podpisane že 10. maja 1844.

Neimenovani pisec iz leta 1846 ne prinaša nobene razlage ali tudi samo prestave svojih primerov, kjer mrgoli nemških izposojenk in jih v taki podobi kot so v rokopisu ni mogoče zanesljivo prevesti in razumeti. Vendar se zdijo pregovori ljudski, čeprav ne samo kmečki. Najprej pripominja poročevalc: »Posebne ljudske besede ali izraze v jeziku opazimo tu naslednje: **Savod, koj, kei ne, kei de.**« Nato takoj nadaljuje: »In naslednji pregovori:¹²

Ktir flosarski birt (gospodar) je slo redi, tega domazhija rada jetko dobi. Pri »je« gre očitno za napačno pisavo namesto »se« (dolgo potegnjeno znamenje s). Če bi ga tako prebrali, bi dobili razumljiv smisel, da pri splavarju (splavarskem gospodarju), ki preveč le nase gleda (»se pita«), gospodarstvo zelo lahko dobi jetiko; torej nekako tako: Kjer se gospodar splavov zelo redi, tega domačija rada jetiko dobi.

Ako rauno flos je terd in grob, pijan flosar ga vender poshre. Graja se znana pivska strast spodnještajerskih splavarjev, ki v svoji okajenosti tudi najbolj trdno sestavljeni splav »požrejo« (požreti-požirati: tu v pomenu z razsipnostjo zapraviti izkupiček, vrednost celega splava, kot se očita marsikateremu splavarju, ki je po cele

¹² Za prijateljsko pomoč pri razrešitvi težko razumljivih pregovorov se moram zahvaliti gg. prof. Sariji in Matlu, gospe docentki Sadnikovi — Graz in g. lektorju dr. Piuku — Dunaj.

tedne na poti in vso plačo zaveseljači v Slavoniji ali Beogradu na koncu splavarskega potovanja). Akoravno je splav trd in grob, ga pijan splavar vendarle požre.

Star musikant, star jager in star Sagmeister so terji berazhi (Star godec, star lovec in star žagar so trije berači). Pregovor izhaja iz iste moralizirajoče osnove in izkustva kakor poprejšnji; da prav ti »nestalni« poklici — muzikanti, lovci, žagarji — le redko mislijo na starost, da se niso nikoli navadili hraniti, marveč da večinoma končajo kot berači.

Kdor sheli hvalen biti, ta naj omerje, kdor hozhe tadlan biti, ta naj se pa shen. Pregovor o nepravični sodbi ljudi je razširjen v mnogih variantah pri neštevilnih narodih. Tudi med Slovenci je večkrat za-beležen. Nova slovenščina nam ga sporoča v tej obliki: »Kdor hoče hvaljen biti, mora umreti, kdor hoče opravljan biti, mora se oženiti.«¹³

Toliko o pregovorih v pošiljkah za prikaz štajerske dežele v zgodnjem 19. stoletju — po zamisli nadvojvode Janeza — kot doprinos k slovenski etnografiji zgodovinske Spodnje Štajerske.

(Iz nemškega rokopisa prevedla Vida Matičetova)

Zusammenfassung

SLOWENISCHE SPRICHWÖRTER IN ALTSTEIRISCHEN HANDSCHRIFTEN

Die großangelegte topographisch-statistisch-wirtschaftliche Landesaufnahme der historischen Steiermark, die Erzherzog Johann in den Jahren 1812—1840 durch seinen Joanneumssekretär Johann Göth durchführen ließ, brachte in den vorwiegend durch herrschaftliche Pfleger ausgefüllten Fragebogen einen reichen Schatz volkskundlicher Bestandsaufnahmen ein. Diese wertvolle »Göth'sche Serie« (am Steiermärkischen Landesarchiv, nach den volkskundlichen Antworten verzettelt am Steierischen Volkskundemuseum in Graz) ist fast nur für Tracht, Ackergeräte, Volksmusik und Tanz bearbeitet. Eine notwendige Untersuchung über den nicht geringen Anteil an Nachrichten zur slovenischen Volkskunde der ehemaligen Untersteiermark in den für die slovenische Volkskultur so entscheidenden Jahren des Préporod steht noch aus. Hier sind wichtige Quellen. Der Verfasser bringt zur Probe eine Fülle größtenteils noch ungedruckter slovenischer Sprichwörter, die von meist deutschen, des Slowenischen nicht ausreichend kundigen Berichterstatlern für die Landesaufnahme aus den ehemaligen Werbbezirken und Herrschaften Rajhenburg (Reichenburg), Ponikva (Ponigl bei Cilli), Nazarje (Maria Nazareth bei Praßberg) und aus Podsreda (Hörberg) abgehört und eingeschickt wurden. Diese meist sehr bildhaft und drastisch formulierten Sprichwörter spiegeln eigenständig slovenische Volksüberlieferung, wanderndes Lehnwort und sehr häufig oberflächliche Tendenzen der moralisierenden Aufklärung wider. Sie sind ein Beitrag zum reichen schon publizierten slovenischen Sprichwörterbe und zur historischen Volkskunde des slovenischen Ostens.

¹³ Kocbek - Šašel, *Slovenski pregovori*, str. 80.

PROF. DR. KAREL ŠTREKELJ IN NABIRANJE SLOVENSКИH NARODNIH NAPEVOV

Josip Tominšek

Znana, za vse čase veljavna je Štrekljeva zbirka slovenskih narodnih pesmi po besedilu, štirje debeli zvezki, standard work. Manj, celo malo znano pa je njegovo upravno, organizatorno delo pri nabiranju napevov naših narodnih pesmi, torej »pesmi« v izvirnem pomenu petja, glasbe. O tem nabiranju je v splošnem poročal Štrekljev naslednik na slavistični stolici graškega vseučilišča, profesor dr. Matija Murko, v razpravi »Velika zbirka slovenskih narodnih pesmi z melodijami« (Etnolog III, 1929, tudi v odtisu); podrobnosti o načinu in uspehu nabiranja sem zbral jaz v članku »Prvo sestavno nabiranje slovenskih narodnih napevov (ČZN 1937 — Kovačičev Zbornik, 308—320). Že med nabiranjem je za opozoritev najširših slojev nabiralni odbor odposlal propagandni spis »Nabirajte narodne pesmi« (spisal Anton Štritof) uredništvu Koledarja Mohorjeve družbe za leto 1908 (izšel v jeseni 1907, Mohorjanov pa je štela Družba tedaj 79.146).

Kot edini še živi sonabiratelj, obenem zapisnikar in do leta 1915 po potrebi tajnik, bom tu obnovo na kratko navedel načela in postopek nabiranja, s posebnim upoštevanjem vloge in deleža prof. Štreklja pri tej veliki akciji.

Leta 1906 se je dunajsko naučno ministrstvo odločilo, da sproži za vse avstrijske narode, za vsakega v celoti, ne glede na pokrajinske meje (pri Slovencih torej za Kranjsko, Štajersko, Koroško, Primorsko s Trstom in Istro — Prekmurje je spadalo tedaj pod kraljevino Ogrsko — nabiranje narodnih pesmi v najširšem pomenu, to je poleg pravih narodnih pesmi z melodijami vse pojave narodnega življenja, ki se s petjem in z godbo izražajo pri narodnih običajih, ob veselih in žalostnih dogodkih, pri delu, počitku, zabavi, veselici, smrtnem primeru; pesmi, ki dajejo takt enakomernemu delu, melodije brez besed, vriskanje, jodlanje, žvižganje vseh vrst, pritrkavanje na zvonove, trobljenje na rog (med gorjanci na primer klic h kosilu), opis narodnih glasbenih instrumentov, plesov, noš, šeg. Ministrstvo je za vsako narodnost iz njene srede imenovalo poseben »delovni odbor«; za Slovence z dekretom 23. okt. 1905, št. 36517. Odborniška mesta so bila

častna, plačala se je le morebitna potnina k sejam ali na kraj nabiranja; nagrajevali so pa nabiratelje s povrnitvijo stroškov (za napitek in pogostitve) in honorirali so tudi vsak prispevek. Ministrstvo je poskrbelo v ta namen za primerne kredite v proračunu. Tudi izdajo zbranega gradiva v tisku je prevzela država. V slovenski »delovni odbor« so bili zbrani za odbornike glasbeniki in slovstveniki — po možnosti oboji — ki so (zaradi lažje udeležbe na sejah) stanovali v Ljubljani, in so bili na slovenskem ozemlju domačini v tistem predelu, ki je spadal v njihov nabiralni okoliš. Izvoljeni so bili poleg mene Matej Hubad, Anton Štritof, Luka Pintar, Fran Milčinski, Gabrijel Majcen, Janez Kokošar, Ivan Scheinigg. Za predsednika tega odbora je bil, čeprav živeč v oddaljenem Gradcu, imenovan kot glasovit nabiratelj naših narodnih pesmi dr. Štrekelj (za namestnika dr. Murko).

Predsednik prof. Štrekelj je predsedoval samo prvi seji (nadaljnjim Matej Hubad). Vse seje so se vršile v Glasbeni Matici v Ljubljani. Profesor Štrekelj pa je vso glavno dobo nabiranja, od početka do smrti (7. julija 1912) iz Gradca vodil, krepil in dvigal z njemu lastno kraško izklesanostjo vse delo, upoštevajoč vse potrebe in možnosti; hkrati se je na pristojnih mestih z vso odločnostjo zavzemal za to, da je bilo ustrezno vsem naraščajočim, zlasti gmotnim nujnostim. Kar je vsestransko, stvarno in logično premotril in sklenil ter v vsaki črki razločno napisal, je bilo kakor pribito, je držalo in obveljalo. Odbor je sklepal, jaz sem sestavljal poročila, on pa je občeval z ministrstvom, in to je vse njegove predloge tudi sprejelo. Očitno je užival velik ugled; popustil pa ni za pičico; so pa tudi priznali, da nima noben drug odbor takega vodstva in ne takih uspehov. V Štrekljevi dobi smo nabrali nad 15.000 napevov.

Neposredno nabiral on res ni; sestavil pa je odlične smernice in napotke za nabiranje, ki je s tem postalo enotno, smotno, in tudi nespretnim bolj pristopno. Kot predsednik je sicer dobil od ministrstva dokaj obširna strokovna navodila s temeljnimi načeli, zadostna pač za povprečnega nabiralca. Profesor Štrekelj jih je nam odbornikom pribčil, a se z njimi ni zadovoljil, marveč jih je poglobil in razširil po svojih mnogoletnih izkušnjah pri zbiranju pesmi za svojo tekstno zbirko; mi pa smo poučevali nabiralce na terenu. Posebno name, kot dopisnika s predsednikom, je polagoma prehajala ta naloga. S svojo prvo okrožnico (6. decembra 1905) je komentiral ministrske smernice, nam razložil poverjeno mu nalogo in orisal delovni program, kakršen naj bo glede na dejstvo, da je predsedstvo oddaljeno od središča delovanja. Pokazalo in obneslo se je, da je vso delovno dobo za njegovega življenja — naj se banalno izrazim — aparat brežhibno funkcioniral. (Omenjeno pismo izročam arhivu.) — Da nemoten potek ni zaostal, je ves čas in vselej sproti budno pazil. Pismo, po srečnem naključju ohranjeno, ki mi ga je poslal dve leti pozneje, se glasi:

»V Gradcu, dne 28. dec. 1907.

Častiti gospod! Kdaj dobimo od ministrstva denar, ne vem. Oktobra (29.) se mi je reklo, da še letos, toda dvojim, ker dozdam še ni nobene vesti. Kar Vam je preostalo, razdelite tako, da se porabi vsa vsota (ali približno vsa) in pošljite mi zaznamek o nje uporabi in o tem, koliko še potrebujemo, da pokrijemo stroške leta 1907. Jaz bom potem takoj napravil poročilo o letošnjem delovanju in zahteval v proračunu, kterege postavite z drugimi gospodi vred, vsoto, ki še manjka za pokritek, in vsoto, ki jo potrebujemo za leto 1908. Proračun bi obsegal: 1) Pokritek stroškov leta 1907 ... 1000 K, 2) Odkup zbirek v letu 1908 ... 500 K, 3) Ekskurzije in nagrade 2200 K, 4) Voditeljem za dopisovanje ... 400 K, 5) Nakup fonografov in 200 valjcev ... 1000 K. Skupaj 5420 K. Načrt delovanja ostane isti tudi v letu 1908. Račun predložim lahko kesneje in posebej, ker bi se morda zopet izgubil med druge papirje, kakor letos, ko so ga našli še le po daljšem iskanju tam, kjer sem slutil jaz, da so ga založili. — Poročilo o delovanju ostane isto, kakor zadnjič izročeno. Omeniti bo le še spis Štritofov v Koledarju in predlog Scheiniggov. — V ministrstvu imajo denarja dovolj, pa ne za nas. Začeli so že hraniti za stroške prejevanja in natisovanja in v ta namen devajo vsako leto na stran po nekaj tisoč. Treba jih bo prijeti malo bolj, kakor dozdam; odborniki vendar ne bodo zalagali stroškov iz svojega in sodelavci tudi ne čakali do smrti na svoj zaslužek. — Želim Vam z ženo vred srečno in veselo novo leto ter Vas pristrčno pozdravljam Vaš odkritosrčno vdani K. Štrekelj.«

Iz pisma, ki v njem opazamo tudi neke Štrekljeve pravopisne posebnosti, je razvidna njegova skrb za našo stvar; kaže pa se v njem osebno tudi pristrčnost sicer družabno precej rezervirano trdega Kraševca. V pismu omenja spis v Koledarju; o njem sem govoril spredaj. Profesor Scheinigg v Celovcu je nabiralni akciji obljubil podporo in je za nabiralca priporočil učitelja Jos. Jekla v Večni vasi (ta je res nabral 113 pesmi), sicer pa priporočal, da pošljemo na Koroško posebne nabiralce. (Zahajala sta res tja Dev in Švikaršič, toda tudi za svoje namene.)

Da se na slovenskem ozemlju poiščejo in pridobijo sposobni in voljni zapisovalci, je odbor razposlal šolskim, občinskim in župnim uradom, organistom in znanim rodoljubom 12.000 vprašalnih pol in »Osnovnih načel« za nabiranje. Oboje je s porabo vzorcev, ki jih je dalo ministrstvo, samostojno po svojih izkušnjah poglabil profesor Štrekelj in prilagodil našim razmeram s primerno razširitvijo; praksa je pokazala, da je oboje prav dobro koristilo svojemu namenu. Novim interesentom sta bili tiskovini doposlani na željo. Za vnete, ukaželjne zbiratelje pa je naš predsednik, vzor trdne temeljitosti in absolutne znanstvenosti, v obširni brošuri spisal »Navodila in vprašanja za zbiranje in zapisovanje narodnih pesmi, narodne godbe, narodnih plesov in šeg, ki se nanašajo na to«. Posebno se je

razpisal o pravilnem zapisovanju tekstov v narečju — saj je to bilo v neposredni zvezi z njegovim življenjskim delom. (Odstavek o zapisovanju melodij je Hubadov, takisto natančen in praktičen.)

Po teh dr. Štrekljevih smernicah in pod njegovim budnim vodstvom se je nabiranje trajno, neovirano in uspešno opravljalo od 1906 do 1912, to je do leta njegove smrti, ko je elementarno, pristno, preprosto zbiranje po opazni izčrpanosti na najbolj plodnih krajih nekako avtomatično zastalo na praznini. Dr. Štrekelj je bil brižen do zadnje ure. Zavestno in samozavestno bi bil mogel ugotoviti: »Teh sedem let je bilo rodovitnih. Moji tisočeri teksti so oživiljeni s tisočerimi melodijami. Svojo nalogo, svoj poklic sem dognal do vrha. Vi, potomci, pa nadaljujte! Vivant sequentes! Hic Rhodus, hic saltate!«

Ta sedemletna doba nabiranja narodnih napevov (1906—1912) se sme imenovati dr. Štrekljeva doba.

*

Dodatek (kot službeni zaključek Štrekljeve dobe).

Iz navlake po bombardiranju sem končno izvlekel še nekatere listine, ki zadevajo naše nabiranje napevov.

1. Nekaj korespondence — v kopijah — iz dobe likvidacije odbora v prejšnji Jugoslaviji, ko je njegovo delo nabiranja povsem prenehalo. Na pobudo Etnografskega muzeja je veliki župan dr. Vodopivec pozval odbor, naj zbrani material, ki ga je dotlej shranjevala Glasbena Matica, izroči v varstvo temu muzeju (dopis 20. aprila leta 1926, P. br. 3053). Tako je odbor zopet oživel; sešel se je v Matici k seji 6. julija 1926. Navzoči so bili poleg mene (iz Maribora) kot zapisnikarja: Matej Hubad kot predsednik, Fran Milčinski in Ivan Franke (tega smo še v Štrekljevi dobi privzeli v odbor kot cenzorja došlih zbirk). Sklepe sem formuliral v zapisniku (kopija ohranjena) in jih še isti dan (6. julija 1926) priobčil velikemu županu kot odgovor na njegov dopis. Bili so naslednji: 1. Odbor je svoje delo v glavnem končal, ko ga je v novi državi raztegnil še na Prekmurje. Ne bi bilo v prid stvari, če bi se nič ne mislilo na nadaljnje delo in bi se delavci razšli. Naj se dosedanji odbor potrdi ali imenuje nov. 2. Zbrani material je državna last, država naj ga prevzame v shrambo in varstvo. 3. Novi odbor naj z državno upravo presodi, komu, kje in s kako obvezo se material prepusti tistemu državnemu činitelju. 4. Država mora dosledno varovati svoje lastninske pravice, zlasti za-
brani vsako porabo in izrabo v zasebne namene, v celoti pa od prejšnje države prevzeti obveznost in načrt, da v lastnem založništvu objavi nabrane napeve. 5. Da moreta i država i odbor delovati, se naj poskrbi za posebno postavko v proračunu. (Kopija ohranjena.)

Veliko županstvo je šele 31. marca 1927 (št. 1359) odgovorilo, pa samo na točko 2. našega dopisa, češ da naj se ves material izroči za

to poklicanemu Etnografskemu muzeju z običajnimi formalnostmi; o ostalih željah pa da se poroča ministrstvu za prosveto. (Kopija ohranjena.) Ministrstvo bo torej izreklo zadnjo besedo o odboru in o nabiranju. Ravnatelj Hubad me je pismeno vprašal, kaj naj storimo. Odgovoril sem mu 13. aprila 1927, da naš odbor formalno še obstoji; treba je še počakati, da li nas ministrstvo na novo potrdi ali določi nove odbornike; kajti nabiralno delo še ni do kraja zaključeno. Zbrani material se po redni poti seveda takoj izroči Etnografskemu muzeju, z opozoritvijo na 4. točko našega dopisa (6. julija 1926), da država varuje svoje avtorske pravice proti osebni izrabi in zlorabi. Izročitev se je izvršila. Nastali odmor je končal dekret velikega župana ljubljanske oblasti z dne 6. julija 1927, P. br. 1359/1, ki sem ga v Mariboru prejel 15. julija 1927. Glasi se: »Ministrstvo prosvete (umetniški oddelek) je z odlokom U. br. 1377 od 7. aprila 1927 odločilo, da se zbirka slovenskih narodnih pesmi, ki jo je zbral Odbor za zbiranje slovenskih narodnih pesmi preda kr. Etnografskemu muzeju v Ljubljani. — Ministrstvo Vam ob tej priliki, ko Vas razrešuje dolžnosti člana tega odbora, izraža iskreno zahvalo in priznanje za Vaše dolgoletno, požrtvovalno in uspešno delovanje na polju zbiranja slovenskih narodnih pesmi.« Deželna vlada za Kranjsko me je bila z dopisom dne 19. julija 1905, št. 13.840, vprašala, ali sem voljan sodelovati v nameravanem odboru in me je 16. novembra 1905 (št. 21.267, imenovala za člana. Zdaj, 1927, sem bil kajpada istočasno z drugimi člani, razrešen in je bil odbor razpuščen. Niti ni bil več potreben, ker je morebitno nabiranje prešlo v področje muzeja in njegovih poklicnih veščakov, ki so mogli dotedanji, vsekakor dokaj primitivni način nadomestiti z modernimi pripomočki in metodami.

In res je — hvala bodi srečni usodi — po instruktivni dobi lingvista prof. dr. Štreklja prišla konstruktivna doba folklornega glasbenika Fr. Marolta s čudovitimi, tu in tam morda preumetnimi konstrukcijami. Stari odbor je mogel biti ponosen na naslednika.

2. Vprašalnih pol (Štrekelj jih imenuje »povprašalne«), izpolnjenih za zadevni okraj, sem našel še 23. Na poli je 17 vprašanj: Ali se še mnogo poje? Ali se pojo stare, redke pesmi? Ali so tam osebe, ki znajo posebno mnogo pesmi? Ali se poje enoglasno ali večglasno, morda v društvu? Kje in kdaj bi se pevci zbrali, da bi zapeli, če bi sploh hoteli? Ali se poje tudi z osebnim nazivanjem in še z improvizacijo? Navedejo se naj osebe, ki to znajo; in take, ki bi bile sposobne, da melodijo zapišejo v notah. Je li potrebno, da se pošlje tja strokovnjak za vpis z notami? Kdo je v okraju že zapisoval tekste ali melodije? Ima li zbirko? So li tam godci in na katere instrumente? Pri kakih prilikah nastopajo godci? Kaki plesi so tam v navadi? Kdaj se pleše? Navedejo naj se vse priložnosti, ob katerih se mnogo ali redno poje, gode, pleše. Komu se še naj pošlje vprašalna pola? — Taka so Štrekljeva vprašanja.

Navedene vprašalne pole so izpolnjene za naslednje kraje: Bizeljsko (poročevalec ekonom Ivan Marlus): Poje se veliko na svatovščinah. Neki kmet je znal poseben ples, a je že umrl. Dramlje (dr. Jakob Rajh, odvetn. kand. v Gradcu, poroča in pozneje piše obširno za svojo sestro Terezijo, kmetico doma, vneto pevko): Poje se mnogo, tudi večglasno; za svečnico se zberejo pevci in »pojo svečnico«. Fala (orožnik Tomaž Štibler): brez podatkov. Frankolovo (kmečki sin Ivan Šibanc): Mladina ne zna več starih pesmi, on sam še. Kapele-Brežice (kmet Miha Stergar): Navaja vrsto pevcev in pevk, imajo godbo na pihala, tamburaški zbor. Nastopajo na velikonočni in binškošni ponedeljek, na telovo, o pustu. Plesi so: polka, mazur, »tajč«, šotiš, »sedemkorak«, »stramlan«. Kebelj pri Oplotnici (2 poli, ena župnika Antona Kolarja, drugo je originalni Jože Lešnik, ki bom o njem še govoril pri korespondenci, ne glede na vprašanja odpremil z ugotovitvijo): »Ž veselim srcem sem sprejel to povpr. polo in naznamim, da je pri nas ljudstvo jako veseliga značaja in rado poje, večinoma domače narodne pesmi, katere še niso tiskane.« Naj pošljemo strokovnjaka, da pri njem zapiše melodije, on ima harmonij. — Koprivnica pri Rajhenburgu (2 poročevalca, organist Jernej Hebar in podobar Anton Radej): Hebar našteva več pevcev in pevk; poje in pleše se mnogo. Navaja jih več tudi Radej; pri kozarcu vina bi vselej peli; poje se zvečer po delu, največ na svatbah; igrajo na citre in gosli; društva pa ni. — Ljubno (deloma Luče, 2 poročevalca, župnik Jož. Dekort, posestnik in gostilničar Ignac Fludernik). Dekort: Citre, gitaro zna eden pri vsaki hiši, pesmi so tudi zbadljive; poje in igra se ob nedeljah in pri gostijah. Fludernik: Vse polno godcev in pevcev, vsak pastir ali hlapec zna na citre, gitaro, gosli; poje se povsod, posebno v gostilni Urše Slatinšek, njen brat Fr. Krebs (p. d. Tevž) jih zna sto, smešnih, poštenih — »škoda, z njim umre slovenska redkost«. Največ ob »lepih nedeljah«. Pleše se: mazurka, štajriš, šotiš, valček, »trablan« (znajo ga Janez Kaker in sinovi). Sicer so pa najboljši veseljaki in pevci v Lučah (Fludernik pravi Luča, Luče itd.). — Lutomer (odvetnik dr. Karl Grossmann, znani rodoljub): Vsaka fara ima svojo pihalno godbo in harmoniko, zraven še tamburaški zbor; nastopajo pri gostijah, primicijah, na preji, pri kožuhanju. Pevci tudi improvizirajo. Pleše se mnogo, tudi štajriš. Za zapisovanje sta učitelja Zacherl in Cvetko. Luče (učitelj Jos. Korban): V odročnem kraju se je mnogo ohranilo, česar drugod ni. Poje se, svira na citre in harmoniko. Na gostijah mora vsak svat improvizirati kratko poskočnico, ki jo zapoje ob harmoniki. — Mislinje (rokodelec Jurij Pustinek): Poje in pleše se povsod. — Mokronog (Rud. Pleterski): Imajo pevski zbor, večinoma umetne pesmi, pri svatbah narodne. — Sv. Peter pod Sv. gorami (učit. Fr. Vadnal): »Ljudje bolj vpijejo ko pojejo.« Odlični posamezniki: spreten improvizator je trgovčev sin Jože Črnelč. Dr. Kunejev tercet zapoje vse. — Podstreda (učit. Anton Potočnik): Poje se tudi večglasno, s harmoniko,

v gostilni ob navadnih prilikah. Anton Zidar zna mnoge. — Sevnica (učit. Fr. Drnovšek): Poje se dovolj, zvečer, preprosto. — Solčava (kmet Rok Klemenšek): Poje se, igra na harmoniko in citre; stare pesmi prenehavajo pod vplivom tiska — škoda; pojo preprosti pevci in pevke, so se pa doma naučili pisati in brati; vendar zapojejo po domače, »kadar jim pesem sama iz srca prikipi«. Tudi ples ponehava; nekdanj je bil zelo priljubljen štajriš. — Šmartno na Paki (org. Fr. Klančnik): Imajo moški in mešani zbor, spretni pevce in pevke. Pojejo tudi narodne. Znajo harmoniko in citre. »Fantje radi melodijo prestavijo od ene pesmi na drugo in jo pri tem po svoje ukroje.« Pleše se z godbo in s petjem: štajriš, »Polsterkranz« (? menda Polsterantz), »vrabčev ples« (?), »brautfirer« (?), »krancel dol« (?). — Tevče pri Laškem (dr. Avguštin Štegenšek, prof. theol.). Ta učeni zgodovinar je najskrbnejši poročevalec za svoj odročni rojstni kraj: Zdaj se pojejo večinoma šolske pesmi, vmes vendar še več sto let stare, s stari besedami. Bili so v kraju pravi originali, pa so pomrli oz. bodo odmrli. Osemdesetletna Starka (Starec) zna mnogo pesmi, še pleše; stari Starec je znal čarati, zagovarjati (nekateri še zdaj to znajo!). Pesmi je zlagal stari Mačkec († okoli 1881), nekatere njegovih znajo še zdaj; njegov gojenec Jož. Zeme (1907 vratar železniške postaje Trbovlje) »je imel cel koš Mačkovih pesmi«. Narodni plesi se vidijo posebno ob burovžih in v pustu; ginejo pa tudi ti. Samo v Tevčah pa znajo dva plesa, ki jih dr. Stegenšek opisuje tako: a) Drobļjan, ki se pleše tako: Dve ženski ali dva moška se spoprmeta za roke in hodita po sobi gor in dol ali pa se na mestu »grozno« hitro sučeta. b) Čiča (od čičati, čičkati, sedeti): Plesalci čepijo na tleh in skačejo ko žabe okoli. Ta »ples« je baje uveden iz Teharja pri Celju. — Trbovlje (uč. Anton Kuhar): Delavstvo mnogo poje pesmi iz vseh krajev; ima dober posluš. — Žetale (petošolec Jos. Krivic): Poje se mnogo, ob nedeljah in praznikih.

3. Dopisi nabiralev. Od 28 so mi ohranjena pisma oziroma dopisnice. Dopisi polovice teh se tičejo le upravnih poslov, naročbe tiskovin, notnega papirja ipd.; so pa med njimi zavedni interesi, zato jih naštejem: Jos. Čeh, nadučitelj, Sv. Jernej-Loče; Fr. Dernovšek, Sevnica; Tone Goršek, Gotovlje; dr. Karl Grossmann, priporoča učitelja Fr. Zacherla; Jos. Jekl, Večna ves, Koroško; Fr. Karbaš, učitelj, Sv. Miklavž-Ormož; prof. Gabrijel Majcen, Maribor (4 dopisi); Mihael Mastnak, delovodja, Vrbno pri Šentjurju; organist Miklin Krunoslav, Videm, ima že nabrane, harmonizirane (5 dopisov); Minka Moos, Ljubčana; Dragotin Pevec, učitelj petja, Celje; Vaclav Pulko, nadučitelj, Dobje-Planina; Purkhart, nadučitelj, Zibika; Anton Radej, Mali Kamen.

Ostali so v dopisih govorili o kaki posebni zadevi, ki so naleteli nanjo, ali so se osebno nekoliko razpisali. Vekoslav Filipič (3 dopisi), sedmošolec gimnazije v Gorici, ki sem ga našel preko profesorja dr. Ozvalda, ugotavlja glede jezika pri petju prav to, kar omenjajo tudi drugi (Anton Potočnik za Podsredo, Rud. Vrabl za Ljutomerski

okraj), namreč: »Pesmi sem zapisal, kakor se pojejo, ne pa kakor se pri nas govori. Pri petju se držijo bolj slovnice in ne izgovarjajo vseh polglasnikov kakor po navadi. Pesmi pa, ki se ne pojejo, ampak samo govore, so popolnoma dialektične.« Jos. Krivec, dijak privatist 5. razr. gimnazije v Celju (4 dopisi), za Žetale-Majšperg, je zanimiv primer navdušenega samouka, sicer siromaka — izgubljen talent. — Rud. Pleteršek, Mokronog (2 dopisa): Po hribih in stranskih vaseh so še stare kranjske korenine; peli bi, a se sramujejo posamezno; treba jih je omamiti s kakim »heružem« ali z vinom. Stroški torej. — J. Pušenjak, šolski upravitelj, Šmihel nad Mozirjem: Ljudje pojejo radi in se ne sramujejo; nekateri znajo dobro na citre in gosli. — Dr. Fran Mohorič, sodnik, Ormož, poudarja rokodelske in viničarske pesmi; zapisuje jih Domicijan Serajnik. — Dr. Jakob Rajh (8 dopisov), odvetniški kandidat v Gradcu, posreduje za svoj rojstni kraj Dramlje po sestri Tereziji, omoženi Kukovič; ta se zanima za vsako pesem, ki jo sliši; žrtvuje noči, da si zapiše besedilo, brat Jurček zadene melodijo na citrah in si jo takoj zapomni; pregled izvrši večša učiteljica Malčka Šket v Šentjurju. — Anton Potočnik, učitelj, Podsreda: V petju pevci besede precej pravilno izgovarjajo. V narečju n. pr. dosledno: süha, glüha, müha, küha, vüha; v petju tega ü ni nikoli slišati, vedno le pravilno u (16. aprila 1908). — France Vадnаl, učitelj, Sv. Peter pod Svetimi gorami (7 dopisov): Narodnega blaga je veliko, stikati je treba za njim; s tem »se uči spoznavati narodno dušo«. Zanimanje rase. — Rud. Vrabl, učitelj, Vransko (11 dopisov): O Vranskem pravi (4. oktobra 1907), da se tam poje le že znane; sploh se tam malo poje; fantje v gostilnah navadno samo »hoj-lajo« melodije, ki jih prinesejo delavci z Gornjega Štajerskega. Zbral pa je pesmi ves čas v rojstnem kraju Sv. Miklavžu in Bolfenku-Ljutomer: »tam ne izpustim nobenega človeka, ki o njem vem, da mi lahko zapoje. Nekateri se me že boje«. Narečje v pesmih ni dosledno; on piše, kakor je slišal; zato se menja »pil« in »pija«, u in ü; n. pr. »... tistega si tam pustila, tam pri küpeci gnoja.« — Fr. Zemljíč, organist, Sv. Tomaž-Ormož. Zbral in harmoniziral je že prej; odslej bo natančno, kakor se poje. »V Slov. gor. se poje največ dvoglasno, brez večglasne harmonije, ker gre le po tercah in sekstah. Nekaj izjem se že najde, kjer je vodilni glas tak, da se da čez peti; tam se vzame tudi bas, pravi ali nepravi.« Zapisoval bo le enoglasno. Pri tekstu se bo držal navodil. — Jože Lešnik (Kebelj pri Oplotnici). Ta originalni mož, kmet, trgovec, čevljar, godec, organist, bi zaslužil monografijo. Zbral je 446 pesmi; pisal sem o njem že v razpravi v ČZN, 319; zdaj so se našla še 4 pisma, šegavo — resna, naivna, pristrčna; pametno kramljanje. »Vsi pametni ljudje hvalijo to delo in oni tudi pomagajo; pravijo, to je prav, da se ta stara reč skupaj zbere, da se ne pozabi in pokoplje z ljudmi vred (21. aprila 1908). Prej pa »sem detelo kosiv in sušiv, spravljav, ker moj metalbarometer kaže lepo vreme«. »Pa nekaj še, pa brez zamere, v srce me veseli, da smo oba Jožefa...«

Prizna pa, da ni strokovnjak (15. junija 1908) in da bo njegovo delo moralo biti opiljeno. »Jaz sem le izučen čevljar.« Za zapisovanje melodij pa je bil dovolj veščak; prodal je harmoniko in si kupil harmonij. Potem se je oženil in imel takole gostijo: »Ženin je sedel za pečjo, nevesta je stala pred pečjo; svati so jedli in pili, peli in veseli bili in plesali kot kolo okroglo, potem se zopet vsedli za mizo...« In končno: »Imam ženo eno in hčerko eno, to je vsa familija... Prosim, da mi nič ne zamerite in pa mi kmalu odpišete.« Kajpada sem to rad storil.

*

Končano je »prvo sestavno nabiranje slovenskih narodnih napevov«, kakor ga imenujem v svoji razpravi v ČZN; dovršena je velezaslužna »dr. Štrekljeva doba«. Ni pa, ne sme in ne more biti niti končano niti dovršeno nabiranje slovenskih narodnih napevov sploh. Že v svoji razpravi (str. 317) sem ugotovil, »da v našem narodu narodna pesem ne samo še živi, ampak se sproti na novo poživlja, ako se pojavijo novi tvorci v ljudskem duhu...« Taki tvorci morejo uspešno delovati zlasti preko šol; kajti šola pač morda začasno potiska starejše pesmi v ozadje, toda uvaja nove. Nove, ki zadenejo ljudski ton in ljudsko občutje, bodo ponarodele, kakor so ponarodele Vilharjeve, Orožnove, Potočnikove, Slomškove, Aljaževe, Adamičeve itd. itd. Kdo vpraša pri njih po »komponistu«?

Kdo bo vpraševal čez kako leto po skladatelju tistih ponarodelih, ki so cvet in sad najbujnejše rasti elementarno slovenskega ljudskega življa — po partizanskih?

Zusammenfassung

UNIV. PROFESSOR DR. KARL ŠTREKELJ
UND DIE SAMMLUNG SLOVENISCHER VOLKSMELODIEN

Allbekannt ist Prof. Štrekeljs Lebenswerk, die monumentale Sammlung (gesprochener) slovenischer Volkslieder. Weniger bekannt ist seine Anteilnahme an der vom österreichischen Ministerium für Kultus und Unterricht 1905 gross angelegten Sammlung volkstümlicher Melodien, unter Zuhilfenahme von Arbeitsausschüssen, gesondert für jeden Volksstamm. Prof. Štrekelj leitete und förderte als Obmann des slovenischen Arbeitsausschusses durch musterhafte Sammelnormen sowie durch zielberusste und energische Vertretung beim Ministerium die gesamte Sammelarbeit mit grossem Erfolg bis zu seinem Lebensende († 7. VII. 1912).

Anlässlich der vierzigsten Wiederkehr des Todesjahres führt — zu Dank und Gedenken — der Verfasser als der einzige Überlebende des genannten Arbeitsausschusses den umsichtigen, arbeitsamen Obmann in seinem tätigen Wirken lebend vor, dies auf Grund seiner persönlichen Erfahrung und einiger neuer schriftlichen Belege. — Der Verfasser schliesst mit einem Ausblick auf die stets durch neuen Antrieb auflebende und weiter lebende Volkspoesie und Volksmelodie.

ETNOGRAFSKO DELO FRANCETA KOTNIKA

OB NJEGOVI SEDEMDESETLETNICI

Vilko Novak

I

Kdor bi iskal mesto Franceta Kotnika v doslej edinem večjem orisu razvoja slovenske etnografije, ki ga je napisal Kotnik sam (NS I), bo razočaran, ker je avtor le anonimno omenil v njem nekatere svoje spise. Ko pa v ostalih delih iste knjige stalno srečujemo Kotnikovo ime, vidimo, kako nepopoln bi bil pregled slovenske etnografije brez oznake Franceta Kotnika, ki je danes v nekem pomenu njena osrednja osebnost, vežoča prvo strokovno obdobje v njeni zgodovini, Murkovo in Štrekljevo, s sodobnimi prizadevanji. Nikogar ni danes med nami, ki bi bil ves čas svojega znanstvenega delovanja posvečal toliko prizadevanja slovenski ljudski kulturi, kot je to storil prav France Kotnik v skoraj petdesetih letih.

Čeprav je njegovo delo na področju duhovne kulture tako povezano z literarno in kulturno zgodovino, da ga morata upoštevati tudi te dve, je vendar celotno njegovo delovanje tako homogeno etnografsko kot pri nobenem našem gojitelju te vede. Vendar pa spremlja tudi Kotnika kakor vse naše izrazitejše etnografe ta zla usoda, da mu ni bilo dano, posvetiti se izključno tej stroki in da je moral večji del življenja prebiti v pokrajinskih mestih brez potrebnih strokovnih pripomočkov. Zato je umljivo, da ni mogel napisati kakega večjega dela, kajti v tej stroki je za uspešno delo nujno potrebno intenzivno poznavanje terena in predmetne literature, kar nam je tudi danes še nedosežen cilj. Kljub vsem tem težavam pa je Kotnik gojil etnografijo v zelo širokem obsegu, z raziskavanjem materialne, socialne in duševne kulture. Nedvomno je k temu vsestranskemu zajemanju problemov največ pripomogla njegova slavistična strokovna izobrazba, pri čemer je imel v svojem akademskem učitelju M. Murku spodbuden primer filološko usmerjenega etnografa z obsežnim zanimanjem. Tudi v tem pogledu je Kotnikovo delo edinstveno pri nas, čeprav je mogel objaviti z nekaterih področij le manjše prispevke. Poudariti je treba v tej zvezi, da tudi Kotnikov primer kričeče obsoja brezbriznost odgovornih činiteljev pred vojno do naše tako zanemarjene stroke, ker mu niso dali takega službenega mesta, kjer bi mogel razviti svoje sposobnosti

vse drugače. In ko bi bil mogel delovati n. pr. na dvajset let nezasedeni etnološki stolici naše univerze, bi to njegovo delo prineslo tudi pedagoške sadove.

Kotnik sam je v Pregledu slovenskega narodopisja takole označil svoje strokovno izhodišče: »Tako nam je graška slavistična stolica dala tri markantne osebnosti, ki so začrtali v našem narodoslovju globoke brazde, Gregorja Kreka, Karla Štreklja in Matija Murka.« (NS I, 58.) K temu moramo dodati sedaj četrto markantno osebnost te šole, nje-nega učenca in nadaljevatelja etnografskega dela prve trojice — Franceta Kotnika. Njegov življenjski jubilej je prilika, da se hvaležno ustavljamo ob njem vsi, ki smo uživali bodi osebno bodi literarno delovno pobudo v naši stroki od Franceta Kotnika, da pregledamo njegovo etnografsko delo in da mu skušamo določiti mesto v razvoju naše vede.

II

France Kotnik je prišel iz tiste dežele, ki nam je z Jarnikom in Majarjem dala prve slavistično usmerjene etnografske zbiralce in kjer so Janežičeva ter Sketova glasila od sredine 19. stoletja skoraj tri desetletja z objavljanjem obilnega etnografskega gradiva naredila Celovce ne le za literarno, marveč tudi etnografsko zainteresirano slovensko kulturno ognjišče. To dediščino je nadaljeval Janez Šajnik, od njega pa jo je prevzel France Kotnik, da jo je varoval kot poslednji slovenski znanstvenik v Celovcu. Tam na štajersko-koroški meji, v bližini Guštanja rastejo, povezani z zemljo, rodovi Kotnikov in Prežihov. Francetov oče Dominik je bil izobražen, čeprav ne šolan, gospodarsko napreden in narodno borbena delaven kmet, ki je svoji občini dolga leta županoval, ji sezidal na Tolstem vrhu šolo, jo združno-denarno organiziral in se boril s celovškimi nemštvi za slovenske pravice tudi z dopisi v »Miru«. Kako je cenil izobrazbo, je pokazal s tem, da je izšolal vse svoje sinove. In kaj naravno je, da sta se France in Janko posvetila slavistiki in ostala s peresom v službi slovenske kulture do danes.

France Kotnik se je narodil 20. novembra 1882 na Dobrijah »pri Župancu«. Kot celovškega gimnazijca (1894—1902) ga je v prvem in drugem razredu navduševal za domačijske vrednote prof. Janez Šajnik iz Borovelj, rožanski dialektolog, koroški imenoslovec, urednik Narodnih pesmi koroških Slovencev (Lj. 1889), sintetični prikazovalec ljudskega pesništva v Österreichisch-ung. Monarchie in W. u. B. in biograf koroških pisateljev. Njegov bivši učenec je v nekrologu sam označil njegov vpliv nase: »... nas je vodil na domače livade, v domačo hišo, nas spominjal domačih praznikov, šeg in običajev, ob katerih se je doma glasila naša narodna pesem, ko je babica pripovedovala pravljice in narodne pripovedke. Tako je navezal naša srca na domačo slovensko koroško grudo... Scheinigg je dobro poznal naše šege in običaje, naše narodno pesništvo, naš narodopis. Tudi mene je vzdramil, da sem začel

že v 4. razredu zapisovati narodne pesmi, pravljice in pripovedke. In da sem pozneje napisal nekaj stvari o naši literaturi, o našem narodopisju, se imam poleg Janežičeve ‚Slovenske Bčele‘, katero sem s slastjo prebiral, v prvi vrsti njemu zahvaliti.« (Mir 1919, št. 17.) Pozneje mu je bil profesor slovenščine Jakob Sket in Kotnik se je v teh letih pod vplivom slovenske knjige s sošolci oblikoval v zavednega Slovenca in ljubitelja literature in znanosti, kakor sam opisuje v spominskem spisu o Sketu v 7. izdaji Miklove Zale (MD, Celje 1951). Že kot gimnazijec je pisal od 1900 podlistke v celovski Mir, kjer je pod psevdonimom Doberčan v humorističnih črticah obravnaval tudi etnografske motive (n. pr.: Kako se je Korenov Jurij ženil in kako se je oženil, Mir 1901, št. 18; Kako se je Pečnikovemu Jožetu nova moda ponesrečila, Mir 1901, št. 24).

Ko je opravil enoletno vojaščino v Ljubljani, se je vpisal na graški univerzi na slavistiko, ki jo je študiral pri Štreklju in Murku (1905 do 1907). Pri slednjem se je mogel posebno uveljaviti s svojim zanimanjem za ljudsko literarno tvornost in življenje. Že v prvem semestru je pri njem v seminarski nalogi obravnaval koroške ljudske običaje, zlasti ženitovanske. Posebno je razveselil Murka z odkritjem Drabosnjaka, o katerem je napisal več nalog in ga končno obdelal v disertaciji, s katero je doktoriral 1908.

Kot suplent in profesor je deloval na gimnaziji v Celovcu (1908 do 1919), kjer so leta 1914 osnovali slovensko zgodovinsko društvo in nameravali izdajati tudi svoje glasilo, kar pa je vojska preprečila. Kotnik je bil ves čas v vojaški službi, v Galiciji in na koroško-italijanski fronti. Med plebiscitom je urejeval Mir, ki ga je iztrgal avstrijsko usmerjenim izdajateljcem. V šolskem letu 1919/20 je bil ravnatelj nove gimnazije (I. in II. razred) in učiteljsišča v Velikovcu. Poslej je bil profesor v Ptujju do 1927, ko je postal prosvetni inšpektor v Mariboru. Od decembra 1929 do 1935 je bil inšpektor pri banski upravi v Ljubljani, nakar je bil upokojen. Kot ravnatelj Mohorjeve družbe in tiskarne se je nastanil v Celju. Kot dolgoletni odbornik MD se je zavzemal tudi za izdajo etnografskih del (n. pr. Schneeweissov Grundriss, Keleminove Bajke, Kocbek-Šašljevi Pregovori...).

III

Da bosta Kotnikov pomen in raznolikost njegovega etnografskega dela tem bolj vidna, ju hočemo pregledno razbrati z vidika raznih predmetnih področij. Zato si je treba najprej ogledati, kaj nam je povedal o teoriji in zgodovini naše stroke. Mnoge slabosti in pomanjkljivosti našega etnografskega raziskavanja so izvirale prav iz nepoznavanja sodobnih načel in vidikov te vede, uveljavljenih drugod, kjer ima etnografska znanost utrjeno tradicijo in pozicijo. Mimo Murkovih »Naukov za Slovence« (LMS 1896) nismo imeli do zadnjega časa nikakega spisa, ki bi označil namen in pomen etnografije. Zato

so zbiratelji objavljali gradivo vsak po svoje in nekritično, raziskovanje pa je bilo prepuščeno naključni strokovni razgledanosti ljubiteljev. Na veliko škodo napredka naše vede smo pogrešali strokovnega usmerjanja in načrtnega, poglobljenega ter organiziranega dela — vse to bi nam bila mogla nuditi med obema vojnama Etnografski muzej in univerza. Krivda neaktivnosti ni le to, da smo danes v etnografiji tako zaostali, marveč tudi to, da naša javnost z znanstveniki vred niti ne pozna niti ne ceni pomena in značaja etnografije. Zato pa ji tudi še vedno niso dani pogoji za zdrav razvoj.

France Kotnik je bil pri nas, potem ko je Murko zapustil torišče slovenske etnografije, dolga leta najbolj razgledani etnograf, ki je v širši javnosti namenjenih revijah edini spremljal poleg domače tudi tujo strokovno literaturo in ob njej opozarjal na naše potrebe. Tako je leta 1925 zapisal: »Sedaj se je zanimanje (za narodopisje) zopet vzbudilo, a pogrešamo sistema. Nujno potrebna je bibliografija slovenskega narodopisja. In naša narodna dolžnost je, da se poprimemo dela s pravega znanstvenega stališča.« (Čas XIX, 191.)

Ko je leta 1926 Kotnik pričel objavljati v pokrajinskem prosvetnem glasilu svoje etnografske spise, jim je za uvod napisal kratek sestavek »Narodopisje« (objavljen z motečimi tiskovnimi napakami), ki je sicer zelo poljuden in skop, toda pomemben, ker naše strokovne ali druge revije niso čutile potrebe, da bi objavile podoben spis. Kotnik v njem opozarja, kako je mednarodna mestna kultura nadomestila občestveno narodno kulturo; omenja naše etnografe in njih prizadevanja ter napoveduje obširen etnografski program, ki ga namerava list gojiti in pri tem podaja razdelitev etnografskih področij: »stvarni narodopis, narodno pravoslovje, duševno narodopisje«.

V svojih spisih se je Kotnik večkrat bežno ustavil ob teoretičnih in metodičnih vprašanjih etnografije. Prav zato, ker o teh važnih osnovah dela pri nas nismo govorili, je bilo to potrebno. Obžalovati moramo le, da se Kotnik kot najbolj poklicani, ni ustavil ob posameznih problemih raziskavanja, s čimer bi razjasnjeval pojme in spodbujal k uspešnemu delu. Toda tudi te zamude je bila kriva njegova usoda, ki mu je dopuščala le redke ure, da se je mogel v njih posvečati etnografiji. — Bilo je torej naravno in prav, da je Kotnik v knjižnem izboru svojih spisov podal tudi »nekaj besed za uvod v narodopisje« — prvič pri nas tako sistematično in obsežno.

»Uvod« v »Slovenske starosvetnosti« je res zelo kratek (str. 5—15), vendar pa omenja vsa glavna področja etnografije, čeprav zelo nesorazmerno. Napisan je zelo poljudno, tako da bi si želeli iz pisateljeve obilne prakse nekaj bolj dognanih, jedrnatih oznak. Ne izhaja iz kake definicije etnografije, marveč iz razlage domačega izraza »starosvetnosti«. V nasprotju z ureditvijo knjige razpravlja na prvem mestu o »običajih — občestveni kulturi« (5—7), poudarjajoč, da »običaj izvršuje občestvo po starem izročilu«. Označuje njegove tri sestavine:

dejanje, izročilo in občestvo, navaja primere in se dotakne metode razlaganja običajev. Ob opozorilu, da nam bo poleg domačega gradiva »dostikrat pojasnil kak običaj šele narod, ki prebiva daleč od nas, pri katerem pa so ohranjeni še elementi običaja, ki so pri nas že izginili« (6) — bi mogel prav primerno pojasniti primerjalno raziskovalni značaj etnografije in etnologije, ki velja za vsa njuna področja. Za tem sorazmerno obširnim poglavjem nas preseneča komaj pol strani (8) o »snovni ali materialni kulturi«, pa še od tega zavzema polovico navedba Zeleninove razdelitve tega področja. Tudi tu bi nam mogel mnogo koristnega povedati prav Kotnik, ki je Murkovo realistično smer s poudarkom snovne kulture tako vneto gojil. Najobširneje pa razpravlja o »duševni kulturi« (8—15), kjer najprej — prvič pri nas — pravilno označuje etnografsko raziskavanje »ljudskega jezika«, ki je docela drugačno kot jezikoslovno pojmovanje, po katerem je napial članek o njem Breznik v Narodopisju Slovencev II. — Pri razboru posameznih zvrsti ljudskega pesništva se je dolgo pomudil pri glavnih evropskih raziskovalcih pravljic, medtem ko ostale vrste le omenja z navedbo nekaterih izdaj in literature. — Pri ljudski umetnosti mu je glavni predmet ornament, kar pa je izzvalo ugovore. — V tem poglavju pogršamo še besede o verovanju, ki je sicer tudi spojeno z običaji in ljudsko medicino, je pa vendar tudi področje zase. Težišču svojega dela v prvi dobi — ljudskim igram in knjigam — je posvetil Kotnik tudi v tem uvodu sorazmerno največ pozornosti, gotovo glede na prispevke te vrste v knjigi sami. Odstavke o ljudskih igrah je tudi ponazoril s slikami na steklo in čelnicami. Uvod zaključuje beseda o ljudski medicini. Dodal je nekaj literature »za uvod v narodopisje«.

Do Ložarjeve razprave v NS I, ki je sledila leto pozneje, je Kotnikov obravnavani spis od Murka sèm prvi svoje vrste in pomeni obenem z izdajo knjige same važno dejanje za popularizacijo etnografije.

Še bolj osnovno pomembno delo pa je opravil Kotnik s prvo obsežnejšo zgodovino naše etnografije. »Pregled slovenskega narodopisja« (NS I) je po krajših in le delnih pregledih (Gavazzi, Novak) zajel razvoj zanimanja za ljudsko kulturo Slovencev od protestantskih zapiskov sèm; ni prezrl tudi drobnih prispevkov razsvetljencev in je zlasti izčrpno prikazal delež sodelavcev raznih glasil v 19. stoletju, katerih pomembnejše je vsaj na kratko tudi ocenil. Vodilnim osebnostim: Kreku, Murku in Štreklju je pravilno prisodil posebno poglavje in poudaril problematiko njih dela ter njih pomen v razvoju naše znanosti. Novejše delavce je uvrstil ob ČZN in po delovanju ter objavah v Ljubljani. Sumarične navedbe in oznake njihovih del je dopolnil z nadrobnimi opombami. Kotnik je nakazal tudi nekatera še nerešena vprašanja. V celoti pa je podal nujen uvod v študij slovenske etnografije, ki nudi razgled po njenih glavnih problemih, spodbuja k njih obravnavanju, ne nazadnje pa tudi k nadrobni obdelavi posameznih dob in osebnosti v njenem razvoju, kakor tudi k izčrpnim zgodovini sami.

IV

S področja materialne kulture Kotnik ni napisal kekega večjega dela, objavil pa je številne manjše prispevke s pomembnim gradivom. Od svojega prvega nastopa leta 1906, ko je objavil spisa o snovni in duševni kulturi, pa do danes goji to področje z enako vnemo. Bil je za Murkom med prvimi, ki so širili obzorje naše etnografije tudi v materialno smer. Kako je Murkova šola vplivala nanj, priča že prvi njegov spis »O slovenski kmetški hiši« (DS 1906), ki ga je spisal »na podlagi Murkove razprave«, kakor pripominja k naslovu. V njem referira o slovenskem deležu v Murkovem delu »Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslawen« in dodaja nekatera opozorila; tako pri 3. poglavju o vzhodnoštajerskem košu, t. j. koči iz vej, ometani z ilovico; dodaja opis Juričeve dimnice in označuje »hlev, bajto«, zgradbo za živino na hribovitem polju nad Mežiško dolino. Ob koncu poziva k raziskavanju hiše in poudarja potrebo, da raziskovalci »dobro poznajo v to stroko spadajočo literaturo«, in da »so potrebne na Slovenskem še posebno specialne študije«. Obenem poziva slovenske inženirje in arhitekto k posnemanju hrvaških, ki so pričeli prav tedaj izdajati Gradevne oblike. V smislu Murkovega načrta iz 1896 vprašuje: »Kaj pa odsek za narodopisje pri Matici Slovenski?« — Kotnik sam se študija hiše ni več lotil in prav pričujoči letnik naše revije znova načinja to perečo potrebo.

Isto leto se je Kotnik uvrstil med sodelavce ČZN, ki mu je prav on s svojimi prispevki v prvi dobi v veliki meri opravičeval drugi del njegovega naslova. Tu je pričel čez dve leti objavljati »Koroške narodopisne črtice« (zadnji oznaki je odslej pogosto uporabljal v podnaslovih svojih objav!); te pa so žal bile tako redke in bi si v njih želeli imeti opisane vse običaje in čim več materialne kulture Kotnikove dežele. V prvih dveh prispevkih je seznanil našo etnografijo z gnojvozo in steljerajo, tema tako značilnima koroškima delovnim oblikama. — Novo gradivo pomenijo tudi njegovi spisi o novinah, o požigalništvu v mežiških gorah. Po značevih zapisih je opisal teritev v Slovenskem Plajbergu. Tu srečamo že Kotnika — etnografskega organizatorja, ki navaja k zbiranju gradiva ne le svoje dijake, marveč tudi podeželske izobražence.

Po teh prvih objavah se je Kotnik od gmotne kulture poslovil več ko za desetletje, dokler ga ni vživetje v štajersko okolje in pobuda njegovega rojaka in nekdanjega učenca dr. Fr. Sušnika zvalila k sodelovanju pri ljudsko-izobraževalnem Našem domu v Mariboru, v katerem je poleg drugih spisov objavil sedem člankov o ljudski noši. Z njimi je prinesel mnogo novega in važnega gradiva v področje, ki ga je prav tedaj pričel znanstveno obravnavati Stanko Vurnik. Istočasno je objavil tudi A. Sič izpopolnjeno izdajo svojih Slovenskih narodnih noš, ki je Kotnik o njih poročal v ČZN, a se kritično ustavil le ob podobi štajerske noše; sicer pa je pripomnil le, da »knjiga še ni kompendij o slovenskih narodnih nošah, pač pa nudi gradivo« zanj.

Za uvod k svojim spisom o ljudski noši je Kotnik napisal »Kramljanje o narodni noši«, v katerem se spominja opisovalcev štajerskih noš in v smislu tedanjega iskanja naše narodne posebnosti in s strokovnim delom podpiranega oživljanja ljudskih vrednot na sosednem avstrijskem ozemlju (prim. Gerambova dela, o katerih je Kotnik poročal in ob njih pozival na vneto etnografsko delo pri nas!) poziva k obnovitvi ljudske noše. »Ali naj našo nošo, ki jo je ustvarila naša kultura, ki je z neštetimi vezmi zvezana z našim kulturnim razvojem, pozabimo? Ne! Priti mora zopet na dan! Oživeti mora!« Opozarja na potrebo, da hranimo ljudske noše tudi v muzejih. In kako je hotel etnograf v tem primeru — morda edinstvenem — pripomoči s svojim delom vsakdanjemu življenju, k ljudskemu prerodu, izpričuje njegova želja, naj se z obnovo ljudskih noš vrne tudi »duh slovenskega občestva«. Poudarja njih narodno posebnost in to, da blažijo socialna nasprotstva, ker ne izražajo gmotne razlike. V uvodu k opisu mežiške noše — po izročilu svojih staršev — določa pojem ljudske noše in njen značaj. »Zato moramo narodne noše presojudati z zgodovinskega vidika. Ker bi se pa tako delo moralo opirati na bogato zbrano gradivo, ki ga pa žal Slovenci še nimamo, bomo nošo večinoma samo opisovali.« Nošo v Savinjski dolini je opisal v dveh člankih na osnovi Russovih slik iz leta 1811, Mayerjevega akvarela, ki ga je tu priobčil, Pajkovih Črtic in Lekšetovega gradiva; dodal pa je še svoje opombe in primerjave. — Po zasebnih poročilih je opisal žensko nošo v laškem okraju. — Posebno nadrobno pa se je v dveh člankih ukvarjal z nošo ptujske okolice. V uvodu ponovno govori o obujanju ljudskih noš in poudarja, da »jih moramo zopet gojiti med narodom na deželi«, ne pa jih nositi na mestnih veselicah. Naslanja se na nemški opis v Steiermärkische Zeitung 1821, ki ga dopolnjuje s Pajkovim gradivom. Objavlja akvarela N. Arsenovića Ptujčan in Ptujčanka in posveča temu slikarju celo stran. Drugi članek je zasnovan na Russovi podobi Spodnještajerca, na omembi v nemški zemljepisni knjigi iz leta 1823 in Hrašovčevem opisu v Novicah leta 1852. V njem objavlja Mayerjev akvarel iz graškega etnografskega muzeja z nošami iz okolice Ormoža in Ljutomera. V zadnjem članku je objavil Russovo sliko dekleta iz Rogaške Slatine in opisal sliko ženske iz rogaške okolice v zbirki nadvojvode Ivana. Po treh slikah iz iste zbirke je opisal v okviru istega članka še posavsko nošo.

Z objavo teh dotlej pri nas neznanih slik je pokazal na važen vir za študij naše noše, z novim gradivom pa je nudil snov nadaljnjim sintetičnim delom (Geramb, Steirisches Trachtenbuch; Marta Ložar v SN II). Prezreti ne smemo tudi poučnega pomena teh spisov.

K obravnavanju noše se je povrnil Kotnik še dvakrat. Ob oceni Gerambove knjige o štajerskih nošah je zbral gradivo »o našem primitivnem oblačilu in obutalu«, kakor je naslovil v Slovenskih starosvetnostih ta spis, v katerem je jezikovno in tehnično razložil bukovino, raševino, cokle, ličnik, kožuh itd.

V področje noše sodi tudi eden zadnjih Kotnikovih spisov: O valjanju domačega sukna (SE II), v katerem je zbral iz literature in s terena »doneske k zgodovini domače suknarske obrti«. V njem podaja gradivo o valjalnicah v mariborskem in celjskem okolišu in priobčuje popis valjanja v Savinjski dolini, ročne valjalnice v ptujskem muzeju. Zaključuje pa članek z zgodovinskim pregledom o stopanju sukna in s pregledom valjalnic v naši državi. Kotnik je s tem spisom posegel v zamujeno področje naše etnografije, kjer moremo danes le še paberkovati.

O ljudski prehrani je zbral Kotnik mnogo gradiva v svojih spisih o običajih na Koroškem, na Dravskem polju in v Halozah. Izrečno v področje prehrane sodi raziskava o pomenu kolacije, ki je pa bolj filološkega značaja.

Delovnega načina — splavarjenja lesa se tiče Kotnikova objava pogodbe za dobavo lesa. — O kmetijstvu in obrti je pa obširneje spregovoril v oceni Mrkunove Etnografije velikolaškega okraja.

V materialno kulturo posegata spisa o presnecu in piri, ki sicer obravnavata pomen teh predmetov v običajih, vsebujeta pa mnogo gradiva o njihovi razširjenosti in nazivih. Prav tako prinašajo snov iz materialnega področja spisi iz ljudske medicine, v katerih je etnobotanične doneske iz literature obilno dopolnil z novimi iz ljudstva.

V

Občestveno kulturo, kakor sam dosledno dokaj upravičeno naziva socialno ali družbeno področje ljudskega življenja, pojmuje Kotnik zelo široko. Tudi glede tega mu moremo le pritrditi, kajti očitak, da spisi o delovnih oblikah »nimajo nič iskati« v poglavju o občestveni kulturi (kakor je bil zapisan ob njegovih Slovenskih starosvetnostih), ni tako brezpogojno veljaven in nam tudi ta primer dokazuje, da se življenjski pojavi in oblike prepletajo in da jih znanost le zaradi preglednosti obravnava v posameznih poglavjih.

Če upoštevamo v tem poglavju le življenjske in letne običaje, vidimo, da se Kotnik z družinskimi običaji ni mnogo ukvarjal, saj je priobčil le tuje zapise o ženitovanju v Slovenskem Plajbergu in v radgonski okolici; v razpravi pa je obravnaval pomen pire v ženitovanjskem kruhu. V njej je pokazal, kako je namesto ženitovanjskega kruha iz pire pri Rimljanih stopil pri raznih narodih pšenični kruh kot simbol zakonske zveze in apotropejsko sredstvo. Opozoril je na ostanke tega pomena v slovenskih običajih.

Več pozornosti je posvetil Kotnik letnim običajem, saj jih je opisoval in raziskoval skoraj vse: haloške pomladanske, mežiške velikonočne, Florjanovo, binkoštni pastirski praznik, božične v ptujski okolici, razložil je polaženika, posebno pa Martinovo in Štefanovo. Poudariti je treba, da sta obe poslednji razpravi med prvimi pri nas,

ki na osnovi realnega gradiva in s primerjalno metodo raziskujeta dotlej povečini romantično pojmovane običaje. Kotnik druží v sebi za take primere neogibno potrebnega etnografa s širokim smislom za vse, panoge kulture, jezikoslovca in kulturnega zgodovinarja.

V razpravi o sv. Štefanu, zaščitniku konj, izhaja iz ljudske pesmi, razbira poročila o blagoslavljanju konj in drugih običajih v zvezi s konjerejo na Slovenskem ter jih primerja s podobnim gradivom pri raznih narodih; zaključuje pa z domnevo, da je sv. Štefan stopil v teh običajih na mesto germanskega Frô-a in slovanskega Volosa-Velesa.

Pri razlagi martinovanja mu je izhodišče haloški Martinov nasad, nasajak; zbral je slovensko in ostalo južnoslovansko gradivo o Martinovem dnevu, podal zgodovinsko ozadje o Martinovem dnevu in razložil nasad kot pravo starino: ostanek pojedje ob saji — zboru podložnikov. Iz cerkvene zgodovine je razložil, da je bilo Martinovo začetek adventnega posta, Martinovo vino pa ostanek libacije, ki se je v srednjem veku spremenila v napivanje svetnikom. Zadnje opozorilo so prezrli slavisti, ki jim je šele po dvajsetih letih Grivec razložil izraz »česti jih pijem« iz Briž. spom. II (Slavistična revija III, 1950, 110—114). Končno popravlja Grudnovo mnenje na osnovi Trstenjakove in Krekove mitološke teorije, da je sv. Martin nadomestil poganska božanstva in da so mu pri nas zidali cerkve že med 7. in 10. stoletjem.

V razpravi o presnecu je zbral 11 izrazov za cvetnonedeljsko butaro na Slovenskem in pokazal, da so presnec, beganica, potica, presta in prajtelj kruhki, ki so viseli ali še visijo na njej in je ta po njih dobila katero teh imen. Poiskal je sorodnike »našemu primitivnemu presnecu« po Evropi in zunaj nje, ga povezal z blagoslovljenim kruhom in označil pomen presneca v naših poljedelskih običajih.

VI

Velik del Kotnikovega znanstvenega dela je posvečen ljudski književnosti v najširšem smislu: zapisovanju in objavljanju ljudskega pesništva in proze, obravnavanju bukovniškega dela in ljudskim igram. Kot slavistu mu je bilo to področje najbližje in prva njegova objava v ČZN 1906 je Donešek k zgodovini praznoverja med koroškimi Slovenci. V ospredju njegovega zanimanja za ljudsko književnost je že od visokošolskih let pa do danes bukovnik Andrej Schuster — Drabosnjak. Od izvlečka iz disertacije v programu celovške gimnazije, v kateri je v celoti prikazal delo glavnega koroškega in sploh slovenskega bukovnika, je doslej v več spisih nadrobno raziskal in razčlenil njegove spise: o Ahasverju — Prerokovanje od tega ebekshusterja ..., Untershberg al bukelci od Matjasha ..., za katere je ugotovil nemške predloge; Svovenje Obace. — Posebej se je ukvarjal z Drabosnjakovimi priredbami ljudskih iger; s pasijonom, božično igro in Izgubljenim sinom, o katerem je dognal, da »je bržkone iz repertoarja koroškega kmetskega gledališča med Nemci« in vsebuje različne

prvine od 14. stoletja do latinske drame. Ima pa še glede Drabosnjaka svoje načrte.

Od Drabosnjaka je razširil svoja raziskavanja še na druge literarno prizadevne kmete tudi v ostalih slovenskih pokrajinah in priboril bukovnikom naziv in mesto v naši slovstveni zgodovini. Sintetično jih je prikazal v Narodopisju Slovencev II v zvezi z ljudskimi pesniki in pevcji; z vsem tem delom pa je tej panogi ljudske duševne kulture pridobil veljavo v naši etnografiji, medtem ko so jo prej imeli le za obrobno, pa zanemarjeno literarnozgodovinsko področje.

Enako zaslugu si je pridobil Kotnik glede ljudskih iger. Po spisih o pasijonskih in Drabosnjakovih igrah, s katerimi je uvedel novost v našo kulturno zgodovino in etnografijo, je zaokrožil lastna dognanja z ostalim gradivom v pregled o verskih ljudskih igrah (Narodopisje Slovencev II) in s tem oskrbel naš strokovni priročnik s poglavjem o naši tako skromni ljudski dramatiki, ki ji posveča na primer etnografija sosednih alpskih dežel toliko skrbi.

Pomembna je tudi Kotnikova prizadevnost za zbiranje in izdajanje ljudskega pripovedništva. Njegova zbirateljska dejavnost sega še v nižjo gimnazijo; med prvimi njegovimi objavami je Narodno blago s koroško-štajerske meje (1910), ki vsebuje 16 pripovedk iz Guštanja in okolice. Umel pa je pridobiti za zbiranje tudi svoje celovške dijake, tako da je spričo naših dotedanjih diletantskih izdaj zasnoval kritično izdajo pripovedk in pravljic za vse slovensko ozemlje. Žal mu je načrt obstal pri prvem zvezku »Storij« (1924) s koroškimi ljudskimi pripovedkami in pravljicami. Zato pa je bila zbirka mejnik na tem področju, čeprav ni odpravila tradicije nestrokovnih izdaj; sledil ji je le Kelemina z Bajkami in pripovedkami. Nebogljenost naše orientiranosti glede pomena takih izdaj ljudskega pripovedništva izpričujejo tedanje omembe (o ocenah niti ne moremo govoriti) celo v revijah. Edino Janko Glaser je Storijske strokovno ocenil v ČZN kot »novost pri nas«. Pomenile so prvo znanstveno urejeno zbirko te vrste, toda zaman jo je Glaser postavil za zgled poznejšim zbirkam. Kotnik se v uvodu knjige ni spuščal v tvegane teorije, marveč je razčlenil objavljeno gradivo in ga stvarno razložil; tu in tam je navedel tudi nemške vzporednice in predmetno literaturo. Gradivo je razvrstil po snovnih vidikih v 15 oddelkov, v katerih je objavil 84 bajk, pripovedk, pravljic in legend. Seznam virov pove, da jih je 19 zapisal sam, druge so zapisali njegovi učenci, nekatere pa je vzel iz tiskanih objav. Zato so zapiski neenotni, nekateri motivi so le skopo nakazani. Imenik in opombe z vzporednicami zaključujejo delo.

Od ljudskih običajev in verovanj je Kotnika zamikalo dotelej sistematično nenačeto poglavje naše folklore — ljudska medicina. Skrbno zbira raztreseno gradivo, ga ureja v sistem in razlaga. Prva razprava te vrste je »Skoz potegniti, skoz vleči kot zdravilno sredstvo«; v njej je zbral podatke in mnenja o tem načinu zdravljenja. Žal ni pritegnil več primerjalnega gradiva iz primitivnih kultur in sodbe

številnih etnoloških raziskovalcev. Tako med verovanja kot v ljudsko medicino sodi spis Blagoslov zelišč na kres in čar kresnic s poročili iz raznih krajev, s komentarjem k obrednemu besedilu in primerjalno razlago ljudskega izročila o kresnicah. Lotil se je osnov ljudske medicine (Slovenske starosvetnosti), v katerih z besedno razlago oživlja pomen vrača in balija, čaranja in zagovorov. Pokazal je tudi na posredovalce višje kulture — samostane — za ljudsko zdravilstvo. Ta dognanja je razširil v prvi očrt naše ljudske medicine v Narodopisju Slovencev II, kjer upošteva bukovnike te stroke, kopanje, kultne oblike, pomen kamnov in simpatijskih sredstev.

VII

Kotnikov pomen za napredek naše vede je vsestranski, in zlasti tudi v tem, da je vse njegovo znanstveno delo, z neznatnimi izjemami, posvečeno etnografiji. Kot učenec Murkove in Štrekljeve šole je razširil objavlanje zadnjega tudi na ljudsko prozo, raziskovalno metodo prvega pa nadaljuje do danes kot glavni predstavnik starejšega rodu naših etnografov.

O teoriji etnografskega dela je napisal do objave svojega izbranega dela najtehtnejše besede. Njegov očrt zgodovine naše vede je prvi naš pregled te vrste in temelj za bodočo zgodovino. V snovi kulturi je obravnaval delovne oblike, suknarstvo, prehrano, hišo in predvsem nošo. V občestveni kulturi nas je seznanil z mnogimi letnimi običaji slovenskega severovzhoda in nam podal prve primere njih strokovne razlage. S področja ljudske proze je priredil dotlej prvo strokovno ustrezno izdajo. O naših ljudskih igrah in bukovnikih nam je odgrnil docela nepoznano podobo in z neutrudnim nadrobnim delom priboril tej panogi ljudskega ustvarjanja veljavo v naši kulturni zgodovini. Ljudsko zdravstvo je pričel prvi pri nas smotrno raziskavati.

Kakor smo že poudarili, da je Kotnik seznanjal z ljudsko kulturo široke plasti bralcev, tako je treba še posebej poudariti, da je Kotnik večino svojih spisov objavljaj v revijah in listih, ki niso dostopni le strokovnjakom. Za popularizacijo etnografije pa je posebno pomembna knjiga njegovih izbranih del »Slovenske starosvetnosti« (1943), ki je oživila njegove starejše spise iz pozabljenih listov in približala poglavja o našem ljudskem življenju množici bralcev. To izdajo je zaslužilo Kotnikovo delo že davno in nujno pričakujemo še drugega zvezka. Opozarja nas pa ta knjiga tudi na potrebo enakih izdaj poljudnih strokovnih spisov iz revij, ako želimo izobražence in ljudstvo seznaniti z lastno kulturo. Kotnik je prvi med našimi etnografi, ki je storil tako pomembno dejanje v korist vedi in ljudstvu. Z ilustracijami je naredil iz nje izvrstno ljudsko čitanko. Zato je knjiga pomembna že kot edini naš strokovni izbor. Nazorno pa osvetljuje tudi Kotnikov pomen v razvoju slovenske etnografije, njegovo vsestransko in dolgotrajno delo. Na nove spise v tej knjigi smo že opozorili. V celoti pa

poudarja že ta knjiga snovno obsežnost pisateljevega dela, njegovo široko razgledanost in ne nazadnje njegov poljudni, domači slog, ki ga preveva ljubezen do vseh pojavov ljudskega življenja. Kakor je ta domačnost dostikrat pobuda in izhodišče za njegovo delo, tako mu večkrat določa tudi metodo in slog. Rad zajema iz pripovedovanja svojih domačih, iz svojih spominov na starosvetnosti ali pa spomni bralca na kaj podobnega, kar je utegnil videti po svetu. Metodo za svoje raziskovalno delo je Kotnik dobil v Murkovi šoli, ki se je tedaj z geslom »besede in stvari« približala dognanjem o starih kulturnih prvinah s filološko in stvarno razlago. Ta način dela je posebno viden v njegovih zadnjih študijah. Pridobil pa si je v slavistični šoli tudi primerjalno literarno in filološko metodo, s katero je raziskoval običaje in ljudsko pesništvo.

Ko se slovenski etnografi ob življenjskem prazniku svojega starešine, vzornika in pobudnika veselimo njegovih uspehov, mu želimo, da bi mogel svoje delo še nadaljevati, prevzet od tiste ljubezni do naše vede, ki izžareva iz vsega njegovega prizadevanja za njen napredek!

BIBLIOGRAFIJA ETNOGRAFSKIH SPISOV FRANCETA KOTNIKA

- Donesek k zgodovini praznoverja med koroškimi Slovenci. ČZN III, 1906, 65—77.
- O slovenski kmetski hiši. DS XIX, 1906, 754—758.
- (Ocena.) Artur Hübsch, Stajači brojevi u njemačkoj narodnoj pjesmi od XIII. do XIX. vijeka. U Zagrebu. 1906. ČZN IV, 1907, 185—186.
- Koroške narodopisne črtice. I. »Gnojvoza« ali »gnojvoža«. II. »Steljeraja«. ČZN V, 1908, 105—107. (= Slov. st., 45—49.)
- Beiträge zur Volksliteratur Kärntens. Programm des St OG za Klagenfurt 1909—1910, 3—22.
- Por.: Ciprijan Korošak (= Joža Glonar), LZ 1910, 502—504.
- Naš kmet in pesnik Andrej Šuster-Drabosnjak. V spomin 140-letnice njegovega rojstva. Mir 1908, št. 20.
- Narodno blago s koroško-štajerske meje. Straža II, 1910, št. 129, 135, 143.
- Nekaj opomb o koroškem narodnem pesniku Andreju Schusterju-Drabosnjaku. Čas V, 1911, 142—143.
- »Ljudski poetje«. Čas V, 1911, 240.
- Nov'ne žgati — nov'ne kopati. Čas V, 1911, 430.
- Koroške narodopisne črtice. III. Ženitovanjske navade v Slovenjem Plajpergu. (Po zapiskih plajperškega rojaka dr. J. Wieserja sestavil —.) ČZN IX, 1912, 128—133.
- Nekaj črtic o pasijonskih igrah na Koroškem. DS XXV, 1912, 11—17.
- Predstava Drabosnjakove pasijonske igre l. 1911. S XL, 1912, št. 151.
- Andrej Schuster-Drabosnjak. ČZN X, 1913, 121—140.

- Koroške narodopisne črtice. IV. Teritev v Slovenjem Plajpergu. (Po zapiskih dr. J. Wieserja sestavil —.) ČZN X, 1913, 36—37.
- Drabosnjakov Pasijon v Štebnu pri Bekštanju I. 1911. DS XXVI, 1913, 157 do 159. (= Slov. st., 96—98.)
- Koroške narodopisne črtice. V. Narodna pripovedka o Ungnadu ali Vuhnarju. ČZN XV, 1919, 126—127.
- Ovce. Mir XXXVIII, 1919, št. 36.
- Prof. Janez Scheinigg. Mir XXXVIII, 1919, št. 17.
- »Gnojvoza« ali »gnojavoža«. »Steljeraja«. Mir XXXIX, 1920, št. 67.
- Predigra kostanjske pasijonske igre. ČZN XVII, 1922, 89—96.
- Drabosnjakov Ahasver. DS XXXV, 1922, 391—405.
- Drabosnjakove »Bukelce od Matjaža«. Č XVIII, 1923—1924, 217—232.
- Narodopisne črtice. M IV, 1925. Objavil —. Vabilo na ženitovanje v radgonski okolici. (Iz narodopisne zbirke Velčkega v Mariboru.) 116—117. — Sulec ali sulač. 117. — Otroški običaj na predvečer pred svečnico v Železni Kapli. 157. — O veliki noči v Mežiški dolini. 157—158. (= Slov. st., 65—68.) — Pastirski običaj o binkoštih v dobrolski okolici na Koroškem. — Šmarčica — pastirski praznik. (= Slov. st., 76.) — Florjanovo. (Slov. st., 68) 238. Florjanovo. (Slov. st., 68) 238.
- Pasijonska igra iz Železne Kaple. ČZN XIX, 1924, 101—108. (= Slov. st., 99 do 105.)
- Kongres slovanskih geografov in etnografov. S LII, 1924, št. 132, 137.
- Slovenska legenda o sv. Ožbaltu. ČZN XIX, 1924, 9—20.
- Storije. I. Koroške narodne pripovedke in pravljice. Zbral in uredil —. Mohorjeva knjižnica 3. Založila družba sv. Mohorja. [Prevalje.] 1924. M. 8°, str. 112. Por. Janko Glaser, ČZN XX, 1925, 105. — I(van) P(regelj), DS XXXVIII, 1925, 61.
- (Ocena.) Dr. Geramb Viktor, Deutsches Brauchtum in Österreich. Graz 1924. C XIX, 1924—1925, 267—269.
- (Ocena.) Slovenske narodne pesmi. Iz tiskanih in pisanih virov zbral in uredil dr. Karel Štrekelj. 16. snopič uredil dr. Joža Glonar. V Ljubljani 1925. Izdala in založila Slovenska Matica. Č XIX, 1924/25, 86—89.
- (Ocena.) Die Weinachtsbräuche der Serbokroaten. Vergleichend dargestellt von Prof. Edmund Schneeweiss, Lektor der Universität Belgrad. Mit einer Figurentafel und einer Karte. Wien 1925. Vel. 8°, 232 str. Č XIX, 1924/25, 189—191.
- (Ocena.) Sijaj, sijaj, solnce! Zbirka koroških popevk. Priredila T. Gaspari in P. Košir. I. zvezek. V Ljubljani 1925. ČZN XX, 1925, 105—105.
- O Ziljanih. Narodopisna črtica. M VI, 1925, 234.
- Muzejsko društvo v Ptujju. ČZN XX, 1925, 111—112.
- Naši bukovniki. S LIII, 1925, št. 232.
- Izpod Pece. Narodopisne črtice. S LIII, 1925, št. 230.
- Narodopisje. Naš dom XVIII, 1926, 49—50.
- Kramljanje o narodni noši. Naš dom XVIII, 1926, 95—94.

- Narodna noša v Mežiški dolini. Naš dom XVIII, 1926, 72—76. (= Slov. st., 57 do 40.)
- Narodna noša v Konjicah in Slovenski Bistrici. Naš dom XVIII, 1926, 115—117.
- O narodni noši v Savinjski dolini. Naš dom XVIII, 1926, 174—176, 199—202.
- O uprizoritvi Drabosnjakove božične igre pred 22 timi leti. Naš dom XVIII, 1926, 211—212.
- Muzejsko društvo v Ptujju. ČZN XXI, 1926, 152—153.
- (Ocena.) Ljudska medicina med koroškimi Slovenci. Zbrala P Košir in V. Möderndorfer. Narodopisna knjižnica Zgodovinskega društva v Mariboru. Zvezek I. Maribor 1926. Č XXI, 1926/27, 240—242.
- O narodni noši v laškem okraju. Naš dom XIX, 1927, 49—50.
- Narodne noše ptujske okolice. Naš dom XIX, 1927, 65—70.
- O narodni noši v ptujski okolici. Naš dom XIX, 1927, 115—115.
- O naših narodnih nošah. (Rogaški okraj. Posavje.) Naš dom XIX, 1927, 161 do 165.
- Muzejsko društvo v Ptujju. ČZN XXII, 1927, 102—103.
- Polaženik. Iz kroga božičnih običajev pri Srbih in Hrvatih. Slovenski gospodar, LXI, 1927, št. 51, priloga 1.
- (Ocena.) Viktor Geramb, Volkskunde der Steiermark. ČZN XXII, 1927, 98—99.
- (Ocena.) Albert Sič, Slovenske narodne noše. ČZN XXIII, 1928, 95—94.
- (Ocena.) Edmund Schneeweiss, Die jugoslavische Volkskunde in den Jahren 1914—1924. ČZN XXIII, 1929, 159—160.
- Božični običaji v ptujski okolici. Naš dom XX, 1928, 1—6. (= Slov. st., 53—57.)
- Nóvine. Narodopisna črtica. Naš dom XX, 1928, 33—35.
- O svetem Štefanu, zaščitniku konj. ČZN XXIII, 1928, 250.
- Martinov nasad. ČZN XXIV, 1929, 95—99. (= Slov. st., 70—76.)
- Haloške narodopisne črtice. Slovenski gospodar LXIII, 1929, št. 13. (= Slov. st., 61—64.)
- (Ocena.) Komanova Manica: Na Gorenščem je fletno. Ljubljana 1928. ČZN XXV, 1930, 123.
- Na otročje. Naš rod II, 1930, 76. (= Slov. st., 58.)
- Pogodba za dobavo lesa, sklenjena med mozirskim tržanom in Zagrebčanom 1796. Et IV, 1930, 122—124.
- (Ocena.) Zelenin Dmitrij: Russische (ostslavische) Volkskunde. Berlin und Leipzig 1927. ČZN XXV, 1930, 123.
- Polaženik. Č XXVI, 1931—32, 239—240. (= Slov. st., 59—60.)
- (Ocena.) Rudolf Wagner. Gremo v Korotan. Slovenski učitelj XXXII, 1931, 33 do 34.
- Drabosnjakov Svovenje Obace. SJ IV, 1931, 40—54.
- Drabosnjak in Cochem. SJ IV, 1931, 175—176.
- O slovenskih koroških pevcih. S LXV, 1932, št. 281.
- Möderndorfer, Vinko. SBL II (1933), 142—143.
- Drabosnjakov Izgubljeni sin. Et VI, 1933, 259—276.

- (Ocena.) *Steirisches Trachtenbuch* begonnen und begründet von Konrad Mautner weitergeführt und herausgegeben von Viktor Geramb. I. Bd. Graz 1932. Et V—VI, 1935, 349—354.
- (Ocena.) Adam Fischer, *Etnografija slowiańska*. Zasztyt drugi: Lužyczanie. Książnica Atlas. Lwow-Warszawa 1932. Et V—VI, 1935, 354.
- Andrej Šuster-Drabosnjak. *Igra o izgubljenem sinu*. Ljudske igre, 6. zvezek. Ljubljana 1934.
- Vaški grbi na Spodnjem Ptujskem polju. Et VIII—IX, 1936, 152.
- Skoz potegniti, skoz vleči, skoz iti ali lesti — kot zdravilno in čarovno sredstvo. ČZN XXXII, 1937, 294—299. (= Slov. st., 115—119.)
- Kdaj je bil natisnjen Kolomonov žegen? ČZN XXXIV, 1939, 106.
- Kolacija. ČZN XXXIV, 1939, 189—195. (= Slov. st., 50—52.)
- Blagoslov zelišč na kres in čar kresnic. Et XV, 1942, 1945, 1—25.
- O Valentinu Lečniku. Et XIV, 1942, 111—115.
- Slovenske starosvetnosti. Nekaj zapiskov, orisov in razprav. Slovenska poljudnoznanstvena knjižnica Svet. Letnik I., št. 4. Ljubljana, 1. decembra 1945. 8°, 152 str.
- Por.: R. Lenček, GMDS XXIV-1943, 127—128. — A[do] M[akarovič], J XXIII, 1943, št. 293. [Tine Debeljak.] td. S LXXI, 1943, št. 251. Rajko Ložar, Et XVII-1944, 1945, 125—128.
- Presnec. Et XVI-1943, 1944, 29—45.
- (Ocena.) J. Mal, *Contributo alla mitologia slovena*. Bologna 1943. GMDS XXIV-1943, 127.
- O piri in ženitovanjskem kruhu. Et XVII-1944, 1945, 51—61.
- (Ocena.) Mrkun Anton, *Etnografija velikolaškega okraja*. I. zv. Kmetijstvo. Ljubljana 1943. II. zv. Obrt in trgovina velikolaškega okraja. Ljubljana 1943, Et XVII-1944, 1945, 128—150.
- Misijonar Jernej Mozgan. Življenjepis. Pripredil —. Mohorjeva knjižnica 119. Založila Družba sv. Mohorja v Ljubljani. 1943/XXI. 63 str.
- Por.: R. Ložar, Et XVII-1944, 1945, 149—150.
- Pregled slovenskega narodopisja. Narodopisje Slovencev. I. del. Ljubljana 1944, 21—52.
- Kresovi. KMD 1945, 127—150.
- Ljudski pesnik Blaž Mavrel. KMD 1947, 166—168.
- O valjanju domačega sukna. Doneski k zgodovini domače suknarske obrti. SE II, 1949, 10—26.
- Ljudski pesnik Anton Lesičnik. SE II, 1949, 93—99.
- Ob 125-letnici Drabosnjakove smrti. S Por XII, 1950, št. 50.
- To in ono o slovenski koroški pesmi in o ljudskih pesnikih. S Por XII, 1950, št. 241.
- Podjuna — narodopisna skica. Koledar Slovenske Koroške za 1951, 90—95.
- Profesor Janez Šajnik. (Ob stoletnici njegovega rojstva.) Koledar Slovenske Koroške za 1952. Celovec. 82—85.
- Potovanje po Koroškem leta 1795. SE III—IV, 1951, 361—366.
- Letnice. Celjski zbornik 1951, 94—97.
- Pótašnica. Celjski zbornik 1951, 97.

Résumé

L'OEUVRE ETHNOGRAPHIQUE DE FRANCE KOTNIK

France Kotnik est des plus importants ethnographes slovènes vivants. Né le 20-XI-1882 à Dobrije près Guštanj, il fut professeur de lycée à Celovec et Ptuj, inspecteur de l'Instruction publique à Maribor et Ljubljana, directeur de la Société de St. Mohor à Celje. Ses recherches sont consacrées presque entièrement à la culture populaire slovène. Il a décrit le foyer carinthien, les coutumes de travail, les costumes nationaux styriens, le cylindrage du drap. En ce qui concerne les coutumes, il a le premier expliqué, d'après la méthode comparative, la coutume de la Saint-Martin, et il a montré Saint-Stéphane comme protecteur des chevaux. Il a fait voir le rapport qui existe entre les appellations du fagot du Dimanche des Rameaux et les pains y accrochés, il a analysé la cultivation de l'épeautre en Slovénie et sa signification dans les coutumes nuptiales. Mais il s'est intéressé surtout aux travaux d'André Schuster-Drabosnjak, auteur de représentations et de livres populaires. Son recueil de contes et de récits carinthiens »Storije« (Histoires) a été le premier modèle pour l'édition critique de la prose populaire. Certains de ses écrits qu'il a fait paraître dans les revues ont été réunis dans son livre »Antiquités slovènes« (1945). Pour le manuel »Ethnographie des Slovènes« il a écrit l'histoire de l'ethnographie slovène, quelques traités sur les écrivains populaires, sur les drames religieux populaires et sur la médecine populaire qu'il a le premier étudiée du point de vue scientifique.

KONJ IZ VODE IN IME KENTAVROV

Milan Grošelj

P. Kretschmer, Glotta 10, 50 ss. je razložil ime *Kéntauros* iz *νεῖτεο* »z ostnom zbadati, bičati« in iz subst. *ἄρα* »voda«, ki se dobi še v raznih sestavljenkah kot *ἄν-αρος* »brez vode« itd., predvsem pa v imenu vodne vile *Πηξάρα*; to ime je brez dvoma sestavljeno iz *νήξ(ι)*-od glagola *νήτω* »tepsti« in *ἄρα* »voda« ter neizpodbitno dokazuje, da je analiza imena *Ként-auros* pravilna. Kentavri so torej personifikacija hudournikov z razpenjeno, razbičano vodo: valovi so konji, njihova pena je konjska griva. Nilsson, Griech. Rel. I, 215, to razlago dopušča. Razume se, da je predstava o bitju, ki je pol konj, pol človek, sekundarna: prvotna je čista teriomorfna, torej konjska oblika.

Da je vera v konja kot bitje, ki je utelešenje vodnega duha, stara, se je mogoče prepričati iz priročnikov, n. pr. Roscher, Lex. der Mythol. II, 1071 s.; Hdb. des deutsch. Abergl. VI, 1632 s. v. Pferd und Quelle (mislil na Hippokrene, Aganippe); *ibid.*, 1634 s. v. Pferd als Wassergeist (Pozejdona, boga podzemskih voda, pozneje morskega boga, so prvotno častili v podobi konja; konj je bil Pozejdonu posvečena žival); Nilsson, op. c. Indeks s. v. Pferd (str. 819).

Toda vsekakor najboljše potrdilo za Kretschmerjevo razlago imena *Kentauros* nudi ljudska pripovedka, ki jo je po zapisu M. Matičetova na Robediščih (zah. od Kobarida) priobčil T. Logar v Slav. reviji 4 (1951/52), 234 ss. Konec pripovedke je ta (237): Vaščani sklenejo, nekoga, da se ga znebijo, zašiti v vrečo in zagnati v vodo. Toda obsojenec doseže z zvijačo, da gre v vrečo voznik, ki pride mimo; voznik mu da celo voz in konje. Tako zaženo vaščani v vodo voznika. Na veliko začudenje vaščanov se drugi dan pripelje v vas tisti, o katerem so ljudje mislili, da je mrtev. Sprašujejo ga, kje je dobil konje; ta jim reče (iz tehničnih ozirih navajam odgovor v knjižni slovenščini): »Koste me noter vrgli, sem pograbil bič in začel mlatiti. Mlatim, mlatim in sem iz mlatil ven téle konje« (podčrtal avtor sestavka).

Mož je torej dobil konje tako, da je mlatil po vodi, kar natanko ustreza gr. *Ként-auros*. Le en razloček je: medtem ko je po Kretschmerju grški mitološki polkonj »tisti, ki biča vodo«, je v omenjeni slovenski pripovedki konj »tisti, ki je iz vode izmlaten«. Grško ime je podoba animističnega gledanja na svet; za vodo ali v vodi je nekdo, ki jo biča, peni; slovenska pripovedka je pa etiološka: poskuša raz-

ložiti, od kod je konj nastal. Torej je nekaj poznejšega, toda zgrajena na starem verovanju.

Pripominjam, da je morda tudi v povesti o belem konju na Vršacu (Kelemina, Bajke in pripovedke, 127 s.) še ohranjen spomin na zvezo med konjem in vodo: iskalcem zaklada v dolini med Triglavom in Vršacem se prikaže bel (!) konj in tedaj iskalca zagrne gosta megla (!). Iskalca v povesti se upravičeno čudita, od kod se je vzela bel konj v teh strašnih krajih. Roscher, op. c., 1088, dostavlja na zaključku svojega članka, da je — po grški ljudski veri — treba videti bivališča Kentavrov v goratih krajih, ki jih poplavlja večkrat voda.

Résumé

A PROPOS DU NOM DE CENTAURE

Un conte populaire slovène, publié par T. Logar, Revue de slavistique (Ljubljana) 4 (1951/52), 234 ss., vient d'appuyer d'étymologie du nom de Centaure, proposée par P. Kretschmer, Glotta 10, 50 ss.: Κέντ-αυρος de κεντέω »fouetter« et αἶρα »eau«, cf. le nom de nymphe Πληξ-αἶρα de πλήτιω »battre« et αἶρα. Dans ce conte quelqu'un qui a été condamné par les villageois à être jeté dans l'eau, se fait remplacer par un voiturier qui lui donne, par-dessus le marché, chevaux et voiture. Le jour suivant, le condamné à mort revient en voiture dans son village. Surprises, les gens lui demandent d'où lui viennent les chevaux, et il répond: »Quand vous m'aviez jeté dans l'eau, j'ai saisi le fouet et je me suis mis à battre (!). A force de battre (!), j'ai fini par produire, en battant (!), les chevaux que voilà.« — Le conte slovène rentre sans doute dans le cadre des contes étiologiques, donc secondaires, mais il est bâti sur le noyau primitif, c.-à-d. la croyance à savoir que le cheval est l'esprit de l'eau qui »fouette l'eau« (= Κέντ-αυρος).

MATIJI MURKU (1861—1952) V SPOMIN

Ivan Grafenauer

Po dolgem, z delom in uspehi bogatem življenju se je MATIJA MURKO, nestor naših slavistov in etnografov, v ponedeljek, dne 11. februarja 1952, v Pragi poslovil od sveta, prvi dan svojega 92. življenjskega leta. Rodil se je na Drstelji pri Sv. Urbanu (zdaj je to Drsteljski vrh pri Destrniku) v Slovenskih goricah blizu Ptuja, dne 10. februarja¹ 1861 — sam dostavlja v Spominih (1951, str. 9), da je bila to pustna nedelja (leta 1952 je bila ta dan spet nedelja, prva predpostna). Oče Martin mu je bil mali kmet, »želar« (po Štreklju avstr.-nem. *söllner* »hišar«, »bajtar«) na posestvu svoje žene Lize Krambergerjeve, na katero se je bil priženil kot mlajši sin trdnega kmeta, obče spoštovan mož, dolgoletni župan domače občine. Nadaljnji poglobitveni podatki iz Murkovega življenja so po zaznamku v njegovih Spominih (263) le-ti: »... obiskoval ljudsko šolo pri Sv. Urbanu 1868—71 (tri razrede) in na Ptuju 1871—72 (4. razred); obiskoval nižjo klasično gimnazijo v Ptuju (1872—76), višjo v Mariboru (1876—80); študiral — germanistiko in slavistiko — na univerzi na Dunaju 1880—85; promoviran za doktorja germanistike prav tam 8. februarja 1886, doktorat obnovljen na isti univerzi po 50 letih 8. februarja 1936; habilitiran za privatnega docenta za slovansko filologijo na filozofski fakulteti univerze na Dunaju 22. januarja 1897; imenovan za rednega profesorja za slovansko filologijo na univerzi v Gradcu 11. aprila 1902; imenovan za rednega profesorja za slovansko filologijo na filozofski fakulteti univerze v Lipskem 22. februarja 1917; imenovan za rednega profesorja za jugoslovanske jezike in slovstva na filozofski fakulteti Karlove univerze v Pragi 22. julija 1920 (do upokojitve 15. februarja 1931 — opravljal pa je predavanja in seminarske vaje še do konca zimskega semestra 1932/33 — n. d., 244); izvoljen za predsednika Slovanskega inštituta v Pragi 31. maja 1932 (do 1. oktobra 1941).« Dne 11. februarja 1952 je zaključila to življenje smrt v Pragi.

Ni naša naloga, da bi tu ocenjevali celotno Murkovo delo, njegov veliki delež pri napredku vseh panog slavistike, zlasti primerjalne slovstvene zgodovine, v prvi vrsti jugoslovanske in slovenske, njegovo za-

¹ Popraviti je treba (prepisno ali tiskarsko) pomoto »12/2 1861« v Stanojevičevi NE SHS (izd. v lat.), II, 1063 (I. Grafenauer — v ohranjenem slov. izvirniku stoji pravilno 10/2); od tam je napaka prešla žal tudi v Letopis SAZU I, 172 in IV, 85.

služenje za organizacijo slavističnega znanstvenega dela na univerzah v Gradcu, v Lipskem, najbolj pa v Pragi, ki je postala z njegovim trdom po prvi svetovni vojski novo središče slavistične znanosti. To zasluženje je priznala Murku s svojim članstvom vrsta znanstvenih akademij, ustanov in društev, mimo vseh pomembnih slovanskih tudi več nemških in eno angleško; Karlova univerza v Pragi in ljubljanska univerza sta mu podelili častni doktorat (gl. Spomini, 263—264); ocenili so to delo številni avtorji, med katerimi je poleg R. Nahtigala (LZ 1921, 416 ss., 477 ss.) omeniti predvsem J. Páta, Prof. Dr. M. Murko. K sedmdesátinám slovinského slavisty, spolutvůrce české slavistiky po svet. válce, Praga (1931), in Joža Glonarja, SBL II (1935), 162—175, z literaturo. Bistveno važni so kajpak tudi Murkovi »Spomini« (češko Paměti 1949, slov. 1951) z bibliografijo njegovih spisov, ki sega do leta 1949 (str. 265—295). Zdaj je treba dodati mimo slovenskih Spominov še Murkovo življenjsko delo »Tragom srpsko-hrvatske narodne epike«. »Putovanja u godinama 1930—1952«, I—II. Preveli sa českog Jelka Arneri i dr. Ljudevit Jonke. Djela JAZU, Zagreb, knj. 41—42 (1951). V knj. II, 905—906 je natisnjena tudi »Bibliografija djela M. Murka, posvećenih srpsko-hrvatskoj i slovenačkoj narodnoj epici«.

Omejiti se moramo, kakor je to storil že Fr. Kotnik v Narodopisju Slovencev I (1944), 35—37, na Murkovo delo za etnografsko znanost, srbskohrvatsko in slovensko. V »Pregledu slovenskega narodopisja« (n. d. I, 21—52) je označil Kotnik pomen tega Murkovega dela v okviru zgodovine slovenske etnografije že z nadpisom odstavka »Matija Murko in prelom z romantično strujom«; v širšem okviru mednarodne etnografije je označil Murkov pomen Joža Glonar takole (SBL II, 173): »Z vsem svojim delom na polju južnoslovanske etnografije je postal vodilni znanstvenik na tem polju; njegovi izsledki in preizkušene metode so že davno prevzete kot temelj za enaka dela v mednarodnem znanstvenem svetu.« Izčrpno bibliografijo Murkovih etnografskih spisov pa je za »Slov. etnografa« III—IV, 406—411, sestavil M. Matičetov² po rokopisu bibliografije, natisnjene zdaj v Spominih.

² Dodati je tej bibliografiji poleg šele 1952 izdanega (že 1951 natisnjene) dela »Tragom...« (gl. spr.) in Murkovih spisov o srednjeveških ljudskih knjigah o Sedmih modrih in ruskem Appoloniju iz Tira (gl. Spomini, 266—67, 267—68) še sledeče v »Bibliografiji djela Matije Murka, posvećenih srpsko-hrvatskoj i slovenačkoj narodnoj epici« (»Tragom...« II, 905—08) navedene spise — pristavljeno je tudi ustrezno mesto iz »Spominov« —:

K str. 408 (v SE III—IV) za »Die skr. Volkspoese in d. dt. Lit.« (T. II, 905, Sp. 277): *Geschichte der älteren südsl. Literaturen*, Lpz. (1908) — v »Bibl.« v »Tragom...« je postavljena, ker se v njej govori tudi o shr. narodni poeziji.

K str. 409 za »Gusle i tamburica...« (T. II, 906, Sp. 285): *Jihoslovanská národní epika*. Lidové přednášky českých vysokých škol pražských, stud. r. 1924—25, Období I, Řada LXXIV, 2—5.

K str. 410 za »Geschichte der Heugabel« (T. II, 906, Sp. 288): »Im slavischen Süden« in »Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft des patriarchalischen Jugoslavians, Beilage z. Prager Presse Nr. 42, 19. Okt. 1930, in Nr. 45, 6. Nov. 1930.

K str. 410 za »Zpěvačky...« (T. II, 907, Sp. 291): *Nekoliko zadaća u proučavanju narodne epike*. Prilozi prouč. nar. poezije. Beograd 1934, 2—5; — *Srbsko-*

S srbsko-hrvatskimi narodnimi pesmimi, ki je njihovo proučevanje postalo Murku življenjsko delo, to je s pesmimi Vuka Karadžića, ga je seznanil profesor slovenščine Jos. Žitek že v II. razredu ptujske gimnazije; v dunajskih letih se je kot Miklošičev sodelavec prvič znanstveno srečal tudi s problemom »Žalosne pjesance plemenite Asan Aginice«, ko je namreč Miklošiču zbiral in prepisoval vire za razpravo, s katero je ta položil temelj znanstvenemu raziskovanju slavne pesmi o Asanaginici;³ priobčil je v njej z vsemi dopolnili pred kratkim iz Dalmacije mu poslani splitski izvornik prve Fortisove objave z italijanskim prevodom, po katerih je mladi Goethe pesem prevedel, da je zaslovela po vsem svetu; tudi problem te pesmi je Murka zaposloval vse življenje in je šele kot petinsedemdesetletnik izrekel o njej svojo končno besedo.⁴ Tudi za materialno plat etnografskega študija je dobil Murko pobude že od Miklošiča. K svoji promociji »sub auspiciis imperatoris« (8. februarja 1886) si je kot njegov učenec izbral za predavanje »Die Bedeutung der Fremdwörter«, ki je po Murkovih besedah v Spominih (50) kljub poljudni obliki dokaz, da se ni uvrstil po letih le po naključju med sourednike časopisa »Wörter und Sachen«. Za študijskega bivanja na Ruskem (od jeseni 1887 do pomladi 1889) ga je slavni A. N. Veselovskij napotil tudi še k študiju staroruske ljudske literature; sad je bila vrsta razprav o rusko-bolgarsko-srbskih besedilih »Zgodbe o sedmih modrih«⁵ in o ruskem prevodu romana o »Apoloniju iz Tira«.⁶

hrvatská balada o ženě Asan Agy (Asanaginica) během 150 let. Międzynarodowy zjazd slawistów. Księga referatów. Sekcija 2. Historia literatury, Warszawa 1954, 114—118.

K str. 410 za »Asanaginica sa Šipana« (T. II, 907, Sp. 292): *Zpráva o vědecké cestě po Jugoslavii roku 1952.* Ročenka Slovanského ústavu V—VII (1955), 148.

K str. 411 za »Zgodovinski podatki...« (T. II, 907, Sp. 292): *Glagol knaditi.* Prilog leksikografiji i proučavanju narodne pesme. Beličev zbornik, Beograd (1957), 225—229.

³ Franz Miklosich, Über Goethes »Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga«. Sitzungsberichte (SB) d. phil.-hist. Kl. d. K. Akad. d. Wiss. Wien (1885) in posebej.

⁴ Prvič se je pobavil Murko s to pesmijo v članku »Goethe und die serbische Volks poesie«, Die Zeit, Nr. 256, 1899, 154—157; globlje je zaoral v razpravi »Die serbokroatische Volks poesie in der deutschen Literatur«, ki je hkrati ocena disertacijama Milana Čurčina in Kamile Lucerna (AfsPh. XXVIII, 1906); končna razprava je »Das Original von Goethes »Klaggesang...« (Asanaginica) in der Literatur und im Volksmunde durch 150 Jahre«, Germanoslavica III—IV (1955—56) in posebej (1957).

⁵ M. Murko, Beiträge zur Textgeschichte der Historia septem sapientium, Zeitschr. für vergl. Literaturgesch. N. F. IV (1890); isti naslov, SB Wien 1890, Nr. XXVII; Die Geschichte von den sieben Weisen bei den Slaven, SB Wien, Bd. CXXII, X, 1—158 (1890); Bugarski i srpski prijevod knjige O sedam mudraca, Rad JAZU, C Zagreb (1890), sep. 1—41.

⁶ Polívka J., Der Roman von Appollonius, König von Tyrus, in der böhmischen, polnischen und russischen Literatur; Murkova ocena v AfsPh. XIII (1891), 308—11; — M. Murko, Die russische Übersetzung des Appollonius von Tyrus und der Gesta Romanorum, AfsPh. XIV (1892), 198—214.

Nekako obrobno delo mu je bil v tej dobi potopis »V provinci na Ruskem« (LZ 1889) z marsikatero etnografsko drobtino, nekaj ocen etnografskih spisov, kakšen etnografski drobec (LZ, AfsPh. i. dr. od 1889 dalje). Leta 1895 pa se je Murko odločno obrnil k etnografskemu delu kot drugi svoji poglavitni znanstveni stroki. Povzročila je to velika narodopisna razstava češkoslovarska v Pragi (od 15. maja do 23. oktobra 1895), ki ji je Murko posvetil več poročil in ocen. Vprav epohalno je bilo njegovo poročilo v LMS 1895, 75—137, prava razprava v petih poglavjih,⁷ ki po Kotnikovih besedah (n. d., 35) »ne podaja samo opis razstave same«, ampak »je obenem uvod v narodopisje«. »V tem spisu je,« pravi Glonar (n. d., 172), »prav nazorno pokazal, kako so na tej razstavi tradicionalne romantične ideje in moderne folkloristične, oprte na naravoznanske in kulturnohistorične metode, dobile živo obliko, ki je pomembna za narodno kulturo in politiko.« Na koncu razprave pa je Murko v »Naukih za Slovence« razvil podroben načrt, kako se naj pri nas organizira etnografski študij, deleč pri tem naloge vsem že obstoječim ustanovam, zlasti Slov. Matici in Deželnemu muzeju v Ljubljani, in kako naj se »ustvarita (za ta študij) potrebna knjižnica in muzej« (Glonar, n. m.). »Murkov spis pomeni prelom v zgodovini slovenskega narodopisja. Kot realist je zavrgel romantično teorijo... in stopil na realna tla, po katerih naj bi v bodoče hodilo — kot moderna veda — tudi slovensko narodopisje« (Kotnik, n. d., 35 s.).

Prvi sad tega načrtnega Murkovega zanimanja je bila bibliografija slovenske etnografije za leto 1894 in za leto 1895, priobčena v novoustanovljeni »Zeitschrift für österreichische Volkskunde« (I, 1895, 369 do 373, III, 1897, 27—32, 94—96), dalje članek o Slovencih v Ottovem Slovníku náučnem XIII, Praga (1898), katerega I. poglavje obsega »Národopis«. Snovanje in spisovanje na široko zasnovanega primerjalnega literarnohistoričnega dela »Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der slavischen Romantik« — del I. *Die böhmische Romantik* (habilitacijski spis) je izšel 1897, drugega o jugoslavanski romantiki ni dovršil, dasi ga je pripravljaval in iz njega predaval na Dunaju in v Gradcu — je obrnilo Murkovo pozornost tudi na prve češkoslovaške, ilirske, slovenske nabiratelje narodnih pesmi ter jim je posvetil več posebnih spisov, najprej Kollá rju (med dr. LMS 1894, 1897), nato tudi V. Karadžiću (več spisov), istemu v zvezi z njegovim učiteljem Kopitarjem (Fremdenblatt 1897, LZ 1908), Vrazu (Vienac 1896 in še večkrat); spomnil se je tudi slovenskih etnografov Iv. Navratila (LZ 1896), K. Štreklja (Veda 1912). Večkrat se je dotaknil tudi Goethejevega in Grimmovega razmerja do srbskohrvatske narodne pesmi (Die Zeit 1899, Euphorin 1904); nekak zaključni spis o tem in o srbskohrvatski narodni pesmi iz dobe, ko je še ni raziskoval med ljudstvom,

⁷ M. Murko, Narodopisna razstava češkoslovarska, LMS 1895: I. Zgodovina razstave (75—86), II. Razstavišče. Narodopisni oddelki (86—95), III. Kulturno-zgodovinski oddelki (95—122), IV. Uspeh in nasledki narodopisne razstave (123 do 132), V. Nauki za Slovence (132—137).

je razprava »*Die serbokroatische Volks poesie in der deutschen Literatur*« (AfsPh. 1906), hkrati ocena disertacij Milana Čurčina in Kamile Lucerna.

Medtem se je Murkovo delo za etnografijo metodično poglobilo. V Gradcu (1902—1917) se mu je pričelo plodno sodelovanje s primerjalnim jezikoslovcem Meringerjem, in to prav ob problemu jugoslovanske snovne ljudske kulture. Meringer naj bi bil po želji vladnih krogov na osnovi bosenskih stanovališč ugotovil posebno bosensko narodnost, ki naj bi bila potekla še od starih Ilircev, Meringer pa je v knjigi »*Die Stellung des bosnischen Hauses und Etymologien zum Hausrat*« (1901) pokazal, da so hiše v gozdnati Bosni po sestavu nadaljevanje alpske hiše (prek slovenskega in hrvaškega ozemlja). Murko je to knjigo pohvalil (Wiener Abendpost 17. maja 1902) in se nato še sam lotil raziskovanja celotnega problema jugoslovanske hiše (*Zur Gesch. d. volkstümlichen Hauses bei den Südslaven*. Mitt. d. Anthrop. Ges. Wien XXXV do XXXVI, 1905—1906, in posebej 1906). Prvemu spisu o snovni ljudski kulturi je sledilo še več drugih. Skupno prizadevanje pri jezikovnem raziskovanju besed v zvezi s predmeti, ki jih zaznamujejo, je nagnilo Meringerja, da je pri ustvarjanju novega časopisa »*Wörter und Sachen*« (od 1909 dalje) pritegnil za sourednika poleg romanista Mayer-Lübkeja, primerjalnega jezikoslovca Finca Mikkole, germanista R. Mucha tudi slavista Murka (časopis petih M). V njem je Murko priobčil v prvem letu spis o slovenskih tujkah iz srbohrvaščine *suženj in muka* (1909), v drugem letniku obširno študijo »*Das Grab als Tisch*« (1910), nato še »*Die Schröpfköpfe bei den Slaven. Slav. baňa, baňka, lat. balnea*« (1913). Po daljšem premoru je sledila še razprava z etimologijo »*Zur Geschichte der Heugabel*« (1929).

Za te študije ni zadostovalo samo proučevanje literarnih virov in literature, treba je bilo tudi poznavanja predmetov in to ne le v muzejih, ampak tudi na samih nahajališčih, med ljudmi in v pokrajini. S tem svojim delom in s pobudami v slavističnem seminarju v Gradcu je Murko vzgojil tudi nekaj mladih etnografov, med njimi Franca Kotnika, Joža Glonarja, Janka Glazerja. S Štrekljem vred je dosegel tudi, da je glasilo Zgodovinskega društva v Mariboru že z naslovom prevzelo nalogo, da bo gojilo tudi etnografijo; ČZN je bil res prvi slovenski strokovni časopis, pri katerem etnografija ni bila samo bolj ali manj ljub gost, in gojil je v Murkovem smislu v precejšnji meri tudi proučevanje ljudske snovne kulture. Pobudo sta dala posebno Murkova spisa o jugoslovanski hiši (1906) in o gostovanju na grobeh (1910), ki sta premalo upoštevala prav slovensko gradivo in s tem spodbodla slovenske etnografe, da to pomanjkljivost nadomesté. Dopolnilo k razpravi o hiši je prinesel še isto leto Fr. Kotnika spis »*O slovenski kmečki hiši*« s problematiko slovensko-nemške dimnice (DS 1906, 754 ss.; prim. Stegenškovo oceno v ČZN 1907, 178—180); sledila je dolga vrsta piscev, ki so se lotili tega problema od A. Siča, J. Lokarja, St. Vurnika, A. Melika, Fr. Baša do V. Novaka, S. Ilesiča i. dr. (današnje stanje in literaturo glej v Narodopisju Slovencev I, 1944, pod

naslovi *Kmečki dom in kmečka hiša, Pridobivanje hrane ter Ljudska hrana*, na str. 62—216). Glede gostovanja na grobeh je pomanjkljivost Murkovega spisa (omenil je zgolj Valvasorjev stavek o gorenjskem prinašanju kruha in svinine na grob) dopolnil dr. Janko Lokar v dobro premišljeni oceni v *Carnioli 1911*, 104—107, kjer je naštel že obstoječo literaturo o sedmini, prešcah in karmini (današnje stanje kažeta B. Orel v *Narodopisju Slovencev II*, 312—314, M. Turnšek, *Pod vernim krovom IV*, Gorica 1946, 67—70).

Delovno metodo za proučevanje snovne ljudske kulture je Murko kmalu prenesel tudi na raziskovanje srbsko-hrvatske narodne epske pesmi. Na mednarodnem zgodovinskem kongresu v Berlinu 1908 je predaval o ljudski epiki bosenskih mohamedancev,⁸ ki jo je bil proučil po knjižnih virih;⁹ predavanje je vzbudilo občno pozornost in še z Angleškega je dobil Murko vprašanje, kje bi se našlo še kaj več o tem problemu. »To zanimanje,« pravi Murko v *Spominih* (140 s.), »je dalo meni samemu pobudo za daljni študij ljudske epike, najprej muslimanske, pozneje tudi krščanske v Bosni in Hercegovini. Za proučevanje ljudske epike na terenu se mi je nudila priložnost leta 1909, ko sem opravil potovanje po Bosni in Hercegovini, da bi proučil tamošnjo primitivno kulturo« (za razpravo o gostovanju na grobeh v »*Wörter und Sachen*«, 1910). Tedaj se je seznanil v Bihacu s petjem Bećira Islamovića, ugotovil je, kako svoje pesmi vedno spet spreminja in ta problem ga ni več izpustil. Ko mu je spodletel načrt, da bi za Imper. Akad. znanosti v SPb pripravil izdajo ruske »*Povesti o sedmih modrih*«, se je potegnil za potovalno štipendijo dunajske Akademije znanosti za študij na Balkanu in jo dobil; prepotoval je 1912 Liko, severozahodno Bosno (Krajino) in severno Dalmacijo, 1915 Posavje do Broda, dolino Bosne ter Hercegovino. Zaradi prve svetovne vojske je mogel nadaljevati te študije šele iz Prage; leta 1924 je šel v zahodni del nekdanjega sandžaka Novipazarskega, 1927 v domovino Asanaginice, okolico Markarske in Imotskega, 1930 je potoval po severozahodni Srbiji, vzhodni Bosni, Črni gori, Metohiji, Stari Srbiji in v vzhodnem delu Sandžaka, 1931 je bil v zahodni Srbiji, jugovzhodni Bosni in v južni Dalmaciji, potovanje leta 1932 pa je veljalo v prvi vrsti pevcem in pevkam Asanaginice: Ivanu Meštroviću v Otavicah pri Drnišu (med Šibenikom in Kninom) — prav to leto je bila »*Nova Evropa*« priobčila v Goethejevi številki inačico, ki se je je bil veliki umetnik naučil od svoje babice (očetove matere)¹⁰ — pevkam na južnodalmatinskih otokih pred Dubrovnikom,¹¹ tudi pevcem v Boki Kotorski.

⁸ M. Murko, *Die Volksepik der bosnischen Mohamedaner*, *Zeitschr. d. Vereins für Volkskunde Berlin* (1909), 13—30.

⁹ Kosta Hörmann, *Narodne pjesme Muhamedanaca u Bosni i Hercegovini I, II*. — Luka Marjanović, *HrNP III—IV*. *Junačke pjesme muhamedovske*, Mat. Hrv. Zagreb (1898, 1899), z odličnim Marjanovičevim uvodom.

¹⁰ Urednik *Nove Evrope* Milan Čurčin — pisec disertacije o Asanaginici — je vedel, da slavni kipar Meštrović ob priliki po cele ure prepeva epske pesmi, med njimi Asanaginico. Izprosil si je zapis za Goethejevo številko in ga priobčil

O teh potovanjih je priobčil Murko začasna poročila k potovanjem leta 1912 in 1913 (SB Wien, 173. Bd., 3. Abh. [1915], 1—52; SB Wien, 176. Bd., 2. Abh. [1915], 1—50) in o fonografiranju pesmi v teh letih (Anzeiger d. k. Akad. d. Wiss. Wien, hist. phil. Kl. 1915, Nr. 8, 58—75; SB Wien, 179. Bd. 1. Abh. [1915], 1—25). Prav skopa so poročila o potovanjih 1924, 1927, 1930—1932. O potovanju 1924 poročata časniška članka o potovanju po sandžaku Novipazarskem in o tamošnjem petju epskih narodnih pesmi (Prager Presse, 11. in 25. januar 1925); o potovanju 1927 govori zakasneli monografski članek »Domovina Asanaginice« v Goethejevem sborniku (Praga 1932, 252—266). Kratka je »Zpráva o vědecké cestě po Jugoslavii r. 1930« (Ročenka Slovanského ústavu III, 1931, 103 do 104); več izvemo iz člankov »Im slav. Süden« in »Vergangenheit, Gegenwart u. Zukunft des patriarchalischen Jugoslaviens« (Beilage z. Prager Presse 1933, Nr. 42, 45) in iz poročila »Za národní epikou po Jugoslavii« (Českoslov.-jihoslov. revue I, 1930, č. 3—4 = Slav. Rundschau III, 1931, 173 ss.); izvleček: Riječ XXVII, Zagreb 1931, št. 16; prim. še »Za narodnom epikom na Kosovu« (Prilozi za književnost XVIII, 1938, 563 s.). O potovanju 1931 poročata »Zpráva« v Ročenki Slov. ústavu IV (1932), 107—110 in članek o Sodobnih jugoslovanskih guslarjih v Beilage z. Prager Presse 1931, Nr. 52; obširno poročilo o potovanjih 1930 in 1931 je izšlo tudi v RÉS v Parizu 1933: *Nouvelles observations sur l'état actuel de la poésie épique en Yougoslavie*. O potu leta 1932 poročajo poleg zelo kratke »Zpráve« (Roč. Slav. úst. V—VII [1935], 148) članki »V domové Ivana Meštrovića« (Radiojournal [praški] 1933, č. 10; prim. Nova Evropa 15. avg. 1933), »Zpěvačky epických písní v Dalmácii« (Českoslov.-jihoslov. revue III [1933], 297 ss. = Slav. Rundschau 1933, 36 ss.) in »Asanaginica sa Šipana« (Nova Evropa, april 1933, br. 4—5). Izsledke s svojih potovanj je uporabljal Murko tudi v ocenah, tako Gerharda Gesemannna Studien zur südslav. Volksepik... (Euphorion XXIX, 1928, H. 1—2), Andréa Vaillanta Les chants épiques des Slaves du Sud, Paris 1932 (Byzantion, t. VIII, fasc. 1, 1933) in v uvodu k delu Konstanty Wiskowatyj, Pogoloty historji polskieje v epice jugoslovianskieje, Práce Slovanského ústavu v Praze sv. XI, 1933. Uvod, str. IX—XIX. Mimo tega je Murko priobčil še več krajših in daljših monografskih člankov in razprav. Najvažnejše so že omenjene o pesmi o Asanaginici — k njim je šteti tudi še »O postavení jihoslovanské ženy« (Českoslov.-jihoslov. revue V [1935—1936], 206—210). Omeniti je še »Gusle i tamburica sa dvije strune« (Bulićev Zbornik 1924), »Pramen národní písně „Jakšiči skoušejí ženy“ v sbírce Vuka Karadžića« — prevzeta je iz Reljkovićevega Satira — (Máchalov Sbornik 1925) in vrsto

s Fortisovim besedilom, s svojimi in Meštrovićevimi opomnjami in pojasnili (Nova Evropa XXV, št. 3—4, marca 1932, str. 119—130).

¹¹ Murko je šele 1931 prvič mimogrede slišal pevke epskih pesmi na južnodalmatinskih otokih, in sicer na Korčuli. Iz Andrićevih in Gesemannovih objav (HrNP V — AfsPh XXXVIII in XLII) je vedel, da se na otokih pred Dubrovnikom pojo Asanaginici podobne pesmi.

razprav, v katerih je Murko poskušal podati v kratkem sintezo svojih popotnih izsledkov: razprava »*Neues über südslavische Volksepik*« (Neue Jahrbücher f. d. klass. Altert., Gesch., dt. Spr. u. Pedagogik, Jahrg. XXII [1919], H. 6) kaže važnost še žive jugoslovanske epike za študij odmrle epike drugih narodov; »*L'état actuel de la poésie épique en Yougoslavie*« (Le monde slave V, t. II, juin 1828); prim. »*Nynější stav jihoslov. národ. epiky*«, Národopisný věstník čsl. 1929, č. 1) je predavanje na Sorbonni v Parizu v maju 1928, ki je Murko razširjeno uporabil za uvod publikaciji »*La poésie populaire épique en Yougoslavie au début du XXe siècle*« (Travaux publ. par l'Inst. d'études slaves X [1929]).

Sintezo vsega gradiva in ugotovitev, nabranih na potovanjih, je nameraval Murko že davno izdati, pa se je je mogel lotiti in jo dovršiti šele v visoki starosti, ko je med zadnjo vojsko s svojimi pomočniki v češkem jeziku napisal svoje življenjsko delo, ki je izšlo v hrvatskem prevodu Jelke Arneri in dr. Ljudevita Jonkeja pri JAZU v Zagrebu tik pred pisateljevo smrtjo (dotiskano 1951) z naslovom »*Tragom srpsko-hrvatske narodne epike ...*«, posvečeno je spominu v narodnoosvobodilni vojski poginulemu Murkovemu sinu in sodelavcu inž. Stanku Murku. Po spremnih besedah JAZU, oddelka za filologijo, delo »ni samo opis potovanj iz let 1930, 1931, 1932, ampak je v njem zasežena vesoljna problematika predmeta. Kar nepregledni niz vprašanj, ki jih izziva, je Murko v njem ne le postavil, ampak ponajveč tudi rešil. Po množini gradiva, ki ga obsega, bo ostalo delo še v bodočnosti osnovno pomagalo za proučevanje srbsko-hrvatske narodne epike«. Tem besedam bi dodal, da bo vrednost Murkovega dela v bodočnosti še vedno večja, toliko večja, kolikor bolj bo z odmirajočimi ostanki fevdalne družbe admiralala tudi epika, ki je iz nje zrasla. Veljavo dela povečuje še previdnost, s katero je Murko izvajal sklepe iz svojega gradiva, pri čemer je to in ono prenašano trditev iz prejšnjih spisov v njem opustil.¹²

¹² Naj omenim le en zgled. Leta 1909 je Murko poslušal v Bihaču petje Bećira Islamovića. Dojem opisuje v Spominih (142) takole: »Tedad sem prvič ugotovil, da pevec svoje pesmi močno spreminja in do neke mere na novo ustvarja, pri čemer je odvisen od svojega razpoloženja, okolice in časa.« Tako si je razlagal še 1937 to, da si je mogel deček Ivan Meštrović za vse življenje zapomniti Asanaginico, s katero mu je babica navadno uspavala njegovega mlajšega bratca (Das Original von Goethes Klaggesang..., 1937, 43): »Natürlich haben sie (pevci) die Lieder nicht so gelernt, wie wir sie deklamieren lernen, sondern merken sich nur die Handlung, Personen und Orte und schaffen ihre Lieder mit ihrem dichterischen Apparat mehr oder weniger immer wieder von neuem.« V »Tragom...« pa poroča o Bećiru samo dejstvo brez daljnosežnih izvajanj (I, 11): »Tako sam prvi put utordio, da pjevač mnogo mijenja svoje pjesme, i da na to utječu okolnosti, u kojima pjeva.« In prav je storil. Ze to je bilo napačno, da je prej prenašal sodbo o maniri poklicnih pevcev brez pomislekov na pevke, pevajoče redoma le v domačem krogu. Napačno je bilo tudi, da ni upošteval Meštrovićevega ugovora na Čurčinove dvome glede nekaterih mest, ko je odločno zatrdil, da so tiste besede gotovo babičine (Das Original..., 74). Zapomnil si

S slovensko narodno pesmijo se je Murko po pričevanju Joža Glonarja (n. d., 173), ki je bil od 1904 njegov učenec, »intenzivno pečal od 1905 naprej, ko je postal član, po Štrekljevi smrti pa predsednik slovenskega odbora za monumentalno delo *„Narodna pesem v Avstriji“*, katero je pripravljalo, a ne dokončalo bivše avstrijsko ministrstvo za uk in bogočastje«. Kljub vsem posredovanjem tega dela nobena jugoslovanska oblast ni hotela prevzeti, kaj šele razširiti tudi na pokrajine onstran nekdanje meje med Avstrijo in Hrvatsko-Bosno; naposled je ministrstvo za prosveto v Beogradu 1927 razrešilo odbornike s predsednikom vred. Murko je nato podal obširno poročilo o tem, kaj je odbor do tedaj storil, tudi nadroben načrt o nadaljnjem delu na tem področju (*Velika zbirka slovenskih narodnih pesmi z melodijami*, Etnolog III, 1929, 5—54, in posebej). Žal se delo ni nadaljevalo, zbirko pa so pri Glasbeni Matici, potem v Etnografskem muzeju, kjer so jo pred zadnjo vojsko hranili kar v odprti omari na hodniku, plenili razni komponisti harmonizatorji.

Nekaj odnesenega gradiva je izsledil Fr. Marolt — med drugim Kokošarjevo zbirko in Žigonov prepis izgubljenega Kramarjevega zapisa Lepe Vide (prim. Lepa Vida, 65, op. 5) — in ga rešil v svoj Glasbeno-folklorni inštitut. Na stara leta se je lotil Murko tudi še zgodovinskega in primerjalnega študija slovenskih narodnih pesmi. Z razpravico *»Zgodovinski podatki o slovenskih narodnih pesmih«* (Kovačičev

je torej ne le dejanje, osebe in kraje, ampak v vsem bistvenem tudi besedilo. To pa le, ker je babica besedilo le prav malo in to ne bistveno spreminjala. Tudi jaz sem si »basen«, nastalo iz pesmi o *»Miški, ki je skoz plot lezla in si črevo (t. j. trebuh) pretrgala«* — pa ga ji je šoštar sešil, ko mu je po vrsti prinesla vse, kar je za to delo potreboval — iz deških let zapomnil in še sam svojim otrokom pripovedoval, ker me je z njo ded Janez Flašberger, materin oče, pri katerem sem spal, redno uspaval in pripovedovanja kar nič ni spreminjal. Bećirovi metodi ugovarja tudi to, kako malo je hvarski pevec Miličić spremenil besedilo, ko je pel Kačičevo pesem *»O ženitvi Sibirjanina Janka«* (gl. Tragom... I, 411—12). Po Bećirovi ohlapni metodi bi se nobena stara baladna pesem ne bila mogla ohraniti; tudi Asanaginica bi se bila v 150 letih vsepovsod do nespoznanja popačila.

Cisto narobe je bilo tudi, da je Murko svoje po Bećiru ustvarjeno mnenje brez stvarne osnove kar apriorno prenesel tudi na pevce in pevke slovenskih pripovednih pesmi. Zapisovalec Fr. Kramar se je čudil nad Katarino Zupančič iz Vinjega v Šenthelenski fari, ki mu je bila zapela kar 106 pesmi, med njimi mnogo pripovednih, češ *»kako more taka preprosta ženska, kot je bila ta Katra, toliko in tako dolge pesmi tako gladko na pamet znati...«* Murko ga je zavrnil kar z besedami, ki jih je pozneje dobesedno ponovil glede Meštrovića, in s sklicevanjem na Bećirjevo petje (Etnolog, 1929, 36 = Matyáš Murko, Rozpravy z oboru slovanského národopisu. V Praze 1947, 168). Trditev, da *»vsak dober narodni pevec pripovednih pesmi je več ali manj improvizator«* za slovenske pevce in pevke načelno ne velja, ker ti pojo, če le mogoče, vsaj v dvoje in drug drugega s svojim znanjem podpirajo. Sam sem to slišal na lhanskem; Maroltu pa je povedala pevka *»Lepe Vide«* v Hrašah pri Lescah Šmonova Lenka, da so *»dolge pesmi nekdanj pele tako, da je enkrat ena, enkrat druga poprijemala — t. j. pela vodilni glas — in da so pevke vse pesmi znale iz glave, imele so jih pa tudi zapisane«* (I. Grafenauer, Lepa Vida, 85 s., op. 6).

zbornik, ČZN 1937, 300—307) je hotel v malem dovršiti za slovensko narodno pesem to, kar je storil svoj čas V. Jagić za srbsko-hrvatsko (Gradja za historiju slovinske narodne poezije, Rad JAZU XXXVII, 1876, 33—130). Z razpravico »Indija slovenskih narodnih pesmi« (Slovenski jezik III, 1940, Fr. Kidriču posvečen, 20—27 — popravi l. 1939 v SE 1951, 411) pa se je pridružil kulturnozgodovinskemu in primerjalnemu raziskovanju slovenske narodne poezije, ki ga je bil poživil podpisani 1908 v Jagićevem Zborniku in po daljšem presledku spet pred pičlimi 20 leti, pa ga Murko proti koncu te razprave tudi pohvalno omenja (str. 26), takisto na koncu XVI. poglavja velikega dela »Tragom...« I, 455.

Tako je Murko v začetku svoje poti pokazal slovenski etnografiji smer iz romantičnega sanjarjenja in precenjevanja na realno pot stvarnega raziskovanja med samim ljudstvom in v pokrajini, poslednja leta pa se je pridružil tudi sodobnemu kulturnohistoričnemu in primerjalno-literarnemu raziskovanju in mu dal svoj »placet«.

Zusammenfassung

MATTHIAS MURKO ZUM GEDENKEN

Die vorliegenden Zeilen sind dem Andenken Matthias' Murko gewidmet, des am 11. Februar 1952, am ersten Tage seines 92 Lebensjahres zu Prag dahingeschiedenen Altmeisters nicht nur der Slavistik, sondern auch der slavischen Volkskunde und Volksliederforschung¹ (geb. am 10. II. 1861 zu Drstela in Südsteiermark).

Es waren Anregungen von Fr. Miklosich, A. N. Veselovskij und der čechoslovakischen ethnographischen Ausstellung 1895 zu Prag, die Murko den Weg zu dieser seiner zweiten Lebensaufgabe wiesen. Die Mithilfe bei Miklosichs Monographie »Über Goethes Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga«, S. B. Wien (1883), und die literaturvergleichende Richtung seiner Habilitationsarbeit (Deutsche Einflüsse auf die slavische Romantik) boten ihm das eine der Hauptthemen seiner Volksliederforschung, das Studium der Geschichte und des Fortlebens dieser »morlackischen« Volksballade, das ihn bis zum Abschluß im Jahre 1937 festhielt. Und die ausgesprochene ethnographische Sachforschung, der er sich im Anschluß an Meringers Buch über das bosnische Haus und dessen Hausrat (1901) widmete, stieß ihn geradezu auf das zweite Hauptthema, die Erforschung der gesamten Volksepik der Serben und Kroaten und deren Leben im Munde beruflicher Volkssänger-Guslaren, aber auch von Sängern und Sängerinnen im häuslichen Kreise. Zu diesem Zwecke führte er eine Reihe von Forschungsreisen durch (1912, 1913, 1924, 1927, 1930—1932), die ihn durchs gesamte in Betracht kommende Gebiet führten, wovon er in einer langen Reihe von Berichten, informativen Aufsätzen und Monographien Bericht erstattete. Noch im höchsten Alter aber — in der erzwungenen Muße des letzten Krieges diktierte er das grundlegende

¹ Siehe die Bibliographie im SE III—IV (1951), 406—411.

Hauptwerk »Auf den Spuren der serbokroatischen Volkepik« I—II, Zagreb (1951), das der Form nach ein ausführlicher Bericht ist über die Forschungsreisen 1930—1932, tatsächlich aber eine tiefschürfende Synthese seiner gesamten Lebensarbeit auf diesem Gebiete. Es ist ein Standart-work von bleibender, ja immer gröszer werdender Bedeutung, je mehr die feudal-patriarhalische Lebensform, in der diese Dichtung wurzelt, dahin schwindet. Im Besonderen wird Murkos Arbeit für die Volkskunde und Volksliederforschung der Slowenen, seiner Volksgenossen, hervorgehoben, die unter seiner literarischen und persönlichen Führung den Schritt von romantischer Träumerei zur realen Sachforschung tat und der er am Schluß seiner Tage seinen Beifall zollte, als sie den Weg zur kulturgeschichtlichen und motivvergleichenden Methode antrat.

PLUG I RALO

Branimir Bratanić

(Uz knjigu: Hanns Koren, Pflug und Axl. Ein Beitrag zur Volkskunde der Ackergeräte. — Veröffentlichungen des Institutes für Volkskunde, Salzburg, Band 3. — Salzburg 1950. Otto Müller Verlag. — 276 str., 13,5 × 21 cm, 27 crteža u tekstu i 3 karte kao poseban prilog.)

Za razumijevanje onoga temelja, na kojemu se razvila današnja evropska kultura, potrebno je etnološko istraživanje širokih razmjera. Taj temelj svakog — prošlog i sadašnjeg — kulturnog i historijskog zbivanja čini život i rad onih brojnih milijuna nepoznatih jednostavnih ljudi, koji prelazi preko svih granica obične povijesti i vremenski i po svojoj socijalnoj širini. Taj život nepismene prošlosti i neprimjetne sadašnjosti ne pruža historiji nikakvih dokumenata, ali u produktima kulture ostavlja etnologiji široke mogućnosti da popuni i prodube sliku, koju nam daje historija.

Jedan od najprikladnijih objekata historijske etnologije čine orače sprave sa svojim mnogim vrstama, tehničkim oblicima, brojnim sastavnim dijelovima i bogatom nomenklaturom. Sve to mnoštvo pojedinosti, koje nisu vezane uz prirodne prilike ili svrhu sprave, znatno olakšava utvrđivanje historijskih i genetskih veza. Osim toga orače su sprave tako karakterističan element — Koren kaže »Herzstück« — za ratarsku kulturu evropskoga tipa, da su postale njen simbol, a nisu podvrgnute tako lakom i modnom izmjenjivanju, kao drugi dijelovi kulture. Nije stoga čudo, što je literatura o oračim spravama dosta obilna. Uz to je proučavanje toga predmeta mnogo olakšano sretnom činjenicom, što već preko dvadeset godina opstoji o njemu veliko i solidno sintetičko djelo,¹ u kojemu je autor neobično iscrpno, trijezno i kritično obradio sve, što se dotad znalo o oračim spravama. Na taj je način stvorena solidna podloga i poticaj za dalji rad, pa se to opaža u velikom broju specijalnih publikacija, koje su se pojavile nakon izlaska Leserove knjige sa svrhom, da detaljno prikažu i obrade orače sprave pojedinih naroda ili užih geografskih područja Evrope. Svi ti radovi nisu — kao što je prirodno — jednakog opsega i vrijednosti, ali svi donose nov materijal i znatno povećavaju naše znanje. Jedan od najnovijih među njima je i Korenova dosta opsežna knjiga o štajerskim oračim spravama.² Za nas je ona naročito zanimljiva i važna ne samo zbog najbližeg susjedstva, nego i zato, što historijska pokrajina Štajerska, koja čini okvir Korenova istraživanja, obuhvaća i velik dio slovenskoga naroda, a u prošlosti je i čitava bila nastanjena Slavenima.

¹ Paul Leser, Entstehung und Verbreitung des Pfluges, 1931.

² Kolika se važnost pridaje u današnjoj Austriji ovakvim istraživanjima, vidi se po tom, što je knjigu izdao doduše privatni izdavač, ali uz potporu saveznog ministarstva prosvjete i štajerske zemaljske vlade.

Autor je vrlo pregledno rasporedio svoj materijal u tri velika poglavlja, od kojih svako obuhvaća još po nekoliko odsjeka i pododsjeka. Naročito mu moramo biti zahvalni, što je na kraju svakog poglavlja, pa i na kraju nekih važnijih odsjeka, ukratko rekapitulirao njihov sadržaj, označivši to uvijek jasno kao »Zusammenfassung«. Time je mnogo olakšao snalaženje u materijalu, koji je često, kako sam kaže, »äusserst spröde«.

Iz uvoda saznajemo u prvom redu motive, koji su pisca vodili kod pisanja ove radnje i ciljeve, koje si je postavio. Polazeći od potreba muzejske zbirke u gradačkom etnografskom muzeju (kojemu je danas ravnatelj) on je već od god. 1937. počeo sabirati materijal, kojim je želio najprije dati općenitu sliku o oblicima i raširenju štajerskih oračih sprava u naše vrijeme (prema vijestima iz 19. stoljeća i prema današnjoj tradiciji, dotično prema današnjem stanju, gdje je to još moguće), a onda za svaki na taj način utvrđeni tip nastojati s pomoću historijskih podataka i usporedjivanja objasniti — koliko je to moguće — i njegovo podrijetlo. Prikazavši ukratko dosadašnju — dosta oskudnu — literaturu o predmetu i izvore, kojima se služio, pisac u uvodu objašnjava, po ugledu na Lesera, stručnu terminologiju, koju upotrebljava. Prosječni će čitalac doduše znati ili lako pogoditi značenje nekih od tih naziva (isp. sl. 1), dok će mu druge, a isto tako i razliku između pojedinih vrsta oračih sprava, ponajviše trebati objasniti. To je objašnjenje vrlo potrebno, jer bez njega dolazi lako do nemilih nesporazumaka, koji nisu rijetki u dosadašnjoj literaturi. Stoga treba požaliti, što Koren u svom tumačenju nije uvijek bio sretne ruke. Nije zgodno, kad se kod objašnjavanja osnovnih pojmova kaže (str. 15), da je bitna razlika između rala (njem. *arl*) i pluga »danas još samo u lemešu« (koji je kod pluga jednostran, nesimetričan, a kod rala dvostran, simetričan). Plug je kao cjelina nesimetrična sprava, ima jednostranu dasku, koja odgrće zemlju samo na jednu stranu, za razliku od rala, koje je gradjeno potpuno simetrično (bez daske ili sa dvije daske, dotično sa sličnim pomagalima, smještima simetrično s obje strane sprave). Tako shvaćaju razliku između te dvije vrste oračih sprava seljaci ne samo kod nas, nego i u ostaloj Evropi, pa i u njemačkom dijelu Štajerske, a na izuzetne slučajeve, gdje je staro ime ostalo kod rala, koje se naknadnim usavršavanjem po svojoj gradnji približilo plugu, ne bi se trebalo obazirati, kad je govor o osnovnim pojmovima.³ Još je nejasnije i nezgodnije, jer može neupućenog čitaoca zavesti u bludnju, tumačenje (Leserovih) pojmova »Beetpflug« i »Beetpflügen« (obični jednostrani plug i oranje »na slogove« ili »na razore«, slov. »na ogone«). Po Korenovu se tumačenju (str. 16) čini, kao da su ti nazivi nastali tako, što u slučaju, da se jednostranim plugom ore brazda uz brazdu, »njiva dobiva izgled lako uzdignutih slogova« (»leicht erhöhter Beete«). To je posve krivo. U takvom slučaju na njivi ne bi nastali nikakvi slogovi (Beete), nego sami grebeni i duboki jarci (recimo onako, kako se polje priredjuje za sadnju krumpira). Stoga se običnim jednostranim plugom nikad ne ore druga brazda odmah uz prvu, nego se mora obilaziti po njivi naokolo, kod čega nastaju slogovi (Beete, od atle Beetpflug), bilo tako, da njiva ostane uzdužnim jarkom po-

³ Isto tako je neugodno, kad se kod ovakvog tumačenja osnovnih pojmova dogodi lapsus calami (na str. 15, u posljednjem retku: »Griessäule« mjesto »Grindel«), pa se to ne popravi ni u korekturi. Neupućeni čitalac može na tom mjestu krivo shvatiti i neke druge termine, jer se Korenov tekst ne podudara posve s brojčanim oznakama na njegovim sl. 1 i 2, koje služe za objašnjenje, t. j. isti brojevi ne označuju uvijek istu stvar (isp. br. 3, 4, 5, 7).

dijeljena u dva sloga (njem. *auseinanderpflügen*), bilo da čitava njiva čini jedan slog, odijeljen uzdužnim jarcima od susjednih polja (njem. *zusammenpflügen*), bilo da se kompliciranjem toga postupka na njivi načini više užih ili širih slogova. Takav način oranja (*auseinanderpflügen* i *zusammenpflügen*) Koren nigdje ne navodi, dok spominje prenošenje »praznoga« pluga preko njive, kako bi sve brazde mogle padati u istom smjeru (što se radi samo na većim strminama onda, kad nema za to pogodnije orače sprave — rala ili premetnoga pluga). Radi li se ovdje samo o nespretnoj stilizaciji ili je moguće, da njemački seljak u Štajerskoj doista ni u ravnici ne ore na slogove?

Treba s pohvalom istaknuti, da Koren kao Nijemac ne upotrebljava riječ *pflug* za sve moguće vrste oračih sprava — što dovodi inače do velike zbrke u njemačkoj stručnoj literaturi — nego točno razlikuje jednu od druge po njihovim specifičnim nazivima, a kad mu je potrebno označiti opći pojam »orača sprava« (»orače ratilo«) služi se terminima *Baugerät*, *Bauzeug*⁴ i slič. Na žalost dalje u knjizi ne provodi uvijek dosljedno to — za stručnjaka — vrlo potrebno razlikovanje.⁵

U prvom poglavlju (58 strana) opisuje K. vrste, oblike, rasprostranjenje i najvažniju nomenklaturu štajerskih oračih sprava od početka 19. stolj. do danas, obradjujući geografskim redom u posebnim odsjecima pojedine krajeve. Ovdje saznajemo, da Štajerci upotrebljavaju gotovo svagdje (već u 18. stolj.) obični jednostrani plug (po konstrukciji sličan, mađarskim, slovenskim i hrvatskim plugovima), zatim plug dupljak⁶ (ponajviše o sjevernoj Štajerskoj), plug premetnjak⁷ (danas potpuno nestao, a nekad raširen u brdima sjeveroistočne Štajerske), ralo (njem. *arl*) u više suvrstica,⁸ ali uvijek jednake »četvorodjelne« osnovne konstrukcije (rašireno je bilo — a i danas se još dosta upotrebljava — s obje strane gornje Mure do Brucka i u brdima zapadne Štajerske), i napokon rezalo⁹ (njem. *riss*), u Gornjoj Štajerskoj oko Muraua, danas već izvan upotrebe, a kod štajerskih Slovenaca oko gornjeg toka Savinje.

U posebnom odsjeku o Donjoj Štajerskoj K. je skupio niz podataka iz prve polovice 19. stolj., koji se odnose na orače sprave slovenskih krajeva, i to posebno za dolinu Drave, okolice Konjica i Rogatca pa za dolinu Save i Savinje. Našao je čak i jedan stari crtež (god. 1813.) pluga iz Ormoža, na kojemu se unatoč neumješnosti crtača¹⁰ vidi, da je gredelj bio jako zakrivljen, a lemeš jednostran s vrlo velikim perom. Premda su sve te vijesti vrlo mršave, ipak se iz njih razabira, da se i ovdje u to doba upotrebljavao obični plug i plug dupljak (ovaj uglavnom na zapad od Celja), a na Pohorju i u Savinjskim Alpama i ralo (u posljednjem slučaju i rezalo, »naresavenza«). Zabilježeno je

⁴ Ova se riječ upotrebljava i u starim gosposkijskim inventarima.

⁵ Isp. na pr. str. 265, gdje se kaže, da štajerski *arl* pripada među najstarije evropske »četvorostrane« plugove. Kako se na ovom mjestu radi o isporodjivanju i općenitim zaključcima, nepriлика je to veća.

⁶ Dvostruki planinski plug: s dva lemeša i dvije daske, kojim se može orati i na desnu i na lijevu stranu (slov. *merjasec*, orača, hrv. *dupljak*).

⁷ S daskom, koja se može premetati s jedne na drugu stranu.

⁸ Izuzetno i s nekom vrstom premetne daske, po čemu postaje zapravo plug premetnjak.

⁹ Pomoćno ralo, koje se sastoji samo od crtala u oju-gredelju, a upotrebljava se kod oranja zajedno s običnim ralom (slov. *rezalo*, *rezalnica*).

¹⁰ Zacijelo je krivo, među ostalim, to, što se daska i oštrica lemeša nalaze na lijevoj strani.

i nekoliko drugih naziva,¹¹ od toga nekoliko i s druge strane današnje austrijske granice (kod Lučana).

Kratak pregled na kraju poglavlja daje jasnu sliku o njegovu sadržaju, a u samom glavnom tekstu ima korisnih i zanimljivih pojedinosti, koje obogaćuju naše dosadašnje znanje (na pr. neki nazivi, sprega, način oranja arlom, način reguliranja dubljine oranja i dr.). Glavni dio materijala za ovo poglavlje čine podaci iz prve polovice 19. stolj., koji su za Štajersku na sreću dosta obilni. To su — osim rijetkih vijesti iz slučajne literature — rasprave i članci Gospodarskoga društva u Štajerskoj, štampani godišnje jedanput (od 1819.—1848.), rukopisni »statistički« opisi pojedinih okružja i kotara u gradačkom arhivu (t. zv. Göthova serija) i napokon nešto t. zv. podaničkih inventara, koje su pojedine gospoštije redovno sastavljale za selišta svojih kmetova (prilikom smrti i drugih promjena). Ipak je sva ta gradja imala uglavnom praktičnu, gospodarsku svrhu, pa su u njoj podaci, koji mogu zanimati historičara i etnologa, slučajni, nesistematski i obično vrlo oskudni (ponajviše tek naziv oraće sprave ili kojeg važnijeg dijela). Pravi etnografski materijal iz današnjega narodnoga života ili iz žive narodne tradicije čine primjerci oračih sprava u gradačkom etnografskom muzeju (za koje K. savjesno i redovno donosi vrlo potanke opise, točne mjere i važniju nomenklaturu), zatim nešto bilježaka prof. V. Geramba, R. Prambergera i samoga autora s njihovih istraživanja u narodu, a spominju se (za 6 lokaliteta) i odgovori na neke upitnice (ali se ne vidi, čega se tiču).

Glavni je dio knjige (129 strana) i težište čitavoga rada II. poglavlje. U njemu su sistematski i redom prema godinama prikazani svi oni mršavi podaci, koje daju izvori za ranija stoljeća. Osim nekoliko drugih isprava i vrela glavni materijal za ovo poglavlje dali su stari urbari i podanički inventari, koji za čitavu Štajersku teku od polovice 16. do prvih decenija 19. stolj. i čine rijetko bogatu zbirku historijskih izvora. Treba bez ustezanja odati priznanje neobičnoj marljivosti i strpljivosti autorovoj, koji je sistematski pregledavao archive, mjesecima čitao i ekscerptirao više tisuća inventara i učinio nam lako pristupnim sve ono, što se ondje nalazi o štajerskim oračim spravama. Nije njegova krivnja, ako su podaci, na taj način dobiveni, redovno suhi, malobrojni, a često i nejasni. I za Slovence su ti dokumenti važni, premda se autor tuži, da mu za »abgetrennte Landschaften« nisu bili u dovoljnoj mjeri pristupni. Ipak se je mogao poslužiti inventarima gospoštija Gor. Radgona, Ljutomer i Šoštanj, kao i knjigama dokumenata, koji se tiču Celja, Gor. grada, Konjica, Laškoga, Marenberga, Maribora, Ormoža, Ptuja, Vranskoga i Vrbovca (kod Mozirja).

Počinjući negdje na početku 14. stolj., kad se prvi put spominju i plug i arl, autor savjesno ispisuje iz dokumenata i inventara svaku pojavu oračih sprava, nastoji protumačiti njihove varijante i različne nazive, pod kojima se pojavljuje plug, plug dupljak, ralo, plug premetnjak, rezalo, pa nazive za lemeš, crtalo i plužna kolica. Kod toga ima više puta zanimljivih konstatacija i izvoda¹² ili naziva.¹³ — Uz ovo poglavlje idu i sve tri Korenove karte, od kojih

¹¹ Pri čem Koren — za razliku od Rhamma — pogrešno prevodi *kuzla* sa »Bock«. I danas ima za oraču spravu pored *kuzla* kot Slovenaca i naziv *psical*

¹² Na pr. zaključivanje, da je prvotni oblik (možda u 15. stolj.) arla — koji danas u Štajerskoj uvijek ima kolica — bio bez njih, a isto tako i bez crtala, pa i bez naprava za odgrtanje zemlje, dok se arl s kolicima javlja godine 1575.

¹³ Na pr. *plužna željeza* za lemeš i crtalo zajedno, kao što je to često danas kod Hrvata; riječ *zieter*, koju štajerski rječnik Ungera i Khulla tumači kao

prva pokazuje raširenije štajerskoga pluga u pojedinim stoljećima, druga područje pluga dupljaka do god. 1800., a treća nazive za lemeš i crtalo.

Završno III. poglavlje treba da pokaže mjesto, koje u kulturnoj povijesti zauzimaju štajerske orače sprave. Radi usporedjivanja skupio je ovdje K. u posebnom odsjeku sve podatke o oračim spravama na području *arls* u Istočnim Alpama, do kojih je mogao doći. U ovom vrlo korisnom pregledu nije se ograničio samo na raniju literaturu (u kojoj glavno mjesto zauzima Rhamm,¹⁴ nego je donio i neke rezultate vlastitih istraživanja i putovanja (naročito za Lungau u Salzburgu, nešto i za Korušku), a poslužio se i ovdje arhivskim materijalom, koji se čuva u Gracu. U okviru toga područja, koje se prostire od južnog Tirola do Donje Austrije, govori K. i o Koruškoj i Kranjskoj pa donosi nešto novih podataka, koji se tiču i Slovenaca (na pr. zaoravanju sjemena ralom oko Otmanja i Magerka kod Celovca pa o dupljaku u Kranjskoj). Na kraju ovoga odsjeka prikazana su ukratko i starija mišljenja o oračim spravama Istočnih Alpa (R. Braungart, J. Peisker, K. Rhamm).

Govoreći o odnošajima između rala i pluga Koren korigira Rhamma i dovoljno uvjerljivo prikazuje podjelu istočnoalpskog područja na tri dijela. U tom »triptihonu«, kako ga on zove, javljaju se jednake pojave na oba kraja — s jedne strane u Tirolu, a s druge u većem dijelu Štajerske —, dok srednji dio, koji obuhvaća Korušku i gornji tok Mure u Štajerskoj i Salzburgu (Lungau), čini cjelinu za sebe. U tom srednjem dijelu nalazi se jezgra čitavog područja rala, koje je ovdje još danas dijelom sačuvalo neke svoje prvobitne crte (dugo oje do jarma, jedna ručica bez posebnog drška ili samo s jednim drškom), zatim uz ralo još samostalno rezalo pa nazivi *arling* (= lemeš), *riss* (= crtalo) i *goslatz* (= kozlac, koji K. ovdje ne spominje). Među zajedničke osobine, koje spajaju obje rubne zone, K. računa: nesigurnost u razlikovanju rala od pluga (u Tirolu na pr. katkad naziv *arl* za plug, dok se u Štajerskoj, po Korenovu mišljenju, događa obrnuto), ralo s kolicima (1 ili 2 kotača) i jednakim nazivom za nj (*radlarl*, *radarl*), posebna varijanta rala za upotrebu na krčevinama (»trebežima«) nakon paljenja (*reutarl*, *reitarl*), dva drška na ručici (prirodne rašlje ili dva posebna komada drveta), pa nazivi *hörner*, *hiedn* (= »rogovi«) za takve ručice, *wagesen-wans* za lemeš (rala i pluga u Tirolu, samo pluga u Štajerskoj), a kao pandan nazivu *goslatz* mogli bismo ovdje dodati i nazive *schwing*, *schwoinge* za kozlac.

U daljem odsjeku s natpisom »Namen und Sachen« K. obraduje nekoje nazive i pojedinosti rala i pluga nastojeći iz njih izvesti zaključke o povijesti tih oračih sprava. Najdulje se zadržava kod naziva za lemeš, koji su doista najzanimljiviji i pružaju najviše mogućnosti za komparativan studij. Za naziv *arling*, koji danas označuje jednako lemeš rala i pluga, utvrđuje, da je nastao oslanjanjem na slavenski *ralnik*, i to ne samo zbog svoga oblika, nego još više radi svoje geografske raširenosti. Na području rala, naročito na teritoriju nekadašnjeg »comitatus Liubina«, upotrebljava se kod pluga još i naziv *wans*. Nasuprot se ime *pflugeisen* za nesimetrični lemeš javlja uglavnom samo ondje, gdje rala nema. S tim različnim nazivima pokušava povezati i pojedine oblike brana, pa bi prema tome uz naziv *arling* išla brana s uzdužnim, a uz nazive *wans* i *pflugeisen* s poprečnim gredicama. Zacijelo nije slučajno, što se donekle analogan rasporedjaj nalazi i kod Hrvata: uz naziv *raonik* u Bosni duguljasta

»prednje rudo za drugi par volova«, čemu se K. protivi, a možda je ipak u svezi sa slov.-hrv. *četver* s istim značenjem.

¹⁴ Rhamm, *Urzeitliche Bauernhöfe...* 1908.

brana s uzdužnim gredicama, a uz *lemeš* u Hrvatskom Primorju i uz nazive tipa *železo* u zapadnoj Hrvatskoj brana, sprijeda sužena (često u obliku trokuta) s poprečnim gredicama. Važno je, što je K. ovom prilikom uveo u etnološku literaturu o oračim spravama i dosad najstariji datirani nalaz nesimetričnog plućnog lemeša (iz Burgenlanda, navodno iz god. 1233.). To je bar za pola stoljeća ranije od jedinog dosada datiranog nalaza, iz Semonica u Češkoj, koji je objavio Niederle,¹⁵ a K. ga ne spominje.

Druga dva naziva, koja u njemačkom dijelu Štajerske imaju karakteristično rasprostranjenje, tiču se crtala (*sech* i *riss*), a zanimljiva su i imena za gredelj rala, kod kojega se naziv *grindel* javlja samo na jugozapadu, u blizini današnjeg slovenskog teritorija, dok ga u Gornjoj Štajerskoj zamjenjuju nazivi *bam* i *stoss*. Ovdje treba ispraviti Korenovu tvrdnju, da je za gredelj pluga »opće njemačko ime *grindel*« (str. 240). To se doduše može često čitati, a tako piše i u Grimmovu rječniku (1935.), ali je ipak taj naziv u narodnom govoru nepoznat ne samo u Porajnju (lična istraživanja Leserova), nego po svoj prilici i u Donjoj Saskoj¹⁶ pa bi mogao štaviše biti ograničen samo na južne i istočne Nijemce. Dalje K. obradjuje nazive za kolica (*groag*, *grätt*), dasku pluga (*mullbrett*), dotično za »ušić« rala (*flüg*, *furkl*), za kozlac (*schwing* uglavnom kod pluga, *goslatz* kot rala), ručice pluga (*riester*) i drške rala (*habeln*, *hiedn*).

Za nas je najzanimljiviji naziv *goslatz*, za koji K. ispravno dokazuje, da su ga Nijemci preuzeli od Slavena (*kozlac* je najrašireniji naziv kod Slovenaca, Hrvata i Srba). Za tumačenje te riječi važna je i stvarna razlika, koju K. utvrđuje između dvije vrste štajerskoga kozlaca, kojima odgovaraju spomenuti nazivi: *goslatz* ima na vrhu rupice, s pomoću kojih se može regulirati dubljina oranja, dok je *schwing* stalno učvršćen u gredelju, pa se reguliranje vrši upotrebom klinova pri sastavu gredelja i ručice. Isto tako nije bez važnosti, što se u Štajerskoj, kako upozorava Koren, *goslatz* zove i naročita naprava s rupicama na dvokolicama za sijeno, kojoj je svrha da pridržava stožinu, koja odozgo pritište sijeno.¹⁷ Ističući navedene činjenice (kojima bi se možda smio dodati i slovensko-hrvatski *kozolec* za sušenje sijena ili snoplja) i raširenost južnoslavenskog naziva *kozlac* K. s pravom zabacuje sasvim promašeno Murkovo tumačenje te riječi iz *goš*, *goša*, *gošvica*.¹⁸ Medjutim ni značenje »Böcklein«, koje predlaže K., semantički nije nikako uvjerljivo, a osnovano je na »pučkoj etimologiji«. Pravo prvotno značenje i oblik riječi *kozlac* zacijelo su mnogo više komplicirani, ali ovdje nije mjesto, a i prostor ne dopušta, da se tim dalje bavimo.

Na kraju K. govori o nekim najistaknutijim osobinama tehničke konstrukcije štajerskih oračih sprava. Utvrđuje, da čistom »četvorostranom« tipu (»vierseitiger Pflug«) — kod kojega je ručica usadjena u plaz, a gredelj ravan — pripadaju arl i plug dupljak, dok se kod običnog pluga takva konstrukcija javlja samo ondje, gdje se lemeš zove *arling* (str. 256). Uz nedostatak točno

¹⁵ Isp. Život starých Slovanů, III, 1 (1921), str. 74, sl. 14.

¹⁶ Isp. Andrée, Braunschweiger Volkskunde, 1896; Bomann, Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen, 1927.

¹⁷ Slična naprava nalazi se i na vozu za sijeno ili snoplje i kod Slovenaca (Istra, Notr., P) i Hrvata (Oriovac u Slavoniji, vlastiti zapis) a zove se isto tako *kozbac*, *kozlac*.

¹⁸ Kod Rhamma, str. 990 (u bilješki s predjašnje strane). Murko se očito dao zavesti Rhammovim pisanjem *gaslitz*, dok se prema Korenu ta riječ kod Nijemaca redovno izgovara *go(u)slatz*, dakle *gozlac* ili *gouzlac*.

lokaliziranih podataka i nemogućnost kontrole povezivanje izvjesnih konstruktivnih osobina s odredjenim nazivom u ovako kategoričnom obliku ne djeluje uvjerljivo, iako se može vjerovati, da se geografsko raširenje dotičnih dviju pojava uglavnom poklapa. Rezerve su na mjestu naročito, kad pogledamo jedinu sliku (sl. 27), kojom K. prikazuje ovakav sastav ručice i plaza kod običnoga pluga: kod toga je primjerka ne samo gredelj koljenasto zakrivljen, a ne ravan (pa to ne pristaje zapravo uz »čistu« »četvostranu« konstrukciju, kako i sam K. kaže malo dalje), nego i u kraju oko Birkfelda — a negdje odanle potječe taj plug — Korenova karta ima znakove za *pflugeisen* i *wagesan*, a ne za *arling*.

Koren pravilno opaža, da se »četvostrana« konstrukcija štajerskih oračih sprava direktno nadovezuje na široko područje takve konstrukcije u srednjoj, zapadnoj i sjevernoj Evropi (da pripada, kako on kaže, »sjevernom krugu«), dok osobine nekih drugih štajerskih plugova imaju naprotiv svoje analogije na istoku. Tomu drugom, istočnom, »krugu«, pripada u Štajerskoj koljenasto zakrivljeni gredelj,¹⁹ zatim plaz, koji je sastavljen od donjih dijelova ručica²⁰ i naziv *pflugeisen* za lemeš. Koren opaža, da spomenute konstruktivne osobine i nazivi tipa *železo* nisu na jugoistoku, kod Hrvata, onako vezani zajedno, kako to on uzima za srednju Štajersku, nego se javljaju samostalno sve do krajeva, u kojima se upotrebljava plug s jako zakrivljenim gredeljem, usadjenim u plaz (koji on, oslanjajući se na Lesera, zove »echter Krümelplug«²¹). No ni na samom štajerskom i mađarskom području, koje spajaju nazivi tipa *željezo*²² nisu konstruktivne osobine onako jednolično raspoređene i istovjetne, kako bi se moglo pomisliti prema Korenovim riječima. Priložena naša karta pokazuje, da ondje ima i zakrivljen i ravan gredelj, i dvostruk i poseban plaz (isp. naročito lokalitete br. 6, 7, 8, 222 i 225). Prema tome se vidi, da nešto takovo, kao Korenov »srednještajerski plug«, zapravo ne postoji. Koren je doduše i sam svijestan (str. 258), da je takva oznaka neprecizna, ali ne shvaća, čini se, njezin doseg. Jer dok bi se oznaka »srednještajerski plug« donekle mogla upotrebiti kao pomoćni pojam, kojim se naglašava razlika prema »čistim četvostranim« spravama Gornje Štajerske, prema oblicima plugova na istoku i jugoistoku takva oznaka gubi svaki smisao. I navedene konstruktivne osobine i nazivi tipa *željezo* idu doduše nekako zajedno, ali su daleko od toga, da bi se mogli obuhvatiti jednom zajedničkom geografskom oznakom. Sve to pokazuje i ovom

¹⁹ Naziv »Hängegrindel«, koji K. za nj upotrebljava, nije sretan, jer ne odgovara za normalni oblik koljenastoga gredelja, nego tek za jednu njegovu varijantu.

²⁰ Isp. na priloženoj karti br. 16, 18, 27, 28. Za takav sastav može se radi kratkoće upotrebiti oznaka »dvostruki plaz«. Medjutim na Korenovoj sl. 17, na koju on upućuje čitaoca, čini se, kao da su i plaz i obje ručice od jednoga komada (čega također ima, na pr. kod Hrvata i Mađara).

²¹ Pri tom nije ispravno, ako K. nekako želi povezati taj pravi »Krümelplug« s nazivom *raonik*. To bi se bar moglo zaključiti po njegovim riječima o raširenju »srednještajerskoga pluga«: »Im lemež-Gebiet, b e s o n d e r s a b e r (potertao B. B.) auch im raonik-Gebiet tritt er schon in Gemengelage mit dem echten Krümelplug« (str. 258/259). Kod hrvatskoga pluga nalazi se naziv *raonik* samo izuzetno, nikad kod pluga s gredeljem, usadjenim u plaz, a i na području, na kojem se za lemeš r a l a upotrebljava naziv *raonik*, zabilježen je takav »echter Krümelplug« svega 6 puta (prema 28 podataka izvan toga područja). Isp. Bratanić, Orače sprave u Hrvata (= OSH, 1939), karta III.

²² Njem. *pflugeisen*, mađ. *ekevas* (K. piše konsekventno *elkevas!*), *szántóvas*, *laposvas*.

prilikom, koliko je za mogućnost isporodjivanja i za izvođenje valjanih zaključaka neophodna ispravna tipologija. Danas više nije moguće kod detaljnog proučavanja oračićih sprava operirati samo pojmovima »četvorostrani plug« i »plug zakrivljena gredelja« (»vierseitiger Pflug« i »Krümpelpflug«), kako to dobro osjeća i sam K. U početnim fazama istraživanja oračićih sprava te su pojmove stvorili njemački istraživači. Oni su imali svoje opravdanje, svoju heurističku vrijednost, kako ispravno kaže K., još onda, kad se Leser u svom vrlo potrebnom i upravo kapitalnom sintetičkom pregledu trudio unijeti reda u veliko mnoštvo najrazličitijih oračićih sprava iz cijeloga svijeta,²³ a možda će je imati i ubuduće kod sličnih sintetičkih nastojanja. Ali za današnje analitičko i komparativno proučavanje ti pojmovi više nisu dovoljni. Kod toga situacija nije mnogo bolja, ako se pojam »vierseitiger Pflug« proširi novom oznakom »Rahmenpflug«, kako to čini A. Haberlandt,²⁴ a metodički je svakako prema Leseru nazadak, kad se orače sprave jednoga ograničenoga područja tumače bez dovoljno jakih razloga kao »posredni tipovi i prijelazni oblici« »jednoga gotovo neprekinutoga niza«,²⁵ premda se može raditi — pa se u konkretnom slučaju zacijelo i radi — o mješovitim formama. Vrlo dobro kaže Koren (str. 259), da se s vremenom mogu neki pojmovi (govori o terminu »vierseitiger Pflug«) »wie eine undurchdringliche Mauer erheben, welche den Blick des Forschers hemmt und zur Einseitigkeit ablenkt, während sich der tatsächliche Austausch volkstümlicher Kulturdokumente um solche Schranken nicht zu kümmern braucht«.

Kod istraživanja oračićih sprava trebalo bi razlikovati: 1. njihove vrste (plug, ralo i dr.), koje se među sobom razlikuju po svom načinu rada i po opremi, koja je za taj rad potrebna ili prikladna; 2. tehničke konstruktivne tipove, t. j. način, na koji je sastavljen njihov skelet (to je ono, što nije u neposrednoj svezi sa svrhom i radom sprava, pa je stoga neodvisno od njezine vrste); 3. formalne osobine pojedinačnih dijelova, koje u kombinaciji s tipom konstrukcije i nomenklaturom mogu činiti karakteristične regionalne oblike. Na toj osnovi izgradjena tipologija i terminologija bit će pouzdani i osjetljiviji instrument, koji će zacijelo olakšati uspoređivanje i omogućiti sigurnije izvođenje kulturno-historijskih zaključaka. Koliko će se nakon dovršenih proučavanja pokazati genetskih tipova i koji će to biti, druga je stvar i ne treba s izgradjivanjem istraživačke tipologije imati nikakve direktne veze. Svakako bi u toj tipologiji trebali najveću ulogu imati čisti tehnički momenti kod konstrukcije skeleta, ne samo zato, jer se radi o spravam a, nego i zato, što oni ne odviše toliko od svrhe i rada sprave (kao na pr. vrste), a dadu se najlakše egzaktno fiksirati, pa se na taj način može

²³ Mi danas možemo žaliti, što njegova tipologija nije detaljnija i izradjenija, možemo ga dosta lako korigirati u pojedinostima, ali ne smijemo zaboraviti, da je izradjivanje jasne i (što je najvažnije) općevaljane tipologije postalo moguće, tek nakon što je pred kojih 25 godina izvršen onaj golemi posao, koji čini Leserovo djelo.

²⁴ Zur Systematik der Pflugforschung und Entwicklungsgeschichte des Pfluges. Wiener Zeitschrift für Volkskunde, 1933.

²⁵ Tako Haberlandt — na mjestu, koje citira K. (str. 259) — shvaća oblike albanskih i bugarskih rala, gdje imamo i »četvorostrane« (ili »okvirne«) sprave i sprave s jako zakrivljenim ojem-gredeljem. Korenu se to sviđa pa u taj niz svrstava i svoj »srednještajerski« plug »nach eingehenden Erhebungen«, kako sam kaže šaljivo imitirajući stil Haberlandtov, iako ni njegova ni Haberlandtova ispitivanja nisu nikako dovoljno »eingehend« za tu vrstu zaključaka.

svesti na minimum i subjektivnost istraživača u prosudjivanju sličnosti.²⁶ Koren je, kako smo već vidjeli, nastojao razlikovati glavne vrste, ralo i plug, a u nekoliko vrlo detaljnih opisa dao je i gradju za sistematiku štajerskih oraćih sprava, premda je inače tehnička strana u knjizi najslabije prošla.

Kao i drugdje u knjizi, i u ovom posljednjem odsjeku iznio je K. niz ispravnih opažanja i zdravih pogleda, ali i dosta zaključaka i domišljanja o pojedinostima, koji se ne mogu prihvatiti. Kako se međutim radi o stvarima, koje nemaju većeg značenja ni principijelno ni za naše prilike, možemo ih u okviru ovoga članka mimoići.

Na kraju knjige K. je u posebnom pregledu, kao obično, skupio sve svoje zaključke, do kojih je došao. Mnogi su od tih zaključaka nesigurni, kako to unaprijed naglašava sam autor, ali to je napokon stvar prirodna i obična u svakom znanstvenom poslu. Pohvalno je, što to naš autor sam uvidja i kaže. Šteta je samo, što taj zaključni résumé nije uvijek jasno formuliran, a katkad je i nepregledan (unatoč brojkama, kojima su označeni pojedini njegovi odsjeci). Stoga, a i radi velikog broja zaključaka i izvoda najrazličitije vrste, kojih je puno cijelo završno poglavlje, nemoguće je dati na ograničenu prostoru njihov potpun prikaz, premda bi mnoge stvari zavrijedile da budu istaknute, a mnoge bi se mogle ispraviti ili svesti na pravu mjeru. Pokušat ćemo da prikazemo bar ono, što je principijelno ili za naše prilike najvažnije ne držeći se točno Korenova poretka:

1. Štajerska. Od najstarijih vremena, koliko se može utvrditi, t. j. u slavensko (predbavarsko) doba opstojala je podjela na dva posebna područja, koja se vide još danas: na sjeverozapadu (dolina gornje Mure) arl, na istoku i jugu plug (ovamo ide i slovenski dio Štajerske osim Pohorja i zapadnih graničnih planina). Između njih bila je mješovita zona. S bavarskom kolonizacijom dolaze u nekoliko (2—3) valova ponovno i (bavarski) arl i plug (ovaj isprva sa simetričnim lemešem), i to u dotadašnje plužno i mješovito područje.²⁷ Bavarci donose (u 12. stolj.) arl i u zapadna štajerska brda (dotad nenaseljena). — Ova Korenova hipoteza o posebnom bavarskom arlu nije uvjerljiva. Već su raniji istraživači ukazivali na činjenicu, da u samoj Bavarskoj arlu nema ni traga, a Korenovi razlozi, koje on iznosi protiv toga, nisu baš naročito jaki. Lako je shvatiti, da su kod postanka današnjih rala u Istočnim Alpama djelovale najrazličnije komponente, ali tu je i prije Bavaraca bilo dovoljno etničkih i kulturnih struja, koje bi mogle poslužiti za njihovo objašnjenje. No kako za takovo objašnjenje još uvijek nemamo dovoljno potrebnoga materijala, to će pitanje još morati ostati otvoreno.

2. Dupljak je tipična bavarska sprava, nastala na sjevernom rubu Istočnih Alpa, a javlja se tek poslije 12. stoljeća.²⁸ Kod Južnih Slavena, naročito u Kranjskoj, dupljak je utjecaj njemačkih naseljenika. — Ovi su zaključci vjerojatni, premda kod prenošenja dupljaka Slovencima ne bismo baš morali

²⁶ U svrhu što većeg uklanjanja te subjektivnosti, koja je kod istraživanja oraćih sprava prouzročila toliko nepravilnosti, mogu korisno poslužiti naročite formule, kojima se kratko i jasno dadu izraziti svi bitni elementi konstrukcije skeleta. Isp. Bratanić, Uz problem doseljenja Južnih Slavena. Zbornik radova filozofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu, I (1951); Bratanić, Oraće sprave centralnog dijela balkanskog poluotoka. Spomenica o 50-godišnjici Etnografskog muzeja u Beogradu (u štampi).

²⁷ Očito se radi o pogrešci, kad se kaže (str. 261), da bavarski plug, koji zaposjeda nekadašnje »čisto područje pluga«, ondje pomalo potiskuje arl.

²⁸ Točniju njegovu povijest treba da pokaže kasnije istraživanje, kaže K.

misлити na njemačke jezične otoke, kako to čini K., jer se taj proces mogao izvršiti i bez ljudskih migracija.

3. »Kulturni krugovi.« Tom oznakom K. nastoji obuhvatiti različne kulturne sveze, koje se pokazuju kod štajerskih oračih sprava, ali joj ne pridaje neko određeno i stalno značenje. Ne ćemo se zaustavljati kod »zapadnog kruga«, kojemu po Korenu pripada štajerski arl. Spomenut ćemo samo, da taj »zapadni krug« (koji će biti sastavljen zapravo od nekoliko takvih »krugova«) ispada u sasvim drugom svijetlu, ako znamo, da se daleko na istoku, u pograničnom srpsko-makedonsko-bugarskom pojasu, javljaju ne samo rala s jednakom »četvorostranom« konstrukcijom, kao i u Alpama, nego još i niz drugih podudaranja u pojedinostima između ta dva područja, među njima i posve jednako rezalo, upravo s tim imenom: *rezalo*.²⁹

Za nas je zanimljivije, kako K. shvaća veze s istokom. On na temelju naziva za lemeš konstruira tri koncentrična kruga, od kojih vanjski, najširi, obuhvaća na sjeveru naziv *arling*, na jugu *raonik*. Srednji krug čine specifična stara imena: na sjeveru *magasan-wans*, na jugu *lemeš*. Napokon se u najužem unutarnjem krugu nalaze nazivi tipa *željezo* (*pflugeisen*, *plužno železo* i dr.). Koren međutim odmah dodaje, da su ti krugovi na istoku prekinuti, pa se nazivi tipa *željezo* nastavljaju dalje u Mađarsku (*ekevas*), a to mu ne da da izreče konačni sud. Ipak mu se čini sigurnim, da je područje naziva *arling-raonik* rastrgano na dva dijela jednim prodorom s istoka. Ovo shvaćanje pokazuje, kako je na mjestu ona skromnost, koju K. nekoliko puta naglašuje: kako iz uske štajerske perspektive ne treba izvoditi dalekosežne zaključke. Sam K. zna, premda preko toga prelazi, da na zapadu iza naziva *arling* opet dolazi *wagensan*, ali ne misli, da se to isto može ponoviti i na jugoistoku. Šta ostaje od njegovih krugova, kad se na istoku poslije naziva *raonik-ralnik* — koji ne dopire, kako K. kaže, samo do bosanskih planina, nego gotovo do polovice Bugarske — javlja opet *lemeš*, da posve na kraju (u Trakiji) iskrsne ponovno *žel'azu*? Ako uz to još uzmemo u obzir, da je područje naziva *raonik* »između Save, Dunava i Tise«, za koje K. (str. 228) kao da želi supponirati neku staru svezu (preko Mađarske!) s područjem naziva *arling*, nanovo kolonizirano u razmjerno nedavno vrijeme doseljenicima s juga, da tamo (unatoč protivnom mišljenju Korenovu) ima bar nekih tragova, koji upućuju na nekadašnje ralo tih doseljenika (isp. OSH, karte II, III), a da naziv *raonik* iz južnoslavenske perspektive uopće čini dojam jednog relativno mladjeg »prodora« (vjerojatno baš sa sjeverozapada), onda se njegovi koncentrični krugovi potpuno rasplinjuju. A i s druge strane, na sjeveroistoku, našao bi K. — da se nije zaustavio u Mađarskoj — rumunjski *fierul plugului*, poljski *želazo plużne* pa pored nekih, nešto drukčijih, ukrajinskih oblika *plużnye železa* u ruskoj vladimirskoj guberniji 16. stoljeća (što je spomenuto i u Zeleninovoj njemački pisanoj knjizi). Dodamo li k tomu — ne spominjući druge, neodredjenije, možda i slučajne forme — češko *plużné železo*, njem. *pflugeisen* u Württembergu i *plaugisen* u Donjoj Saskoj, furlanski *fyer* (isp. kartu) pa norveški *ploug-jern* (18. stolj.) i švedski *plogiern* (16. stolj.), onda vidimo jednu raširenu evropsku pojavu, koja je doduše vrlo zanimljiva i traži svoje razjašnjenje, ali ujedno jasno pokazuje nemogućnost svake interpretacije s jednog uskog sektora i bez dovoljnog komparativnog materijala. — Unatoč nebuloznosti spomenutih Korenovih kon-

²⁹ Isp. Bratanić, Uz problem..., str. 241/242. Slovenski naziv *rezalo* donosi upravo Koren među svojim (slučajnim!) materijalom, dok ga u ranijoj literaturi nema.

centričnih krugova nisu ništa manje realne veze, koje čvrsto spajaju područje naziva *pflugeisen* s istokom. Koren ovamo računa kod pluga ručicu, koja je u jednom komadu s plazom (a još bi točnije bilo uzeti ovamo čitav dvostruki plaz), zatim oblik jarma s gredicom ispod volovskih vratova, štajersko njemačko ime za taj jaram (*jar*) pa eventualno i napravu za nošenje sijena od dva drvena luka, spojena mrežom³⁰ (hrv. *krošnja* ili *tralje*), a iz daljeg se teksta vidi, da bi očitno trebalo ovamo pribrojiti zakrivljeni gredelj pluga. I ovdje K. staje u Mađarskoj ne usudjujući se radi nedostatka podataka za istočnije krajeve izreći konačno mišljenje pa kaže, da treba pitanja ispitivanja toga »kulturnog kruga« ostaviti za »kasnije vrijeme, pogodnije za istraživanje«. Međutim mi već danas znamo, da dvostruki plaz i zakrivljeni gredelj dopiru na istok sve do Volge (kazanjski saban!), a da je vrsta jarma, o kojoj se ovdje radi u Evropi uvijek vezana samo uz (današnje ili nekadašnje) slavenske krajeve, dok na istok seže do Kavkaza.³¹ Uzimajući u obzir sve navedeno ne će zbog geografskog položaja biti krivo, ako se u konkretnom slučaju i štajerski naziv *pflugeisen* poveže s navedenim pojavama (da ne kažemo s kulturnim kompleksom), ne prejudicirajući time nikakav sud o prvotnom podrijetlu i jezičnoj pripadnosti toga naziva, koji je, kako smo vidjeli, toliko raširen u Evropi. Da sam Koren nije izveo isti zaključak, razlog je očit u tom, što on, zacijelo ispravno, veže postanak naziva *pflugeisen* uz pojavu nesimetričnog plužnog lemeša. Pa kako je takav lemeš potvrđen arheološkim nalazom tek u 13. stolj. (Burgenland) i kako K. naginje, da taj izum radi blizine rečenog nalaza i posebnog položaja Štajerske prema Njemačkoj (gdje su se još u naše vrijeme često upotrebljavali kod starih plugova simetrični lemeši) pripiše toj »zemlji stare željezne kulture« (str. 232), jasno je da se on ustručava povezati naziv *pflugeisen*, unatoč jednakom raširenju, s onim »istočnim krugom« pojava, za koji uvidja da je mnogo stariji.³² Premda je pitanje postanka nesimetričnog lemeša još potpuno tamno — a takvo će zacijelo još dugo ostati — ipak Korenovi dokazi bar ne mogu potpuno isključiti mogućnost, da je takav lemeš mnogo stariji nego što se obično uzima,³³ pa da je prema tome mogao doista pripadati onom istočnom kompleksu pojava u Štajerskoj, s kojim se inače tako poklapa naziv *pflugeisen*. U najmanju ruku ovakva hipoteza nije mnogo smionija od one, po kojoj su njemački lemeši dospjeli do povolških Mordvina i u Transkavkaziju. Kako god bilo, nema nikakva opravdanog razloga razvijenej orače sprave na istoku (sve do Irana) držati samo nekim privjeskom ratarske kulture zapadne i srednje Evrope pa ih treba kod uspoređivanja uzimati jednako ozbiljno, kao i sve druge. Kad Koren dakle — pozivajući se na Lesera (str. 521, bilj. 108) — neodredjeno kaže, da domovinu srednještajerskog pluga treba tražiti negdje »u susjedstvu mjesta

³⁰ U kojoj Rhamm vidi jednu od svojih veza između Alpa i Skandinavije.

³¹ Što se uostalom vidi i po Korenovoj sl. 26, koju on prenosi iz Lesera.

³² S tim u vezi K. je sklon da podrijetlo svih plužnih nesimetričnih lemeša izvede baš iz Štajerske. Sasvim je nevjerojatno, da su Rusi kupovali gotove štajerske lemeše, kako si to zamišlja K. (str. 235), a ukazivanje na njemačke naseljenike u Transkavkaziji u svezi s ondješnjim nesimetričnim lemešom podsjeća već na fantazije Braungartove. Karakteristično je, kako su ovakva shvaćanja ukorijenjena u njemačkoj literaturi, pa ih se ni u današnje vrijeme jedan ozbiljan istraživač, kao što je K., ne može potpuno otresti.

³³ Ovdje nije mjesto, a i prostor ne dopušta, da se pitanje prikažu razlozi, koji govore u prilog takvom mišljenju. To bi trebao biti predmet posebne studije.

postanka makedonskog pluga«, onda nikako ne bi smio ispustiti ukrajinski plug, (kazanjski) saban i bosanski plug (koje Leser, na citiranom mjestu, navodi pred makedonskim plugom!), a mogao bi mirne duše dodati i druge stare plugove istočnog dijela srednje Evrope.

4. **Postanak pluga.** Nije potrebno, da se dulje zadržavamo, na mišljenju Korenovu, da je plug (uopće) postao od arla (ili neke slične »četvorostrane« sprave) posredstvom pluga premetnjaka. Koren drži, da su se u Štajerskoj zadržali svi ti razvojni stupnjevi, no ipak ne misli, da se taj razvoj baš ondje i dogodio. Ovo se mišljenje Korenovo bazira na starom Rhammovu uvjerenju, uz koje K. pristaje,³⁴ da je plug premetnjak (»Bergpflug«) sjeveroistočne Štajerske samo arl, opremljen premetnom daskom. S takvim tumačenjem nisu u skladu jednaki oblici premetnjaka drugdje po Evropi, gdje arlu nema ni traga, a i nekovi nazivi, koje K. samo slučajno i usput navodi, obilježuju ovo područje kao nešto različito od drugih štajerskih krajeva. Među njima je i naziv *hörner*, (*pflug*)-*hörnel* za ručice,³⁵ a nazivi istoga tipa (sa značenjem »rogovi«) javljaju se na njemačkom i romanskom području Evrope (naročito u Alpama) upravo za sprave slične konstrukcije, kakav je i spomenuti štajerski premetnjak. Bit će dakle ispravnije u premetnjaku gledati zasebnu spravu, različitu od arla.³⁶ Tako uostalom misle i štajerski seljaci, koji svoj premetnjak ne nazivaju *arl*, nego (*berg*)*pflug*, a i onakvom arlu, koji je naknadno opremljen premetnom daskom često daju ime *plug* (isp. *oanradlpflug*). To je ono, što K. naziva, kako smo naprijed vidjeli, »nesigurnost u razlikovanju rala od pluga« i što drži karakterističnim za rubne zone svoga alpskog »triptihona«. Dok u Tirolu doista takva nesigurnost opstoji, štajerski seljak samo logično razlikuje vrste oračih sprava po njihovu radu. Nesigurnost se ovdje vidi kod učenog istraživača, koji miješa vrstu sprave s konstrukcijom njezina skeleta, što je u stručnoj literaturi tako česta pojava. Stoga ima i K. krivo, kad za sprave s premetnom daskom kaže (str. 247), da u svakom slučaju po svojoj gradnji i opremi »potpuno odgovaraju arlu« (kao protivne primjere dovoljno je navesti samo tipični porajnski »Hunspflug« ili francusku »Picarde«). I one oznake prvobitnog arla (simetrični lemeš, jedna ručica, bez crtala i bez kolica), do kojih je K. došao svojim istraživanjem, zapravo su osobine svakoga pravoga rala, a kad K. k tomu dodaje još »četvorodjelnu« konstrukciju, onda to nije oznaka, po kojoj se arl razlikuje od pluga,³⁷ nego samo karakteristika jednog naročitog (regionalnog) tipa ili oblika rala. Crtalo i kolica nisu osobine samo »zapadnih« »četverostranih« plugova, nego svakog pravog pluga uopće, a šteta

³⁴ Izrazujući to na mnogim mjestima u knjizi.

³⁵ Te nazive donosi K. na str. 26 (prema podatku iz god. 1811.) i 27 (iz druge polovice 19. stolj.), a karakteristično je, da ih ne navodi nigdje u rekapitulaciji na kraju poglavlja, gdje je pregledno nabrojio kod svake sprave s v u njenu nomenklaturu.

³⁶ Ne može se lako primiti ni slično Korenovo shvaćanje (str. 164), da rezalo-Riss nije orača sprava u pravom smislu, jer nema lemeša ni »konstruktivnog preduvjeta za nj: plaza«. Plaza nema ni većina istočnoevropskih rala i soha, koje sve ipak imaju lemeš, a treba se sjetiti i toga, da je i kod slovenskog rezala-rezalnice jednom spomenut drveni radni dio mjesto željeznog crtala (K., str. 211, prema Rhammu i L. Rau-u).

³⁷ A razčistiti, pored ostalog, te odnošaje nastoji knjiga, koja se zove »Pflug und Arl«!

je, što K. nije svoje razlikovanje između arla (t. j. rala) i pluga proveo u tom smislu do kraja.³⁸

5. Etnički momenti. Simpatično je i ispravno Korenovo principijelno odustajanje od toga, da pojedine orače sprave pripíše pojedinim narodima. Točno je, da se samo neki elementi (povezani ponajviše s jezičnim indicijama) mogu utvrditi kao etničke osobine, čime se dobiva, kako K. kaže, i nešto ograničene kronologije. No vrlo teško je praktično danas provesti takvu analizu i dati svakome svoje kod sprava, kakvo je gornještajersko ralo, za koje Rhamm kaže: »Also treffen an diesem Geräte deutsche, romanische und slawische Benennungen zusammen«. S nazivima je još — uz dobru volju — lako, ali s ostalim! Koren lojalno priznaje alpskim Slavenima njihov udio kod postanka arla (a uz to su imali svoj plug) pa i za etnografska podudaranja između Alpa i Skandinavije ne traži — kako je to činio Rhamm — tumačenje u direktnim istočnogermanskim utjecajima, nego drži, da su te stvari mogli donijeti Slaveni i Bavarci. Bez obzira na to, koliko su te pretpostavke u pojedinostima točne ili netočne,³⁹ ovakvo je shvaćanje napredak. Jedino se čini, da se K. premalo obazire na još stariju etničku podlogu, na Romane i Kelte.⁴⁰

Zdrava je i misao, da nisu svi Slaveni ili svi Bavarci u Alpama morali imati one orače sprave, koje im K. pripisuje. Imena »Slaveni«, »Germani«, kao i kasnije »Slovenci«, »Hrvati«, »Bavarci«, »Nijemci«, daleko su od toga, da bi označivala određjen kulturni sadržaj. Svi ti Germani i Slaveni, kad se javljaju sa svojim posebnim imenima u ranom Srednjem vijeku, predstavnici su završne faze vrlo dugoga kulturnoga života i razvitka, samo što je taj život najvećim dijelom prekriven tamom evropske prehistorije. Mi vrlo malo znamo, što se zbivalo za vrijeme te kulturne prehistorije, no ono, što znamo u konkretnom slučaju, jest to, da je ratarska kultura, u kojoj su se upotrebljavale orače sprave, obuhvaćala cijelu Evropu, od Mediterana i Prednje Azije do Skandinavije, već najmanje 1000 godina prije slavenskog i njemačkog naseljivanja u Istočnim Alpama. Da su se za to vrijeme mogli razviti — i da su se zacijelo i razvili — najrazličitiji regionalni oblici oračih sprava, jasno je samo po sebi. Stoga je lako razumjeti — i brez obzira na poremetnje, nastale velikom seobom naroda — da oni štajerski Slaveni, koji su današnjim Njemcima ostavili

³⁸ Druga je stvar pitanje, kod kojeg su se konstrukcijskog tipa orače sprave (rala) prvi put počeli upotrebljavati crtalo, kolica i jednostrana daska i nije li možda svaka od tih osobina nastala kod druge sprave. Drugim riječima radi se o konstrukcijskom tipu prvobitnoga pluga, t. j. sprave, kod koje su se sastale (ili kod koje su nastale) sve navedene osobine. A taj tip nipošto nije morao biti »četvorostran«. Rješenje toga pitanja bilo bi za kulturnu historiju vrlo važno, ali ne čini se, da smo mu blizu.

³⁹ Da li se na pr. radi o slaviziranim Ist. Germanima ili o Slavenima pod vlašću Ist. Germana. Tako kaže Klebel, koga ovdje citira K., a mi bismo mogli dodati i treću mogućnost, koju Nijemci dakako ne spominju: da je dio alpskih Slavena (i bez uže veze s Ist. Germanima) imao kulturu istoga tipa, kao i dio Skandinavaca (jer je današnja Skandinavija, osobito, što se tiče oračih sprava, pravi mozaik najrazličitijih kulturnih struja).

⁴⁰ On doduše spominje jedan nalaz lemeša i crtala iz njihova doba u Burgenlandu, koji je objavio Barb, ali bez obzira na to, što takvih nalaza ima mnogo više (među ostalim i u ljubljanskom arheološkom muzeju), zacijelo bi bilo korisno usporediti pojedinosti i nomenklaturu na štajerskim oračim spravama sa spravama i nazivima sadašnjih Retoromana (koji i danas imaju svoj *arader*, Furlana i Talijana u Alpama (isp. na pr. samo naziv *furkl* za »ušić štajerskog arla!)).

na gornjoj Muri u nasljedje toponimike Kraubath i Krakau (koje tako često spominje Koren), nisu morali imati posve iste etničke i kulturne osobine s onima, od kojih su nam u istočnoj Štajerskoj sačuvani nazivi Dudleipa i Radlitz (Rädlitz, također kod Korena).

Svakako nam historijske seobe poznatih naroda mogu tek vrlo malo objasniti ona nebrojena kulturna strujanja, koja su bila odlučna za etnografsku strukturu današnje Evrope. Tu nam ne mogu mnogo pomoći ni historija ni prehistorijska arheologija, pa najveći dio posla ostaje historijskoj etnologiji (uz pomoć lingvistike). Slika, koju mogu takva istraživanja dati, nikad ne će moći biti sasvim oštra i jasna, ali to je jedini put da dodjemo do sigurnijega znanja. Za uspjeh takvoga posla potrebna su dva uvjeta: kao polazna točka što obilniji i detaljniji etnografski materijal (jer se nikad unaprijed ne može znati, koja će sitnica imati kulturnohistorijsku važnost) i široka baza kod izvođenja zaključaka (jer su se kulturna zbivanja vršila u dugim razmacima vremena i na veliku prostoru). Kao treći zahtjev treba postaviti laku pristupačnost (dakle sredjivanje i objavljivanje) sabranog materijala, koja će omogućiti kontrolu zaključaka, što je bitno u svakom znanstvenom radu.

Ostavimo sada po strani Korenove rezultate, koji sami po sebi ne moraju biti naročito važni, premda smo među njima našli s jedne strane mnogo trijeznih i zdravih misli, a s druge isto toliko teško prihvatljivih zaključaka, koji ipak mogu izazvati bar korisnu opoziciju. Ogleđajmo njegovu knjigu u smislu naprijed spomenutih zahtjeva. Koren na nekoliko mjesta iznosi ispravne misli, kako treba raditi, ali u praksi se kod njega pokazuju nedostaci. Nije toliko odlučno, što su mu nekoji zaključci, kako smo naprijed, vidjeli, izvedeni iz previše uske štajerske perspektive i što ih katkad nije izveo konsekvantno do kraja, nego je radije išao već utrtim putovima u njemačkoj literaturi. Važniji je materijal, koji u prvom redu treba da dade moderna specijalna etnografska studija ove vrste. Taj je materijal kod Korena u pretežnoj mjeri historijskoga, a manje etnografskoga karaktera — premda je on ravnatelj etnografskoga muzeja i nastavnik etnologije na sveučilištu — i upravo taj etnografski dio materijala iz današnjega života i žive narodne tradicije ne odgovara u dovoljnoj mjeri ni prvom ni trećem od navedenih zahtjeva.

Ako se izuzmu mršavi podaci iz literature i arhiva i slučajne kraće napomene, onda je u čitavoj knjizi crtežima prikazano u svemu 18 sprava,⁴¹ detaljno opisano njih 9⁴² i zabilježena nomenklatura za sve važnije dijelove iz 18 lokaliteta.⁴³ A to je i za malu Štajersku — kako god gledamo — malo. Vidi se to i na našoj karti, u koju su unesene sve sprave, za koje K. donosi crtež i potanji opis. Naročito se nedostatak tačnijih podataka osjeća za različite tehničke detalje oraćih sprava i za nazive pojedinačnih sitnih dijelova, koji u životu nisu toliko važni. No baš te sitne pojedinosti, koje su zbog svoje sporednosti manje podvrgnute usavršavanjima i promjenama, mogu biti od velike vrijednosti kao kriteriji kod historijsko-etnološkoga studija.⁴⁴ Tako je

⁴¹ 6 rala, 5 plugova dupljaka, 4 obična pluga, 2 premetnjaka i 1 rezalo.

⁴² 4 rala, 2 obična pluga, 1 dupljak, 1 premetnjak i 1 rezalo, sve naprijed spomenuti crtani primjerci.

⁴³ 9 puta za ralo, 3 za običan plug, 3 za dupljak, 2 za premetnjak i 1 za rezalo (među njima i za većinu muzejskih primjeraka).

⁴⁴ Kao primjer mogao bi se spomenuti specifičan naziv *zabražnjak* (= klin uz crtalo), koji je kod Hrvata vrlo rijedak (zabilježen 2, dotično nešto drukčije

na pr. nomenklatura muzejskih primjeraka u tom smislu dosta nepotpuna,⁴⁵ a potrebne bi bile slike i za neke tehničke pojedinosti.⁴⁶ Treba požaliti i to, što nema karte, koja bi pokazivala rasprostranjenje pojedinih vrsta oraćih sprava, a još više takve, na kojoj bi bili prikazani njihovi tehnički konstruktivni tipovi. Tako nam za oblik plaza (koji sam K. naziva »važnom tipološkom osobinom«), dotično za sastav ručica i plaza kod običnog pluga služe kao dokumenat samo ona 4 naprijed spomenuta primjerka.

Ovdje se moramo posebno osvrnuti i na ilustrativnu opremu Korenove knjige. Kod prikazivanja predmeta materijalne kulture dobre slike nam pomažu više nego ma kakav opis riječima, koji nužno mora ispasti dug, nezgrapan i dosadan, ako želi biti točan i potpun. Tehnički sastav i pojedinosti najbolje nam može pokazati jasan crtež, a opći dojam i objektivnu dokumentaciju daje nam valjana fotografija. Usporednom upotrebom crteža i fotografije možemo znatno smanjiti njihove slabe strane (netočno prikazivanje kod crteža i nejasnoću fotografije). Koren ne donosi ni jedne fotografije, premda je imao na raspoloženju dovoljan broj muzejskih primjeraka, a iz teksta se vidi (na pr. str. 52, 141, 224/225), da su mu bili poznati i drugi primjerci starih oraćih sprava na selu. Razlozi štednje tu se nisu smjeli uzimati u obzir. Crteži su mu malo-brojni,⁴⁷ a što je još gore, nepouzdati i potpuno neupotrebljivi za znanstvene svrhe. Crtačica, koja ih je radila, nije za taj posao. Bez obzira na grubu izvedbu, koja često čini crteže mrljavima i nejasnima,⁴⁸ njoj nedostaje svaki smisao i razumijevanje za tehničku konstrukciju. Tako se na objavljenim slikama javljaju ne samo tehničke nespretnosti (krive proporcije, različite perspektive kod pojedinih dijelova na istom crtežu, nevjerno i šablonsko prikazivanje nekih dijelova, redovno na pr. kod crtala), nego i prave konstruktivne ili etnografske nemogućnosti⁴⁹ ili direktne suprotnosti s popratnim tekstom.⁵⁰ Da li je plug iz Ormoža (sl. 19) nacrtan naopako (s daskom i oštricom lemeša na lijevoj

4 puta među materijalom od preko 400 lokaliteta). No kad se uzme u obzir da je isti specifični naziv potvrđen i kod Ukrajinaca i kod Čeha, onda njegovo kulturnohistorijsko značenje daleko nadilazi njegovu funkciju kod pluga.

⁴⁵ Bilo bi osim toga zanimljivo znati točnije rasprostranjenje naziva kao *kopf* i *happ* (za plaz), *hörner* (za ručice), *säuln* (za kozlac) i *arl* (za lemeš; ovaj naziv spominje Rhamm za okolicu Birkfelda, dok ga K. uopće ne navodi).

⁴⁶ Tako K. kaže (str. 256), da je plaz rala u zdužno uvijek od jednoga komada, po čemu bi se moglo zaključiti, da je plaz u drugom smjeru (»poprečno«) katkad sastavljen od dva komada. Ta pojedinost mogla bi imati dosta veliku važnost kod istraživanja, ali K. o njoj ništa posebno ne govori. Isto tako nema slike za plaz pluga, koji navodno može biti izradjen od jednoga komada u obliku slova V.

⁴⁷ Štajerske oraće sprave — uključivši ovamo i tri shematska crteža bez oznake provenijencije — prikazane su samo na njih 25.

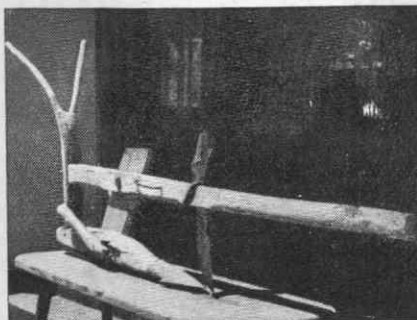
⁴⁸ Karakterističan je primjer sl. 11, koja je preuzeta od Hlubeka (Die Landwirtschaft des Herzogthumes Steiermark... Graz 1846). Tu je čista starinska Hlubekova »isometrijska projekcija« zamrljana naknadnim, posve nepotrebnim, sjenčenjem i tako postala tehnički manje jasna. Ovo je ujedno primjer, kako je u današnje vrijeme — kad imamo moderna tehnička sredstva — nedopustivo precrtavati u znanstvene svrhe slike iz literature.

⁴⁹ Na pr. shematska sl. 1; zatim sl. 4, gdje je osim krive perspektive, neispravno prikazane desne daske i lijevi lemeš, kako se čini, nasadjen na plaz naopako.

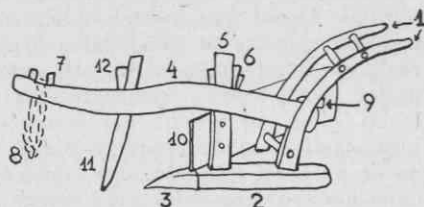
⁵⁰ Na pr. sl. 14, koja pokazuje sastav ručica i plaza sasvim drukčije, nego što je opisan u (na sreću vrlo opširnom) tekstu na str. 50/51; slično vrijedi — tako u manjoj mjeri — i za sl. 17.

strani krivnjom crtačice (možda na temelju naopako kopirane fotografije) ili je to nespretnost originalnoga crteža iz god. 1813., ne može se reći. Jasno je, da zbog toga ni ostale slike, koje ne pokazuju nikakvih očitih neispravnosti, ne mogu služiti kao dokumenti za tehničke pojedinosti konstrukcije. Kad već crtačica nije imala razumijevanja za oraće sprave, onda bar autor nije smio dopustiti, da se takve slike štampaju, kao što se nije smjelo dogoditi ni to, da se u tekstu opisuje jedna sprava, a slika kraj toga pokazuje drugu.⁵⁴ Ovakav ilustrativni materijal čini ozbiljan nedostatak knjige i primjer, kako se ne smije raditi.

Za razliku od crteža karte je ista crtačica izradila lijepo i uredno. Ipak upotrebljeni način prikazivanja nije najzgodniji. U kartama je svaki podatak

Ralo. Soboth, Avstrija (t. 52). Steirisches Volkskundemuseum, Graz (po fotografiji dr. F. Weinhardta, 1939). Ova slika odgovara Korenovu tekstu na str. 54, dok njegova sl. 16 pokazuje neku drugu spravu

Plug. Ribno kod Bleda (točka 115 na karti). Po crtežu M. Marjanovića (1948). — 1. ručice (ročice); 2. plaz (posad); 3. lemeš; 4. gredelj (gredel, greben); 5. kozlac (domaći naziv nije zabilježen); 6. klin; 7. kurelj (pritikav); 8. gredeljnica (bradanca); 9. zagužnjak (zagojzda); 10. daska (deska, dila); 11. crtalo (črtov) i 12. klin

označen svojim znakom, ali nikako nije naznačeno (na pr. brojkama), na koji se lokalitet koji znak odnosi, a nema ni nikakva popisa ili orijentacijske karte s oznakama lokaliteta. Stoga kraj velikoga broja znakova nije moguća nikakva kontrola (naročito ne onomu, tko nije Štajerac), ako se ne napravi cijela karta nanovo prema tekstu knjige. Da bi takva kontrola bila ipak vrlo potrebna, pokazuje i dosta velik broj pogrešaka i izostavljanja na kartama. Tako na pr. na karti 1 nema nikakva znaka za plug prije 16. stolj. u slovenskom dijelu Štajerske, dok u tekstu ima dva podatka iz 15. stolj.: za Konjice i za Ptuj. Isto tako nema znakova za plug u Ljutomeru u 16. i 17. stoljeću. Prema karti se dakle čini, da je u njemačkom dijelu Štajerske plug stariji bar za jedno stoljeće nego u slovenskom, a i kasnije da je kod Slovenaca rjedniji. Nitko ne kaže, da je to učinjeno namjerno, ali ispalo je vrlo nezgodno. S malo više pažljivosti takve su se stvari mogle izbjeći. Osim toga se na kartama nalazi nepotpuno izcrtanih znakova, za koje nije sigurno, šta znače, a čini se, da ih ima i krivih i

⁵⁴ Str. 54 i sl. 16. Pravo ralo iz gradačkog muzeja, na koje se odnosi Korenov opis opisuje po svoj prilici naša gornja slika (leva), koju je još pred 12 godina stavio ljubazno na raspolaganje Etnološkom seminaru zagrebačkog sveučilišta dr. Fritz Weinhardt iz Graca.

smještenih na krivom mjestu (točna kontrola nije, kako je naprijed rečeno, moguća). No najgora se nepravilnost desila na karti 5, gdje su u legendi zamijenjeni znakovi za nazive *wagesan-wans* i *pflugeisen*, pa se dobiva posve kriva slika, a kako su znakovi gdjegdje ipak možda crtani onako, kako je u legendi, zbrka postaje još veća. U području rijeke Ennsa ta dva naziva nije moguće razlikovati. Koren doduše kaže (str. 189), da ondje naziv »*pflugeisen* vidno nadilazi *wagensan*, što se tiče gustoće i raširenosti«, ali na karti ima samo po tri znaka za svaki naziv (dok bi ih prema tekstu za naziv *pflugeisen* trebalo ondje biti 10)! Uopće je velik nesklad između broja podataka na karti i u tekstu. Tako za sama tri naziva na ovoj karti brojevi pokazuju: za naziv *wagesan-wans* u svemu podataka (lokaliteta) u tekstu 35 : 36 na karti; za *pflugeisen* 105 : 63; za *arling* kod pluga i premetnjaka 43 : 66. Uz potpunu nemogućnost kontrole za pojedine lokalitete karte su prema tome isto tako nepouzdana, kao i crteži. Osim toga i sami oblici znakova na prve dvije karte nisu zgodno izabrani: previše su slični jedan drugomu (na karti 1 znak za 14. i 15. stolj. razlikuje se od znaka za 18. stolj. samo po veličini, što se na samoj karti ne da uvijek sa sigurnošću razabrati), a i nezgodnog su oblika, krilati (želeći markirati plug shematički nacrtanom daskom i lemešem). Kad čovjek stane promatrati hrpu od četiri vrste takvih vrlo sličnih krilatih znakova, kojih je na pr. na karti 1 smješteno u samoj okolici Graca preko stotinu na kojih 9 cm², onda mu sve samo titra pred očima, kao roj pčela!

U knjizi ima napokon i dosta tiskarskih pogrešaka, koje naročito smetaju u poglavlju s historijskim podacima, kad se radi o zbirkama dokumenata, koje su označene samo brojevima. Isto tako nije zgodno, ako se jedna vrsta inventara u popisu na kraju označuje jednom kraticom, a u tekstu drugom (ili čak sa dvije druge). To se sve dade razumjeti i opravdati, kad se zna, da autor živi u Gracu, nakladnik je u Salzburgu, a knjiga je štampana u Welsu u Gornjoj Austriji,⁵² ali — za čitaoca je ipak muka. — U tekstu se osjeća i nedostatak kursivnoga sloga za nomenklaturu. Koren doduše označuje narodne nazive tako, da ih piše bez velikog početnog slova, ali na taj način se nazivi još lakše izgube među ostalim tekstom (koji je usto, valjda radi štednje, štampan sitnim tipitom). Inače je knjiga na lijepom papiru i dobro opremljena.

Uza sve navedene nedostatke knjiga odaje ozbiljan posao i djeluje trijezno i simpatično, pa je prava šteta, što je etnografski materijal toliko oskudan, a ilustracije i karte tako površne.

Na kraju bi trebalo poželjeti, da Korenova radnja ne ostane bez utjecaja na slovensku etnografiju. Vidjeli smo, da K. u svojim zaključcima često traži i nalazi veze između Štajerske s jedne strane i istočnih, u prvom redu hrvatskih, područja. Pri tom redovno šutke uzima, da se pojave, koje se podudaraju u njemačkom dijelu Štajerske i u Hrvatskoj, prirodno nalaze i u slovenskom pojasu između njih (konstrukcija pluga, nazivi). Takvo je shvaćanje razumljivo, ali kod historičkih istraživanja treba ipak svaku ovakvu pretpostavku valjano dokazati. A za takve dokaze nema o danas sa slovenskog teritorija dovoljno materijala, štaviše neki znakovi govore, da sve nije ondje onako jednostavno, kako bi čovjek mogao pomisliti prema prilikama u susjednim zemljama (naročito je na primjer nejasno raširenje naziva *plužno železo*, koji u Korenovim zaključcima ima toliku ulogu). Da situacija nije posve jednostavna vidi se i iz naše karte, kojoj je uostalom glavna svrha da pokaže,

⁵² Možda je na tome i jedan dio krivnje i za nepouzdanost ilustracija i karata, premda se ti nedostaci na ovaj način ne mogu posve opravdati.

koliko toga još nedostaje.⁵³ Te nedostatke trebat će što prije da naknade posebna istraživanja, a ovdje će biti dobro, da se radi orijentacije okupe na jednom mjestu oni podaci, koji su danas pri ruci.⁵⁴

Karta i objašnjenja uz nju govore većinom dovoljno sami za se, a ovdje ćemo samo dodati nekoliko napomena i popis naziva za pojedine dijelove rala i pluga.

Osnovna konstrukcija slovenskoga rala jednaka je njemačkom arlu, ipak gredelj može biti slabije (Jezerško) ili jače (Logarska dolina) zakrivljen. Dosad poznata slovenska rala sva imaju kolica, ali bilo bi potrebno znati, ima li ih možda (ili ih je bilo) i takvih, koja imaju dugo oje (do jarma). Premalo podataka imamo i za druge neke pojedinosti, n. pr. za oblik i namještaj »ušiju« (*lemeznice, habe*) i za oblik plaza i lemeša. Po Rhammu (str. 991, bilj. 2) u jednoj zoni, koja ide od donje Krke preko Pliberka prema južnim koruškim planinama, ralo ima dvije ručice od jednoga rašljastoga komada drveta (broj 11 na karti), a tako je i na ralu iz Zg. Boča kod Lučana i na jednom modelu iz doline gornje Savinje, koji spominje Koren (str. 255). Dvije posebne ručice ima i neko ralo, koje se na Gorenjskom prema Rhammu (str. 988/989) upotrebljava zajedno s plugom (isp. br. 5 u objašnjenjima uz kartu).⁵⁵ Takvo ralo ima naziv *doplar* ili *toplar* (Rhamm piše »doppler«), koji se odnosi na njegove dvije daske. Isti se naziv (*toplar*) javlja i u Izlakama (točka 120 na karti), gdje se obični plug s jednom daskom zove *samec*, pa je moguće, da se i ondje obje sprave upotrebljavaju onako, kako to prikazuje Rhamm. Nije sigurno, je li ralo bilo poznato na Krasu⁵⁶ i oko Kobarida.⁵⁷ Za prošlost spominje Koren ralo za Marenberg (1581), Šoštanj (1713) i Ravne kod Šoštanja (1713). Osobitu pažnju zaslužuje jedan podatak iz godine 1812 kod Korena (str. 64). Ondje se za nekakav »Bergpflug« iz okolice Konjica kaže: »Das flache oder tiefe Pflügen wird durch den Schaarbalken (Griessäule), der durch den Grindel beweglich geht, bewerkstelliget.« »Schaarbalken« označuje ono drvo, na koje je nasadjen lemeš, dakle obično isto, što i plaz. »Griessäule« je kozlac, a to je nešto drugo nego »Schaarbalken«. Kako bi se onda mogla protumačiti onakva stilizacija njemačkoga originala? Nije doduše nemoguće, da su kozlac i plaz bili od jednoga komada drveta, pa se na njihov prednji kraj nasadjivao lemeš,⁵⁸ ali vjerojatnija će biti druga mogućnost. Ložar (Narodopisje I, str. 140, sl. 77) donosi

⁵³ Praznine u Sloveniji na toj karti bile bi još mnogo veće, da nisu u nju unijeti i Korenovi podaci iz arhivskog materijala. Kako međutim ti podaci ne pokazuju obično ništa više osim vrste sprave, koja se u dotičnim mjestima upotrebljavala, moramo te krajeve smatrati jednako neistraženima, kao i one posve bijele plohe na karti.

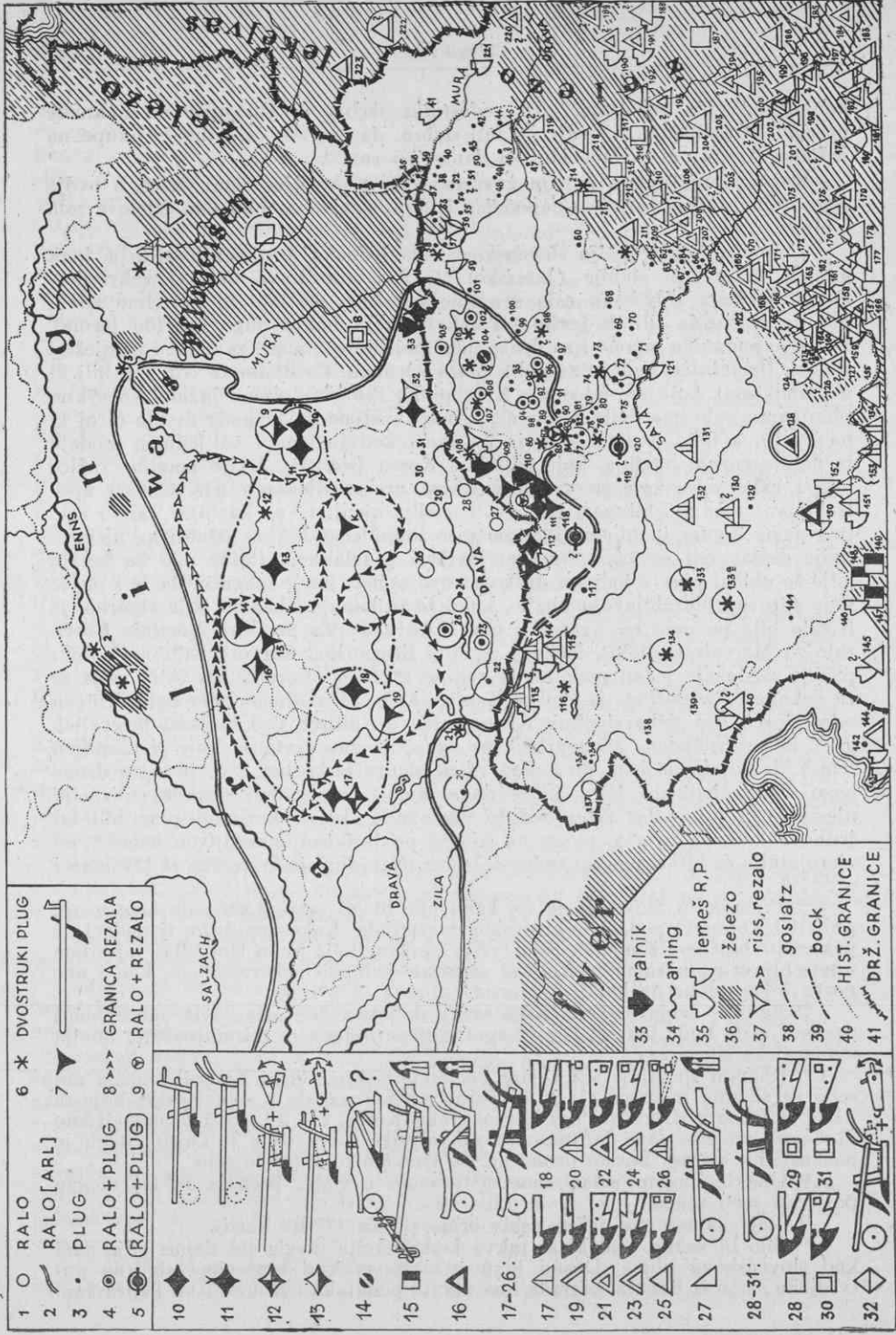
⁵⁴ Radi te svoje orijentacijske svrhe dalji pregled nema i ne može imati pretenzija da bude potpun. Tu je upotrebljena uglavnom tek najvažnija novija etnografska literatura.

⁵⁵ Rhamm spominje »St. Georg bei Stein«. Danas kraj Kamnika nema naselja sa sličnim imenom, ali je sv. Juraj crkveni patron u selu Nevlje, koje se i kod Valvasora (Die Ehre des Herzogthums Krain, knj. XI, str. 542) navodi kao St. Georg am See (ovu informaciju zahvaljujem ravnatelju B. Orlu). Stoga je na karti i u popisu mjesta označeno (sa znakom pitanja) to selo.

⁵⁶ Odakle imamo jedan simetrični lemeš u EML, premda bi taj mogao potjecati i od pluga.

⁵⁷ Gdje imamo zabilježen naziv *oralo* (točka 137 na karti).

⁵⁸ Bilo bi važno, kad bi se takva konstrukcija mogla još danas gdje naći kod slovenskoga pluga. Dosad je u južnoslavenskim krajevima sigurno potvrđena samo iz Banata, premda ima takvih podataka i za hrvatsku Podravinu.

- 1 ○ RALO
- 2 ○ RALO [ARL]
- 3 ● PLUG
- 4 ● RALO+PLUG
- 5 ● RALO+PLUG
- 6 * DVOSTRUKI PLUG
- 7 ▼
- 8 >>> GRANICA REZALA
- 9 ⊕ RALO + REZALO

- 10
- 11
- 12
- 13
- 14
- 15
- 16
- 17-26:
- 27
- 28-31:
- 32

- 33
- 34
- 35
- 36
- 37
- 38
- 39
- 40
- 41

prema Koprivniku⁵⁹ crtež rala s Pohorja (dakle ne odviše daleko od Konjica), kod kojega je lemeš nasadjen na posebnu dasku, a ta je postavljena koso i i svojim gornjim krajem prolazi kroz gredelj. U istoj rupi u gredelju nalazi se — čini se — i jedan klin, pa je gotovo sigurno, da se položaj te daske, a prema tome i položaj lemeša, mogao udešavati. To bi bio dakle pravi

⁵⁹ J. Koprivnik, Pohorje. Planinski vestnik 1915—1919. Poseban otisak, Maribor 1923.

Razjašnjenja uz kartu. I. Vrste oračih sprava (bes oznake konstruktivnih tipova; u tom slučaju upotrebljeni su znakovi 1, 3, 4, 5, 6, 7 i 9 samo na slovenskom ili mješovitom slovensko-njemačkom području): 1. Ralo. — 2. Granica rala (kod Nijemaca *arl*). — 3. Obični plug. — 4. Ralo i plug u istom mjestu. — 5. Istodobna upotreba rala i pluga za vrijeme oranja (pri čem se plugom oru samo izvanjske brazde svakoga sloga, a ralom sve druge). — 6. Plug dupljak (na njemačkom području taj je znak upotrebljen samo za one podatke, za koje u literaturi ima slika ili detaljan opis). — 7. Rezalo-rezalnica (kod Nijemaca *riss*). — 8. Područje rezala kod Nijemaca. — 9. Ralo i rezalo u istom mjestu. — II. Tehnički konstruktivni tipovi: 10. Ralo »četvorostranoga« tipa. — 11. Isto s ručicama od jednoga rašljastog komada drveta. — 12. »Četvorostrano« ralo s dvije premetne daske. — 13. Isto s jednom premetnom daskom (dakle zapravo plug premetnjak). — 14. Ralo s Pohorja (»meklemburški tip«). — 15. Plužica (mali plug bez kolica, s dugim ojem); oje ravno, lijeva ručica od istoga komada s plazom. — 16. Plug sa zakrivljenim gredeljem, usadjenim u kut između lijeve ručice i plaza. — 17—26. Plug s koljenasto zakrivljenim gredeljem, usadjenim u lijevu ručicu, različiti sastavi ručica i plaza. — 27. Plug sa slabo zakrivljenim gredeljem straga. — 28—31. Plug s ravnim gredeljem, usadjenim u lijevu ručicu, različiti sastavi ručica i plaza. — 32. »Četvorostrani« plug premetnjak s ravnim gredeljem. — Sastav ručica i plaza. A. i plaz i obje ručice od istoga komada (br. 17); B. obje ručice od jednoga komada, usadjenog u plaz (32); C. ručice zasebne, ali svaka spojena s plazom na isti način: a) plaz čine donji dijelovi ručica (dvostruki plaz: 16, 18, 27, 28); b) plaz zaseban, ručice umetnute sa svojim donjim savijenim dijelovima sa strane u izreze na plazu (25); c) ručice usadjene u plaz (25); D. svaka ručica spojena s plazom na drugi način: a) lijeva: od istoga komada s plazom (19, 20), postavljena svojim donjim savijenim dijelom na plaz (21, 22, 29), usadjena u plaz (24, 26, 30, 31); b) desna: umetnuta sa svojim donjim savijenim dijelom u izrez na plazu (19, 21, 24, 29, 30), postavljena svojim donjim savijenim dijelom na plaz (31), usadjena u plaz (22), potpuno odijeljena od pravoga plaza, ali katkad usadjena u neku vrstu pomoćnoga plaza, na kojem počiva daska (20, 26). — III. Nomenklatura (najvažniji nazivi za lemeš na neslovenskom području na karti su ispisani): 33. *ralnik* (= lemeš rala). — 34. Zapadna i sjeverna granica njemačkog naziva *arling* (= lemeš rala ili pluga), po Korenu. — 35. *lemeš* (= simetrični lemeš rala ili nesimetrični lemeš pluga). — 36. Nazivi tipa (*plužno*) željezo: hrvatski i slovenski *železo*, njemački (*pflug*)*eisen*, furlanski *fyer* (da *wärginē*), mađarski (*eke*)*vas*. — 37. Nazivi *riss* (njemački) ili *rezalo*, *rezalnica* (slovenski) za crtalo (kod pluga ili kod rala). Inače na području zapadne Hrvatske pravladavaju nazivi tipa *prvo železo*, dok se na manjem dijelu toga područja, a možda i u najvećem dijelu Slovenije, upotrebljavaju nazivi tipa *črtalo*. — 38. Područje, na kojem se od prilike upotrebljava njemački naziv *goslatz*, *gaslitz* za kozlac. — 39. Njemački naziv *bock* (možda preveden prema »pučkoj etimologiji« iz slovenskoga *kozol*, *kozolc*). — 40. Granice historijskih zemalja i pokrajina. — 41. Današnje državne granice. — Znakovi, koji su smješteni u posebnim krugovima, označuju cijele krajeve ili onakva mjesta, koja nisu mogla biti točno lokalizirana. Točka 224 je na karti izostavljena.

»Schaarbalken«, a po svom mjestu na ralu mogao bi se shvatiti i kao kozlac (Griessäule). Takvog rala nema nigdje drugdje kod Južnih Slavena osim možda nekad u Makedoniji, a nije slično »češkemu rohadlju«, kako kaže Koprivnik (a po njemu i Ložar), nego nekim drugim češkim ralima (t. zv. *nákolesník*), a gotovo je jednako meklemburškom ralu, glavnoj spravi nekadašnjih ondješnjih Slavena. Na žalost Koprivnikov crtež — bez točnijih podataka — ne možemo držati pouzdanim dokumentom,⁶⁰ ali bi nesumnjiv dokaz o opstojanju te vrste rala na slavenskom Jugu bio od tolike važnosti za objašnjenje različnih etnografskih i historijskih pitanja, da bi slovenski etnografi trebali pokušati da kontroliraju i konačno razjasne Koprivnikove navode. — Slovensko *rezalo*, *rezalnica* može imati ručicu od istoga komada s ojem (Solčava) ili posebno usadjenju (Jezerko). Bilo bi važno, kad bi se u Logarskoj dolini (ili drugdje) mogla utvrditi *rezalnica* s drvenim radnim dijelom (ne sa željeznim crtalom), o kakvoj piše Rhamm (str. 988 = K. 211).

Medju Korenovim podacima imamo i jedan od najstarijih spomena o slovenskom plugu,⁶¹ za Konjice god. 1464. Dakako o njegovu obliku ne znamo ništa. Svi dosad poznati stariji slovenski plugovi imaju više ili manje zakrivljen gredelj, dok su im sastavi ručica s plazom bili različni, kako pokazuje karta. U Kranjskoj je taj sastav jednak onome kod plugova srednje i zapadne Evrope. Za ziljski plug kaže Rhamm (str. 988), da je imao vrlo dugu dasku (do 1,90 m) i velik lemeš (do 60 cm), po čemu se razlikovao od običnoga bavarskoga pluga. U Rožu je plug možda bio nešto drukčiji (K. str. 211), a oko Radgone (1825) lakši i jednostavniji, bez crtala (K. str. 56. Na temelju toga podatka K. bez prave potrebe nekoliko puta ističe, kako su slovenski plugovi lakši od njemačkih).

Obilniji je materijal za nomenklaturu oračih sprava, zahvaljujući dobrim dijelom sabiračkoj djelatnosti starijih slovenskih lingvista, kako se ona odrazuje u Pleteršnikovu rječniku.⁶² Šteta je samo, što nije za svaki naziv moguće točno odrediti, u kom se kraju upotrebljava. Navest ćemo nomenklaturu redom za pojedine dijelove⁶³ pluga ili rala:

⁶⁰ Po tehnici crteža čovjek bi pomislio, da je taj preuzet iz kakve stare publikacije (koja možda i nema direktne veze sa Slovincima?).

⁶¹ Još stariji podatak iz god. 1509. (Ložar, str. 122) pisan je latinski, pa nije posve sigurno, znači li »integrum aratrum« doista pravi plug, premda je to najvjerojatnije. Drugi podaci kod Korena za plug na slovenskom području jesu: Radgona 1480., Ptuj 15. stolj., Podsreda 1570., Ljutomer 1584., 1612., 1615., 1664., Vojnik 1585.; dalje 11 podataka za 17. stolj. (okolica Gor. Radgone, Mozirja, Šoštanja i Vranskoga) i 51 za 18. stoljeće (svi lokaliteti uneseni u kartu). Iz god. 1600. imamo podatak za plug (nesimetrični lemeš i crtalo na nadgrobnom kamenu) i s Krasa (Kal-Košana, v. M. Matičetov, Primorski ljudski napisi, »Ljudski tednik« V, br. 236, Trst, 20. X. 1950.).

⁶² U njegovu rječniku ima zacijelo još naziva te vrste, no ovdje su navedeni samo oni, koji odgovaraju jednakim ili sličnim nazivima kod Hrvata.

⁶³ Prvih 12 dijelova označuju brojevi istim redom, kao i na sl. str. 225. Uz svaki naziv nalazi se broj njegova lokaliteta na našoj karti (v. straga popis mjesta) ili oznaka vrela. Znak * pred brojem lokaliteta znači, da se u istom mjestu upotrebljava i koji drugi naziv. Naglasci i fonetske osobine daju se onako, kako su zabilježeni u materijalu, premda način njihova označivanja nije uvijek jednak, a katkad očito ni ispravan. Ako se zabilježeni naglasak ne odnosi na sve lokalitete, koji se navode uz dotični naziv, onda je vrela za naglasak odštampano masnije. Kratice za vrela su iste, kao i u popisu mjesta, a osim toga

1. Ručice.

ročice 114, 115, 130, 224 L, ročice 41, 62, 63, 65, 113, 123, 124, ročice 108, R (ročica), ručice *64, velka + mala ročica 126, ročica 59, 112, 121, P, ročica 66, ročka R, rúče *64, ročaj P, nužge 125, 127,⁶⁴ plůžnica P (ist. št.), rállica P; lijeva ručica: pláz, pláz 135, plaznica 139, plaznica 140; za desnu ručicu: prirôc P-L (L: »Slov. Gorice«¹⁶⁵), prerôc P, préroç *140, príroka, prírok P, prevláč *140, Er-P-L, prévráč *140, rògel *140.

2. Plaz.

pláz P, plast 127, P (BKr), opláz 130, P, R, oplas 62, R, podplas R, podplat R, plata (kod želj. pluga) 66, péta 59, 112 (samo željezo straga ozdo), 140, P, podsád 112, posad 115, kózalc (?) 125, kózuc (?) 123, 126.

3. Lemeš.

lémeš 108, 113, 114, 115, P, lèmeš 123, 140, lémež 59, 110 (?), K str. 68⁶⁶), 112, 121, 130, P, R, lemež 41, lemaž 224, rálnik P, R, raunik 108, R, orálnik P, ounuk 33, oráča P, plužno želézo P (Ug., Sl. Gor., K str. 235), plužno želiezo

ove: BKr = Bela Krajina, Dol. = Dolenjsko, Er = Erjavec, Letopis Mat. Slov. 1880., Gor. = Gorenjsko, Kor. = Koruska, Kr. = Kranjska, Notr. = Notranjsko, Rib. = Ribnica, Sl. Gor. = Slovenske Gorice, Št. = Štajerska, Ug. = Ugarski Slovenci.

Ker tiskarna nima črk z vsemi pravorečnimi znamenji, je mnogo črk pri posameznih narečnih besedah tiskanih brez potrebnih oziroma ustreznih naglasnih in diakritičnih znamenj. Tako je kratki padajoči (brzi) naglas, ki se v hrvaščini in slovenščini označuje z dvakratnim krativcem, gravisom (˘), sploh izpuščen ter bi moral biti na poldebelo tiskanih samoglasnikih pri tehle besedah: ručice, mala ročica, ročica 66 (pod 1.), oplas (pod 2.), plužno želiezo, plůžna želízo, spodnje železo, spodnjo želiizo, doljno železo, zadnje železo (pod 3.), gredlj 65, gregel (pod 4.), kozoulec, kozolc, kozouc (pod 5.), gredajнца, gredalnica (pod 8.), deska 62... (pod 10.), prvo železo, prvo želiizo, prvi noš, noš (pod 11.), pliuug, plág (pod 16.), kolca 66, koljca, kuljca (pod 17.), polica (pod 18.), polica, poličica (pod 19.), krpel (pod 24.), oji (pod 26.), krču (pod 27.), utka (pod 28.), razmetat — skup zmetat, podsmuka (pod 30.). Črtica (-), ki pri Rhammu označuje nad črko le mesto naglasa, je izpuščena pri besedah: ročica, ročka (pod 1.), gredl (pod 4.), lemežnica (pod 10.). Kadar ta črtica označuje dolžino, je zamenjana z znamenjem (˘), s strešico (n. pr. grédajнца, pod 8.). Nad črko e pri besedi gredlj 66 (pod 4.) bi moral biti cirkumfleks, s katerim se v hrvatskih narečjih označuje posebna vrsta dolgega padajoče rastočice naglasa. Dolgi padajoči naglas, potisnjen (˘) bi moral biti nad črko ũ pri besedi plůžna kóuca (pod 17.), nad r pri nazivu prvi noš (pod 11.) in povsod nad dvoglasom ie (n. pr. plužno želiezo, griedelj). Ostrivec, akut (˘) bi dalje moral biti nad a in r pri besedah pašel, pašel (pod 22.), črtalo 113 (pod 11.) in krčalo (pod 24.), a krativec, gravis (˘) pri besedah kozalc (pod 5.), daska (pod 10.), črtalo 41 (pod 11.). Pri besedah želiizo (pod 3. in 11.) in pliuug (pod 16.) prednji i označuje polglasni i, medtem ko je pred soglasnikom ta glas tiskan s črko j (grédajнца, oječé). Razni ozki glasovi e, o, i niso pri mnogih besedah označeni z ustreznimi diakritičnimi znamenji, s posebno ključico ali piko pod črko. Ponekod so ti glasovi brez krativca (gravisa), razen tega pa so pogrešno označeni s strešico, namesto s posebnim potisnjenim naglasom. Tudi drugod so črke brez ustreznih znamenj, n. pr. str. 215 goš (dolgi o), gaslitz (manjka na a posebno znamenje v obliki krožca) itd.

⁶⁴ Isti nazivi nastavljaju se preko Kupe na hrvatskoj strani.

⁶⁵ Vjerojatnije je, da se radi o pogrešci: zacijelo je trebalo stajati Goriško.

⁶⁶ Isp. bilj. 68.

64, plůžno želiizo 65, pluzno železje P, spodnje železo 62, *127, spódne železo 126, spodnjo želtiizo 66, doljno železo 65, zádnje železo 125, *127. — Pero i uho lemeša: péro + úho 140.

4. Gredelj, oje.

grédalj 115, P, griedelj 124, griedalj 125, 126, griedlj 64, gredlj 65, gredlj 66, grédel 112, 114, *115, *150, 140, gređl 55, R, plužni gređl 59, griedl 125, 127, grádl 108, grédeu 41, gregel 62, gréglj 65, greben *115, oje 112 (kod rezala), od'ê (kod pluga) 224, hlod *150, drvo 121.

5. Kozlac.

kózalc 159, P, kózalc 152, kòzlac 115, kozolec 150, kozoulec 62, kozalc 65, kózu(l)c 127, kozouc 66, kózuc 112, kòzuc 126, kòzbac 140, kòzlek 41, kózal (?) P, kozlič P, (plůzna) glava (?) 59, premikáč 108, žpenga (?), »svenga« 55 (K str. 54).

6. Klin kozlačnjak.

zagúzda 140, (zagúzda 126), (zagózda 150, P), (zagóvzda P), klin 114, (kal'je 108).

7. Kurelj.

kúreš P, kúrež P (ist. Št.), kóreš P (Dol., Gor.), kúrælj 156, kýrel 140, kurgelj 159, P (Notr.), gredelnik 150, prégelj P (BKr), pritikap 115, zvek 114, klin 59, *125, klinc *125, kaul 121.

8. Gužva oračica (gredeljnica).

grédaljnica P (Št., Lašče), gredelnica 150, gridelnica (Miklošič), gredáljnica P, gredájnica P (Dol., Št.), gredánjica P, gredánica P (Gor.), grédajnc 62, gredájnc 65, grdájnc 140, gredalnica 127, gredàunca 126, bradanca 114, 115, góž 59, 121, P, gúška 125, korěž P.

9. Zaguznjak.

zagojzda 115, (mala prestava ? 112).

10. Daska pluga i uši rala.

deska 59, *115, 121, *150, 140, deska 62, 63, 66, dëska 41, déska 65, daskà P, dëska 125, 126, plužna deska 124, obračálna dëska 115, polica (?) P, odgrinjáča P, postranica L (Soča), dile *150, dila 114, *115, R; uši rala: lemežnice P, R, lemešce R, lemežki R,⁶⁷ hábe 112, hábe 108.

11. Črtalo.

črtálo 56, 59, 121, 150, 224, P, črtalo 115, črtalo ? 110 (K str. 68: »zhentala«⁶⁸), črtalo 41, čerta(l)o R, črtov 114, 115, rezálo 108, rezalnica, rezaunca 55, 56, L,⁶⁹ rálnik P, oraunik (?) 110 (K str. 68, prvo železo 125, prvo želiizo *65,

⁶⁷ Po Rhammu (str. 998) jedino ta tri naziva kod rala, od Celovca i Velikovca do Kamniških planina.

⁶⁸ U originalu »lemesh, al zhentala« sa značenjem »Pflugscharre«. Očito bi trebalo biti »lemež, al črtalo«, ali je krivo prepisano iz rukopisne »bohoričice«. Značenja naziva u ovom podatku iz god. 1836. nisu pouzdana. Opis potječe od župnika Jakoba Detele, a zbrkao ga je njem. pjesnik J. G. Seidl.

⁶⁹ Osim ovih potvrda zapisano je tri puta (Planina, Brežice, Vodice kod Planine) njemački *reiß Eifen* u prvoj polovici 18. stolj. Kako se radi o jugoistočnoj Štajerskoj, nije vjerojatno, da bi to bio prijevod slovenskog naziva *rezalnica* ili slič.

spredno železo 124,⁷⁰ prvi noš 66, noš 62, *63, 65, nužić 123, 126 (núžeč 140).

12. Zacrtnjak.

zagozda 59, zagójzda 121, klin 115, kajle (Zabukovje kod Krškoga).

13. Cimer (željezna spojnica lemeša s gredeljem).

šrauf 140.

14. Gačnjak (spojna prečka između ručica).

spóna 62, zvěznja (?) 125, klin 140.

15. Različito.

gnězdo (= obje ručice) 140, vel. i mala prestava (mjesto za reguliranje dubljine oranja pri kozlacu i pri stražnjem kraju gredelja) 112, ključ (>Rahmen am Pfluge<) P, vezi (= okov) 150, kovánje (= okov) 140.

16. Cijela sprava.

Plug: plüg 113, *150, P, R, plug 62, plüg 224, plæg 65, drvo *150, donja Zilja (K str. 211), dřevó P (Gor., Kr.), dřvù 140, dre(v)o R, dreo 84 (K str. 67), dřvina *150, plug dupljak: merjássec 86 (L), 104, 108, kúzla 76 (K str. 67), P (dupljak?), R, psica L (dupljak?), kož (?) >kosh<) R (153, 154, Hausberg?), oráča P (?), R; (plug) samec 120; toplar (?) 120, 117 (>doppler<); ralo: rálo 104, P (Kor.), R, ralu 84 (K str. 67), R, oralo 29, *104, D. Koruška (K str. 211), L, orálo 108, 157, P (Kor., Kamnik), oralu 110 (K str. 68), orl (?) 29, 96, 110 (= K str. 66, 68, 209), kavelj *104, špičmoh 112,⁷¹ kostruma (>kostthruma<) 96; rezalo: rezalo 110 (K str. 68), rezalnica, rezaunca R, rezovnica 112, narezaunca (?), >naresavenza<) 84 (K str. 67).

17. Plužna kolca.

kólca 113, 127, L, kolca 66, koljca 62, kóuljca 65, kúlca 63, kúlca 125, kuljca 64, kólce 140, kolesa 59, kolesnice 112, plúžna kolca P, L, plüžna kóuca 41, plúžna (f.) 150, P (Notr., Dol.), plúžnja 129, plúžne 121, P, plúžje P (Gor.), plúžno P (Gor.), plužnice P, plužniki P, ójice 158.

18. Osovina kolica.

osišče 59, klop 150, polica (?) 126, aks 140, akštuk 121.

19. Rudić kolica.

ójce P, uojé 140, ojé (?) 126, polica 150, polica 127, poličica 125, poličica (?) P (Rib.), jezik 59, jězak 121, svóra 63, štangica 62.

20. Mačka (naprava za reguliranje širine brazde na kolicima).

pretikalna opora 59, španga 121.

21. Oplen na kolicima.

peděuc 108.

22. Drugi dijelovi kolica.

križ (= rudić + os) 140, jeraunica (kao želj. gredeljnica) 150, kólce (= kotač) 140, pašel, pašel (= lunjak kotača) 140, rínk (spaja gredelj s kolicima) 112.

⁷⁰ I u Štajerskoj i u Beloj Krajini nazivi ovoga tipa nastavljaju se neposredno na jednake nazive u Hrvatskoj.

⁷¹ Naziv bi mogao biti u svezi ili sa njem, *spitzmaus* (hrv. *rovka*, dakle sprava, koja ruje, kao šumski miš) ili sa *špičimiš*, *speč-meš*, t. j. *šišmiš* (jer ima >krilač, *habe*, koja razbacuju zemlju), isp. Slov. Etnograf III—IV, str. 455.

23. Krpele (spojnica između oja i kolica).
klešče (= rascijepljeno malo rudo) 130, *klěšče* (= rascjep na prednjem kraju rudića) 140, *krpěli* (= rašljasto rudo) P.
24. Krčalo (klin ili luk, kojim se plug privlači u pravi smjer, ako skreće u stranu).
krčalo (?) P, *krčel* (?) P (Dol.), *krpělj* (?) P (BKr), *krpeli* (?) P (Dol.), *priglč* 121 (klin 59); luk: *krpele* 127, *krpel* 126, *klěšče* P, *lócen* (za *krpelit*) 125, *kamba* 130.
25. Spojni klinovi krpela (ili oja).
klin 130.
26. Oje kod pluga.
oje 121, *oji* 126, *127, *ojice* 59, *127, *ojcě* 62, 63, *oicjě* 66, *uojci* 125, *čvetrnica* 140, (*čětvěr* P, BKr), *plůžnica* P.
27. Zavoranj (klin za jaram).
(*jarmenjak* P), (*járnunik* P), (*zaprégelj* P), (*pregelj* 130), *priglč* 121, (*ójna igla* P), *igla* ESSZ (Prekmurje), *krčel* 127, *krču* 126, *gožni klin* 59, *klin* 66.
28. Otki i ostan.
otka 115, 130, P, *uotka* 125, *voťka* 129, *utka* 63, *otika* (Miklošič), *otika* 41, 224, *rátka* P; *ostan* P (Gor.; Kranj. Gora = bič), *ostanj* P, *ostanj* P.
29. Cijela oraća sprema.
oraťna priprava P, (*prěma* P, BKr), *plůžje* (= plug + kolica) P (Gor.).
30. Druga nomenklatura u vezi s oranjem.
raloca (= pomoćna sprava kod sijanja prosa, »za žito raliti«) 125; *krpěljiti* (= držati smjer plugu s pomoću krčala) P (BKr), *otočiti plug* (= regulirati širinu brazde) L (Šlov. Gor.); *oranje na oplaz* (tako, da na njivi nema slogova) L-Er (Tolmin); slogovi: *razori*, *lehe*, *ogoni* L, *ogúni* 66; oba načina oranja na slogove: *razmeta-zmeta* 125, *razměče-změče* *127, *razmetat-skup zmetat* 66, *se razdvoji-se skupaj změče* *127, *oranje na kraje* (?), *oranje bez krajev* (?) L (sjeverno od Ljubelja), *osredke pobirati* (= završne brazde kod »razmetanja«) P; *odmetek* (= užji slog uz rub njive) L, *zaklinek* (= klinasti kraj njive) L (Sv. Jakob ob Savi); uvratine: *vrati*, *vratnik*, *vrat*, *zavratnice* L; *podsmuka* (= smuka za voženje pluga na njivu) 66, *plaznica* (= isto) P.

Kolikogod ovaj pregled bio oskudan, on pokazuje, da i na razmjerno malom slovenskom području postoji velik broj različnih naziva, od kojih mnogi imaju svoje karakteristične analogije kod Hrvata i drugih Slavena, a neki i veću kulturnohistorijsku vrijednost. No ta je vrijednost veoma ograničena njihovom fragmentarnošću. Ondje, gdje su podaci gušći — u Beloj Krajini i jugoistočnoj Štajerskoj — vidi se, da se nazivi ponajviše direktno nadovezuju na jednake hrvatske nazive, t. j. da pripadaju određenim regionalnim tipovima nomenklature oraćih sprava. Granice tih tipova prema ostalom slovenskom području po ovom se materijalu ne daju odrediti. Trebalo bi imati više podataka i znati točnije geografsko rasprostranjenje naročito za ove nazive: *ralica*, *plaz* (= lijeva ručica), *priroč* (sva tri vjerojatno na Primorju), *rog(el)*, *podsad* i slič., *kozele*

(= plaz), *ralnik* (= lemeš; i crtalo?), *plužno železo*,⁷² *oje* (kod rala i rezala), *kurelj* (Primorje?), *polica* (= daska ili rudić), *lemežnice*, *rezalo* (za crtalo i za cijelu spravu), *črtalo* (= lemeš ili plaz?), *prvo železo* i slič., *plužnice* (= kolica), *krčalo* i slič., *krpel(e)* i slič. i *otika*.

Iz ovog fragmentarnog i slučajnog materijala vidi se ipak, da kod slovenskih oraćih sprava ima i etnografskih i leksičkih pitanja, koja zahtijevaju svoje rješenje. S odgovorima na ta pitanja mogli bismo u velikoj mjeri popuniti ono znanje, koje je potrebno za rješavanje važnih kulturnih i etničkih problema, ne samo kod nas, ne samo kod Slavena, nego u Evropi uopće. Jedno kod toga ne smijemo zaboraviti: iscrpnu i detaljnu gradju, koja je za proučavanja ove vrste neophodna, mogu nam stare oraće sprave dati samo tako dugo — dok ih još ima.

POPIS MJESTA⁷³

Njemački dio Štajerske i Koruške

1. Untergrimming, Ennstal (K). — 2. Wörschach, Ennstal (K). — 3. Bruck na Muri (K). — 4. Birkfeld (K). — 5. Pöllau (Hlubek, K). — 6. St. Stephan im Rosenthal, Gleisdorf (K). — 7. Präbich, Gleisdorf (K). — 8. Preding, Wildon (K). — 9. Köflach (okolica, K). — 10. Gössnitz, Köflach (K). — 11. Teigitschgraben, Köflach (K). — 12. Judenburg (okolica, K). — 13. Perchau, Neumarkt (K). — 14. Goppelsbach, Murau (K). — 15. St. Georgen, Murau (K). — 16. Kraukaudorf, Murau (K). — 17. Gmünd (R). — 18. Područje gornje Krke (Gurk, R). — 19. »Njemačka brda u Donjoj Koruškoj« (R). — K. Kirchbach, Görtschitztal (R). —

Slovenski dio Koruške i mješoviti krajevi u današnjoj Austriji

20. Dolina donje Zilje (Gail, R, K). — 21. Beljak (Villach, R, K). — 22. Sp. Rož (Rosenthal, R, K). — 23. Okolica Vrpskoga jezera (Wörthersee, R, K). — 24. Magerek (Magaregg), Celovec (K). — 25. Područje Gline (Glan, K). — 26. Otmanje (Ottmanach, K). — 27. Železna Kapla (Eisenkappel, R, K). — 28. Pliberk (Bleiberg, R, K). — 29. Velikovec (Völkermarkt, K). — 30. Grebinj (Griffen, K). — 31. Sv. Pavel (St. Paul, K). — 32. Soboth (Sobota), Ivnik (Eibiswald, K). — 33. Zg. Boč (Grosswalz), Lučane (Leutschach, K). — 34. Gorica (Goritzen), Radgona (K). — 35. Ženkovci (Zelting), Radgona (K). — 36. Žetinci (Sicheldorf), Radgona (K). —

⁷² Taj bi se naziv točnijim ispitivanjem eventualno mogao utvrditi i na većem području, iako ga danas možda potiskuje školsko-književni termin *lemeš-lemež*.

⁷³ Uz ime mjesta uvijek je kratko označen i izvor podatka (kratice: B = B. Bratanić, vlastiti zapis; EML = Etnografski muzej u Ljubljani; ESSZ = Etnološki seminar sveučilišta u Zagrebu; K = Koren, Pflug und Arl; L = Ložar, Narodopisje Slovencev I; OSH = Bratanić, Oraće sprave u Hrvata; P = Pleteršnik, Slovensko-nemški slovar; R = Rhamm, Urzeitliche Bauernhöfe). Uz samo ime lokaliteta dodano je redovno i ime kojeg bližeg većeg mjesta. Slovenska mjesta u današnjoj Austriji imaju uza se i svoja njemačka imena, a radi kontrole dodana su njemačka imena u zagradi i kod onih mjesta, za koja Koren daje historijske podatke. Neka od takvih mjesta nisu mogla biti točno identificirana i lokalizirana, pa u tom slučaju imaju (u zagradi) samo njemačka imena, kako ih navodi Koren (dok su na karti njihovi znakovi smješteni u posebne krugove). Za pomoć kod ubikacije nekih od tih mjesta dužan sam zahvalnost redakciji »Slov. Etnografa«, a zahvaljujem na ovom mjestu i svim ostalima, koji su mi na bilo koji način pomogli kod skupljanja podataka. — Slov. nazive pri nemških debelejšim tiskanim imenima bi bilo treba še prekontrolirati.

Slovenija

37. (Apače-**Hauptmannsdorf**, K). — 38. Šratovci (K, Schrottendorf), Radgona. — 39. Mele (K, Kellersdorf), Radgona. — 40. Rihtarovci (K), Radgona. — 41. Beltinci, Prekmurje (dr. V. Novak). — 42. Ljutomer (K). — 43. Bolehneci (K, Wollachnezen), Ljutomer. — 44. Pavlovci (K, Paulofzen), Ormož. — 45. Ormož (K, Friedau). — 46. (K, **Krenkendorf**), Ormož. — 47. Zavrče (K, Sauritsch), Ptuj. — 48. Ptuj (K). — 49. Dornava, Ptuj (K). — 50. Savci, Ptuj (K). — 51. Sv. Andraž (? K, **St. Andrä i. S.**), Ptuj. — 52. Canjkova, Cenkovna (? K, **Zankoberg**), Slov. Gorice. — 53. (Gobačinci, K; Slov. Gorice, K). — 54. Radehova (K, Oberradoch), Slov. Gorice. — 55. Hrastovec (K, Gutenhag), Slov. Gorice. — 56. »Istočno od Maribora« (K). — 57. Gačnik ? (K, **Gaschnitztal**), Slov. Gorice. — 58. Jarenina (K, Jahringshof), Maribor. — 59. Kamnica, Maribor (ESSZ). — 60. Rogatec (K, Rohitsch). — 61. Podsreda (K, Hörberg). — 62. Rakovec, Brežice (B). — 63. Podvinje, Brežice (B). — 64. Gaberje, Brežice (B). — 65. Mihalovec, Brežice (B). — 66. Loče, Brežice (B). — 67. Brežice (K, Rann). — 68. Vodice (K, Voditz), Planina. — 69. Dovje (K, Dobis), Planina. — 70. Planina (K, Montpreis). — 71. Jurklošter (K, Gairach), Rim. Toplice. — 72. (K, **Rain, Roswein, Oschag**), Laško-Celje. — 73. Zavodna (K, Savodin), Celje. — 74. Celje (K). — 75. Trbovlje (K, Trifail). — 76. Ojstrica (K, Osterwitz), Vransko. — 77. (K, **Podgoutz, Gleindorf, Preup**), Vransko. — 78. Sanek (Zovnek; K, Sannegg), Braslovče. — 79. Polče (K, Poltsch), Braslovče. — 80. Sv. Rupret (K, St. Ruprecht), Braslovče. — 81. Braslovče (K, Frasslau). — 82. Dobrovlje (K, Dobroll), Braslovče. — 83. Vrbovec (K, Altenburg), Mozirje. — 84. Rečica (K, Rietz), Mozirje. — 85. Okonina (K), Mozirje. — 86. Ljubno, Mozirje (L). — 87. (Suha) Dol (? K, **Doll**), Mozirje. — 88. Trnavče (? K, **Ternautschitsch**), Mozirje. — 89. Mozirje (K, Prassberg). — 90. Slatine, Mozirje (K). — 91. Smartno ob Paki (K, St. Martin), Mozirje. — 92. Šoštanj (K, Schönstein). — 93. (**Lamm, Krähstock**, K), Šoštanj. — 94. Ravne (K, Rauen), Šoštanj. — 95. Turn (K), Šoštanj. — 96. Vitanje (K, Weitenstein). — 97. Vojnik (K, Hoheneegg). — 98. Konjice (K, Gonobitz). — 99. Boharina (K, Wocharina), Konjice. — 100. Kovački Vrh (K, Schmiedberg), Konjice. — 101. Ruše (K, Maria Rast), Maribor. — 102. Fala (K, Faal), Maribor. — 103. Sv. Lovrenc (K, St. Lorenzen), Pohorje. — 104. Pohorje (L-Koprivnik). — 105. Marenberg-**Zeichenberg**, K). — 106. Legen (K, Lechen), Slov. Gradec. — 107. Slovenjgradec (okolica, K, Windischgrätz). — 108. Mežica, Prevalje (ESSZ), nekad Koruška. — 109. Črna (R, K, Schwarzenbach), Prevalje, nekad Koruška. — 110. Solčava (R, K, Sulzbach). — 111. Logarska dolina (R, K), Solčava. — 112. Ravne na Zg. Jezerskem (B. Orel), nekad Koruška. — 113. Mojstrana (ESSZ). — 114. Zasip, Bled (ESSZ). — 115. Ribno, Bled (ESSZ). — 116. Bohinj (R). — 117. Cerklje, Kranj (L). — 118. Nevlje ? (»St. Georg bei Stein«, R), Kamnik. — 119. Moravče (L). — 120. Izlake, Zagorje ob Savi (L). — 121. Vrhovo, Radeče (ESSZ). — 122. Šentjernej na Dolenjskem, Novo mesto (L). — 123. Gradnik, Semič (B). — 124. Štrekljavec, Semič (B). — 125. Krupa, Semič (B). — 126. Gor. Dobravica, Metlika (B). — 127. Desinec, Črnomelj (B). — 128. Nepoznato (Slovenija, EML). — 129. (Velike) Poljane, Ribnica (Zupanec, Dom in svet, 1891). — 130. Dobrèpolje (Vel. Lašče, Mrkun, L). — 131. Št. Vid pri Stični, Grosuplje (dr. V. Novak). — 132. Grosuplje (EML). — 133. Bistra (okolica, K, Freudenthal), Vrhnika. — 133 a. Planina (okolica, K, »Hausberg«⁷⁴), Postojna. — 134. Idrija (okolica, K). — 135. Podkrnci, Tolmin (Erjavec, Letopis Mat. Slov. 1880). — 136. Kam(e)no na Soči, Tolmin (P). —

⁷⁴ Zacijelo se radi o pogrešci: trebalo bi biti **H a a s b e r g** (mjesto s njemačkim imenom Hausberg nije bilo u Kranjskoj), a to je Planina. Za ovu informaciju zahvaljujem redakciji »Slov. Etnografica«.

137. Staro Sedlo ⁷⁵ (Erjavec 1880), Kobarid. — 138. Banjščice (Sv. Duha, Erjavec, 1880), Kanal. — 139. Skrilje, Ajdovščina (Erjavec, 1880). — 140. Kopriva, Sežana (M. Matičetov). — 141. Košana (Kal), Šempeter na Krasu (M. Matičetov).

Slobodni teritorij Trsta (Hrvati i Slovenci)

142. Korte (Corte d'Isola), Piran (Jaberg-Jud, Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz, VII). — 143. Murine (Morno), Buje (J. Ribarić). — 144. Picudo — Goli Vrh, Buje (J. Ribarić).

Hrvatska

(prema OSH, ako nije drukčije označeno)

145. Brest, sjv. Istra. — 146. Šapjane, Kastav (dr. M. Gavazzi). — 147. Mali Brgdud, Kastav (dr. M. Gavazzi). — 148. Lisac, Kastav. — 149. Studena, Kastav. — 150. Prezid, Cabar. — 151. Vrhovci, Cabar. — 152. Jazbine, Cabar. — 153. Marija Trošt, Delnice. — 154. Skrad, Delnice. — 155. Lukovdol, Delnice. — 156. Vukova Gorica, Karlovac. — 157. Donje Stative, Karlovac. — 158. Mali Modruš-Potok, Karlovac (B). — 159. Kunić Ribnički, Karlovac. — 160. Lipnik, Karlovac. — 161. Breznik i Vini Vrh kod Ozlja (B). — 162. Polje, Ozalj (B). — 163. Bratovanjci i Lukunić-Druga, Ozalj (B). — 164. Bubnjarci, Ozalj. — 165. Vivodina, Ozalj. — 166. Vrhovac i Grandić-Breg, Ozalj (B). — 167. Krašić, Jastrebarsko. — 168. Stari Grad, Zumberak. — 169. Noršić-selo, Samobor. — 170. Jarušje, Samobor. — 171. Proindol, Sv. Jana, Jastrebarsko. — 172. Volavje, Jastrebarsko. — 173. Kupinec, Pisarovina. — 174. Kravarsko, Vel. Gorica. — 175. Donja Kupčina, Pisarovina. — 176. Rečica, Karlovac. — 177. Ladvenjak, Karlovac. — 178. Kablar, Karlovac. — 179. Crna Draga, Karlovac. — 180. Brkiševina, Petrinja. — 181. Glinska Poljana, Petrinja. — 182. Brest i Vuroti, Petrinja. — 183. Cepeliš, Petrinja. — 184. Svinjičko, Sunja. — 185. Potok, Popovača. — 186. Okešinec, Ivanić. — 187. Dubrava, Cazma. — 188. Sv. Petar Čvrstec, Bjelovar. — 189. Botinovec, Koprivnica. — 190. Sv. Helena Koruška, Križevci. — 191. Erdovec, Križevci. — 192. Bedenica, Sv. Ivan Zelina. — 193. Sv. Ivan Zelina. — 194. Lupoglav, Dugo Selo. — 195. Prečec, Ivanić. — 196. Trebarjevo desno, Sisak. — 197. Martinska Ves desna, Sisak. — 198. Kuče, Vel. Gorica. — 199. Prevlaka-Oborovo, Dugo Selo. — 200. Bukevje, Vel. Gorica. — 201. Vel. Mlaka, Vel. Gorica. — 202. Obrezina, Vel. Gorica. — 203. Šašincec, Dugo Selo. — 204. Čučerje, Zagreb (B). — 205. Mikulić, Zagreb. — 206. Bistra, Zagreb. — 207. Kraj donji, Zagreb (B). — 208. Oplaznik, Zagreb. — 209. Pologi, Zagreb (B). — 210. Luka, Zagreb (B). — 211. Tuhelj, Klanjec. — 212. Šemnica, Krapina. — 213. Strahinje, Krapina (M. Davila). — 214. Jesenje, Krapina. — 215. Mihovljan, Zlatar. — 216. Veleškovečki Lipovec, Zlatar. — 217. Zajezda-Topličica, Zlatar. — 218. Ivanec. — 219. Vinica, Varaždin. — 220. Prelog, Medjimurje. — 221. Poturen, Medjimurje.

Mađarska

222. Göcsej (Gönczi, Göcsej... Kaposvár 1914). — 223. Óriszentpéter, Vas m. (Kovács, A Néprajzi Múzeum magyar ekéi, 1937). — 224. Slovenska sela uz Rabu (Novak, Etnografski značaj slovenskega Porabja, Slov. Etnograf I, 1948, str. 95).

⁷⁵ Erjavec, a za njim i oni, koji ga citiraju, pišu Staro Sedlo, dok na specijalnim kartama i u službenim popisima mjesta u blizini Kobarida opstojе dva sela: Staro selo i Sedlo (bez »Staro«). Prema podatku M. Matičetova ispravan je narodni naziv Staro Sedlo (Star' Sedlo), kako je kod Erjavca, dok je Staro selo pogrešno.

Résumé

À LA MARGE D'UN LIVRE INTÉRESSANT

L'article contient une analyse détaillée du livre « Pflug und Arel » par Hanns Koren (Salzburg, 1950). Après avoir exprimé sa complète reconnaissance à la grande diligence de l'auteur qui a amassé un nombre imposant des données d'archives concernant les instruments aratoires allemands et slovènes de Styrie, le censeur trouve le livre bien excitant et plein de bon sens. Mais parmi les nombreuses constatations correctes et vues saines il y a, dans le livre, aussi d'autres qu'on ne peut pas accepter et dont le censeur donne quelques critiques et corrections en détail. Il regrette particulièrement le nombre insuffisant des données modernes sur la nomenclature et sur la construction technique des araires et des charrues ce qu'on pouvait attendre, en première ligne, d'une étude ethnographique spéciale. Sans un tel matériel ethnographique relativement abondant nous ne pouvons qu'ajouter des hypothèses nouvelles aux théories précédentes des historiens et linguistes, et sans sa publication en entier tout contrôle des conclusions reste impossible. Un sérieux défaut du livre présentent, malheureusement, les illustrations qui sont peu nombreuses (sans aucune photographie), techniquement inexactes et tout à fait douteuses pour l'usage scientifique. Les cartes, elles aussi, ne méritent pas une confiance beaucoup plus grande.

Enfin le censeur donne un aperçu sur le matériel disponible concernant les instruments aratoires slovènes avec une carte montrant la diffusion de leurs espèces et leurs types constructifs, une liste de la nomenclature connue et une autre des localités. La carte comprend aussi toutes les données pour les localités désignées en Styrie et en Carinthie allemandes illustrées dans la littérature précédente.

ALI JE PRASLOVANSKA BESEDA BOG' IRANSKA IZPOSOJENKA?

Ivan Grafenauer

Ker sem moral napisati za Enciklopedijo Jugoslavije kratek članek »Bog« v jugoslovanski etnografiji, tam pa spornih vprašanj ni bilo mogoče reševati, je treba to opraviti v strokovnem glasilu. Gre za načelna in metodična vprašanja, ki jih je sprožil France Bezlaj s člankom »Nekaj besedi o slovenski mitologiji v zadnjih desetih letih« (SE III—IV, 1951, 341—53). Na str. 347—49 skuša B. obrezvrednotiti dejstva, ki sem jih v razpravah o slovenskih kozmogonskih bajkah in o Bogu-daritelju ugotovil, in ovreči na teh dejstvih sloneča izvajanja. V tem, kako je to storil, tiče tista načelna in metodična vprašanja.

Najprej načelno vprašanje: Ali je sploh komu mogoče znanstveno presojeti spise, ki jih ni niti pošteno prebral? To je hud očitek, vendar pa je glede odstavka, ki govori o mojem delu, utemeljen. B. pravi (str. 347): »... ta (t. j. akademik Ivan Grafenauer) je svojo tezo (sc. o preprostem monoteizmu starih Slovanov) do sedaj objavil že trikrat, najprej v Bogoslovnem Vestniku XXIV, 1941 »Bog-daritelj...«, str. 57—97, nato v Etnologu XIV, 1942 »Prakulturne bajke pri Slovencih« in nazadnje v »Narodnem pesništvu«, separatnem odtisku (sc. iz leta 1945) iz... Narodopisja Slovencev II (ki je 1952 izšel). Ko bi bil B. vzel v roke sam BV XXIV, bi bil videl, da je izšel leta 1944; ker pa navedba v spisu samem na str. 74 omenja že »odstavek o Narodnih povesticah v Narodopisju Slovencev II«, ki bo izšel v založbi Klas, na str. 86 v op. 56 pa se spet omenja Narodopisje Slovencev II, »ki je v tisku«, B. tega ni prebral in je imel poslednjega izmed navedenih spisov za prvega. Historiat teh spisov je namreč tale: Najprej sem jeseni 1940 predaval v Slavističnem društvu o »Prakulturnih bajkah v slovenščini«. ¹ Spis o mengeški in šišenski bajki — rokopis je bil z vsem prvim, Zupaničevim, Etnologom XIV (1941) zbombardiran v beograjski Državni tiskarni — torej ni bil napisan med vojno, kakor trdi B. (str. 347); izšla pa je razprava (G I.), spet prirejena po ohranjenem konceptu — čakati ni kazalo, ker je smrt prežala tudi pred mojimi vrati — v drugem, Ložarjevem, Etnologu XIV (1942). Drugo sta bila odstavki o praslovanskem verstvu (str. 30—31 in op. 35, str. 74) ter kulturno in literarno primerjalna obravnava naših bajk (str. 50—60) v spisu »Narodno pesništvo« za Narodopisje Slovencev II, ki naj bi bilo izšlo 1944, pa se je usedel nanje s korekturami vred nacistični prosvetni komisar (ali

¹ Glede na to, da prave prakulture, t. j. prve kulture človeštva sploh, ne poznamo, marveč le mlade njene odrasleke, bi pravzaprav morali govoriti le o bajkah in pripovedkah starolovskonabiralnih kultur. Ker je pa ta označba preokorna, rabimo izraz »prakulturni« v tem drugem prenesenem, ne v prvotnem pomenu.

kaj je že bil) dr. Koschier in so vse to izkopali iz njegovega urada šele po razsulu nacizma; posebni odtisk je nato izšel 1945 (G III), z vso knjigo 1952, vsekakor za tretjim, po izidu drugim spisom, veroslovni razpravi »Bogdaritelj...« v BV (G II, konec leta 1944). Kratak povzetek je izšel potem še 1946 — spet ne po Bezlajevem »med vojsko« — v Koroškem zborniku, 289 do 292, v spisu »Slovensko slovstvo na Koroškem, živ člen vseslovenskega slovstva«, »I. Praslovenska doba. Verstvo in bajke«. B. tega ne ve.

To je prvo dejstvo. Drugo je tole: B. pravi (348): »Grafenauer sklepa na podlagi Prokopijevega poročila, dokaj samovoljne razlage besede bog in dveh slovenskih bajk ‚Od kod je človek‘ in ‚Od kod je naša zemlja‘, da so praslovenske verske predstave istovetne s predstavami pastirskonomadističnega verstva, po Schmidtovi teoriji iz tretjega prakulturnega kroga na severu (po Montandonu iz sedmega A, arktično-subarktičnega).« V tem zloženem stavku je skoraj toliko napak, kolikor je sestavin; pravilna je samo beseda o Prokopijevem poročilu. »Dokaj samovoljna razlaga besede bog« je po Vondráku, Bernekerju in Waldeju navedeni prvotni pomen sti. *bhagas*, ki ne pomeni samo dodeljeno, »delež« idr., ampak tudi tistega, ki dodeljuje, »dodeljevalec, darovalec« (G II, 60, G III, 50 in op. 35, str. 74; prim Vondrák, Vgl. Gramm. I (1906), 259, 282; Berneker, SEL I, 67; Walde-Pokorny, VWig II, 127 in 128). Ali je B. ta mesta prebral in kontroliral? K temu mestu je treba dodati še tole Bezlajevo trditev (n.m.): »Semantična podobnost osnovnega pomena iransko-slovenske (tudi indijsko-frigijske) besede bog (torej razlaga le ni bila samovoljna!) z besedami, ki so za ta pojem v rabi pri subarktičnih narodih, je prav lahko slučajna in samo rezultat tabuističnega nadomestka.« Torej zverina bog nekaj enaček zverini medvedu (med-jed). B. pač ni prebral — kajpak tudi ne preveril sledeče mesto v G II, 60: »Juž. Arapaho med Osred. Algonkini pa ga (N.b.) kličejo: ‚Moj Oče, Mož tam zgoraj, ti Stvarnik, ti Daritelj jedil!« (UdG II, 751, tudi 725). To mesto v Schmidtovem delu Urspr. d. Gottesidee II (1929) je iz dela G. A. Dorsey, The Arapaho Sun Dance: the Ceremony of the Offerings Lodge (Field Columbian Museum, Publ. 75, Anthropological Series, vol. V, 1905), str. 39; molitveni klic se je rabil pri vserodovni ceremoniji Sončnega plesa. Klic ima na sebi prav toliko tabuističnega, kakor klic v Homerjevi Odiseji, VIII, 335; Hermes, Kronionov sin, spremljevalec, delitelj blaginje! Sovrétoev prevod (1951), str. 114. Bezlaj kajpak mesta v G II ni prebral — morda ga je z očmi preletel — preveril pa ga gotovo ni.

Dalje! Tisti »dve slovenski bajki«, na podlagi katerih po B. velike stvari sklepam, imata sicer pri Trdinu v Nevenu VII (1858), 60 (reprodukcijo gl. G III, 52) res nadpisa »1. Odkuda čovjek«, »2. Odkuda nam zemlja«, so pa to, kakor jasno pravim (G I, 10; G II, 76; G III, 53), tri bajke s štirimi inačicami, mengeška o ustvarjenju sveta in o ustvarjenju prvega človeka — ki nista istega izvora — ter k prvi dolensjska inačica, ki jo je pa Trdina z mengeško kontaminiral (Verske bajke, št. 1), šišenska bajka o ustvarjenju zemlje z motivom poniranja. Mimo teh treh Trdinovih bajk (štiri inačice) pa sklepam to, kar sklepam, še po dolgi vrsti drugih slovenskih kozmogonskih bajk, prakulturnih in mlajših. A o tem v nadaljnjih izvajanjih. Konec stavka pa je naravnost potvorba — pač nezavedna, nastala iz površnega branja. Naj B. le navede tisto mesto, kjer jaz trdim, »da so praslovenske verske predstave istovetne« s katerimi koli predstavami tega ali onega kulturnega kroga. Saj sem dokazal slovenskim bajkam podobnih potez (posameznih motivov in motivnih nizov) v bajkah cirkumpolarnih lovskonomadskih rodov raznih raz-

vojnih plasti, v bajkah jelenjepastirskih nomadov v Evraziji in še mlajših in drugačnih kultur, sadilsko-lunarnih in totemistično-solarnih verstev in bajk in s tem pokazal, da slovanska mitologija ni tako preprost pojav, kakor si mnogi domišljajo, ampak zelo sestaven, težko pregleden sklop iz raznih kulturnih plasti, pa sem poglobitve plasti tudi pokazal in označil, ne le prakulturno s preprostim monoteizmom [henoteizem (347) to ni, ker ta je tak politeizem, pri katerem izmed več enako veljavnih bogov kličejo kot edinega in najvišjega tistega, ki je človeku prav tedaj v zavesti], ampak tudi mlajše, ki so povzročile naklon k politeizmu, pa medsebojni boj teh nasprotujočih si vplivov: Delo kajpak še davno ni opravljeno, pospešil pa ga ne bo tisti, kdor doseženo — hote ali nehote — pači. — No, in končni del zgornjega stavčnega sklada: V njem se enači pastirskonomadistična kultura (verstvo) s »tretjim Schmidtovim prakulturnim krogom na severu«. Kdor je prebral moje tri spise ali je etnološki strokovnjak, bo vedel, da stavek zamenjava tretjo skupino Schmidtovih tako imenovanih primarnih kultur — prvih kultur, ki so si začele dobivati sredstev za preživljanje s tehnično izpopolnitvijo lova, kar je omogočilo stalno naselitev (A), ali s predelovanjem narave, sadilskim (B) ali pastirskonomadskim (C) — s tretjim naselitvenim valom, ki je po Birketu-Smithu² prinesel preko Behringovega preliva (ne več zemeljske ožine) v Ameriko človeka s kulturo lova ob lednih preduhah, s čimer je bilo človeku šele omogočeno življenje na mrzlem severu. Kdor pa ni strokovnjak in mojih spisov ni prebral, bo moral misliti, da je ves ta galimatija moja preja.

Nadalje pravi B. (348): »Prakulturne bajke pri Slovanih, s katerimi operira Grafenauer, pa so omejene na dva motiva pri Trdini in na en ukrajinski motiv, kar pa je vendarle premalo za tako dalekosežno sklepanje.« Zgoraj sta bili še dve Trdinovi bajki, zdaj pa pri Slovencih samo še dva motiva. Bezljaj misli kajpak na dve bajki, dokazuje pa s tem, da ne zna ločiti pojmov motiv, motivni niz, pripovedčni ali bajčni obrazec. To pa je neznanje pripovedčnoprimerjalne abecede! Pa samo dve pripovedki? Že Trdinove so, kakor smo videli tri v štirih inačicah; k temu pa pride še 6 le malo premenjenih prakulturnih bajk (Trdinova Verska bajka, št. 5 [G II, 80; G III, 56: prvotni raj, prvi greh in kazen]; Trdinova Nar. pripoviest, št. 5 [G II, 80 s., G III, 56 s.: Poviest o božjem kokotu]; prvi del Trdinove Nar. pripoviesti št. 5 [G II, 82, G III, 57 s.: preskušnja moči med Človekom, enačenim z N. b., in Kurentom, Temnim mesecem]; št. Kūhar, ČZN 1911, str. 59, št. 52 [G I, 11, G II, 77: Pòtrs, o zemlji, ki počiva na ribi]; isti, n. d., str. 61, št. 59: Sonce pravo, mesec levo božje oko; SNP, št. 292—93. Jezus in svet noseča riba [G I, 11, G II, 77, G III, 51, z op. 38—39 na str. 75]); 2 prakulturni, močno spremenjeni, v treh inačicah (Trdina, Verska bajka št. 2 [G II, 71, G III, 54—56: Postanek rodovitne prsti iz trupla lunarnega Praočeta, enačenega z N. b.]; Trdina, Nar. pripoviesti, št. 4 in Bilc, Novice 1857, 67:

² Kai Birket-Smith, The Caribou Eskimos I. Descriptive Part, II. Analytical Part (Report of the Fifth Thule Expedition 1921—1924, vol. V), Copenhagen (1929), 310 in 420 str. — Isti, Contributions to Choppewayan Ethnology (isti Report..., vol. VI, No. 3), Copenhagen (1930), 115 str. — Isti, več krajših sestavkov v strokovnih revijah Internationales Archiv für Ethnologie XXIV (1918), Anthropos XXV (1930), Ethnologische Studien I (1929), Journal des Americanistes de Paris N. S. XXII (1930). — P. W. Schmidt, UdG VI (1935), I. Abschnitt, Die arktisch-nordamerikanische Kulturgruppe, I. Kap. Die allgemeinen ethnologischen Zusammenhänge, str. 23—31.

Kurent reši človeka iz potopa [G II, 85 s., G III, 59]) in dve pastirskonomadistični (Trdina, Nar. pripovedi, št. 5 druga polovica, G II, 82 ss., G III, 58 s.: Kurent, hudobno višje bitje Temni mesec, zapelje človeka z opojno pijačo v greh; Rutar, Goriška, Gradiščanska I, 114 s., G II, 81, G III, 57: Hudoba pretrga Bogu vrečo s kamenjem, da se izsuje in nastane kamniti Kras). Skupaj je torej 13 slovenskih kozmogonskih bajk v 15 inačicah. Nekoliko več ko »dva motiva«. — In kaj je z osamljenim ukrajinskim »motivom«? G I, str. 3 in 28–29 ponatiskuje eno celo inačico, Vahylevičevno, našteva pa še 5 drugih, Nowosielskega (str. 3, op. 4), Golovackega, Kostomarov, Afanasjeva, Dragomanova (str. 29, op. 12–15): ponirniki so trije golobi, trije angeli, oz. sv. Peter, sv. Pavel in naš Gospod. B. pa je pozabil omeniti še most, ki vodi od Trdinove mengeške inačice preko Evrazije v Ameriko: predvsem stavek iz Golubine knjige, »što zori utrennija i večernija, svetel mjesec i častyja zvezdy začalis' ot očej božiich«, in sorodni bajeslovni motiv pri Nencih-Samojedih, pri pigmejcih Semangih v Malaji, v starem Egiptu, da je Sonce desno dobro oko N. bja, Mesec pa levo slabo oko (G I, 12, op. 3). Danes dodam lahko še dvoje spolnil: Št. Kührar, ČZN 1911, str. 61, št. 59: »Stare mamice pa rade pravijo, ka je sunce pravo, mesec pa levo bože oko;« H. Birjukov, Čajka, izd. Molodaja gvardija (1947), 179 s.: »Govorjat, zvezdy — eto glaza angelov, čerez kotoryje bog na ves' mir smotrit.«

Površno branje je povzročilo tudi Bezlajevo trditev, da se do Nahtigala (SR III, 1950, 141) še nihče ni »obregnil ob Malovo podajanje« slovenske mitologije. Ali nisem v svojih spisih dovolj jasno izjavil, da bo treba vse, kar se je do zdaj pisalo o naših ljudskih povestih in o našem bajeslovju, vnovič preveriti po virih, in sicer ne kupoma cele skupine, ampak vsako bajko, vsako pripovedko in pesem posebej? (G III, 50, 52 idr.) Ali nisem izrečno povedal, da potvorbe M. S. Milojevića, ki se Mal nanje sklicuje, niso uporabne kot vir? (G II, 89, op. 64.)

Vse te in podobne nevěščnosti bi se B-ju ne bile zgodile, ko bi bil bolj kritičen do samega sebe, ko bi bil vsako trditev, ki jo je hotel zavriniti, natančno preštudiral in navedel z naslovom dela in z mestom, tako pač, kakor sem jaz v svojih razpravah navedel vire, pa tudi mesta za trditve, ki sem jim nasprotoval. B. v odstavku, ki govori o mojem delu, ni navedel niti enega takega mesta.

Zdaj še metodična vprašanja: Glede moje ugotovitve o Trdinovih besedilih, da »so se inačice našle pri etnološko starih in najstarejših narodih zunaj Evrope šele po objavi ustreznih Trdinovih bajk ali pa so bile priobčene v spisih, ki so bili Trdinu nedostopni« (G III, 55; pr. G I, 14, G II, 74), pravi B. (548–49): »Čeprav trdi Grafenauer, da Trdina še ni mogel poznati literature (!) o tem motivu, vendar s tem še ni rečeno, da v kakšnem potopisu iz tistega časa ne bi mogel najti opombe, na podlagi katere je pofilozofiral po svoji navadi.«^{2a} — Najprej moram utrditi, da nisem ničesar na slepo

^{2a} Glede presoje Trdinovih bajčnih besedil v Nevenu 1858 je prišel urednik Trdinovega Zbranega dela Janez Logar na osnovi literarnohistoričnih kriterijev do istih izsledkov kakor jaz na osnovi narodoslovnih. Takole pravi (Trdina, Zbrano delo IV, 1952, str. 361 s.): Vse kaže, da je (sc. Trdina) edino o počitnicah leta 1855 skušal zapisovati ljudsko izročilo vsaj do neke mere v znanstvene namene po zgledu svojega prijatelja Matije Valjavca, s katerim sta šolsko leto 1854/55 spet predrugovala v Varaždinu. Valjavec je tedaj že vestno zapisoval kajkavsko narodno blago; Trdina je najbrž po-

trdil; kar sem rekel, sem prej preveril po vseh virih, ki sem jih uporabil in kajpak tudi navedel; Bezlaj je imel možnost, da resničnost preveri, pa je svojo domisljico izrekel čisto na slepo. — Da ne gre za literaturo o enem motivu, ampak o virih za vrsto etnografskih besedil, tu ni treba več ponavljati. Pri preverjanju, kdaj so bili viri priobčeni, sem dognal, da je mimo Vahilevičeve kolednice, ki Trdinovima besediloma iz leta 1858 ni mogla rabiti za vir,^{2b} izšel pred 1858 samo en važen tekst, Walam Olum, sveta rodovna kronika rodu Lenape ali Delavarov; to so izdali najprej (netočno) C. S. R a f f i n e s q u e, *The American Nations* (1836), nato S q u i e r, *American Review* (febr. 1849), nato v Beachovih *Indian Miscellany* (1877), v 15. izdaji Drakeovih *Aboriginal Races of North America*, naposled je oskrbel kritično izdajo D. G. B r i n t o n, *The Lenape and their Legends, with the complete text and symbols of the Walam Olum* (Brinton's Library of Aboriginal American Literature Nr. V, Philadelphia 1885). Nemški prevod s komentarjem pri Schmidt, n. d., II, 417—22. B. ima zdaj priliko, da tisti sloviti potopis, ki naj mu prav da, zares poišče; za najdbo mu bo hvaležna ne le slovenska, tudi svetovna znanost. Pa resno! Ali so take zračne domisljice, z ničimer podprte, v znanstvenem razgovoru sploh mogoče? Ali morejo fantazmi spraviti dejstva s sveta?

B. dalje pravi (349): »O etimologiji imena Kurent še ni mogoče izreči dokončnega mnenja. Kelemina (GMS XXV—XXVI, 1944, 112) prinaša nove doneske v potrdilo nekdanje Štrekljeve razlage iz romanščine (sc. Coricorante za kuranta v Majarjevi inačici v SV XXXIV, 1878, 86 s.). Grafenauerjeva paralela Kurent-Keremet (sc. mong. Kurjumes) se opira samo na zvočno podobnost. Ker so direktni ugrofinsko-slovanski jezikovni vplivi povečini mlajši in ne obsegajo celotnega slovanskega ozemlja, je Grafenauerjeva etimologija še težje verjetna.« — Grafenauerjeva etimologija se ne opira samo na zvočno podobnost. To je pri jezikih s tako različnim glasoslovjem sploh težko preценiti; labilnost vokalov ob sorodstvu ali enakosti konzontanov govori za etimologijo: finski Keremet, mong. Kurjumes: slov. Kurent, Korent, Korant, Kuret, Koret, Kurat, Korat, pri kajkavcih Koren. Važnejša od glasovne oblike je stvar: Wörter und Sachen! Keremet in Kurent sta oba lunarno hudobno višje bitje, Temni mesec; njuna vloga v kozmogonskih bajkah je natanko ista. Tudi Kurent ljudskih obredov (z volovskimi rogovi) je čisto jasna posebitev Temnega meseca, takisto mož v Luni. Kot staro mitološko bitje je Kurent bistveno starejši ko kateri koli naš stik z Romani v Italiji. Ime Kurent torej ne more biti italskega izvora. To drži ko pribito. Da pa je prišlo Kurentovo ime pozneje v pravljice o Veselem bratu, Močnem kovaču ipd., je povzročila preprosta etimologija. V tem pogledu od svojih izvajanj v G I, 38 s., G II, 82—87, G III, 48—49, 58—59, nimam ničesar preklificati. Bezlajev ugovor o poznih stikih med Slovani in Ugrofinci ne drži; Fincem in Laponcem sorodni rodovi jelenopastirskih nomadov so v IV. stoletju pr. n. e. prebivali v dosegu grške kolonije Olbije ob ustju Hypanisa-Buga (G I, 37, G III, 54). Sicer pa Bezlajev ugovor zaradi ne vseobčega stika Ugro-

leti 1855 poskušal svojo srečo pri iskanju bajk v Šiški in Mengšu; za to dobo namreč poroča, da se je tega blaga ohranilo zelo malo (prim. ZD II, str. 364 in 365). A ker se v jeseni 1855 z Valjavcem nista več sešla v Varaždinu, Trdina je namreč odšel na Reko, začetega dela pozneje ni več nadaljeval. Nekaj tega blaga pa je leta 1858 objavil v reškem listu »Nevenus«.

^{2b} Isto velja za Baragov »Opis navad in zaderžanja Indijanov polnočne Amerike«, Lj. (1837), kar je ugotovil Janez Logar, Trdina, ZD IV, 378.

fincev (Predugrofincev!) s Slovani za besedo Kurent ne velja, ker je ta samo slovensko-kajkavska, pa ne vseslovanska beseda.

Prav bistveno povezanost besede s predstavami in stvarmi je treba poudariti tudi nasproti sledečemu Bezlajevemu ugovoru zoper mojo — ne samo mojo — odklonitev iranskega izvora besede bog (348): »Besede bog ne moremo ločiti od cele skupine iranskih izposojenk v slovanščini, omejenih v glavnem na kulturne in moralne pojme. Poleg skupnega imena za ogenj — tudi vatra je iranska beseda — moramo uvrstiti v to skupino tudi svet, nebo, sram, div, kazen, kajati, gatati, vpiti, zli in topor, zdrav, vlas, briti in več manj gotovih.« Logika Bezlajevega izvajanja je tale: Besedi hlev in skedenj sta germanskega izvora, zato tudi svinjak, ovčjak, gumno, petro, prekladi; ali: hiša, čumnata, kamra, so (latinsko-)nemškega izvora, zato tudi okno, vrata, peč, pozad... In prekladi (= petro) imajo s skednjem pač več opraviti kakor bog s sramom ali z britjem. Pa tudi iranski izvor zgoraj naštetih besed ni tako »gotov«, kakor pravi B. Za ogenj in vignice prim. kor. ognis (ognis?) Walde, VWig (W) I, 323; za svet kor. suento- W II, 525²⁰; za neb-o, -es- kor. enebh- W I, 131 in Kluge EWD¹¹, 411, s. v. Nebel: hetit. (starejša od perz.) nebiš; za sram kor. k'ormo- W I, 463; za div kor. dei-, deia, sti. divyati W I, 774, Berneker, EWS (B) I, 202, 203; za kazen, kazati kor. quek', quōk', quek's W I, 511, B 496, 497; za kajati kor. quei- quōi W I, 509, B I, 469; za gatati kor. 3. guet- B I, 296, prim. W I, 672; za zdrav (s'drav') kor. der'ua W I, 806 za vlas kor. uel- + -k' W I, 297; prim. isti koren + -n-volna, + -k-no vlakno, + -t- vlat, + -d- steksl. vlas' »las«; za briti, broj kor. bhrēi- W II, 194, B I, 87; broj B I, 95; br'jō, briti. In tudi perz. tabar je prav tako predperz. beseda kakor slov. topor predslovanska (Oštir, Vorindog. Metallnamen in Alteuropa, Archiv za arban. starinu... IV, 31, 37): hebr. Tubal, asir. Tabal, maloaz. tho-pol/r...

Načelno pa velja, da je treba za vsako besedo ali korensko besedno skupino ugotoviti izvor posebej, ne kar kupoma, v zavojih in polah, kakor pravi Nemeč. Pri tem je treba upoštevati ne le zvočno podobo besede, ampak tudi predstave in stvari, ki jih beseda zaznamuje. Sicer pa je iranomanija prišla v modo v dobi, ko je Benfey vsemu pripovednemu blagu vsega sveta iskal virov v Indiji, ko so dualistično kozmogonijo vsega sveta izvajali od Irancev — Dähnhardt je celo ugibal (Natursagen I, 1907, 38, 74, 91, 110 — prim. G II, 71), kako so prišle take bajke iz Irana — k Indijancem v Ameriko. Tedaj so tudi kulturni historiki in lingvisti začeli izvajati iz iranščine slovanske besede versko-nravnega pomena, češ da nizkokulturni, v rahlih

²⁰ K besedi *svet* pravi dunajski indogermanist Wilh. Havers, Die Religion der Urindogermanen im Lichte der Sprache, Handbuch der Religionsgeschichte, II. Die Religionen der alten Völker und Kulturen, Verlag Herder, Wien (1951), str. 706: Das av. *spanta* »heilig« ist identisch mit den baltisch-slav. Wörtern für »heilig«: abg. *svet'*, russ. *svjat*, lit. *šveñtas*, Grundform **svanta*-. Man hat sich vergebens bemüht, diesen Wörtern die Bedeutung »heilig« zu nehmen und sie zu erklären aus einer »notdürftigen Anpassung eines alten heidnischen Wortes an christlichen Sprachgebrauch«. Demgegenüber vgl. man die treffende Formulierung bei S. Feist (Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen, Berlin, 1913, S. 28), wo er mit Bezug auf vorstehende Worte für »heilig« sagt: »Ihre ganz gleiche Bedeutung und die eigenartigen Formen, die eine Entlehnung in historischer Zeit ausgeschlossen erscheinen lassen, bürgen für ein ursprachliches Vorhandensein des Wortes.«

rodovnih zvezah brez državne ureditve živeči Slovani niso mogli imeti takih duhovnih pojmov in so jih dobili z besedami vred od visokokulturnih gosposkih fevdalnih zasužnjevalcev, Irancev.

Benfeyevo naziranje je pravljico-literarnoprimerjalna veda že davno zavrnila v pravšne meje; naziranje glede kozmogonskega dualizma je kulturnohistorično narodoslovje zadnjih desetletij zaobrnilo prav v nasprotno smer, ko je ugotovilo začetke dualizma v subarktičnih lovsko-ribiško-nabiralnih kulturah, in dognala njega daljni razvoj v pastirskonomadskih in mlajših kulturah; ta narodoslovna veda je utrdila tudi, da je naziranje o odsotnosti višjih duhovnih pojmov pri rodovih in narodih s preprostimi kulturami puhel predsodek, ko so ti pojmi pri njih redoma čistejši in jasnejši kakor v civilizatorično višjih kulturah. S tem so izpodnesena tla tudi lingvistični iranomaniji. Ta sicer v germanistiki že prej ni prav uspevala. Ko je Viktor Hehn v svojem epohalnem delu Kulturpflanzen und Haustiere (1870, 425, 1874, 46, 506) mimo slov. besede *bog* iz iranščine izpeljal tudi nemško besedo *Gott*, mu to ni obveljalo: germ. **gudha* iz ide. **ghu-to-m*: ide. *ghau-*, *ghū-* (= sti. *hu-* »bogove klicati«, stksl. *z'va-ti* »klicati«) + *-to-* pripona trp. pret. deležnika + subst. pripona *-m*: *ghu-to-m* torej = »tisti, h kateremu se kliče«. Prim. priimek sti. Indra *puru-hūtá* »mnogo klicani« (Kluge²¹, 212—13, prim. Walde-Pokorny I, 529—30 s. v. *g'hauā*, *g'hau-* »rufen). In zanimivo (G II, 62): »tako pa imenujejo N. b. Minsi iz rodu Lenapov: Pa'tuwamas 'Ta, h kateremu treba moliti' (UdG II, 413)«. Schmidov vir pa je M. R. Harrington, *Religion and Ceremonies of the Lenape* (Indian Notes and Monographs, New York, Heye Foundation 1913). Tudi glede iranskega izvora slov. besede *bog* soglasje ni takšno, kakor nam ga predstavlja Bezljaj. L. Schroeder, *Arische Religion I* (1914), 286 ss., z njim P. W. Schmidt, *Ursprung u. Wesen d. Religion* (1930), 44 s., jo imata za skupno last satemskih narodov; Berneker SEW I, 67 imenuje iranski izvor zgolj dozdevek (läßt vermuten), Walde-Pokorny drugo možnost poleg prvotne sorodnosti (urverwandt oder — — —), indogermanist W. Havers in drugi znameniti avtorji ga odklanjajo (W. Koppers, *Urmensch u. sein Weltbild*, Herold, Wien 1949, 178).^{2d} Čas bi že bil, da bi se ob teh dejstvih, zlasti pa ob besedi *Gott* zamislili tudi slavisti glede besede *bog*, saj so razmere pri njej prav iste, le da je besedni in pomenski izvor iz korena **bhag-* »deliti« še bolj prozoren in so narodopisne vzporednice še bolj številne in prepričevalne.

Razlog za izvajanje slovanske besede *bog'* iz iranščine označuje Berneker, SEL I, 67, le-tako: Das Zusammentreffen der slav. und der iranischen Wörter in der spezialisierten Bedeutung »Gott« läßt vermuten, daß die Slaven das Wort von den iranischen Scythen übernommen haben

^{2d} Wilh. Havers, n. d. (gl. op. 2 c), str. 707, op. 3, pravi o besedi *bog'*: Auch dem Slawischen fehlt *deivos*, und zwar nach L. v. Schröder (Ar. Rel. I, 564) hier deswegen, weil die Slawen die ausgeprägtesten Vertreter der Bhagas-Bog-Völker sind, bei denen der Name und der Begriff Bog die allgemeine Gottesbezeichnung (*deivo-*, *deva-*) total verdrängt hat. Das slav. *bog'* wird in der Regel als Lehnwort aus dem Iranischen betrachtet. Ich betrachte es mit L. v. Schröder (Ar. Rel. I, 286 ff.) als bodenständig, besonders weil durch die in den Jahren 1938/39 von W. Koppers durchgeführte Expedition zu den Bhil im Nordwesten des zentralindischen Gebietes eine neue, für Schröders Ansicht sprechende Situation geschaffen wurde. Vgl. dazu jetzt auch W. Koppers in »Corona Amicorum«, S. 102, mit Anm. 54.

(Hehn, Kulturpflanzen und Haustiere [1902], 44; Solmsen, Kuhns Zeitschrift f. vergl. Sprachforschung [od 1852 dalje] XXXIV, 49; Hirt, Die Indogermanen I, II [1905—1907], 589). — Walde-Pokorny, Vrgl. Wb. Ig II, 128, ocnjuje »slutnjo« glede stcksl. bog' takole: urverwandt oder von den iranischen Sprachen übernommen; s. zum Slav. Berneker, 66 s. mit Lit.

Oglejmo si zdaj sami, koliko slutnja zaradi »specializacije« pomena »bog« velja. Beseda BOG izhaja iz

ievr. kor. *bhag- »dodeliti, za delež določiti ali (prv. medialno?) kot delež, jedilni obrok dobiti« (Walde, n. d., 127; prim. Berneker, n. d., 66—67). Bistveno besedno gradivo je tole:

Sti. *bhajati* »dodeliti«, *bhak-tá-m* »obed«, *bhakšati* »jé, použije«, želelno: *bhikšate* »izprosik = av. *bag-* (*bažat*) »za delež namenjen(o) biti«, *baxta* deležn. »za delež dodeljen(o)«, samost. »določeni delež, določba usode, pos. neugodna«, *baxšaiti* »ima ali daje delež« = gr. *phagein* »jesti« (prv. za jedilni obrok dobiti), *éphagon* »pojedel sem«.

Sti. *bhaga-s* »bogovom dodeljeni delež pri daritvi«, »blago, sreča« = av. *baga-baya-* »delež, usoda«, pos. ugodna = stcksl. in občesl. -bog- v sestavah »delež, blaginja, sreča«: strcksl. *bog-atū* »plūsios, dives« (t. j. z mnogimi deleži, mnogim blagom, imetjem), *bogat'stvo* »plūtōs, divitiāe«, *bogatžti* »plutēō, dives sum«; *u-bog-ū* »pénēs, pauper«³ (t. j. brez deleža, brez blaga, blaginje), *ne-bog-ū* »talas miser«, »áthlios miser, infelix, nesrečnik, ubožec« (t. j. brez blaga, brez sreče), *ubož'stvo* »penía, paupertas«; v današnjih slovanskih jezikih še mnogo drugih izvedenk iz teh besed in iz korena; kot star ostanek je oceniti morda besedo *bog* = usoda v metliškem reku, ki ga nam je ohranil Miklošič: *zlega boga uživa z menoj vred* (Plet. I, 39 po Mikl.; Mikl., Lex. Pal., 38), B. in W., n. m., razlagata ta izrek: »genießt ein böses Geschick«; v slovanskih jezikih še mnogo novih izpeljank; = lit. *bagotas* »bogāt«, lit. *ubagas* »ubog«, lot. *nabags* »nebog«.

Sti. *bhagas* »dodeljevalec, gospod, priimek Savitaru in še enemu Adityi«, novoi. *Bhagavān*, bhilski *Bagvān*, obojim priimek-ime N. b.⁴ = av. *baga-* »gospod, bog«, nperz. *bag-* »bog« = frig. *Bagaios* »Zeūs Phrýgios«, Hesyehios (prim. gr. *Loto-phágoi* (od *phagein* »jesti») »Jedci lotosa«, ljudstvo v Homerjevi Odisiji IX) = prasl. stcksl. *bogū* »daritelj«, prv. priimek N. b., tako v pogodbah kijevskih knezov z Bizantijci in v Nestorjevi kroniki (G II, 67—70), razumel ga

³ Za gr. *ptōchós* »mendicus, berač, beraški« stoji v Marianskem četvero-evangeliju (izd. Jagić 1885) 21-krat *ništ'* (Mt 5, 3; 11, 5, 19, 21; 26, 9, 11; Mk 10, 21; 14, 5, 7; Lk 4, 18; 6, 21; 7, 22; 14, 20, 21; 16, 20, 22; 18, 22; 19, 8; Jan 12, 5, 6, 8; 13, 29), samo v treh primerih *ubogū* (Mk 12, 42, 43; Lk 20, 3 — v zadnjem primeru pa je že grški izvirnik iz zgolj stilističnih razlogov zamenil tik spredaj stoječi pravilni izraz *chérān penichrān* »viduam pauperulam« (Lk 21, 2) z izrazom *chéra ptoché*, v vulgati pa vendarle vidua pauper). Za gr. *pénēs* »pauper« stoji v evangelijih (Lk 21, 2) in listih (2 Kor 9, 9) vedno *ubog-*, v psalmih takisto le s tremi izjemami (Ps 10, 4; 21, 27; 68, 34), gl. Jagić, Entstehungsgeschichte d. ksl. Sprache (1913), 408. — Beseda *ne-bog-*, ki je v evangelijih še ni, se rabi v Supr. in drugod le v pomenu gr. *tálas* »miser« »beden, nesrečen«, *áthlios* »miser, infelix« »nesrečen, nadložen«.

⁴ S častnim priimkom *Bhagavan* priznavajo in časte privrženci religije »božje ljubeznik«, tako imenovani Bhakti, svoje N. b. Višnu, posebej v Krišni, in se zato sami imenujejo tudi *Bhagavata*. *Bhagvān* imenujejo N. b. tudi razni predarijski rodovi v Indiji, n. pr. Bhil, mnogokje tudi Hinduji. (W. Koppers, Der Urmensch und sein Weltbild (1949), 120 ss.; gradivo z odprave k Bhilom 1938—39 je priobčeno že v mnogih debelih zvezkih.)

je še Jo a n. E k s a r h bolgarski (10. stol.) v prevodu Joan. Damascena, De fide orthodoxa (gr.), kjer pravi: *bogom' zovēm' boga, nebono bogat'stva vsēm' ot' togo suť*; v krščanstvu ime edin. Boga, občno ime za poganske bogove; mnogo izveden in zloženik že v steksl., še več v slov. jeziki.

Izvedenke iz kor. *b h a g - sō se razširile potemtakem v vzhodnem delu inde. jezikov, predvsem satemskih (ind., perz., frig., slov., balt.) pa tudi v grškem jeziku. Pomenski so se razvile iz prvotnega pomena »dodeliti« v trojno smer glede na d o d e l j e n o stvar: 1. na jed, 2. na imetje, 3. na usodo; vse troje nahajamo v stari indijsčini in po pomenu tudi v slovanščini (*ubog* »siromak« ne toliko glede imetja kakor glede pomanjkanja hrane; *bogat* predvsem glede na imetje; *nebog* »beden, nesrečen« predvsem zaradi zle usode), samo drugi in tretji pomen vidimo v iranščini, samo prvi pomen v grščini. Glede d o d e l j e v a l c a je šel razvoj v tehle stopnjah: 1. dodeljevalec, darovalec, ki je kajpak tudi gospodar, gospod tega, kar daruje, 2. priimek N. b., 3. ime N. b., 4. občno ime božanstev. V stari indijsčini vidimo samo prvi dve stopnji, prav tako v praslovanščini (tretja stopnja je vsaj dvomljiva); v novi indijsčini pristopi še tretja stopnja, v steksl. tretja in četrta; stara iranščina pozna samo drugi del prve stopnje (gospod) in 4. stopnjo, frigiščina samo 3. stopnjo; v grščini in baltskih jezikih tega pomena ni.

Razločki med iranščino in slovanščino glede besed in pomenov po vsem tem niso majhni: 1. besed *bogat*, *ubog*, *nebog* iranščina nima, v slovanščini je to, kakor spričujejo številne steksl. in občeslovske izpeljanke, prastaro domače blago; 2. slovanščina pozna besedo *bog* v pomenu »dodeljevalec, daritelj«, iranščina ne; 3. v slovanščini je *bog* priimek N. b., v iranščini ne; 4. v iranščini je *baga* občno ime, v slovanščini je *bog* to postal šele v krščanstvu. — Vsi ti razlogi govore zoper to, da bi bila slovska beseda *bog* iranska izposojenka.

Kaj pa »specializirani« pomen »Gott-Bog«, ali je to res kaj tako posebno izrednega, samo enkratnega? Sledeča grška primera kaže, da je ta pomenski razvoj nekaj čisto tipičnega, kar se večkrat ponavlja: I. Inde. kor. smer- (gl. W II, 690): gr. *merízo* »delim«, *meiromai* »dobim kot delež«, pf. *heimartai* »usojeno je«, *heimarménē* »usoda«, *méros* »del, delež, usoda«, *móros* »usoda, smrt«, *moira* »kos, delež, usoda, sreča, nesreča, smrt«, *Moira* »boginja usode«; lat. *mereo* in *mereor* »zaslužim, si pridobim« (t. j. dobim delež, si pridobim svoj delež), lat. *merenda* »večerja, klajni obrok živini« — potemtakem ves pomenski razvoj, ki smo ga videli pri kor. b h a g -. — II. Inde. kor. d ā i -, d i - (W I, 763): sti. *dāti*, *dyāti* »odreže, poseče, loči, deli«, *di-ti-s* »razdeljevanje«, *dātrām* »dodeljeno«, *dātu* »del« idr. = gr. *daíomai* med. »delim, razdelim«, *daitrón* »obrok jedi«, *daís -tós*, *daitē*, *daitýs -ýos* »obrok, pojedina, daritev« idr., pač tudi gr. *daímōn* »božanstvo, moško ali žensko, usoda, sreča, nesreča«; prim. ta kor. podaljšan s -p: *dāp-* (W I, 764): sti. *dāpayati* »deli« = gr. *dáptō* »raztrgam, razdelim«, *dapánē* »stroški s pogoščevanjem« = lat. *dapino* »(jed) na mizo prinesem«, *daps* »obed, pojedina, zlasti daritvena« = stnord. *tafn* (*dap-no) »daritvena žival, dar. obed« = arm. *taun* (*dap-ni) »svečanost«.

Pri korenih m e r -, d ā i - se je izvršil torej isti pomenski razvoj kakor pri *b h a g -: predstava delitve je prešla v predstavo d o d e l j e v a n j a jedil pri obedu, dalje sredstev za preživljanje vsega rodu in vseh ljudi, dalje na dodeljevanje imetja in usode, sreče in nesreče, življenja in smrti. Tudi predstava d o d e l j e v a l c a je prešla od družinskega očeta ali redovnega starešine na nebeškega Očeta, N. b., gospodarja vsega sveta, lastnika vseh sredstev za preživljanje, gospoda nad življenjem in smrtjo. Pri tem pomenskem razvoju očitno ni šlo več za besede, ampak za predstave o svetu in

njegovi ureditvi, ki so bile last neke kulture in njenega verstva. In to kulturno gibanje je zajelo znaten del indoevropskih narodov, domala ves vzhod od Indije do Grčije, od Frigije do zakarpatske domovine Slovanov.

Izhodišče tega gibanja ni bilo med samimi Indoevropci. Vsem tem je bila skupna predstava N. b. kot neba, in sicer svetlega neba, predstava, ki jih veže s pastirskonomadskimi kulturami: pri Nencih je N. b. *Num* »nebo«, pri Ugrofinjih *Jumo* »nebo«, pri Starih Turkih (Hunih idr.) in Altajskih Tatarih *Tängri-Tengere* »nebo« v zvezi z besedo *kagan-kan* »vladar, cesar«⁵ in drugimi priimki, pri Mongolih »Večno nebo vladar«, pri afriških Galla *Waka* »nebo«, pri afriških Massai *Ngai* »nebo.«⁶

To ime iz inde. kor. *dei-*, *deiā-* »svetiti se«, sti. *dyāus* »nebo« (W I, 772), se je ohranilo pri Indijcih (sti. *dyāuš-pitá* »nebeški oče«), Grkih (*Zeús*, *Diós* iz *djeus*), Italikih in Rimljanih (osk. *Diúveí*, lat. *Jupiter*, *Jovis* iz *Djoveis*; osk. *deuvai* »divae«, lat. *deus*, *divus* [prim. *dives* »bogatec«]), Keltih (gal. *Devona*, stir. *día*, stkimb. *duiu-*, stkorn. *duy*, bret. *doué*), Germanih (stnord. *Tyr*, agls. *Tíg*, stnem. *Zio*, *Ziu*), Baltijcih (stprus. *deiwa[s]*, od tod finsko *teiwás* »nebo«, lit. *diēvas*). Na vzhodu je velika vrzel, kamor je vdrlo ime *bhagas-bog*: Slovani niso ohranili imena iz kor. *dei-* (*div*, *divo* je pač iz kor. *dív-*, sti. *dīvyati* »sveti se« W I, 774), Perzijci, ki imenujejo N. b. *Ahura Mazda* »veliki gospod« tudi »velikega *baga*«, pa so iz starega božjega imena (*dačva*) naredili hudega duha. Pri Perzijcih se je torej bil boj med starim N. b. z imenom »Nebo« z novim imenom »Baga«, in novo je zmagalo. Drugače pri Indijcih, Grkih in Baltijcih: v Indijo novo ime ni prišlo kot novo N. b., ampak kot nov priimek in nova predstava N. b. in tako je ostalo do danes; le pri nekaterih staroselskih rodovih je postalo to ime N. b. (Bhil: *Bhagvān*); pri Grkih se novo ime N. b. ni prijelo, ostal je glagol *phagein* in pomenski razvoj kor. *mer-* in *dāi-* k božanstvu; Baltijci so sprejeli od Slovanov nekaj besed korena *bhag-* (*bogat*, *ubog*, *nebog*), pa ohranili staro božje ime N. b.-ja. Resnica pa, da med seboj tako oddaljeni Indijci in Slovani soglašajo glede uporabe imena *bhagas-bog* kot priimka N. b., ne kot občnega imena, spričuje, da je to bilo prvotno in da so se Perzijci od tega prvotnega oddaljili. Staro N. b. »Nebo« pa je postalo »dačva« »hudobec« pač šele v dobi Zaratushrovega verskega prevrata (8. stoletje pr. n. e.).

Kdo naj bi bil prinesel to novo predstavo o N. b. k vzhodnim Indoevropcem, za to danes še nimamo nobenega podatka. Da so močni in obsežni zunanji kulturni valovi vplivali na Indoevropace, nam pričajo arheološke najdbe ter nasprotje med bolj poljedelskimi zahodnimi Indoevropci in skoraj čisto nomadskimi vzhodnimi Ariji ob njihovem vstopu v zgodovino. Pač pa lahko doženemo, kje so tiste predstave o N. b. daritelju doma. Že 1936 je dejal A. I. Closs (Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik IV, 629, op. 51): »Im Baga-Titel steckt zweifellos der alte Lebensmittelpender der arktischen Welt. (Vgl. den Iljambertje bei den Samojedem.)« Nadrobneje sem to razložil jaz v G II, 60–61, G III, 74, op. 33. Tu naj dodam le še vire, iz

⁵ Po njem se imenuje najvišji gorski sklop v sredini gorske vrste Tjan'-Šan' (malo svz. od 42° N, 80° E Gr.) pik *Chan Tengri* (6995 m) s sosednim pikom *Pobedy* (7439 m).

⁶ Za Nence-Samojede gl. Schmidt, UdG III, 343 ss., V, 805 ss., VII, 612 ss., za Stare Turke UdG IX, 1–67, pos. 54, 58, za Tatаре UdG IX, 71–454, pos. 136 ss., za Galla UdG VII, 27 ss., za Massai, n. d., 335 ss., za Ugrofince in Mongole A. I. Closs, Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte u. Linguistik IV, 636, 640, op. 33.

katerih je P. W. Schmidt navedene podatke povzel: pri Vzh. Algonkinih v svzh. Labradoru (UdG VI, 518) Prof. John M. Cooper *The Northern Algonquian Supreme Beeng, Primitive Man, Wash., D. C. vol. VI, Nr. 3, 4 (1935), 73*, sporočilo dr. Williama D. Stronga: *Daritelj hrane, Daritelj hrane lovcem*; pri Juž. Arapaho med Osred. Algonkini (UdG II, 723, 731): gl. zgoraj str. 238; pri rodu Joshua v Sev. Kaliforniji (UdG II, 531 ss.); zapiski bajk L. Fernanda iz leta 1900, priobčil L. S. Frachtenberg, *Journal of American Folk-Lore XXVIII (1915), 224*: »Xorvaläši »Daritelj«; pri pigmejskih negritih rodu Svzh. Isneg (UdG III, 289, 500 po M. Vanoverberg, *Negritos of Northern Luzon, Anthropos XX, 1925, 435 s.*, *Negritos of N. Luzon agan, Anthropos XXIV, 1939, 250*) ima N. b. Bayagáv priimek »Lastnik divjih merjascev«, k njemu molijo: »To ti darujemo, Gospod, da bi nam račil divje svinje darovati«; pri Nencih-Samojedih ima N. b. Num priimek *Ileumbartje* ipd. (Islavin, arh. Benjamin), kar pomeni po arhim. Benjaminu (UdG VII, 615; *Etnografski zbornik Rus. Geogr. občestva IV [1858] 56*, cit. L. Kostikov, *Etnografija IX—X [1950], št. 1—2, str. 116*) »Dajalec življenja, življenjske dobe«; drug priimek se glasi »Varuh živine, živinoreje« (UdG VII, 612 s), saj »njegovi so vsi divji severni jeleni na tundri, pa je tudi varuh črednih jelenov« (UdG III, 547); viri: Kostikov, n. d., 121, Žitkov, Poluostrov Jamal, *Zapiski Imp. Rus. Geogr. obč. po obč. geogr. II (1913), 226 idr.*). — Podatki glede priimkov Lastnik, Lastnik vesoljstva so: za Lenape Wawenock (UdG V, 486) Frank C. Speck, *A Study of the Delaware Indian Big House Ceremony, Public. of the Pennsylvania Histor. Commission, II, Harrisburg (1931), 523*; za Vzh. Algonkine Cree in Montagnais v vzh. Labradoru (UdG VI, 513, 518): prof. Cooper, n. d., 55; za sev. Sauteaux Ojibwa (UdG VI, 551) pis. pojasnilo dr. A. I. Hallowella k imenu N. b. Kadabénd'iget v spisu *Some empirical aspects of North. Sauteaux Relig., Amer. Anthropologist N. S. XXXVI, 1934, 322*: »Gospodar, Lastnik« z emfatičnim pomenom »the Boss of Bosses, the Owner of Owners«.

Že spredaj (str. 238) sem temu dodal še Homerjev priimek Hermesu »delitelj blaginje« (Od, VIII, 335); 10 vv. poprej imenuje vse bogove pred Hefajstovimi vrati »delivci blaginje« (Od, VIII, 325); Bhili v Indiji pa kličejo Bhagòanu v jutranji molitvi (Koppers, n. d., 123): »O daritelj žita, bodi mi danes dober ... ne brani nam k žitu in obleki« in več inaic.

S tem soglaša tudi Prokopijeva označitev N. b. Slovenov in Antov iz sredine VI. stoletja: *Sloveni in Antje ... verujejo namreč, da je en Bog (bog?), gospodar bliska, stvarnik vsega in sam edini Gospod ...*⁷ ob zgledu kaže, da je tudi gospodar nad življenjem in smrtjo.

⁷ Prokopios, *Bell. Goth. III, 14* (F. Kos, *Gradivo I, št. 33, str. 28*): *Sklavenoi te kai Antai ... theon men gar hena ton tes astrapēs demurgōn hapanton kyrion monon auton nomizusin einai ...* Ker v gr. besedilu ni ločil, so prevajali poprej (Gr. I, 25): »Verujejo v enega boga, ki nareja blisk in gospoduje čez vse ...« (ločili so: *ton tes astrapēs demurgōn, hapanton k. m. ...*); v G II, 63, III, 75, op. 35, sem priobčil Sovretov prevod s svojim popravkom, ki ga je S. potrdil: »Verujejo ... v enega boga, Moža (boga) bliska, stvarnika vsega in edinega gospoda ...« (ločitev: *ton tes astrapēs, demurgōn hapanton, kyrion ...*). V novem prevodu Bog. Grafenauerja in A. Sovreta (*Zgod. časopis IV, 1950, 98, op. 444*) je izboljššan stavčni sklad, hkrati je v prevod osebkove skupine vnesen doslej neopažen, vendar možen smisel (da je eden njih bogov ...), demurgōn pa je spet zvezan z astrapēs: »Kajti oboji verujejo, da je eden njih bogov, stvaritelj strele, edini gospod vesoljstva ...« Novi stavčni sklad sem v zgornji prevod kajpak sprejel, subjektivno skupino pa sem tako pre-

Vse priimke, ki jih daje Prokopij N. b.-ju Slovenov in Antov, nahajamo tudi pri raznih rodovih arktične in subarktične stare lovske kulture; starinskemu izrazu »*tòn tēs astrapēs*« pa ustreza kar vrsta priimkov N. b. v verovanju teh rodov in narodov, n. pr. Kato, Kalif.: *Tšenes* »Grom«, t. j. »tisti, ki pošilja grom« (Pl. E. Goodard, Cato Texts [Univ. of Calif. Public. of American Archaeol. and Ethnol. V, 1909]; E. M. Loeb, The Western Kuksu Cult, iste UCP XXX, 1952, 23; UdG II, 44 ss., V, 3 ss.) — s tem prim. Homerjeve in orfične priimke Zeusu (op. 7) — Winnebago, prerijski narod: *Wajägūzera* »Ta, ki nekaj dela«, t. j. Stvarnik (E. Radin, The Winnebago Tribe [37th Annual Report Bur. Amer. Ethnol. 1915/16, Wash. 1925], 284, 438; UdG II, 604) — prim. zg. navedene priimke o Daritelju, Lastniku, Gospodarju. Z vsem Prokopijevim stavkom pa primerjaj veroizpoved poslanstva poganskih turških Chazarov pred bizantskim cesarjem (Žitje Konstantina Filozofa VIII, 1): »Zdavnaj poznamo samo enega Boga, ki je nad vsemi, in njemu se klanjamo na vzhod...« in napitnico chazarskega kagana vpričo Konstantina Filozofa (n. d. IX, 2): »Pijem v ime enega Boga, ki je ustvaril vse stvarstvo.« (Grivec, Cvetje 8 [1936], 62, 65.) Opozorilo W. Marquarta, Über das Volkstum der Komaner, Abh. Kön. Ges. d. Wiss. Göttingen. Phil.-hist. Kl. XIII (1914), 34, 154; cit. UdG IX (1949), 62, 59.

Tudi to, da Prokopij ob enem N. b., ki o njem govori, omenja sicer réke in nimfe (povodnike, vile) ter daimone, t. j. božanska bitja nižje vrste (v slov. bajkah Praočé Svetli mesec, Nebeški petelin-Sonce, Človek — Hudobno višje bitje Temni mesec, Keremet-Kurent, ki človeka zapelje v greh), molči pa o drugih »bogovih«, dobro soglaša z bajkami in verovanjem starolovskonabiralnih rodov severnoameriških arktičnih kultur, tudi še evrazijskih jelenje-pastirskih nomadov. Dejstvo pa, da Prokopij o drugih »bogovih« molči, dokazuje hkrati — ker je hotel »poročati le o tem, kar je Slovenom in Antom skupnega« — da nobeno izmed imen za N. b. ali njegove odcepitve, kakor

vedel, da se more razumeti (kakor gr. besedilo) na obojni način — gramatično pravilnost starega prevoda priznava tudi B. G. v ZC IV, 100, op., pa se mu zdi le iz drugih razlogov »nemogoč« — prevod v ZC pa ni prevod, ampak zgolj razlaga. *Zveze tòn tēs astrapēs dēmiurgón* »stvaritelj strele« nisem sprejel; *astrapé* namreč ni strela (to je *keranós*), ampak blisk, blesk bliska, bliskavica (Passow, Handwörterbuch d. gr. Spr. I/1, 422), *keranós* pa je (Passow I/2, 1710): »Der Donnerschlag, der trifft und zündet, Blitz und Donner als eines gedacht, Donnerkeil, Wetterstrahl. Der Blitz für sich ist *asteropé*, *steropé* fulgur, der Donner für sich *bronté tonitrus*.« O *astrapé* sami bi bilo torej nesmiselno govoriti, da jo kdo stori, Grki celo o strelji (*keranós*) ne govore, da bi jo njen gospodar delal, kaj šele ustvarjal, ampak jo samo meče, pošilja (po Hesiodovi Teog., 141, delajo strele Kiklopi). Kar stari Grki, verujejo tudi subarktični ameriški prakulturniki in evrazijski jelenji nomadi. A. Castrén (Reisen im Norden in den Jahren 1838—1844, Lpz. 1853, 231 [UdG III, 344]) pravi o N. b. Samojedov-Nencev: »Num gospoduje v zraku in pošilja od tam grom in blisk, dež in sneg, vihar in neurje«; njegovo izjavo s pritrjevanjem navaja novejši raziskovalec G. A. Starcev, Samojedy, Istoriko-etnografičeskoje izsledovanije, Leningrad 1950, 114 s., UdG V, 809). »*Ho tēs estrapēs*« je potemtakem popolna označitev gospodarja bliska, točna soznačnica Homerjevih priimkov *asteropetēs* (Il. I, 580, 609), *sterop-egerētēs* (Il. XVI, 298) »bliskov sejalec«, »ki bliskom veleva«, ali orfičnih *astrápios*, *astrapeús* »ki pošilja bliske« (Orph. hymn. 14, 9; 19, 5). Ob teh narodopisnih dejstvih so katerekoli zgolj eksegetične konjektуре (ugibanja) brezpredmetne.

Dažd'bog, Svarog, Veles, v sredini VI. stoletja še ni bilo udomačeno pri obel rodovnih skupinah.⁸

Iz vsega tega je razvidno, da je praslovska mitologija zelo zapletena zadeva in da je pri njeni obravnavi upoštevati ne le pismenske vire, ampak tudi narodopisne in narodoslovne. Enako pač, kakor pri obravnavanju prazgodovine ne velja sama arheologija brez zgodovinskih virov, pa tudi ne pismenski zgodovinski viri brez arheologije. Arheologija za mitologijo pa je narodoslovje.

Zusammenfassung

IST BOG' EIN IRANISCHES LEHNWORT?

Bezljaj's »Einige Worte über die slovenische Mythologie der letzten zehn Jahre« (SE III—IV, 1951) sprechen S. 347—49 auch von meinen Arbeiten (siehe oben S. 237). Es ist das aber keine Besprechung meiner Abhandlungen, sondern der Vorstellung, die sich B. nach oberflächlichem Überfliegen von ihnen gebildet hat; durchgelesen hat er sie nicht; das wird oben Punkt für Punkt dargetan. Hier nur das Allerwesentlichste. Kaum ein Satz ist richtig wiedergegeben, die Argumentation ist verballhornt, die Dokumentation verschwiegen oder entstellt und entwertet, keine Stelle wird zitiert. So werden drei von Trdina überlieferte Mythen von der Erschaffung des Alls, des ersten Menschen, unserer Erde mit Tauchmotiv auf S. 348 zuerst als »zwei Mythen«, dann als »zwei Motive« bezeichnet; die reichliche Dokumentation von Slovenien über Eurasien bis zur Ostküste Amerikas wird zu »einem Motiv« aus der Ukraina gepreßt (348) — auch da sind es in Wirklichkeit fünf Varianten mit recht wechselnden Motiven. Von den zehn übrigen slovenischen kosmogonischen Mythen samt ihren ethnologischen Gegenstücken sagt B. kein Wort. Die Analyse ihrer Bestandteile aus Altjägerkultur, der lunaren Religion der Altpflanzer, der solaren der höheren Jägerkulturen, der coelesten der Althirten wird mit der Behauptung abgetan (S. 348), ich hätte die urslawische Religion mit der der Hirtennomaden gleichgesetzt, diese werden aber gleichzeitig mit den amerikanischen Altjägern der dritten Einwanderungswelle zusammengeworfelt.

Bei den Ausführungen über die Herkunft des Gottesnamens bog ũ tritt zur Entstellung meiner Ausführungen — die von allen Autoritäten geteilte Auffassung von bog ũ als »Anteil« und »Zuteiler, Geber« wäre meine »recht willkürliche Erklärung« (S. 348) — und zum Verschweigen meiner Dokumentation noch Mißachtung der ethnologischen Tatsachen (der Sachen zu den Wörtern) bei Erklärung der Herkunft und Bedeutungsentwicklung der Wörter zugunsten rein verbalistischer Methoden hinzu.

⁸ V strus. redakcijah gr. Malalove kronike sta gr. imeni Helios, sin He-fajstov (Sonce, sin Ognja), za pobožena egipčanska kralja, nadomeščeni s slov. imenom Dažd'bog, sin Svarogov — vprašanje je, v koliko je substitucija pravilna. M. Weingart, Byzant. chroniky v liter. cksl., Bratislava (1922), 23—24, je dokazoval, da obe imeni izvirata še iz stksl. predloge, nastale na Bolgarskem; Jagić je bil to za ime Svarog zanikal, češ da je prišlo v kroniko šele na severu (AfslPh. IV, 417—20); z navedbo novih razlogov sem mu jaz (G II, 96—97) pritrdil (na str. 96 treba popraviti nesmiselni »v starih maliških katalogih« v »malalskih kodeksih«). B. o tem ničesar ne ve (SE III—IV, 346).

Vom Wort *bogü* (inde. *bhag-*) ist vorerst festzustellen, daß es außer den Iranern und Slaven auch den Indern, Phrygiern, Griechen und Balten bekannt ist. Die Bedeutung geht von »teilen, zuteilen« a) aufs Zugeteilte über, den Anteil (ai., av., slav.), an Lebensmitteln (ai., gr., slav.), an Hab und Gut (ai., av., slav.), am Schicksal, Glück und Unglück (ai., av., slav.), b) auf den Zuteiler, Geber (ai., slav.) und Herrn alles dessen (ai., av.), gebraucht auch als Beiname des H.W. (ai., urslav.), als Gottesname (Bhil in Indien, Phrygier, christl. slav.). Bei den Griechen beschränkt sich *phagein*, -*phagos* aufs Essen und den Esser, aber bei den von **mer-* **mor-* und **dāi* abgeleiteten Wörtern geht die Bedeutungsentwicklung vom Teilen bis zur Gottheit: *Moira*, *daímōn*. Es handelt sich also um den Einbruch der Vorstellung des H.W. als des Gebers aller Güter in den ganzen östlichen Bereich der gemeinindogerm. von den Althirten geerbten Vorstellung vom H.W. als Himmel (ai. *dyaus*, *dyaus-pita*). Bei den Slaven hat *bogü* den alten Himmelsnamen ganz verdrängt; bei den Iranern wurde *daēva* zum Bösen Geist, bei den Indern wurden beide Namen gebraucht, bei den Griechen und Balten drang das Wort als Gottesname nicht durch. Der Stoß kam also von NE. Die Herkunft erhellt daraus, daß der Beiname des H.W. als Eigentümer (er ist ja der Schöpfer), Spender, Lebensmittelspender bei den Altjägern von Labrador bis Kalifornien heimisch ist, bei Primitiven auf den Philippinen und in Indien, bei den Rentierhirten Samojeden-Nenzen in Sibirien; selbst Homer nennt die Götter »die Geber des Guten« (Od. VIII, 325, 335). Mit dieser ganzen Vorstellung vom H.W. stimmt auch des Prokopius Bericht über die Religion der Slaven des VI. Jahrh. überein und dieser hat ein treffendes Seitenstück im Glaubensbekenntnis der alttürkischen Chasaren des IX. Jahrh. in der Legende vom hl. Cyrillus (Vita Constantini, c. 8 u. 9; W. Schmidt, Ursprung d. Gottesidee IX, 1949, 59, 62).

PRIPOMBE K SLOVENSKEMU BA JESLOVJU

Josip Mal

Nekako tik pred začetkom druge svetovne vojne je bila Narodnemu muzeju v Ljubljani ponudena v nakup kamnita sohica nenavadne oblike. Po svoji arhaistično obdelani zunanosti bi se na prvi pogled, po mnenju umetnostnih zgodovinarjev, dala časovno uvrstiti v zgodnji srednji vek ter naj bi predstavljala starslovansko kultno podobo; po svoji provenienci je namreč potekala iz mokronoške okolice. Predmet je po likovni plati nameraval za znanstveno objavo obdelati arheolog, ki je naprosil mene, naj bi razpravi napisal zgodovinski uvod. Ko pa se je že pri nekoliko nadrobnejšem proučevanju izkazalo, da je sohica ponaredek, do arheološke obdelave in objave ni prišlo, jaz pa sem nadaljeval s svojimi, od predmeta neodvisnimi raziskavanji, katerih plod so »Slovenske mitološke starine« (GMDs, XXI, 1940, 1—57).

Zoper to študijo se je, kakor se izraža Fr. Bezlaj v zadnjem letniku Slov. Etnografa (III/IV, 1951, str. 343), prvič obregnil R. Nahtigal v Slavistični reviji (III, 1950, 141). Kljub temu, da po Bezlaju mrgoli v njej napak, nad katerimi bi se lahko spotaknil tudi jezikoslovec, se je Nahtigal dotaknil samo etimologije besede žrec, za katero sem kot vzporedno razlago omenil žrca po mnenju Bernhardyja (Slavische Jahrbücher, I, 390), ki mu izhaja žrtiva iz istega korena kakor pri glagolu požirati. Škoda le, da drugih »nekritičnih trditvev in napačnih etimologij« v svoji zavrnitvi ni nadrobneje navedel. Saj bi vsaka kritika morala biti konstruktivna, začetek in zagon za bolj posrečene razlage, ki bi k postavljenemu vprašanju prispevale kaj bolj zrelega in bolj pozitivnega bodisi na osnovi novih virov bodisi z boljšimi jezikoslovnimi razlagami ali paralelami.

Kot vodilna misel v vsem N. članku, ki mu je odveč »podrobno pretresati vso stvar«, pa prevladuje svarilo, da se ni mogoče oslanjati na moja izvajanja in trditve, ker da je spis samo »kolikor toliko dokumentiran«. Menim pa, da 161 strokovnih opomb za študijo, ki obsega 37 strani, ni ravno tako malo. Citiral pa sem večinoma po odstavkih, ki obravnavajo isto ali sorodno tvarino, zato sem se v opombah kumulativno skliceval vedno na več virov (tudi po 10 navedb pod eno številko), tako da je (ne da bi jih blagajniško štel) v vsem najmanj 600 dokumentacij.

Sodbo, da so mitološke starine tehtnejše kakor moj italijanski *Contributo alla mitologia slovena*, je mogel Nahtigal izreči le v popolnem nepoznanju njune vsebine. *Contributo* je namreč le posnetek slovenske razprave, ki sem ga samo razširil (torej izpopolnil) z nekaterimi dostavki. Če bi se bil kritik po svoji dolžnosti potrudil in bi moj *Contributo* ne morda preštudiral, marveč vsaj bežno prelistal, bi takoj na prvi strani trčil ob mojo izjavo, da gre za kratko ponovitev (*ricerche in gran parte già pubblicate*), da se glede dokumentacije sklicujem (v začetni opombi) na bibliografijo v Slov. mitoloških starinah in da zato dokumentiram samo stvari, ki jih v slovenski razpravi ne omenjam.

Mislím, da je bilo potrebno, da sem na kratko reagiral na te očitke, zlasti še zato, ker so izšli izpod peresa uglednega znanstvenika in so obenem opogumili Fr. Bezlaja, da je (v spisu »Nekaj besedi o slovenski mitologiji v zadnjih desetih letih«, Slov. Etnograf, 1951, 342—352) sedaj izrekel svoj anatem nad delovno metodo, znanstveno resnostjo in nad rezultati mojega raziskavanja. Trdi, da ignoriram vse izsledke, do katerih se je priklopala moderna kritika virov za slovansko mitologijo (ki jih pa nikjer ne navaja!), in da obnavljam slovanski Olimp v skoraj takšnem obsegu, kakor je bil v navadi v dobi romantike.

Ako se kritiku že ni hotelo, da bi po delu samem presodil, kaj mu je cilj in namen, bi mogel že iz podnaslova moje razprave razbrati, da je to »donesek o sledovih poganstva med Slovenci«. Iz predzadnjega odstavka pa bi se še poučil, da »zaključujem svoja izvajanja o bajeslovju in svoje razlage nekaterih starih navad in običajev slovenskega naroda«; tudi tu je torej naš Olimp ostal popolnoma ob strani.

Težnja, da bi mi razpravo pomaknil nazaj v čas in vrsto fabulistike Trstenjaka ali Žunkoviča, je izvila kritiku vzdih, da bi se bil naslanjal vsaj na Niederla. Starejših avtorjev, kolikor mi ni šlo le za črpanje virov, sploh nisem uporabljal, povsem pa je »prezrl« moje sklicevanje na novejšo raziskovalce (Haase, Schráníl, Chantepie de la Saussaye, Schneeweis, Wienecke). Če bi bil B. pazljiveje bral mojo razpravo, bi ga pomirilo moje sklicevanje na Život starých Slovanů. Delo O mythologii slovanské je prvič izšlo leta 1917, naslednjega leta že je izdal svojo mitologijo (Mitologja slowiańska) Poljak Aleks. Brückner. Ta je seveda upošteval Niederlejeve ugotovitve, jih — kakor tudi mnoga druga zadevna dela — kritično pregledal in izpopolnil. Saj Niederle kljub svoji fundamentalnosti nikakor ne more veljati za nedotakljiv in nespremenljiv evangelij; raziskovalci so mu očitali nekritičen odnos do virov in etimološke spodrsrljaje. Bezljaj bi moral to vedeti in že po citiranju samem videti, da sem se predvsem oslanjal na Brücknerja, ki s svojim obsežnim in korektivnim deležem slovi kot mitolog par excellence. Brücknerjevo delo je leta 1923 izšlo v italijanščini (Mitologia Slava) kot IV. zvezek zbirke Storia delle religioni, ki jo izdaja Raff. Pettazzoni, znani strokovnjak na področju zgodovine verstev. O njem moramo pač suponirati, da pozna znanstveno ceno izdanj, ki jim je odgovorni urednik. Pod njegovim uredništvom je izšel v Studi e materiali di storia delle religioni (vol. XVIII, 1942) tudi moj prispevek Contributo alla mitologia slovena, za katerega je iniciativa izšla od njegove strani, potem ko je dobil v roke moje slovenske Mitološke starine. Glede rezultatov B. O. Unbegauna in Urbańczyka, ki sta jih objavila šele osem oziroma sedem let po moji razpravi, pa bosta menda tudi B. in N. razumela, da se pred objavo nanje res nisem mogel ozirati. Od nepristranskega in spodobnega očitarka pa bi pričakoval, da bo navedel, če in v katerih stvareh sta omenjena avtorja prišla do zaključkov, ki mojim nasprotujejo. Ker tega ni storil, moram iz njegove siceršnje vneme do ugovaranja upravičeno domnevati, da ni diferenc, ki jih jaz ne morem ugotoviti, ko sta mi obe razpravi kljub iskanju ostali doslej nedosegljivi.

Če mi oba moja kritika — brez vsakega naštevanja in utemeljitve — takole zviška očitata »napačne etimologije«, bo to pač posledica nekake tradicionalne zaverovanosti v trdnost dognanj jezikoslovnega raziskavanja. Na tem področju smo Slovenci takoj v prvi dobi svojega znanstvenega uveljavljanja mogli pokazati izredne uspehe, a smo se pri tem v nekaki politični in

duševni potrnosti vdajali neupravičeni podmeni tujcev, da smo Slovenci brez-zgodovinski narod.

Ker mislim, da se vprašanje duhovnega življenja starih Slovencev ne da rešiti po filološki in etimološki poti, marveč da mora to delo v glavnem opraviti kulturni zgodovinar, zato sem se tudi načeloma ogibal vsem skušnjavam, da bi svoje sodbe podpiral prvenstveno z razlaganjem izvora besed. Z A. Brücknerjem sem namreč prepričan, da nam more zgolj jezikovno dokazovanje podati le nejasno sliko razmer, ker zaleže pogosto en sam stavek zgodovinarja več, kakor pa sto jezikovnih enačb (A. Brückner ob recenziji Schraderjevega *Reallexikon-a der indogerm. Altertumskunde*, *Archiv für slav. Phil.*, XXIII, 1901, 625). Tudi oprezni Jagić pravi, da etimološka kombinacija ni nič kaj zanesljiva zaveznica in da zapelje pogosto na stranpota.

Ne z metodami jezikoslovca, marveč kot zgodovinar sem zato skušal iz tradicije, običajev, vraž, pregovorov, zagovorov, pripovedk, pravljic, ljudskih praznovanj in iz ljudskega praznovanja (non olet, če je bilo gradivo nabrano v preteti dobi romantike!) izluščiti prvotno mitološko jedro ter s tem izpopolniti skromne podatke arheoloških in pisanih virov. Moj namen, kot rečeno, nikakor ni bil, da ustvarim kak slovenski Olimp, pač pa sem skušal ugotoviti, kako se naša bajeslovna ostalina ujema in kako jo je mogoče razložiti z dognanji na področju splošne slovanske mitologije.

Iz mojih Mitoloških starin izhaja, da je mogoče tudi za stare Slovence na podlagi ohranjenega, četudi doslej zanemarjenega in popolnoma ne-upoštevanega gradiva dokazati skladnost s premnogimi osnovnimi potezami občeslovanske mitologije. Če se naša bajeslovna ostalina v številnih točkah presenetljivo ujema s predstavami vzhodnih Slovanov, je to popolnoma razumljivo, če upoštevamo izredno trdoživost prvotnega kulturnega stanja. Saj Slovenci ob svojem prihodu na zahod niso slekli svojega duhovnega človeka, niso opustili starega verovanja in svojih ukoreninjenih običajev ter navad. Pod vplivom novih sosedov in pod poznejšim pritiskom krščanstva se je brez dvoma marsikaj opustilo, spremenilo ali prilagodilo novim razmeram ter živelo močno zabrisano še stoletja naprej. Ob primerjanju pa so se pokazale ne samo paralele, marveč tudi nekatere slovanske posebnosti.

Zgrešeno je zato mnenje (str. 543), da pri Slovanih ne more biti besede o skupnih podedovanih religioznih predstavah, ali pa da imamo poročila le za sever in vzhod, »za vse ostalo velikansko slovansko zaledje pa nimamo nobenih direktnih poročil«. Seveda jih ni za tistega, ki jih ne pozna ali ki se vdaja tako imenovani suženjski podmeni. Če hoče Bezljaj razpravljati o teh stvareh, mora računati z viri. Iz dobe okoli leta 1000 imamo poročilo o čeških poganih, ki so po božje čistili drevo in kamen: *lignum vel lapidem pro deo colunt*. Patriarh Bertold govori leta 1228 o belokranjskih razmerah: *populum errore cecitatis involutum et ritum gentilium quodammodo imitantem*. Isti čas (1256) je bilo treba pripeljati na pravo pot tudi Slovence okrog Velike Nedelje. Pol stoletja kasneje (okoli leta 1500) je neki Vid iz Bresternice pri Mariboru izkazoval čast drevesu; zoper Kobaridce so leta 1531 šli s pravo križarsko vojsko, ker so malikovali pred nekim drevesom in studencem. Na Koroškem je bila še dolgo v novi čas živa vera, da je bolje moliti pod zelenim drevesom kot iti v cerkev. Še Slomšek se je moral boriti zoper božjo pot k neki smreki. Vizitator Pavel Bizancij poroča leta 1585 o praznovanju na čarovni kresni in vsesvetni dan. Škof Hren pa omenja v svoji pridigi leta 1607

imenoma troje starih slovenskih božanstev. Bezljaj se izmotava (str. 344), češ da si moramo to razložiti iz ustaljene cerkvene tradicije vzhodne in zahodne cerkve in da je mnogo bolj verjetno, da so to od nekdaj preneseni stalni obrazci kakor sporočila domače tradicije. Zakaj ni tako ljubezniv in nam ne zaupa, kje in od kdaj so ti famozni »stalni obrazci«?

Strinjam se s kritikom (če upravičeno obrnem stvari nanj), da tak način raziskavanja »onemogoča vsako solidno rekonstrukcijo«. Nadaljevanje pa, da »preživeli etnografski drobcji, katere je pri posameznih slovanskih narodih mogoče pritegniti za osvetlitev starega stanja, tudi ne prinašajo nobene jasnosti« je take narave, da negira vsako dokazilno vrednost etnografskega gradiva in bi bili potem tudi vsi etnografski muzeji in instituti čisto odveč. Če homo po tej poti iskali resnico, potem seveda lahko govorimo z Bezljajem (str. 346): »Kakor se zdi, ne bomo nikoli vedeli nič točnega o religioznih osnovah južnih Slovanov in prav tako tudi ne, kaj je bila skupna slovanska dediščina.«

Neutemeljenost te skepse dokazujejo vprav rezultati mojega proučevanja najširše ljudske tradicije etnografskega blaga, ki je bilo iz njega razmeroma lahko izluščiti prvotno mitološko jedro. Bezljaju brez pomisleka odpuščam, da mi ob Svarogu podtika meni tuje hišno ime Svarovšek, o Chorsu-Kresu pravim jaz, da »ne najdemo med Slovenci za sedaj nobene sledi«, ne pa da bi s to Krekovo enačbo delal kake daljnosežne kombinacije. Za nekoga je morda zanimivo klasifikacijsko vprašanje uvrstitve sojenic v mitološka bitja nižjega ali višjega reda, — v slednjega jih stavi naša pripovedka, ko pravi bog: »oblast imate nad življenjem in smrtjo, jaz sam ne stojim više«. Tako pri Jarilu, ki naj bo le obred, pa ga vendarle »po ustaljenih pojmihi« kot božanstvo piše z veliko začetnico, kakor tudi pri Perunu-Paromu in Pari gre za mitološko bitje; glede »uboge, zanikrne pare« je pa res odveč tajiti njeno starost in jo naivno enačiti morda s šele po zedinjenju k nam vpeljanim denarnim drobižem, ko nas že vsak besednjak pouči, da je to soznačnica za hudobnega duha, v kar je krščanska doba običajno degradirala poganska božanstva.

Iz naših običajev in praznovanj sem dalje pokazal, da sega še v pogansko dobo nazaj peka magičnega praprotnika-poprtnika (menda vendar ne podprtnika, kakor bi rad Mrkun), dalje razlagam iz one stare kulture godovanje, rešitev, vezitev, trikratni obhod, srečanje, obredne tatvine in jedi (kašo), ščura, dedka, gospodarčka, kozo, prepletko itd., za kar vse res ni treba znanja niti kake posebne lingvistične paleontologije niti kake izredne prekanjenosti ali nasilnosti pri tolmačenju.

Bolj drzna se zdi morda razlaga ženske peče kot pokrivala boginje Petke. Sodim, da je zavržena Linhartova razlaga, da je peča nekaka metateza od čepa (kar na glavi čepi), ali da je (po Šmidu in Vurniku) iz laškega pezzo-pezza (kos blaga). Pok. prof. Breznika sem povpraševal o glasoslovni neoporečnosti moje etimologije. Ta je pritrdil možnosti, da pride beseda od Petke, ako se izgovarja z visokim (ozkim) e. Da je temu tako, dokazuje z nedvomnostjo tudi beneško-slovenska označba za našo pečo, piecia, kjer se je visoki e v dialektični obliki beneških Slovencev sprevrgel v diftong ie (glej o pisavi imena: Lea d'Orlandi-Gaetano Perusini, *Antichi costumi friulani. Zona di Cividale*. Udine, 1941. Str. 15, 38, fig. 20—23, 26, 30). Po furlanskem slovarju *Il nuovo Pirona* pa pomenja piezze, pezette naglavno žensko pokrivalo, ovratni robec, plenice ipd. Dal sem svoj predlog za razlago imena peče,

in to na podlagi našega pogankega verovanja in ne s sklicevanjem na kako bogve od kod nasilno privlečeno keltsko, iransko ali indsko etimologiziranje, ki se potem tako rado kot izredno tehtno in učeno veruje in dalje prepisuje. Nadaljnja raziskavanja naj pokažejo, ali sem bil na pravi poti ali ne.

Med slovenske mitološke posebnosti pa je treba šteti predvsem globoko ukoreninjeno čaščenje sončnega božanstva na gorskih višinah, kar je potem ostalo v navadi v krščanski dobi pri postavljanju svetišč in uporabi petelina kot sončnega simbola. Morda bo ta moja trditev za nekatere postala sprejemljiva šele sedaj, ko so do takega spoznanja prišli tudi Nemci. Dr. F. Hutter pripoveduje (Das Wetterkreuz auf der Stolzalpe bei Murau — eine alte Kultstätte? — Aus Archiv und Chronik. Blätter für Seckauer Diözesangeschichte, III, 1950, 118—122), da so na 1816 m visoko Stolzalpe o kresu prirejali okoličani procesijo. Spredaj so nosili kip sv. Janeza (pač namesto nekdanjega Svetovita) štirje dečki in štiri deklice v domači obleki. Stara noša in sprevod z vsem med ljudstvom običajnim veličastjem kažeta nedvomno na nekdanji obredni pomen tega pohoda na planino, v katere okolici je še danes ohranjena vrsta slovenskih krajevnih in ledinskih imen. Da je bil kraj kot ustvarjen za kultno shajališče častilcev sončnega božanstva, to primernost utrjuje med drugim značilna okoliščina, da leži danes 500 m pod vrhom »Deželno sončno zdravilišče Stolzalpe«. V mnogih alpskih, že davno ponemčenih pokrajinah notri do Donave je še sedaj navada, da zažigajo v slovensko pogansko dobo nazaj segajoče Vidove ognje, ko kurijo kres — kriess hätzn (prim. J. Kelemina, Slovenačko-nemački kulturni odnosi u srednjem veku. Strani pregled, VII/VIII, 1936/37, 59).

Za udaren zaključek filipike zoper moje Starine je Bezljaj prihranil obtožbo: »Najhuje pa se je (Mal) zaletel pri mitološkem tolmačenju krajevnih imen. Nazivi tipa Nedelja, Sobota, Torek, Podsreda, Podčetrtak se dajo mnogo bolj preprosto razložiti.« Njegova razlaga pa ne zadovoljuje, še manj pa more spodnesti tla mojemu utemeljevanju. Kajti takih vprašanj res ne gre reševati s Krajevnim leksikonom dravske banovine v roki. Ali kritik res misli, da so naši predniki nekako po petletnem planu predvideli najprej semnje ob sredah in četrtkih, nato šele ustanovili naselbino ter jo potem krstili z imenom semanjega dne? Kritikova razlaga je tako plehka, da izključuje vsako resno diskusijo. Po predlagani poti bi bilo čisto v redu, če bi rekli, da so Nemci ime za sejmski vrvež (Messe) prenesli na cerkveno mašo!

Pisano bajeslovno preprogo smo na ta način temeljito razprašili in jo očistili umazanije, ki pa je bila umišljena in je obstajala le v tjavdan vrženih neosnovanih očitkih. Popolnoma se strinjam s stavkom, ki z njim Bezljaj zaključuje svoj opus: »Na noben način pa za narodno kulturo tako važnega področja ne smemo pustiti v rokah nepoklicanih.« Upam, da jemlje to izjavo odkritosrčno in resno in da jo sprejema brezpogojno, ne glede na to, kdo bi mogel biti z njo prizadet v svojem neznanju in nepoštenju.

Želel bi končno, da bi moj mitološki sobesednik ne le s pavšalnim kritiziranjem drugih, marveč z vzajemnim sotrudniškim delom in s točnim navažanjem virov doprinesel svoj delež pri razjasnjevanju našega poganskega duhovnega življenja. Morda bo tudi meni še usojeno, da se potem pri njem naučim prave metode znanstvenega dela. Žal mi je, da je bil ves moj dosednji literarno-strokovni trud tako rekoč zastonj, rad bi se pa vsaj v zadnji uri popravil, da se ne bo (gl. str. 350) reklo za menoj: »Nemogoče pa je ugotoviti kar koli z metodami, s katerimi je operiral Mal.«

Zusammenfassung

ANMERKUNGEN ZUR SLOWENISCHEN MYTHOLOGIE

Der Verfasser der vorliegenden Bemerkungen zur slowenischen Mythenkunde hat sich bereits vor einem Dezennium in einer besonderen Abhandlung mit mythologischen Altertümern bei den Slowenen befasst. Im letzten (III.—IV.) Jahrgang des *Slovenski Etnograf* griff Fr. Bezljaj auf diese Studie zurück und spricht ihr jedweden Fortschritt in der wissenschaftlichen Forschung ab — sie sei auf dem Standpunkt der Romantik zurückgeblieben, ignoriere die Ergebnisse der modernen Quellenkritik und wimmele von unkritischen Behauptungen und unrichtigen Etymologien, alles im angestrebten Ziele, um einen slowenischen Götterolymp aufzurichten. Die schwersten Anschuldigungen werden verantwortungslos und in Bausch und Bogen, ohne Beweisführung und ohne Quellenangabe einfach nur so hingeworfen, wobei geflissentlich übersehen und verschwiegen wird, dass Mal als Verfasser der Abhandlung über slowenische mythologische Altertümer ausdrücklich betont, dass er sich des wilden Etymologisierens enthalten wolle und nur als Historiker auf Grund von gegebenen, Geschichtsquellen, Volkssagen und Gebräuchen die verblasste mythologische Tradition bei den Slowenen und deren ev. Übereinstimmung mit diesbezüglichen Vorstellungen bei den übrigen Slaven aufzuhellen beabsichtige.

In seinem Artikel über slowenische Mythologie in den letzten zehn Jahren möchte Bezljaj den Glauben erwecken, dass für Mal die Forschungsergebnisse seit Niederle (diesen selbst miteingerechnet) terra incognita seien. Und doch ist gerade das Gegenteil richtig: systematische Werke vor Niederle werden überhaupt nicht herangezogen, dieser selbst aber mit Richtigstellungen von Brückner, der wohl noch immer als Mythologe par excellence gelten muss. Die erst im Jahre 1946 bzw. 1947 erschienenen Abhandlungen von Unbegaun und Urbańczyk konnten freilich im Jahre 1940 nicht berücksichtigt werden.

Die angeführten Mitteilungen aus mittelalterlichen Quellen entkräften zur Genüge die Annahme Bezljajs, dass bei den Slaven keine Rede sein könne von gemeinsam vererbten religiösen Vorstellungen, schon gar nicht für solche bei den West- und Südslaven. Unbegründet ist auch die pessimistische Resignation des Kritikers, dass wir aller Wahrscheinlichkeit nach nie etwas Bestimmtes von den religiösen Grundlagen der Südslaven wissen werden, obwohl im Gegenteil Mal auf viele solcherlei im Volksbrauchtum erhaltene heidnische Glaubenselemente und Reminiszenzen hingewiesen hat. Im besonderen macht er als eine kleine Ergänzung auf Überreste des altslaw. Sonnenkultus auf der Stolzalpe sowie auf die Kopfbedeckung der Frauen, *peča*, aufmerksam, welche letztere als die rituelle Bedeckung der Weiblichen Schutzgöttin *Petka* aufzufassen wäre.

KONFERENCA FOLKLORISTOV IN FESTIVAL FOLKLORE V OPATIJI

(Mednarodna konferenca Mednarodnega sveta za glasbeno folkloro in Festival plesov in pesmi narodov Jugoslavije v Opatiji od 8. do 14. septembra 1951)

Radoslav Hrovatin

Na področju etnografije in zlasti folkloristike se ogrevajo predvsem glasbeniki, pa tudi koreografi in dramatiki za taka skupna razpravljanja o raznih problemih svoje stroke, ki jih spremljajo tudi prikazi žive folklore. Taka živa reprodukcija je nepogrešljiva sestavina vsakdanje prakse njihove stroke. Povezanost razpravljanja na konferenci s prikazom žive folklore na festivalu je lahko širša, tako da festival poda splošen pogled na folkloro, ki ga konferenca obravnava, ali pa je ožja, tako da festival neposredno ilustrira in dokumentira posamezne razprave na konferenci.

S takih vidikov je treba pregledati delo in uspehe konference folkloristov in festivala folklore v Opatiji leta 1951. Čeprav je festival skušal podati jugoslovansko folkloro v neokrnjeni obliki z vsemi odtenki, ki zanimajo razne panoge folkloristike, je izbor težil večinoma k podajanju glasbenih prvin v pesmih, plesih in godčevstvu, to kar je bilo tudi težišče konference. Zato se tudi pričujoči prikaz omejuje skoraj izključno na glasbena vprašanja.

Konferenco v Opatiji je priredil Mednarodni svet za glasbeno folkloro (International Folk Music Council), ustanovljen leta 1947 s sedežem v Londonu, sočasno pa se je vršil Festival plesov in pesmi narodov Jugoslavije, ki ga je priredila Zveza kulturno-prosvetnih društev Jugoslavije. Spojitev obeh prireditelj v istem kraju je omogočila konferenci poglobljeno delo. Kajti napreden dvig folkloristike si je mogoče zamisliti le tedaj, če združimo kabinetni študij s proučevanjem žive folklore. K takim metodam naj navajajo seveda tudi konference. Glede na kratko trajanje konference je bilo nujno potrebno zbrati folklorne skupine iz najrazličnejših predelov naše države na enem kraju v obliki festivala. To omogoča tudi poznavalcu obsežen pregled najraznovrstnejših skupin v kratkem času in hkrati lažjo primerjavo.

Nastopi raznih folklornih ansamblov iz naše države, ki so se vršili zadnja leta v inozemstvu, in so podajali izvorno folkloro in priredbe, so poglobili zanimanje mednarodne javnosti za življenje ljudstva v Jugoslaviji. Tako si moramo razložiti odločitev Mednarodnega sveta za glasbeno folkloro, da je organiziral svojo IV. mednarodno konferenco prav v naši državi. Kako pravilna je bila ta odločitev, dokazuje udeležba petnajstih delegacij najrazličnejših dežel z raznih kontinentov (Avstrija, Belgija, Ciper, Ceylon, Danska, Francija, Nemčija, Indija, Izrael, Nizozemska, Pakistan, Združeno kraljestvo (Britanski imperij), Švica, ZDA, Jugoslavija).

Bogastvo naše folklore je resnično obsežno in pestro, tako da bo mogla prav po prikazu v Opatiji veljati Jugoslavija za eno izmed najzanimivejših

folklornih ozemelj. Zato je bilo nujno potrebno, da so pridružili konferenci folkloristov festival naše folklore, ki je drugorodne delegate resnično zadovoljil.

Za mednarodno konferenco jugoslovanski folkloristi niso bili v zadostni meri pripravljeni. Sicer ima naša glasbena folkloristika že svojo tradicijo tako v Srbiji kot v Hrvatski in Sloveniji, kateri se v zadnjih letih pridružuje pomemben napredek tudi v Makedoniji ter Bosni in Hercegovini. Vendar pa je sodelovanje med posameznimi pokrajinami šele kratkodobno in moremo reči, da jugoslovanski folkloristi nimajo še zadostnega splošnega pregleda o glasbeni značilnosti folklore v vseh pokrajinah države. Zato na konferenci tudi ni bilo mogoče podati sintetičnega pregleda o folklornih značilnostih Jugoslavije v celoti.

Spored konference je obsegal referate domačih in drugorodnih folkloristov, katerim so sledile diskusije. Referentom so bile dane za osnovo razne okvirne teme: popis in prikaz folklore raznih območij, vzhodnjaški in zahodnjaški aspekti na folkloro, migracije med različnimi folklornimi območji, odnosi med folkloro in umetno glasbo itd. Seveda so posamezni referenti pojmovali svoje teme dovolj široko in prehajali deloma tudi iz nakazanega okvira. Diskutanti so pokazali zanimanje zlasti za referate, ki so se bavili s teoretskimi vprašanji. Prav tako so bili zanimivi tudi referati, ki so opisovali in razpravljali o folklori z različnih območij. Nekateri so razpravljali tudi o njihovih medsebojnih vplivih. Često se je diskusija dotaknila vprašanja vpliva folklore na umetno glasbo, čeprav se je izključno s tem vprašanjem bavil le en referat. Manj je bilo razpravljanja o ideoloških vprašanjih folkloristike. Prav zanimivi so bili posegi na vprašanje reprodukcije folklore po umetnikih.

Po esaju o slovenski folklori, ki je bil ob začetku konference prečitano v počastitev spomina pokojnega Franceta Marolta, je podal kot uvod v konferenco profesor Antoine-Elisée Cherbuliez (Zürich) svoj referat »O ritmu kot kriteriju individualnega in kolektivnega stanja«. Izhajajoč iz najširšega pojmovanja ritma kot odseva reda v času, je pokazal na pojav ritma izven glasbe (kozmični, zemeljski in biološki ritem), upoštevajoč pojme absolutnega in relativnega ritma. Medtem ko je individualni ritem znak tvorne sile posameznika, tvori podrejanje individuov kolektivnemu ritmu novo enoto, v kateri pa posamezniki ne izgubijo vseh svojih značilnosti. V take enote se navadno združujejo etnične skupine (nacionalnosti). Tak ritem postane simbol etnične povezanosti v politični, socialni in pravni skupnosti. V svojih nadaljnjih izvajanjih je omenil, da vlada ritem tudi v fizikalnih zakonih nihanja, ki so podlaga akustičnemu pojavu zvoka. Tako tvori ritem psihološko in fiziološko osnovo glasbi, kar se kaže na različnih značilnih otenkih v nacionalnih šolah v zgodovini glasbe. Pri tem imajo prav slovanski narodi važno vlogo kot posredovalci med evropsko kulturo in glasbo orientala. V ritmu plesa, ki izraža prevladanje prostora in težnosti in veže glasbo z gibi telesa, je treba iskati zvezo med zemljo in onostranstvom. Tako je treba razumeti svojevrstno sposobnost plesa, da more podati individualne in nacionalne kakor tudi osebne in etnične značilnosti. Pomembne so tudi tvorne sile, ki rastejo iz odnosov med folkloro in umetno glasbo, kar ustvarja splošno kulturo nekega ljudstva, nekega naroda in nekega razdobja.

Kot primer slovanske ritmične tvornosti je dobro navezal Živko Firfov (Skopje) svoj referat »Metrične značilnosti makedonske ljudske glasbe«. Makedonske metrične značilnosti je mogoče opazovati v naslednjih skupinah: 1. pravilni metrum v enostavnih skupinah dveh ali treh dob; 2. pravilni metrični

kompleksi (4, 6, 9 in 12 dob); 3. mešani metrični kompleksi, sestavljeni iz dvodobnih in trodobnih skupin (5, 7, 8 in 9 dob itd.) in 4. mešani, nepravilni kompleksi, ki imajo za osnovo binare in ternare. Le-te imenuje Firfov polpodaljšane hemiolne dobe. Najzanimivejša je četrta skupina, v kateri je treba meriti z uporabo najmanjše ritmične enote (hronos protos). Ritem posameznega napeva seveda praktično delimo v dvodelne, trodelne, četverodelne itd. metrične skupine, tako da so posamezni členi metričnih enot sestavljeni iz dveh najmanjših ritmičnih enot (binar) ali pa iz treh najmanjših ritmičnih enot (ternar). Tako je metrična skupina, ki jo sestavlja pet najmanjših ritmičnih enot (n. pr. $\frac{5}{16}$), dvodelna. Sestavljena je iz enega binara in enega ternara ali pa obratno (n. pr. $\frac{2}{16} + \frac{3}{16}$ ali $\frac{3}{16} + \frac{2}{16}$). Na podoben način so sestavljene večdelne metrične skupine trodelnega takta ($\frac{7}{8}$ ali $\frac{8}{8}$), četverodelnega takta ($\frac{9}{8}$ ali $\frac{10}{8}$) itd. Vse to je podal na raznih napevih makedonskih pesmi in plesov, ki jih je demonstriral tudi s posnetki žive folklore.

Emanuil Čučkov (Skopje) je v svojem referatu »Idejna vsebina in ritmični proces v makedonskih ljudskih plesih« naglasil, da ritmične pestrosti makedonskih plesov ne smemo tolmačiti le po formalni strani. V njej se izraža življenjska sila stoletnih borb, ki so jih vodili Makedonci po razpadu imperija Aleksandra Velikega, po invaziji Romanov, Hunov, Gotov, Tatarov, Normanov, Avarov do Turkov in so po vplivih bizantinske kulture izoblikovali svoje etnične značilnosti. Posamezni plesi so odsev delavnosti in borbenosti v posameznih zgodovinskih razdobjih, ko so se razvila razna preoblikovanja. Značilnost takega razvoja so zlasti plesi, ki vsebujejo ritmični proces, kar pomeni, da se z razvojem plesa spreminjata ritmična osnova in tempo. Najznačilnejši primer takega plesa je znani »Teškoto«, ki preide iz prvotnega $\frac{4}{4}$ takta v razvoju plesa v $\frac{7}{16}$ takt. V makedonskih plesih oblikujejo ritem predvsem plesalci, katerim se morajo godci podrediti.

O problemih tonalnosti v naši folklori je razpravljal Miodrag A. Vasiljević (Beograd) v svojem referatu »Tonalne osnove naše glasbene folklore« (mišljena je srbska ljudska glasba). V referatu je povzel predvsem svoje izsledke iz muzikološke študije v svoji knjigi »Jugoslovanski muzički folklor I.«. Njegovo teorijo je možno označiti z dvema temeljnima dognanji: 1. Najznačilnejši srbski ljudski napevi imajo za osnovo lestvice, ki so sestavljene iz tetrahordov, povezanih med seboj po sinafi tudi kadar preseže ambitus napeva septimo ali oktavo. 2. Sozvočja, ki nastajajo v ljudskem večglasju, se pod vplivom prirodne zvočnosti in ležečega tona (zlasti na glasbilih) razvrščajo pod finalnim tonom. Ta pojav je mogoče opazovati tudi pod drugimi krajnimi toni tetrahordov, ki se pojavljajo v napevih. Tako dobimo zlasti pod finalnim tonom sozvočja (akorde), ki so sestavljena iz spodnje sekunde, spodnje kvarte, spodnje sekunde s spodnjo kvinto, spodnje terce s spodnjo kvinto itd. (Več o tem glej v recenziji »Miodrag A. Vasiljević, Jugoslovanski muzički folklor I...«, str. 283.) Vasiljevićev referat je našel med udeleženci živahen odziv, zlasti zaradi njegovega razpravljanja o tvorbi sozvočij v naši ljudski glasbi.

O vprašanju ljudskega večglasja je razpravljal Cvjetko Rihtman (Sarajevo) v svojem referatu »Polifone oblike v ljudski glasbi Bosne in Hercegovine«. Uvodoma je utemeljeval, zakaj uporablja za ljudsko večglasje izraz polifonija in ne heterofonija. Ta mu označuje zgolj slučajno nastala sozvočja v ljudskem večglasju, medtem ko izhaja iz njegovih izsledkov, da nastaja ljudsko večglasje v Bosni in Hercegovini zavestno; zato ga označuje s polifonijo. Po njem raziskana ljudska večglasja je treba razvrstiti v dve katego-

riji: 1. oblike, v katerih je vodilni glas zgornji in 2. oblike, v katerih je vodilni glas spodnji. Po mnenju referenta so za območje Bosne in Hercegovine karakteristične predvsem oblike druge kategorije. Iz obeh oblik je razvidno, da je temeljni način tega ljudskega večglasja dvoglasje (diafonija). Dalje je ugotovil, da ljudstvo najraje poje v skupinah, toda nikoli z istim glasom. Vodilni glas običajno poje solist, ostali pa pojejo drugi glas. Vendar so skupine pevcev običajno manjše, navadno po trije. V poteku večglasja se najčešče pojavlja simultana velika sekunda, v manjši meri pa mala sekunda in mala terca, le redki so intervali velike terce, zmanjšane terce in zmanjšane kvarte. Večglasja najpogosteje zaključuje interval velike sekunde v zgornjem glasu. Često se pojavlja unisono, redkeje pa spodnja sekunda. Referent je izrazil misel, da se ta način večglasja pojavlja le redko v sosednjih pokrajinah in da predočujejo popisane polifone oblike največjo značilnost ljudske glasbe v Bosni in Hercegovini. Svoja izvajanja je demonstriral na živih primerih pevcev s terena, s čimer je prepričljivo podkrepil svoja izvajanja. Zato je sledila njegovemu referatu izredno živahna diskusija.

Sedaj že pokojni France Marolt (Ljubljana) je napisal za konferenco referat na predloženo okvirno temo »Stil in tehnika tradicionalnih pevcev, plesalcev in godcev«. Obsežno razpravo je za konferenco skrajšal in priredil dr. Valens Vodušek. Uvodoma izraža Marolt svoje nazore o folklori, ki je kot socialna stvarnost kolektivna funkcija. V njej so govor, petje, glasba, ples, igra koeficienti totalne izraznosti, ki je ne smemo spekulativno opazovati po umetnostno zgodovinskih vidikih stila kot glasbeni, plesni, scenski »folklor«. Vendar pa se v nadaljnjem referatu v posebnih poglavjih obravnavajo ples, govor in glasba. Kot izhodišče za opredeljevanje slovenske folklorne meni, da se je na osnovi enega izmed odločilnih biogenetičnih faktorjev, doslej premalo upoštevanega geofizičnega momenta, izoblikovalo na Slovenskem troje pokrajinskih tipov: gorjanci, hribovci in poljanci. Na osnovi te delitve označuje troje območij slovenskega plesa in posamezne plese opredeljuje kot produkt posameznega območja. V poglavju o ljudskem govoru karakterizira sedem slovenskih dialektov (dolenjski, koroški, rovtarski, primorski, štajerski, gorenjski in prekmurski), kot so znani iz razprav naših jezikoslovcev. Vezani govor se razodeva v nagibu k repetitiji, variaciji in imitaciji do pnevmatičnega petja in preko ponderabilnega ritma k ubiranju melodije v konfinalne in finalne sklepe. Tako so nastale različne metrične oblike ljudskega petja. V poglavju o glasbi označuje pet nazvočij: 1. osrednje nazvočje, ki obsega Gorenjsko, Dolenjsko, rovtarsko dialektično skupino, jugozahodno Štajersko in Notranjsko, 2. koroško nazvočje, 3. panonsko nazvočje, 4. primorsko nazvočje in 5. belokranjsko nazvočje. Nato opisuje večglasno petje ter zvočila in glasbila. Referat je mestoma prešel v obsežno deskripcijo, ni pa imel sintetičnega zaključka, ki bi na kratko povzel najznačilnejše ugotovitve; zato ni mogel dati spodbude k predmetni diskusiji.

V referatu, ki sta ga napisali znani srbski zbirateljici ljudskih plesov Ljubica in Danica S. Janković (Beograd), so bili podani »Stili in tehnike srbskih tradicionalnih plesalcev«. Bogastvo korakov in figur v srbskih ljudskih plesih izhaja iz zelo različnih načinov plesanja, ki so se izoblikovali v zgodovinskem razvoju v različnih srbskih pokrajinah. Seveda pa vsi ljudski plesi niso še bili dovolj raziskani, da bi že bilo možno podati različne razvojne stopnje. Že srbska centralna območja poznajo različne tehnike: potresavanje, počasni ples, živi ples, drobnji ples, ples z upognjenim kolenom, dostojanstveni ples itd. Na Kosovem in v Metohiji so značilni plesi s koračnimi okraski, ki

jih izvaja vodja kola. Poleg melanholičnih so tudi komični plesi, plesi s subtilno tehniko sinkopiranih korakov itd. Za nekatere kraje Vojvodine je značilno živo poskakovanje, pa tudi veseli moški plesi poleg strastnih ženskih plesov. Različne melodije vplivajo, da se plesi istega tipa izvajajo po različnih stilih in tehnikah. Kot posebno značilnost srbskih plesov je treba smatrati lahni ples v ravni drži z gibanjem kolen. Mlajša generacija pleše drugačne plese ko starejša. Ljudski ples je pri srbskem narodu še vedno živ in kaže njegovo vitalno silo. Zanimivi referat je bil predmet živahne diskusije.

Vpogled v folkloro naše alpske sosesčine je podal Leopold Kretzenbacher (Graz) v zanimivem referatu »Ljudske pesmi v ljudskih igrah alpskih območij«. Doslej malo obravnavano obliko ljudskega izražanja ne smemo ocenjati z vidika gledaliških iger temveč kot ljudske običaje. Največ takih iger je še možno najti na Štajerskem in Koroškem, a nekaj primerov se je ohranilo tudi na južnem Tirolskem in na Gradiščanskem. V današnji praksi te umetnosti je mogoče videti sledove treh period: srednjeveške misterije, renesančne biblijske značilnosti; vse to je doživelo v času protireformacije dokaj sprememb in bilo kasneje zamenjano z baročno rokokojsko pastoralno igro. Važna sestavina teh iger so ljudski plesi in zlasti pesmi, ki se izvajajo a capella. Teksti in napevi so tradicionalni. Nekateri izhajajo še iz 16., a večina iz 18. stoletja. Posamezne oblike izraza v teh igrah imajo verjetno svoj epicenter na slovenskem ozemlju. Referent je nekatere izmed navedenih pesmi zapel in je tako z živim predvajanjem našel topel odziv zlasti pri navzočih slovenskih folkloristih.

Nabiralec ljudskih pesmi, pesnik Jasim Uddin (Dacca, Pakistan) je podal svoja opažanja v referatu »Ženitovanjske pesmi vzhodnega Pakistana«. V pakistanskih ženitovanjskih običajih, ki so po svojem značaju pravcata drama, oskrbujejo petje predvsem žene. Pri tem tvorijo zvočno katico večinoma iz enega stiha, redkeje iz dveh. Melodija se razvija iz »pesemskega vzorca«. Tempo pesmi je na splošno počasnejši. Posamezne pesmi se razlikujejo med seboj po usmerjenosti napeva v raznih zvočnih legah, ki pretežno padajo iz višjih v nižje. Melodične formule posameznih leg so tako značilne, da jih imenujemo s posebnimi imeni. Večina ženitovanjskih pesmi se stereotipno zaključuje v nižji legi. Melodija je bogato okrašena in kaže veliko pestrost v variacijah, ki spominjajo na pestrost ženskih vezenin. Plesi, ki so hitrejšega tempa in pri katerih igrajo na boben in piščal »shani«, so često povezani z običajem fingiranega boja, ki je ostanek »asurik« poroke (otmice).

O izredno važnem vprašanju na področju folkloristike je spregovorila Edith Gerson-Kiwi (Jeruzalem) v referatu »Migracije in mutacije orientalskih ljudskih instrumentov«. Posamezna ljudska glasbila, izmed katerih so nekatera zelo starodavnega izvora, so izrazito vplivala na ljudski ples, a pogosto tudi na ljudsko pesem. Analiza razvoja posameznih glasbil more biti dobro pomagalo pri določevanju starosti nekaterih tipov plesa, pa tudi posameznih oblik ljudskih pesmi. Veliko današnjih ljudskih glasbil ima svoj izvor v vzhodnih deželah. Pri raziskovanju raznih smeri širjenja je mogoče odkriti razne vezi med folkloro vzhoda in zahoda. Zlasti zanimiva je migracija glasbil iz davnega babilonskega centra tako v smeri zahoda, kakor v smeri vzhoda. Poleg razvoja migracije posameznih glasbil pa je prav tako važen razvoj glasbila na posameznem lokalnem območju. O obeh procesih razvoja glasbil, tako v etničnih migracijah kot v lokalnih mutacijah raznih dežel in raznih dob, je predavateljica podrobneje razpravljala na primerih »bobna«, harfe in gusli.

Z vidika komparativne metode je razpravljal Felix Hoerburger (Regensburg) v referatu »Odnosi med ljudskimi epi vzhoda in zahoda«. Epska pesem še vedno živi, zlasti v vzhodni Evropi in zahodni Aziji. V njenem razvoju moremo najti nekatere skupne poteze, pa tudi narodne posebnosti. Vendar je to mogoče uspešneje napraviti v zvezi s književnostjo, kakor pa istočasno podati muzikološko paralelo. Laže pa je raziskati tip instrumentalne spremljave junaških pesmi, ki so bitna sestavina epske tradicije. Vendar so tipi teh glasbil na splošno maloštevilni. Na severu je predvsem razširjen psalter, na jugu pa lutnja in zlasti gusle. Ta glasbila seveda niso omejena samo na posamezne dežele. V uporabi so mnogi različni imenovani glasbil, kar pa ne kviri enotnosti. Kajti ljudski kriteriji glede glasbil se zelo razlikujejo od onih, ki jih pozna umetna instrumentalna praksa. Rezultati raziskovanja kažejo, da je mnogo laže podati skupne poteze glede duhovne osnove raznih epov, medtem ko zahteva objektivni sistem glasbene tradicije pritegnitev vseh pojavov ki so povezani z razvojem predmeta.

O sodobnem razvoju izraelskih plesov je razpravljala Gurit Kadman (Tel-Aviv) v referatu »Tradicionalni jemenitski plesi in njih vpliv na nove izraelske ljudske ples«. V leta 1948 na novo ustanovljeno državo Izrael se naseljujejo židovski prebivalci, ki so bili doslej razkropljeni širom po svetu brez skupne povezanosti v ljudski tradiciji. Med njimi so ohranili in razvili najbogatejšo plesno tradicijo Izraelci, ki so bili naseljeni v pokrajini Jemen na Arabskem polotoku. Zaradi svojih značilnosti imajo njih plesi izreden vpliv na nove izraelske ljudske ples. Značaj plesa je orientalski in tvori nekaj prehod med mediteranskim in indijskim tipom. Može in žene plešejo ločeno. Osnovni gibi izhajajo iz tresenja gležnjev in kolen, kar se na posebne načine zrcali v obrednih, akrobatskih in delovnih plesih. Predavateljica je nekaj primerov zaplesala in tako nazorno ilustrirala svoja izvajanja.

Čeprav so se delegati v diskusijah često dotikali problema odnosov med umetno in ljudsko glasbo, je ta problem podal obsežneje le referat »Medsebojni odnosi folklorne in umetne glasbene tvornosti na Slovenskem« (R. Hrovatin), v katerem so bili prikazani posamezni primeri teh odnosov v srednjem veku, za reformacije, v dobi prosvetljenstva, čitalništva, umetne ustvarjalnosti novejšega časa in v narodnoosvobodilni borbi. Iz teh primerov je bil izveden sklep, da je za ljudsko tvornost značilno, kako se v posameznih dobah v pestrih variantah preoblikujejo razne tvorbe, medtem ko je za umetno glasbo značilna individualna ustvarjalnost na osnovi ljudskih prvin od preproste stilizacije do tvorbe narodnega glasbenega jezika v velikih umetninah. V ugodnih družbenih odnosih se razvijata lahko oba procesa sočasno, o čemer priča naša partizanska pesem.

Sodobne poglede na folkloro je podal Ivo Kirigin (Zagreb) v svojem referatu »Nekaj teoretičnih ugotovitev o glasbeni folklori na osnovi primerov z ozemlja N. R. Hrvatske«. Svoje misli je izvajal iz ugotovitve, da naša ljudska umetnost ni samo ostanek preteklosti, ampak se še vedno razvija in živi s sodobnimi dogodki. To je pokazal na nekaterih primerih s folklornega območja Istre, severne Dalmacije in Like, kjer je osnova melosa tako imenovana istrska lestvica. Pravilno je izvajal dekatonsko lestvico iz intonacije sopel. Vendar je premalo poudaril specifičnost instrumentalne intonacije, ki je temelj tega sistema. V aplikaciji na vokalno tehniko se je ta tonska vrsta preoblikovala v teoretično možno oktotonosko lestvico, za katero je značilno stalno izmenjavanje poltona in celega tona. Temu bi bilo seveda treba dodati, da se je ta lestvica v novejšem času pod vplivom vokalne intonacije diaton-

skih vrst še nadalje modificirala, kot je to ugotovil Ivan Matelič-Rojngov. Pri tej evoluciji tonskega sistema pa se je na tem območju ohranila tipična struktura večglasja v diafoniji z zaključki v unisonu ali oktavi. Iz tega je razvidno, da se vsi oblikovni elementi ne razvijajo paralelno. Prav tako značilne odnose lahko najdemo med različnimi razvojnimi stopnjami v obliki in tematiki teksta. To je pokazal na primerih raznih pesmi, ki so v tej tonski sistematiki nastale v novejšem času (n. pr. zapisi pesmi: »O, Hitler, bodi preklet...«, »Tovariš Tito, mi ti prisegamo...« iz leta 1945 in »Čim več laži in obrekovanj...« iz leta 1949). To kaže, da sodobno življenje vpliva predvsem na tekst pesmi. Iz nove vsebine polagoma raste tudi nov muzikalni izraz, kar se zrcali v svojevrstnem preoblikovanju formalnih elementov, glede katerih meni referent, da so razvojno bolj okorni in konservativni. K temu je treba pripomniti, da je bilo že prej omenjeno, kako različen je razvoj posameznih elementov, ki se ne razvijajo vzporedno. Forma namreč tvori materialno podlago za oblikovanje ljudskega izraza, ki je tipičen za določeno območje. Dokler te oblikovne prvine omogočajo adekvaten izraz, toliko časa ni potrebe za modifikacijo posameznih oblik. Kajti prav tradicionalnost posameznih oblik tvori tipiko določenega folklornega območja. Ta tipika je odsev kolektiva, iz katerega izhaja. Kakor se pa spreminjajo pogoji materialne baze (n. pr. prevladovanje vokalne intonacije, pogojene v prirodni tonski vrsti), tako se modificirajo oblike, ki so posledica i materialnega i kulturnega razvoja. Tedaj nastajajo nove oblike z novim izrazom in vsebino, seveda ne sočasno. Tudi v folklori obstoji povezanost formalnih in vsebinskih elementov, ki so v končni doslednosti posledica ekonomskega razvoja in iz njega izvirajočega estetskega vrednotenja. Vendar pa posamezni činitelji ne vplivajo v enaki meri. Zato je nevarno postavljati paralele in sklepati na avtomatične učinke. Le tako si je mogoče zamisliti uspešno aplikacijo dialektike v folkloristiki.

Zanimiv vidik umetnega pevca na ljudsko pesem je podal Patrick Shuldham-Shaw (London) v referatu »Ljudska pesem in koncertni pevec«. Tudi koncertni pevec se more marsičesa naučiti pri ljudskem pevcu, ki podaja pesem kot izraz nekega družbenega občestva. Predvajanje pesmi mora prežemati iskrenost in ne zgolj težnja po efektih. Zaradi razločne izgovarjave je lahko tempo svobodnejši, vendar se pri tem ne smejo izgubiti ritmične značilnosti napeva. Ljudski pevec uporablja razne okraske, ki pa jih ne sme pretiravati na škodo ritma; težje pa je pri tem vprašanje intonacije (temperatura). V angleških pesmih se narečja kažejo le v specifični barvitosti standardnega jezika. Zato naj pevec pri petju uporablja vsakdanji govor. Variacija je osnovna značilnost ljudske pesmi. Zato naj bo koncertna interpretacija svobodna in ne šablonizirana po neki shemi. Koncertni pevec se mora vživeti v ljudsko petje in ne zgolj imitirati ljudskega pevca.

Na vlogo radiofonije pri raziskavanju folklore je pokazal Paul Collaer (Bruxelles) v svojem referatu »Metode, ki jih uporablja Nacionalna radio emisija Belgije (flamske emisije) za raziskovanje izvirne ljudske glasbe«. Na nekaterih primerih zvočnih posnetkov je dokazal, da je mogoče tudi v zelo industrializirani deželi, ki ima gost mednarodni promet, najti različne dokumente folklore etničnega in lokalnega karakterja. Seveda se je omejil le na primere, ki so večinoma zelo okrušene ostaline starodavnih oblik. Pri tem pa ni niti omenil, da je med zelo številnimi sloji industrijskih delavcev mogoče najti novejše dokumente svojevrstnega glasbenega izraza.

Laura Boulton (ZDA) je podala zanimiv komentar k zvočnim posnetkom, ki jih je nabrala na svojih potovanjih po južni Afriki in Aziji (Nepal in Tibet)

itd., nekaj pesmi z raznih potovanj pa je zapela pevka Victoria Kingsley (London).

Često zelo živahne diskusije po posameznih referatih so pokazale različne vidike posameznih delegatov do podanih tem. Vendar pa niso bile usmerjene na oblikovanje določenega stališča, ki bi naj ga konferenca do njih zavzela. Zato je imela večina referatov z diskusijami vred predvsem informativen značaj. Tako diskusije niso dovedle do določenih sklepov glede posameznih problemov, pa čeprav so zlasti jugoslovanski delegati čutili potrebo do preciziranja zahodnjaških in vzhodnjaških aspektov na raziskavanje folklorne. Konferenca je mnogo pripomogla k medsebojnemu spoznavanju raznorodnih folkloristov in prikazala problematiko, kot jo gojijo posamezne dežele. Nekatere delegacije, med njimi zlasti angleška, so poudarile, naj folkloristi ne omejujejo svojega dela zgolj na kabinetno znanost. K delu folkloristov je treba pritegniti tudi ustvarjalne glasbenike tako s področja produkcije kot reprodukcije.

Poseben položaj je imela na konferenci jugoslovanska delegacija, ki je prvič v večjem obsegu prikazala svetovni javnosti stopnjo in razvoj naše folkloristike. Zato je bila zastopana z največjim številom referatov. Vendar pa s tem še ni izčrpala svoje zmogljivosti, saj na konferenci niso podali svojih referatov mnogi naši pomembni folkloristi (n. pr. Vinko Žganec, dr. Božidar Širola, Petar Konjović, Josip Slavenski, Antun Dobronić, Nikola Hercigonja itd.). Pač pa je konferenca vsaj v večji meri združila na skupnem sestanku jugoslovanske folkloriste, ki so se tako mogli seznaniti s problemi različnih naših folkloristov in ob tem pregledu svojih sil pomisliti na bodoče delo. Jugoslovanski folkloristi tudi niso nastopali dovolj enotno. To se je pokazalo ob raznih trenjih v diskusijah, kar bi bilo na mestu kvečjemu na domačem posvetu. Vse to narekuje, da bo potrebno čimprej sklicati nacionalno konferenco jugoslovanskih folkloristov. Na njej bi bilo treba podati čim popolnejši pregled dosedanjega dela, ki bi mogel biti načrtno izhodišče novim nalogam.

*

Sočasno s konferenco folkloristov se je odvijal tudi festival ljudskih plesov in pesmi narodov Jugoslavije. Folklorne ni bila prikazana v povezanosti značilnih območij, temveč po upravnih enotah posameznih republik, tako da je imela vsaka republika svoj zaključni nastop. Zaradi tega je razumljivo, da ni bila jugoslovanska folklorna podana dovolj pregledno. Zlasti je bilo to razvidno pri nastopih N. R. Hrvatske, kjer je nastopala pestra obilica skupin od mediteranskega do panonskega območja, ali pa v N. R. Srbiji od panonskega do šiptarskega območja. Pesmi in plesi so bili podani deloma samostojno, delno povezani z običaji. Prav tako so nastopali v običajih ali samostojno posamezni pevci in godci.

Čeprav so nastopajoče skupine imele izvirne noše, zvočila in glasbila ter ostale rekvizite, je bilo treba prikaz posameznih običajev režijsko prilagoditi odru, ker folklorne ni bila podana v izvirnem okolju. Vse to se pojavlja pri vsakem prikazu folklorne na festivalih. Važnejši sta s stališča znanosti dve drugi vprašanji: 1. Za prikaz folklorne na festivalih so potrebni ljudje s terena, ki uporabljajo podane folklorne oblike v svojem pristnem vsakdanjem življenju. Zato motijo ob takih nastopih skupine raznih kulturno-umetniških društev, ki jih je treba za nastop na festivalu šele učiti. Taki nastopi so običajno izumetničeni, kar je razvidno iz uniformnega podajanja brez tistih

pestrih različkov, ki so značilni za živo folkloro (n. pr. »Kresnice« iz Semiča v Beli krajini). To je v nekaterih redkih primerih motilo vtis tudi na tem izbranem festivalu. 2. Folkloro je treba podati čimbolj verno ne glede na mnenje strokovnjakov o večji ali manjši originalnosti in avtohtonosti. Zlasti se je treba izogniti kakršnemukoli prečiščevanju ali pa celo vnašanju davnega izročila v sodobno folkloro. To je mogoče dopustiti le v primerih restavriranja nekega običaja, kar pa je treba pri nastopih izrečno označiti. V nasprotnem primeru učinkuje podajanje kot potvorba. Tako je bilo nedopustno, da so pripustili na tak festival, namenjen drugorodnim znanstvenikom, skupino, ki so ji predpisali v notah stiliziran napev (n. pr. »Po zelenoj trati...«, ples iz Beltinec v Prekmurju). Seveda ni bilo mogoče vseh nastopajočih skupin podobno kontrolirati, koliko so se pregrešile proti omenjenima načeloma. Vendar si bo treba prizadevati, da bodo v bodoče opuščene take nepotrebne metode na ozemlju, ki je tako bogato z živo folkloro, kot je naša domovina.

Posamezne republike so se omejile na nekatera značilna folklorna območja. Tako so v nastopih N. R. Srbije zastopali centralne predele Sopot pri Mladenovcu, Brza pri Leskovcu, Sedobro pri Prijepolju, Vasilj pri Knjaževcu, Aleksandrovac pri Požarevcu, bolj obrobne predele pa Rasnica pri Pirotu, Kruševica pri Vlasotincih, Halovo pri Zaječarju, Mokra pri Beli Palanki in Vranje. Kosmet so zastopali Sredska pri Prizrenu in Rugovo pri Peći, Vojvodino pa Kumane pri Zrenjaninu, Dupljaja pri Beli Crkvi in Subotica. Na nastopu N. R. Bosne in Hercegovine so zastopali severnejše predele Bandin Odžak pri Sokolcu, Guča gora pri Travniku, Ljubovo pri Jajcu, Vijaka pri Varešu, Posušje pri Širokem bregu, Prut pri Bosanskem Šamcu, Kupres pri Bugojnu, Sanski most in Vidovice pri Brčkem, južne predele pa Bašići pri Gacku, Orgus pri Livnu, Duži pri Trebinju in Glamoč. V N. R. Črni gori so prikazali obmorske predele Sutomore in Gorana pri Baru, notranjost pa Titograd, Gotovuša pri Plevlju, Dacići pri Ivangradu, Gusinje pri Andrejevici, Danilovgrad in Cetinje. L. R. Slovenija je prikazala Belo krajino s skupinami iz Semiča, Črnomlja in Metlike, vzhodno Štajersko so zastopali Markovci pri Ptuj, Prekmurje pa Beltinci. V nastopu N. R. Makedonije so pokazali centralne predele Butelj, Madžari in Dračevo pri Skopju, Čaška pri Titovem Velesu, Trolu in Kneže pri Sv. Nikole, vzhodne predele Šuplji Kamen pri Kumanovu, Vetrino in Dramče pri Delčevu, Kozjak pri Štipu in Spančevo pri Kočanih, južne predele Nižepolje pri Bitolju, Novi Dojran, Petrovo in Miravci pri Dževdželiji, zahod na Galičnik pri Debru; folkloro manjšin so zastopali Turki (Bitolj in Ohrid) in Siptarji (Skopje). Nastopila je tudi skupina iz Egejske Makedonije. V N. R. Hrvatski so prikazali obmorske predele Čilipi — Popovići pri Konavljju, Doli pri Dubrovniku, Dobrinj na Krku, Medulin pri Puli, neposredno zaledje Obrovac in Cetina pri Sinju ter Brlog pri Otočcu, notranjo Hrvatsko Pokupski Gradac v Pisarovini in Remete pri Zagrebu, severozahod Prelog v Medjimurju, Ljubešćica pri Novem Marofu in Gradečki Pavlovec pri Vrbovcu, predele med Savo in Dravo pa Gradina pri Virovitici, Utiskani pri Bjelovaru, Posavski Bregi pri Ivanić gradu, Tomašica pri Gradešnici, Duboševica pri Belem Manastiru, Lužani in Zadubravlje pri Slavon-skem Brodu ter Sunja. Ta obilica posameznih pokrajinskih predelov se je kazala v pestri barvi noš in v zelo različnem značaju gibnih in zvočnih izrazov. Težišče izbora posameznih skupin je bilo seveda na prikazu zvočnih in glasbenih oblik. Ob tem festivalu je bilo šele mogoče spoznati, kako neizmerno je bogastvo glasbenih prvin, ki jih uporablja jugoslovansko ljudstvo v svojih pesmih in plesih.

Med posameznimi glasbenimi prviniami je zlasti opaziti izredno bogastvo v ritmu: tako v ritmični osnovi, v karakterističnih kvalitetah, pestrem izmenjavanju kvantitet in pogostni menjavi tempa. Poleg prostega pnevmatičnega ritma in recitiranja v posameznih pesmih imamo izredno natančno ritmiziranje v raznih plesih, zlasti v Makedoniji. Čim dalje proti zahodu gledamo, tem pogostneje se nam pojavi kot osnova ritma doba, ki najde svoj izraz v zanimivem figuriranju, bodisi v plesu ali pa v melizmih petja. Medtem ko plesi zahodnih predelov težijo k simetriji ritmične osnove, so v pesmih pogostni tako imenovani mešani ritmi ali pa izmenjava ritmične osnove. Na skrajnem zahodu lahko najdemo že pogostne primere merjenja ritma z uporabo najmanjše ritmične enote (hronos protos), seveda le pri petju (česar žal slovenske skupine niso pokazale). Čim bolj pa gremo proti vzhodu, tem pogostnejši je ta način ritmiziranja tudi v plesih, ki v Makedoniji povsem prevladujejo. Pri tem nastopajo zanimivi primeri sukcesivne in simultane poliritmije, kar lahko opazimo že pri nekaterih hrvaških plesih (»Kada se Pavle ženjaše...«). V alpskih predelih Slovenije prevladuje rastoči ritem (kar tudi ni bilo prikazano na festivalu). Že v vzhodnih predelih Slovenije pa prevladuje padajoči ritem, kar je značilnost večine ostalih območij Jugoslavije. V napevih, merjenih po najmanjši ritmični enoti, seveda to ni tako izrazito. Glede razvrstitve ritmičnih kvantitet je zelo velika pestrost. Poleg izoritmije in ekvalizma imamo razna značilna razmerja. Poleg razmerja 2:1 (♩♩) in obratno, imamo tudi razmerje 3:2 (♩♩♩) in obratno, medtem ko je razmerje 3:1 (♩♩♩) redkejše in se pojavlja česče šele v novejšem času, zlasti na zahodu. Pri tem je treba pripomniti, da se na nekaterih območjih (n. pr. Medjimurje) ritmična kvaliteta veže v kvantitativnem razmerju 1:2 (♩♩) s krajšo ritmično vrednoto.

Na vseh območjih prevladuje netemperirana intonacija. Na zahodu je osnova intonaciji petje, kar se kaže v diatonskih tonskih vrstah in v sozvočjih večglasja na osnovi harmonske ubranosti po prirodni intonaciji vrste alikvotnih tonov. V obmorskem pasu in v vzhodnih predelih je intonacija v veliki meri odvisna od glasbil. Najboljši primer za to je »istrska lestvica« na osnovi intonacije sopel ali roženic. V goratih predelih obmorskega pasu in deloma tudi v notranjosti pa je ohranjena starodavna intonacija zvočil in interference kot sredstvo za ojačanje probojnih sozvočij, kar se kaže v konsonančnosti in stabilnosti prehodnih in zlasti finalnih velikih sekund.

Velike razlike kaže melos. Največji ambitus (celo preko oktave) najdemo v severozahodnejših predelih, medtem ko najdemo v goratih predelih Dinarskega masiva v obmorskem pasu celo ambitus velike sekunde (celó v sekundnem dvoglasju). Na zahodu prevladujejo silabični napevi, v pokrajinah pa, kjer je orientalski karakter najmočnejši, najdemo tudi bogate melizme, a sicer vsepovsod veliko pestrost manjših melodičnih okrasov. V melosu severozahodnejših predelov imamo karakteristične intervale sekste, septime in none (v alpskem pasu pogosto tritonus ter celo razvrstitev intervalov v smislu razloženih akordov). V smeri k vzhodu pa prevladujejo sekundni postopi, karakteristično izmenjani s tercami, kvartami, kvintami ali tudi oktavo. V predelih manjšega ambita imamo tudi netemperirane kromatične postope in intervale, manjše od male sekunde. Za orientalski karakter pa je značilen interval zvečane sekunde.

Osnovo melosu tvorijo številne različne tonske vrste, manjše od oktave, celo do bihorda. Vendar so najbolj karakteristični napevi v tetrahordih, pentahordih in heksahordih. Pojavljajo se tudi nelestvične tonske vrste kot tritonija, tetratonija itd. Zlasti značilen je pojav pentatonike, ki je najbolj ohranjen v Medjimurju, kot je to dognal dr. V. Žganec, drugod pa so pogostni razni pentatonizmi. V zahodnih predelih prevladuje naravna jonska vrsta, ki je zaradi večglasja dobila ponekod durski karakter. Večinoma se je to zgodilo tudi s frigijsko lestvico v napevih, ki često končujejo s finalnim tonom na terci finalnega sozvočja. To velja tudi za tako imenovani »tercni dur«. Zelo je razširjena eolska lestvica, ki je zlasti v zahodnejših predelih zaradi subsemitonija modi dobila karakter harmonskega mola. »Naravna« eolska lestvica se je najbolj ohranila v enoglasnem petju. V napevih pa, ki se končujejo na kvinti finalnega sozvočja, kar daje zahodnjaku vtis zaključka na dominantni, ima ta lestvica svojevrsten jugoslovanski folklorni značaj. To tonalnost imenuje folklorist M. Vasiljević »antični dur«. Podoben zaključek najdemo tudi v lestvicah, ki jih imajo nad finalnim tonom frigijski ali tudi orientalni tetrahord. Seveda imajo take »kvintne« tonalnosti še druge značilnosti. Poleg teh tonskih vrst imamo tudi karakteristično dorsko lestvico, večinoma v enoglasju, pa tudi miksolidijsko lestvico. Na območju orientalskih značilnosti najdemo različne lestvice z orientalskim tetrahordom (zvečana sekunda!), ki se vključujejo v razne sisteme. Svojevrstna tonska vrsta je tako imenovana »istrska lestvica«. Sestavljena je v prvotni obliki iz samih malotercnih trihordov, zvezanih po sinafi (polton — cel ton). Zaključek je frigijski. Lestvica se pojavlja v značilnih diafonijah, ki so instrumentalnega izvora in se zaključujejo v unisonu. Glede na instrumentalni izvor intonacije je dvomljiva hipoteza, da gre v tem primeru za modifikacijo frigijske lestvice. Pač pa so v novejšem času nastale pod vplivom zahodnjaške ubranosti razne modifikacije istrske lestvice, ki se približujejo diatonskim načinom. V predelih starodavne intonacije obstoje napevi, ki često vsebujejo kromatične tonske vrste in tudi intervale, podobne četrt, tri četrt in pet četrt tonom, tretjini tonom itd. Doslej to še ni bilo raziskano in zato teh tonskih vrst še ni bilo mogoče uvrstiti v določeno tonsko sistematiko. Poleg tega najdemo napeve, v katerih posamezne stopnje lestvic izmenoma alterirajo, bodisi da mutirajo ali pa da predočujejo antično modifikacijo posameznih notranjih stopenj tetrahorda.

Kakor je bilo že mimogrede omenjeno, tonalnost posameznih napevov južnoslovanske folklore ni odvisna samo od tonskih vrst, temveč v veliki meri tudi od strukture večglasja. Večglasje naših folklornih območij nudi obilico različnih oblik. To večglasje ima vseskozi heterofoni značaj. Sicer je C. Rihtman v svojem referatu na konferenci dokazoval, da je označba s heterofonijo nepravilna in je imenoval bosansko večglasje polifono, toda v vseh tipih našega večglasja se ravnaajo dodani glasovi vedno po vodilnem glasu, razen v nekaterih primerih instrumentalne glasbe, kar bo posebej pojasnjeno. To pomeni, da dodani glasovi ne kontrastirajo z vodilnim glasom, kot je to bilo v motetu pariške šole, niti ga praviloma ne imitirajo sukcesivno kot v nizozemski šoli, niti ne tvori to večglasje homofonije s stalnim harmonskim kadenciranjem, niti ni monodično itd. Kvečjemu bi lahko rekli, da dodani glasovi zvočno obkrožajo vodilni glas s simultano variacijo, ki je prilagojena karakterju posameznega glasu. Čeprav imamo določene različne tipe večglasja, ki ne nastajajo slučajno, in katerih improvizacija ima samosvojo zakonitost, pa vendar različne večglasne tehnike razvojno prehajajo iz enega

tipa v drug tip po načelu variant v raznih nazvočjih. Seveda ni ta heterofonija na primitivni stopnji neizoblikovane slučajne improvizacije, ampak je dosegla spričo neizčrpne ustvarjalne sile našega ljudstva že visoko razvojno kulturno stopnjo diferencirane heterofonije različnih tipov. Najbolj razširjen tip večglasja je diafonija, ki pa se je v posameznih predelih različno modificirala. Najstarejše diafonije so v predelih starodavne intonacije. Zanje so značilni protipostopi, križanje glasov, paralelne sekunde in zaključek na veliki sekundi. »Istrske diafonije« se gibljejo ponajveč v paralelnih malih tercah (ali sestah), ki pogosto preidejo v unisono, s katerim se redno zaključujejo. Poleg takšnih diafonij je treba omeniti napeve nad pomudo (ležečim tonom), ki jo često izvajajo tudi z instrumenti. To je vplivalo na razvoj čiste intonacije, kar je podprlo težnjo k enoglasnemu petju v vseh pokrajinah. Seveda so na razvoj enoglasja vplivali še drugi, predvsem zgodovinski razlogi. Razvoj enoglasja je povzročil preoblikovanje diafonij, tako da so v njih začele prevladovati terce, ki se v mnogih predelih izmenjujejo s kvintami, deloma s kvartami in drugimi intervali. Te diafonije se zaključujejo v obsavskem ravninskem pasu in sosesčini s kvinto, v Sloveniji in v nekaterih obmorskih predelih pa s terco. V Sloveniji, ki pozna vse oblike teh večglasij, razen starejših sekundnih diafonij, imamo še celo vrsto drugih oblik večglasja. Tu se z diafonijo družijo pomuda basiranja, ki praviloma ob koncu fraze kadencira. Zaradi tega se je v Sloveniji večglasje harmonsko ubralo. Poleg diafoniranja poznamo tu tudi »čez«-petje, ki se je razvilo iz pomude (ležečega tona) nad vodilnim glasom in se je sčasoma modificiralo zaradi harmonske ubranosti. V smeri alpskega pasu se je to večglasje ubralo v peteroglasju in celo sedmeroglasju, v značilni poliodiji, kot je to imenoval France Marolt. Pri tem ima vodilni glas velik ambitus, ki ostale glasove često križa, ti pa v karakterističnih variacijah vodilni glas sočasno po svojem značaju imitirajo. Žal karakteristično slovensko večglasje na festivalu ni bilo podano.

Kot je bilo že rečeno, so na razvoj intonacije in večglasja vplivala različna glasbila in zvočila, ki jih imamo v posameznih pokrajinah v zelo različnih sestavah. Večino glasbil uporabljajo v podporo plesov, pri katerih se često družijo s petjem. Le malo glasbil rabijo kot izključno podporo petju. Predvsem je treba omeniti starodavne gusle, ki podpirajo zlasti epske junaške pesmi. Ohranjene so v obmorskem pasu. V Bosni imajo posebno vlogo tambure, kjer podpirajo zlasti lirične pesmi. Izmed godal igrajo k plesu v južni Dalmaciji lirice, v Makedoniji pa trostrune gusle, imenovane gadulka, strga ali kemane. V zahodnejših predelih so starodavna godala že zamenjale gosli (violina) in bajs (lokalna mutacija »viole da gamba«). Starejša brenkala zastopa v Makedoniji ud, v Bosni pa šargije. V novejšem času so se zelo razširili zlasti po Slavoniji, v okoliških krajinah in proti zahodu tja do Slovenije razni tamburaški sestavi, ki so tu nadomestili starejše brenkalo »švrkovičnice«. Izmed starejših strunskih glasbil je treba omeniti še razne oblike psalterja, ki ga v Sloveniji poznajo pod imenom oprekelj in cingule. Poslednja oblika je razširjena tudi v Vojvodini. Piskala so zastopana v obmorskem pasu s sopelami ali roženicami, v Makedoniji z zurlami, v Srbiji in Bosni z raznimi podolžnimi piščalmi (ćurlik); te nadomešča v novejšem času pogosto klarinet, kar velja zlasti za Slovenijo (k'lnet). Med piskali, ki so namenjena skoraj izključno za izvajanje samostojnih instrumentalnih melodij, je treba omeniti razne piščali v številnih oblikah in različkih: kaval (Makedonija), dvojnice (Hrvatska in Bosna), vidalice (Istra) itd. Uporabljajo jih večinoma pastirji in so često izdelani preprosto kot razna sezonska zvočila (n. pr. »borija« v Bosni,

»roh« v Sloveniji itd.). Po vseh jugoslovanskih pokrajinah poznajo dude, in sicer ponajveč dva tipa. V obmorskem pasu ima to glasbilo samo piščali z ubiralko brez borduna, imenujejo ga diple, mešnice, ali kratko meh (mih), v ostalih krajih pa ima to glasbilo poleg piščali z ubiralko tudi bordun; imenujejo ga dude, gajde. V novejšem času so to glasbilo zlasti v Sloveniji nadomestile harmonike. Izmed trobil najdemo ponekod le rožene ali lesene rogove kot pastirsko zvočilo, sicer so v novejšem času v zahodne predele prodrli sodobnejša kovinska pihala. Sorazmerno majhno je število tolkal, ki so omejena le na vzhodnejše predele. V Makedoniji in v sosednjih krajih je razširjen tapan (tupan, goč itd.), ki je navidezno podoben zahodnjaškemu bobnu, a se vendar od njega značilno razlikuje po stožčastem obodu. V teh predelih najdemo tudi tamburin in tarabuko. Tolkala imajo nalogo, da pri plesih poudarjajo ritem. V krajih v smeri proti zahodu, kjer pri plesih ne uporabljajo tolkal, imajo to funkcijo glasbila, ki izvajajo pomudo (bordun ali ležeči ton). Takšna glasbila so trostrune gusli (lirica in gadulka), dude, tamburaški instrumenti, bas itd. Podobno je tudi s slovenskim zvočilom gudalo (dudalo). Mnoga glasbila pa izvajajo ritmično figuracijo v sestavkih, ki so harmonsko ubrani, kar velja predvsem za severozahodnejše predele. Na ta način podajajo v plesih nekateri instrumenti melodije, ki so med seboj heterofono povezane, drugi pa podčrtujejo ritem. Splošni razvoj glasbe v smeri k harmonski ubranosti pa je usmeril posamezna glasbila v večglasju pri podčrtavanju ritma k akordiki, kar je značilno zlasti za zahodnejše predele. Omeniti je treba, da niso vsi plesi odvisni od instrumentalne izvedbe. Zlasti starejši obredni plesi se često izvajajo zgolj s petjem v raznih krajinah od Črne gore do Slovenije. V predelih Krasa (Dinarskega gorstva) pa so celo »nemi plesi«. Zgolj ob monotonem zvenčanju zvočil plešejo koranti s Ptujskega polja. Podobno je tudi drugod (n. pr. v Makedoniji).

Obilica različnih pesmi in plesov v medsebojno zelo različnih krajinah v raznih dobah se kaže v svojevrstnosti glasbenih oblik. Za vzhodnejše pokrajine je značilno variiranje na osnovi melodičnega vzorca, v smeri proti zahodu pa opažamo težnjo k periodičnosti. Pesmi vzhodnejšega tipa tvorijo zvočno kitico s pogostnim ponavljanjem posameznih besed pesniškega verza. Pogosto se ob koncu zvočne kitice ponovi posamezna zvočna vrstica ali tudi le njen del, kar označujemo kot litanijski tip. Za podaljšanje zvočnih vrstic vstavljajo razne zloge, v najstarejših spevih pa kot interpolacijo zlasti značilni »oj« (ojkanje). S tem nastanejo bodisi izometrične melodične variante ali pa heteroritmične melodične imitacije. Guslarji seveda interpolirajo razne instrumentalne medigre. V pesmih zahodnega tipa se pesniška in zvočna kitica pogosto skladata. Tu nastane razširjenje zvočne kitice s ponavljanjem posameznih pesniških verzov ali s ponovitvijo zvočne vrstice v pokrajinsko značilnih zlogih (trana-nina-nena, drumla-drumla-drumlala itd.), pa še druge variacije. Najenostavnejši obliki plesa sta repeticija in variacija. Razvitejša oblika je plesna dvojica s spremembo tempa ali ritmične osnove. Ponekod imamo izmenično obliko petja in instrumentalnega plesa (Visoki rej). Zelo pogosten je razvojni proces plesa podan le s tempom, v Makedoniji pa celo s sukcesivnim spreminjanjem ritmične osnove (n. pr. Teškoto). Izjemoma je to tudi drugod (n. pr. Metliško kolo).

Vse opisano bogastvo zvočnih in glasbenih prvin je ustvarilo ljudstvo različnih pokrajin Jugoslavije za podajanje najraznovrstnejših otenkov svojega izraza. Čeprav to razpravljanje ne podaja podrobnejše oznake čustvenih

in razumskih virov oblikovnega bogstva, pa je le treba omeniti, da so najrazličnejše vrste pesmi in plesov (obredni, delovni, ljubezenski, pripovedni itd.) pogojene v raznovrstnem delu in pestrih zgodovinskih dogodkih, katere doživljajo in katere so preživeli narodi Jugoslavije. Pestra konfiguracija tal (morje, gorovje, nižavje) in svojevrstna geografska lega sta ustvarila iz ozemlja Jugoslavije važno prehodno križišče med vzhodom in zahodom. Zato so se tu odigrali pomembni zgodovinski dogodki, ki so oblikovali raznovrstne in često zapletene družbene odnose. Tako se je ponekod ohranilo do sodobnosti primitivno gospodarstvo z ostanki patriarhalnosti in do nedavna tudi fevdalizma. Poleg njih pa se je razvila sodobna civilizacija z industrializacijo. Vse to je dobilo svoj odsev v pestri folklori kot izrazu silne doživljanja, kar je bilo razvidno tudi iz nastopov na festivalu. Tako najdemo v izrazu našega ljudstva često značilne kontraste. Naš vzhodnjak kaže svečano dostojanstvenost v obrednosti, medtem ko zahodnjak rad prekipi do prešerne razigranosti. Vzhodnjak se izživlja v bogatih kontrastih med umerjeno dostojanstvenostjo in strastnim čustvovanjem, zahodnjak pa se rad vdaja zmernemu čustvovanju in prostodušni vedrosti. Sožitje tako pestrih značajev ustvarja celo vrsto prehodnih tipov, ki neprestano tvorijo nove oblike izraza in so stalni vir neizčrpne ustvarjalnosti našega ljudstva.

Festival naše folklore v Opatiji je prvič združil najizbranejše in najznačilnejše skupine z vseh folklornih območij celotne Jugoslavije. Na njem smo šele mogli oceniti, kako neizmerno kulturno bogastvo je ustvarilo naše ljudstvo v dolgih stoletjih in ohranilo živo tvorno silo do današnjih dni. Ob tej priložnosti so mogli tudi inozemski delegati spoznati, kako visoka je kultura ljudstva naše dežele, ki jo je izoblikovalo v težki borbi za obstanek. Odslej bo mogla Jugoslavija veljati tudi v inozemstvu za eno izmed najzanimivejših folklornih območij Evrope. Vse te neizmerne lepote bodo tudi domačemu folkloristu v ponos in spodbudo k nadaljnjemu še intenzivnejšemu študiju. Ustvarjalni napor našega ljudstva pa nudijo živ zgled tudi našim umetnikom, ki morejo v globoki izraznosti ljudskih prvin dobiti vedno novih pobud za svojo tvornost. Nič manj pa ni obogatil festival naše širše javnosti, ki je mogla spoznati vso veličino svoje domovine tudi na področju umetniške ustvarjalnosti najširših plasti delovnih množic.

Konferenca nam je dala za nas važen pregled o prizadevanjih domačih folkloristov. Pri tem smo videli, kako malo se še poznamo. Zato je čimprej potrebna domača konferenca vseh folkloristov, ki nam mora dati čim popolnejši pregled dosedanjega dela in pokazati smernice za bodočnost.

Ob tej priliki je bilo mogoče spoznati, da doprinaša k celotnemu bogastvu različnih folklornih območij Jugoslavije tudi slovensko ozemlje svoj pomemben delež. Žal niso bili na festivalu prikazani slovenski zahodni predeli in zlasti so delegati pogrešali značilno slovensko večglasno petje. Čeprav je mogoče opravičiti odsotnost nekaterih slovenskih folklornih predelov s skrcenjem izbora skupin za festival, pa je v celotni karakteristiki Jugoslavije kot prehodnega ozemlja med vzhodom in zahodom vendarle negativno učinkovalo pomanjkanje naše alpske folklore. Kakor so bile naše vzhodne pokrajine često predstavljene z orientalsko karakteristiko, tako bi moral biti naš zahod prikazan tudi z alpskimi značilnostmi. S tem bi bila celotna slika pestrih različkov naše ljudske tvornosti še popolnejša in v še večji meri bi bila podana neizmerna ustvarjalna sila našega ljudstva, ki je na tem festivalu častno manifestiralo svojo duhovno kulturo.

CONFERENCE DES FOLKLORISTES ET FESTIVAL DU FOLKLORE
A OPATIJA

(Conférence internationale du «International Folk Music Council» et
Festival des danses et chants des peuples de Yougoslavie à Opatija
du 8 au 14 septembre 1951)

Dans l'introduction, l'auteur souligne le besoin de liaison des conférences des folkloristes avec les festivals du folklore cultivés surtout des musiciens, doués pour la reproduction.

Dans la suite il analyse en bref les comptes-rendus particuliers de la conférence qui a beaucoup contribué à la connaissance mutuelle des folkloristes. C'était là un fait important surtout pour les folkloristes yougoslaves qui se sont présentés pour la première fois ensemble sur une plus vaste échelle et ont ainsi fait connaissance avec les problèmes communs.

Le festival a également contribué, dans une grande mesure, à ce que les délégués se sont convaincus que la Yougoslavie se range parmi les domaines folkloriques les plus intéressants d'Europe.

Puis l'auteur fixe comparativement les éléments musicaux du folklore yougoslave qui oscillent entre les caractères occidental et oriental et touchent aux domaines pannonien et méditerranéen. Le rythme se mesure d'après les temps et les unités rythmiques les plus petites, mais, en général, il est tombant. Outre la polyrythmie successive il y a aussi, en polyphonie, des complexes polyrythmiques simultanés. L'intonation naturelle, très variée, va du chant antique souvent mélismatique, en passant par les séries toniques instrumentales, à l'intonation diatonique vocale. Ceci s'exprime dans les divers complexes de tons: les diaphonies voyales et instrumentales anciennes, le pentaton et l'unisson, les tonalités «de quintes» et «de tierces», l'harmonicité et la «polyodie» alpestrale. La forme se meut du modèle mélodique à la périodicité, de l'imitation à la variation. La gamme des instruments, elle aussi, est très riche. Parmi les instruments à archet, on remarque la guzla ainsi que la «lirica», «gadulka», comparable au rebec des menestrels, à l'ouest le «bajs», sorte de la «viola da gamba». Les instruments à corde pincés sont représentés par divers types de «tambouritza» jouant solo ou ensemble, et par quelque types de psaltérion. Parmi les instruments à vent, il faut mentionner toutes sortes de flûtes et deux types de cornemuses; parmi les instruments à frappe le «tapan» qui se distingue et du tambour et de la timbale. Ces instruments servent d'ordinaire d'appui aux chants (la guzla); mais pour la plupart ils accompagnent les danses; en outre, il y a des danses exécutées avec chant seul, mais, il y en a aussi qu'on exécute en muet.

MEDNARODNI ETNOLOŠKI KONGRES V STOCKHOLMU

Vilko Novak

Mednarodni etnološki kongresi zborujejo zadnji čas pod dvema vidikoma: poseben odbor prireja kongrese za antropologijo in etnologijo (zadnji 1948 v Bruxellesu, 1952 na Dunaju), CIAP (Mednarodna zveza za ljudska izročila in umetnost) v Parizu pa organizira kongrese za evropsko in ameriško etnologijo. Zadnji tak kongres je bil 1937. Po dolgem presledku je sklical CIAP s švedskim odborom Mednarodni kongres za evropsko in zapadno etnologijo v Stockholmu, ki je zboroval od 26. avgusta do 2. septembra 1951. En dan so bila zborovanja v Uppsali, po zaključku kongresa pa so bile ekskurzije, tridnevna v srednjo Švedsko (Dalarna) in dvodnevna v južno Švedsko.

Pripravljalni odbor je določil osem predmetnih skupin, ki jih je kongres obravnaval: 1. Posameznik in okolje v raziskavanju tvorbe, življenja in razkroja ljudskega izročila. Sem je sodilo n. pr. predavanje prof. M. Gavazzija o vitalnosti pobratimstva in posestrimstva v Dalmaciji. — 2. Potreba posebnih monografij o socialnih skupinah v zapadni družbi. V tem okviru je bil referat o življenju holandskih ribičev, o današnjem socialnem stanju kmetstva na Nižjem Saškem, o stockholmskih mornarjih. — 3. V sodobni etnologiji je zelo pomembno vprašanje atlasov, ki prikazujejo razširjenost posameznih predmetov in pojavov. Kako pripravljajo take atlase, so pokazali referati S. Erixona za Švedsko, W. Pesslerja za Nižjo Saško, E. Burgstallerja in R. Wolf-rama za Avstrijo. — Nazorno pa so nam pokazali tako delo v Institutu za etnografijo v Stockholmu in v Arhivu za ljudska izročila v Uppsali. — 4. Vprašanje razmejitve med etnologijo, etnografijo in folkloro ter mesta teh ved med družbenimi znanostmi so obravnavali razni referati. Tako je glavni predstavnik nordijske etnografije in predsednik kongresnega odbora Sigurd Erixon v predavanju *Ethnologie régionale* ou folklore označil etnografijo »kot vejo obče etnologije, aplicirano na civilizirana ljudstva, na njih razpo-rejenost in kompleksne kulturne pogoje... kot študij človeka, realiziran s primerjalnim in zgodovinskim raziskavanjem kulture na regionalni in socio-loški osnovi ter upoštevajoč nekatere biološke in psihološke aspekte«. E. razmotriva nadrobno pojem in značaj kulture, poudarja potrebo raziskavanja ljudske kulture mest in postavlja nasproti pojmu ljudske kulture: mobilna, profesionalna in centrifugalna kultura — civilizacija. 5. V zvezi s teoretičnimi vprašanji je tudi etnološka terminologija, ki je že v Evropi tako različna, in enotnosti po splošnem mnenju ne bomo dosegli, ker je tradicija pri raznih narodih zelo močna. Švedski referent M. Eriksson je pokazal ta problem s posebnim ozirom na skandinavske jezike in gradivo in povedal tudi, da bo poseben mednarodni terminološki slovar v sedmih jezikih skušal pripomoči do jasnosti v današnjih težavah. — Kako se razlikuje ameriško pojmovanje »antropologije«, ki obsega ob fizični antropologiji še »cultural (v Angliji social) anthropology« in predzgodovino, etnologijo pa tam tudi istovetijo s

sociologijo — to je primerjal z evropskim pojmovanjem A. Hultkrantz, ki je podal tudi kompromisni načrt za etnologijo kot »vedo o kulturi«. — Z najnovejšimi metodičnimi načeli ameriških etnologov seznanja referat A. Eskeröda »Folk Society« and »Western Civilisation«, ki poudarja poleg zgodovinske usmerjenosti še sociološko in funkcionalno poglobitev etnološkega študija. — Še bolj kot referati je pokazala vneta diskusija, kako so v raznih deželah vsa ta teoretična vprašanja pereča in predmet prizadevnega razmišljanja. Vse bolj izginja tudi razlikovanje med etnologijo in etnografijo in cilj je »splošna evropska etnologija«. — 6. Vprašanje o muzejih kot virih etnološke vede so osvetlili številni referati, ki so prikazali n. pr. muzejsko vas Cloppenburg v Nemčiji, o avstrijskih muzejih (L. Schmidt), o ribiškem muzeju ob izsuševanem Zuiderskem jezeru itd. — M. Filipović (Beograd) je predlagal, naj evropski muzeji naredijo seznam predmetov, ki jih imajo iz območja Jugoslavije. — 7. Zastopniki vseh 19 držav (od slovanskih samo Jugoslavija) so izročili kongresu tudi poročila o stanju etnološke vede pri njih. — 8. Vprašanje publikacij in organizacija mednarodnega sodelovanja. Razen strokovnih glasil posameznih narodov je nujno potrebno tudi mednarodno glasilo. Doslej ga je skušal predstavljati švedski Folk-liv. Prav za kongres pa je izšla prva številka novega časopisa za evropsko etnologijo *Laos* (urednik S. Erixon), ki ga izdaja CIAP.

Med številnimi drugimi predavanji, ki niso sodila strogo v načrtani okvir, omenjamo referat o švedskem kozolcu, B. Bratanića (Zagreb) o starosti enostraničnega pluga v Evropi s posebnim ozirom na Slovane, podpisanega o strukturi slovenske ljudske kulture. Ker so udeleženci dobili razmnožene vse referate, bo kongresno gradivo še dolgo plodna pobuda za delo vsakemu strokovnemu delavcu.

Kongresni odbor je priredil v Nordijskem muzeju razstavo etnološkega tiska po zadnji vojni. Tudi ta razstava ni bila zaradi slabih zvez med državami popolna, vendar pa je pokazala izredno bogastvo strokovnega slovstva v nekaterih deželah, obenem pa nazorno potrdila, kako ovira pomanjkanje tuje literature naše strokovno delo.

Stockholmski kongres je bil tako s svojimi zborovanji in osebnimi stiki, kot z ogledom Nordijskega muzeja s Skansenom in podeželskimi muzeji na prostem neprecenljivo doživetje in obogatitev za slehernega udeleženca. Vzorna organizacija prireditev in švedska gostoljubnost pa je bila na enaki višini kakor njihovo strokovno delo.

KNJIŽNA POROČILA IN OCENE

Ericha Seemanna novejši spisi o slovenskem ljudskem pesništvu.

Erich Seemann je kot sodelavec Johna Meierja v delu *Deutsche Volkslieder mit ihren Melodien* napisal več razprav o posameznih pesmih, ki so vplivale na nastanek slovenskih pesmi. V zadnjem desetletju pa je objavil dva spisa, ki obravnavata naravnost slovensko ljudsko pesništvo, v nekaterih drugih spisih pa se ga dotika.

V krajšem pregledu »*Deutsche Erbe im slovenischen Volkslied*«, *Geistige Arbeit*, 8, 1941, št. 23, str. 1—3, je skušal dognati snovne in oblikovne stike med slovensko in nemško ljudsko poezijo. V začetku previdno in stvarno poudarja, kar mnogi radi pozabljajo, da je težko odločiti, kdo je v posameznem primeru dajalec in kdaj izvirajo enake snovi in motivi iz bistva ljudske poezije. S sklepa, da so tiste lastnosti v slovenski ljudski poeziji, ki jih pri ostalih Južnih Slovanih ni, verjetno nemški vpliv. Ne gre le za sprejem motivov, simbolov in celih pesmi, važnejše so formalne preosnove, nove pesemske zvrsti, novi tipi, nova čustvena vsebina.

V naslednjem razvršča pesmi po zvrsteh:

1. Viž e. Že Štrekelj je pokazal na tesno sorodstvo z alpskimi Schnaderhüpfel. Proti Štrekljevemu mnenju, da so štirivrstičnice razširjene pri mnogih narodih in bi jih Slovenci mogli razviti brez nemških sosedov, trdi S., da ima veliko število slovenskih štirivrstičnic izrazit ritem nemških Schnaderhüpfel, torej metrično obliko, ki je lastna le nemškim štirivrstičnicam. Najdemo pa med slovenskimi tudi take, ki se dobesedno strinjajo z nemškimi. Tudi melodije kažejo na nemške vzorce.

2. Pesmi z enako se začinjajočimi in končujočimi kiticami so najbolj razširjene pri Slovencih, samo med ljubezenskimi jih je okoli 40 te vrste. Na nemške predloge opozarja pri Štreklju (= Š.) 1196, 8077 sl., 8081. Slovencu je dovolj nekaj nemških kitic, da sprede celo pesem. Pri ženitovanjski Š. 5264 opozarja na nem. »Es reiten drei Reiter zum Tore hinaus«.

3. Zbirne pesmi (Schwellieder), ki se pojejo vselej od začetka in vselej narastejo za vrstico, so razširjene tudi pri ostalih Južnih Slovanih, vendar kažejo n. pr. take kot pesem o svetih številih pri Š. 20 variant (6661 sl.) in so tako pogoste kot pri Nemcih, zato so po S. morali Slovenci od njih marsikaj iz te zvrsti prevzeti.

4. Ljubezenske pesmi. Medtem ko pri ostalih Južnih Slovanih temelje predvsem na epski osnovi in simboli v njih ponazarjajo duševno dogajanje, je slovenska lirika mnogo bolj sodobna. Označuje jo zgradba v kiticah, ki so zelo raznolike. Kot primer navaja vasovalsko pesem in nekatere njene motive. Motivi in izrazi (tudi dial. šocelj, puobič) iz deklisnega življenja so enaki kot v nemških pesmih. Opozarja na Š. 1007, ki je priredba Castelli-

jeve pesmi iz 1822. (I han eng a kloans Hais'l an Roan). — Tudi na pesmi o zakonskem stanu so nemške pesmi zelo vplivale; to se izraža bolj ko v dobesednem prevzemanju v situacijah in oznaki raznih človeških tipov (možlitve željno dekle, žena-pijanka, hvala samskega stanu itd.).

5. Z vojaško pesmijo brez zgodovinskih dogodkov se je Slovenija tudi navezala na srednjeevropski razvoj. Značaj te zvrsti se po S. v splošnem močno loči od nemške in je bliže zahodni slovanski pesmi. Primerja Š. 1198 in 1509 z nem. Schätzchen, sag, was, fehlt denn dir.

6. Šaljive in sramotilne pesmi o raznih stanovih imajo tudi z nemškimi podobno vsebino, n. pr. Š. 8618, 7324, 8578, 8539, 8651.

7. Balade se mu zde glede stikov najzanimivejše, ker je pri njih mogoče prevzemajočemu pevcu zgodbo svobodno oblikovati. Take primere je obravnaval Seemann že v *Deutsche Volkslieder* pod št. 14, 15, 20, 24, 46, 57. Posebej opozarja, da so nekatre balade preko Slovencev prešle k ostalim Južnim Slovanom.

Našim etnografom je že znana Seemannova razprava *Die »Zekulo«-Ballade und die Ballade von der »Brautwerbung«* (*Jahrbuch für Volksliedforschung*, 7, 1941, 40—70; — prim. Grafenauer, *Lepa Vida*, str. 129 in dr.).

V študiji *der Formtypus des Volksliedes »Ein Schifflein sah ich fahren, Kapitän und Leutenant« und seine Verbreitung im europäischen Raum* (*Niederdeutsches Jahrbuch für Volkskunde*, Jg. 22) je upošteval tudi slovenske variante iz Š. 1319—1328 in navaja podobno pesem v obliki razgovora med potujočima zaljubljenca z Moravskega in Slovaškega (str. 14).

Najnovejša Seemannova razprava obravnava našo vasovalsko pesem: *Das slovenische Kiltlied*, objavljena v *Angebände*, John Meier zum 85. Geburtstag dargeboten. Lahr, 1949, str. 131—167. V uvodu opozarja na razširjenost ljudskih pesmi pri raznih evropskih narodih in poudarja, da »nudijo Slovenci za nekatere probleme posebno dobre pogoje« (136). Ker so Slovenci zaradi zgodovinskega razvoja bili navezani na Nemce, je to ugoden pogoj — pravi S. — za poskus, da doženemo v ljudski kulturi vplive politično-kulturnih sil in podedovano rodovno bistvo. To poskuša v okviru vasovalske pesmi, ki ji je motiv vasovanje (*Fensterln, Gaden steigen, zu Kilt gehen*) in ki je ni zamenjavati z »Gasselreime«, ki jih govore vasovalci pod oknom. Ko omeni S. potek slovenske naselitve in nemško kolonizacijo, vzame za oporo vplivu nemških pesmi namišljeno »eine nahezu vollständige Zweisprachigkeit der slovenischen Bevölkerung«, ki naj bi bila nastala iz stika z nemško upravo in kolonisti, kar bi bila edina splošna kulturno-politična trditev, ki jo moramo avtorju zameriti.

Na osnovi Štrekljevih SNP, ki so urejene »z vzorno in natančno vestnostjo«, je primerjal naše pesmi z nemškimi. Vasovalske pesmi v Štrekljevi zbirki deli v dve skupini: prva, obsežnejša, se nanaša le na vasovalske situacije; v drugi pa so pripovedne pesmi z omembo vasovanja. V nadaljnjem podaja avtor pregled motivov slovenske vasovalske pesmi in jih navaja v prvi skupini »Splošna vasovalska pesem« 22 (str. 138—146). Taki motivi so n. pr. čas, oprema, spremstvo, pot, ljubica, fantovske želje, pogovor pod oknom, beg itd. V vsaki taki skupini označuje vse variante motivov v naših pesmih, ki jih vse po Štreklju navaja. — V drugi skupini »Vasovalske pesmi z epskimi potezami« je razdelil pesmi po motivih, kot so tekmeči, šopek itd. (str. 146—151). Sledi strnjen pregled istih motivov v nemški pesmi. Preden

primerja našo in nemško pesem, označi na kratko vasovalsko pesem hrvaško in srbsko, ki je zelo redka v primeri z našo.

Avtorjevi zaključki na osnovi primerjave slovenskih in nemških pesmi so naslednji: 1. V treh primerih — »torej presenetljivo redkih« — moremo dognati prevzem cele pesmi; to so Š. 2060 — Zaprto je vse, smo v postelji že; Š. 2261 — pri obeh gre verjetno za literarni prevzem — in Š. 1900. 2. Obsežnejša je podobnost v zasnovi in izvedbi pesmi, v načinu podajanja vsebine in glede izoblikovanja nekaterih posebnih oblik. Večina pesmi slika pripravo na odhod v vas, druge pa prikazujejo le neke dele v poteku vasovanja. 3. Posamezni motivi v pesmih obeh narodov so isti, kar izvira tudi po avtorjevem opozorilu iz snovi in okolnosti samih. Zdi se mu, da so očitno prevzeti motivi, kot je fant, ki se obtožuje, da se je predolgo zamudil pri dekletu; Š. 2122 z motivom treh vasovalcev pri isti je enaka nemški štirivrstičnici. — Z izjemo pod R—W naštetih pesmi v skupini epskih so vse slovenske kot nemške vasovalske pesmi kitične, zato najdemo v njih pojave, kot so: kontaminacije, sestavljanje odlomkov, razpadanje in razkroj v posamezne štirivrstičnice.

5. V odnosu do drugih pesemskih zvrsti kažejo slovenske in nemške vasovalske pesmi enake značilnosti: imamo balade z vasovalskimi scenami (nekateri primeri so prevzeti iz nemškega).

S. postavlja še vprašanje, kakšen je odnos slovenskih vasovalskih pesmi do ostalega južnoslovanskega pesništva. V Š. 1715 in 1885—1899 imamo primere, ki so v celoti enaki hrvaškimi. Prva z nasvetom boječemu vasovalcu, kako naj odstrani ovire, je znana po vsej Evropi (Hrv. nar. p. 6, 250; 7, 317). — Drugi primeri z motivom dekleta, ki se izgovarja materi zaradi ropota, katerega povzroča vasovalec, so najbolj razviti v Sloveniji, toda nerešeno je, ali so tu nastali. — V slovenskih pesmih so motivi, ki so slovanski in pogostni tudi v srbskih in hrvaških (preplavanje reke, uglajena stezica). Avtor meni, da vasovalska pesem ne more biti doma na slovanskih tleh. Slovenci morejo imeti »presenetljivo množico« te zvrsti le zaradi naslonitve na nemški zaklad vasovalske pesmi. Slovanske poteze se v njih izražajo v stranskem dogajanju, formulah, rekvizitih in postavah, ki dajejo pripovedi samosvoj ton in razpoloženje. »Prav v razpletu pripovedovanja, v iznajdljivosti posameznih črt je samostojno ustvarjanje slovenske vasovalske pesmi.« Pozornost vzbujajo motivi: pomen konja, zamenjava daril, prigode s tekmeči idr. Avtor končuje s primerjavo med prirojenim značajem »nemškega razbijača in slovenskega jokavca«, kakor se nam kaže v teh pesmih. Končno opozarja, da dognan je njegove »skice« ne gre posploševati. Podobno razmerje obstoji gotovo še pri poskočnicah, stanovskih in zakonskih pesmih. Pri baladah, ki so jim bile vzor srbske junaške pesmi, bi raziskavanje dovedlo vsekakor do drugačnih rezultatov. Legendarne pesmi pa bi pokazale »lastne zasluge slovenske ljudske pesmi«.

Naj v zvezi z Seemannovimi ugotovitvami opozorimo, kar piše Janez Trdina o vasovanju pri nas: »... Od Bavarcev, ki so bili in so še zdaj naj-surovejši med vsemi nemškimi rodovi... so se navzeli (t. j. Slovenci) in naučili veselja za ponočno vasovanje in razgrajanje in še raznih drugih neslovanskih napak.« (Zbrano delo III, 200—201.)

Kakor nas ljubezen E. Seemanna do naše pesmi veseli in smo mu hvaležni za njegovo resno prizadevanje, tako si želimo, da bi se pri nas pričelo vzgajanje strokovnjakov, ki se bodo lotili tako raziskovanja ljudske pesmi kakor proze.

Vilko Novak

Vinko Möderndorfer, **Verovanja, uvere in običaji Slovencev** (Narodopisno gradivo.) Druga knjiga: Prazniki. Založila in tiskala Tiskarna Družbe sv. Mohorja v Celju, 1948.

V drugi knjigi svoje etnografske zbirke, ki je z večjo zamudo izšla šele letos, objavlja Möderndorfer gradivo, ki se nanaša na slovenske ljudske običaje in verovanja ob letnih praznikih; mogli bi reči, da se avtor v tej svoji drugi zbirki skuša omejevati na več ali manj zaključene cikle naših praznikov v štirih letnih časih. Gradivo je v knjigi v glavnem takole razvrščeno: Dnevi pred božičem obsegajo Andreja, Barbaro, Miklavža, Lucijo in Tomaža, dnevi po božiču pa Štefana, Sentjanža in tepežnico; nato slede božiči (božič, staro in novo leto, trije kralji), svečnica, pust, pepelnica, sredpostna sreda, Jurjevo, velika noč, kres, binkošti, telovo, vnebohod in velika gospojna.

Druga Möderndorferjeva knjiga »Prazniki« je na splošno enotnejša glede gradiva, zaradi tega pa je tudi primerno boljša kakor peta knjiga »Borba za pridobivanje vsakdanjega kruha«. Ker avtor ni imel opraviti s toliko raznovrstnim gradivom, kakor v prejšnji zbirki, je bila zanj ureditev druge knjige razmeroma enostavnejše delo. Tudi o naslovu knjige »Prazniki« je treba priznati, da je stvarnejši in etnografsko ustrežnejši, kakor pa naziv pete knjige. Z vrstnim redom posameznih poglavij se nočemo zamujati, čeprav bi imeli k njemu eno ali dve pripombi. Tako se nam zdi povsem neutemeljeno, da je avtor dneve po božiču uvrstil pred božiče. Zamotanejša in zato težja pa je bila za M. ožja ureditev gradiva v okviru posameznih poglavij. Tu bi mogli avtorju upravičeno marsikaj očitati. M. si je sicer mnogo prizadeval, da bi gradivo kar najbolje uredil po njegovi stvarni vsebini (pri večjih prazničnih ciklikih narekujejo ureditev tudi dnevi), toda če prebiramo knjigo, moramo ugotoviti, da je gradivo objavljeno zelo nepregledno. Običaji in verovanja se ponekod brez potrebe ponavljajo, marsikateri običaj ni pravilno uvrščen, istorodno gradivo ali celo gradivo, nanašajoče se na prav isti običaj ali verovanje, je vse preveč raztreseno po posameznih poglavjih in ni povezano v ustrezne skupine. Če bi v poglavjih bile označene posamezne stvarne skupine običajev in verovanj z ustreznimi naslovi, bi zbirka bila vsekakor preglednejša, saj bi to označevanje avtorja prisililo, da bi bil natančnejši v razporejanju gradiva v ožje stvarne skupine.

H gradivu je potrebno tudi marsikaj pripomniti. Najprej o vrzelih v zbirki. V M. etnografski zbirki »Prazniki« manjkajo predvsem vsi tisti prazniki in polprazniki, ki jih je avtor popolnoma neupravičeno objavil v peti knjigi (Peter in Pavel, Florijan, Trjaci, Anton, Gregor, Martin, žegnanje itd.), poleg teh praznikov pa še Marko, vsi sveti, vseh vernih duš dan itd. Zadnja dva praznika si je M. bržčas prihranil za eno naslednjih knjig. — Drugo je vprašanje, kaj je v objavljenem gradivu odveč in ne sodi v zbirko. Tega odvečnega etnografskega gradiva je razmeroma dosti v knjigi in se ga moramo kar nadrobno dotakniti. Vzemimo n. pr. stari običaj na metvi prosa iz Savinjske doline. Ta običaj, v katerem nastopi tudi Kurent, je tesno povezan s kmečkim delom, z metvijo prosa: njegovo pravo mesto je v peti knjigi, pa je potemtakem nepravilno uvrščen v poglavje »Pust« v drugi knjigi. Značilno je za avtorja, da omenjeni metveni običaj napačno navaja iz Pajkovih »Črtic«, kajti niti Hašnik, pravi zapisovalec običaja (Novice 1853, 291), niti Pajek, ki je običaj prepisal po Hašniku, nikjer ne pravita, da so proso meli na pust (?) za obilen pridelek prosa v prihodnjem letu, kakor to poroča M. na str. 178 (1480). Hašnik (po njem pa tudi Pajek) zelo jasno zaključuje opis tega običaja, ko pravi, »da, kakor na pustni dan za dober plod repe, se mora pri mancanju plesati za obilni pridelek prosa v prihodnjem letu«. No, o napačnem in pomanjkljivem Möderndorferjevem citiranju še kaj več kasneje. — Dalje bi k volitvi župana v Pazinu na Jurjevo (str. 225) pripomnili, da ta običaj spada prej v zbirko pravnih običajev, kakor pa v knjigo praznikov. Popolnoma odveč so v tej knjigi nadrobni opisi belokranjskih plesov in iger, razni tuji običaji iz okolice Gradca in iz Švice,

razno, večidel zelo problematično mitološko gradivo itd. Tudi objavljanje marsikatere pesmi je povsem neumestno. Na str. 43 (206) navaja n. pr. iz Koprivčeve knjige »Kmetje včeraj in danes«, da na Štefanovo zapojo v Slovenskih goricah v gostilni dekleta: »Tiga, tiga, tigeta, ded je babo šigeta...« Preden se je avtor odločil, da objavi to pesem, bi moral poprej presoditi, ali je ta pesem res značilna za Štefanovo v Slovenskih goricah in ali je morda ne pojo ob raznih prilikah. Nazadnje moramo opozoriti še na eno, precej kočljivo vrsto gradiva, ki se je vtihotapilo v zbirko. Kaj bomo rekli o tem gradivu, ali spada v knjigo praznikov? Ali je morda važno za spoznavanje verovanj in običajev ob praznikih, da zvmemo med drugim n. pr., kako se ga je neki žganjepivec v Šmartnem na Šentjanževu tako nalokal, da je obnemogel in zmrznil; kako sta se Čič in Kranjec skušala, kdo bo prej obut; da je Povše iz Štepanje vasi zlezel na velikonočni ponedeljek na kozolec in pokazal Ljubljani nago zadnjico itd. Vse tako in podobno gradivo sodi v najboljšem primeru ali v posebno poglavje socialne kulture ali pa v zbirko ljudskih anekdot, smešnic in dotipov na neki običaj, verovanje ali človeka.

Sploh opažamo pri Möderndorferju, da vse premalo kritično izbira gradivo za svoje zbirke. To ne velja samo za gradivo take vrste, ki smo ga pravkar navedli v nekaj primerih, tudi pri gradivu drugačnega značaja bi pričakovali od avtorja več kritičnosti. Že v ocenjete knjige je bilo rečeno, da bi ponovno objavljanje raznega starejšega gradiva imelo svoj smisel le tedaj, če bi to delo bilo hkrati povezano s kritičnim pregledom in komentarjem. M. sicer že v osnovi ne pojmuje nalog svojih zbirk v tem smislu, vendar bi vzlic temu bila njegova dolžnost, da ne sprejema v svoje zbirke brez najmanjšega kritičnega premisleka in pripombe gradivo takšnega kova, kakor je n. pr. Trstenjakovo. Dejansko pa je za M. sila enostavna zadeva, objaviti iz Trstenjakovega gradiva, da so Slovenci nekoč risali o božiču na vrata solnčec, sonce in v njem križec (str. 59), ali da so ljudje verovali v Tarantalto sekiro in jo iskali na veliki četrtek po njivah (str. 249). Podoba je, da M. čisto resno jemlje Trstenjaka in njegove izsledke, ko na str. 93 takole pravi: »Vse to kaže, v kakšni časti je bila koleda in je potrdilo, da je bil božični ogenj, kres, v čast boginji Koledi (!), kakor sklepa tudi Dav. Trstenjak«, ali ko v uvodu na str. 3 piše: »Iz indijskega bogočastja vemo, da je bila Kalenda hčerka Sonca in se je z njo zaročil Krišna.« — Kmalu bo minilo sto let, odkar je Trstenjak fantaziral o indoslovanski božici Kalandi, Koledi in o drugih podobnih stvareh ter jih skušal aplicirati na naše običaje in verovanja. Slovenska etnografija se je medtem v svojem razvoju že zdavnaj razšla z romantično dobo in njeno mitološko šolo ter se zasidrala na realnejših tleh. Med drugim so prav v raziskave južnoslovanskih običajev in verovanj prdrla nova, pravilnejša spoznanja. Toda po vsem tem razvoju je Möderndorfer zašel v dokaj čuden položaj. Domišlja si, da hodi po novih potih v naši etnografiji (primerjaj njegov uvod!), v resnici pa je zaostal na davno preživeli romantično-mitološki ravni Trstenjakovega gledanja na razne pojave in oblike naše ljudske duhovne kulture.

S koledo, koledovanjem in koledniki pa je tudi sicer narobe v M. zbirki. Avtor kratko malo označuje s koledo in koledniki domala vse obhodne običaje po vrsti. Tako posploševanje koledne pomeni, da Möderndorfer ne razločuje božično-novoletnih kolednikov od drugih obhodnikov v zimskem ali katerem drugem času. Po njem se je koleda svoje dni pričela na Notranjskem že z Andrejem (str. 22), zakaj notranjski dečki, ki so hodili na Andrejevo »spodlazvat«, so po njegovem mnenju koledniki. Za M. so koledniki vsi obhodniki v zimskem, pomladanskem in poletnem času. Poleg pravih kolednikov so koledniki še polaziči, tepežkarji, dražgoški mladci, ki jim dajo dekleta za novo leto mali kruhek, svečarji, ki spevajo svečnico, naposled celó kurenti, ruse, jurjaši in kresnice. V razčlenitvi gradiva na str. 431 je razvidno, da M. zmotno pojmuje koledo kot prvino in hkrati kot izhodišče vseh teh raznovrstnih obhodnikov. Pravilno pa bi bil moral namesto koledne uvrstiti v razčlenitev

o b h o d kot osnovno obredno dejanje, skupno vsem tem obhodnim običajem, katerih ena svojstvenih oblik je med drugim tudi koledovanje.

Kakor v peti, tako tudi v drugi knjigi zasledimo največ pomanjkljivosti, nepravilnosti in površnosti, če pregledamo, kako avtor navaja starejše gradivo iz prvotnih ali drugotnih virov. Najprej nam je načeti vprašanje, ki še ni bilo obravnavano v naši etnografiji, ali je dopustno, navajati razne čarodějne napotke iz virov tako, da jih spreminjamo v običaje. Iz tega bi bilo namreč mogoče sklepati, da so se vsi ti važni napotki dejansko tudi izvajali. Oglejmo si nekaj primerov takega citiranja v M. zbirki! K. Zupanič je med drugim zapisala tole vražo (Etnolog X/XI, 143): »Dan pred Jandrevom se naj dekle posti, potem naj dene ponoči pod posteljo kupico vode in izmoli tri očenaše na čast sv. Jandričku, pa ji bo ponoči pokazal njenega bodočega moža.« Möderndorfer ta napotek takole navaja: »Postilo se je dekle dan pred Jandričkom tudi v Gribljah ob Kolpi in si je, ko je šla spat, postavila pod posteljo kupico vode. Če je potem še zmolila, preden je zaspala, tri očenaše k Andričku, se ji je potem v sanjah prikazal bodoči mož.« — V Pajkovih »Črticah« beremo na str. 1: »Ktero dekle se želi omožiti, mora se svetemu Andreju postiti, na Andrejevo pa v Vržej iti na semenj in si robec kupiti. Ta veržejski robec mora do božiča vsak dan robiti; na sveti post mora biti zarobljen; na sveti dan ga mora pri sebi imeti pri vseh treh mašah. Kedar gre spat, mora veržejski robec pod glavo djati in na njem spati. Kedar kolednjaki pod oknom kolednico odpojejo, začne se ji sanjati, in v sanjah vidi pajbara, ki bo njen ženin.« Möderndorfer citirani napotek takole prepíše: »V ljutomerski okolici so dekleta uporabljala v to, da bi zvedela za bodočega moža, veržejski robec. Dekle je imelo zvečer pred Andrejem strog post, na Andrejevo je kupila na sejmu robec in naredila v njega vsak dan nekaj šivov, da bi bil robec zarobljen na sveti post. Na sveti dan je bilo dekcle s tem robcem pri vseh treh mašah, zvečer pa si ga je položila pod zglavje. Kadar so zapeli mladci pod njenim oknom kolednico, je videla v sanjah pajbara, ki ga je pozneje dobila za moža.« Podobnih primerov citiranja bi mogli navesti še veliko. — Poučno je, kako M. spreminja v zbirki svoje lastno gradivo. V »Narodnem blagu koroških Slovencev« (1954, str. 15) je M. med drugim objavil naslednji dogodek iz Ziljske doline: »Težko je čakala Lizika na moža... Liza je bila nestrpna in je naprosila tovarišico, naj jo ponese v svinjski hlev k prosivnici (= k svinji, ki je imela že mlade). Zdaj je morala najpoprej potožiti prosivnici svoje gorje, kako dolgo že ima fanta, kolikokrat ji je že obljubil zakon itd. Spremljevalka pa je morala vsako reč trikrat potrditi. Nato je uboga Liza povedala, da je danes sv. Tomaž in da je prišla njo, prosivnico, vprašat, kdaj se bo poročila. Vprašala je: — Hota, letos? — Hota, k letu? — Hota, drugo leto? Ko svinja še ni odgovorila z zaželenim pritrdilnim »roh«, se je Liza razjezila in zavpila: »Preklenška svinja, kdaj pa tedaj?« V knjigi »Prazniki« na str. 40 pa najdemo ta dogodek takole zapisan: »Tovarišica ponese na večer pred skrivnim Tomažem možaželnno dekcle na hrbtu v svinjski hlev k prosivnici... Možaželnno dekcle potoži prosivnici svoje gorje, da nima mladea, ali da jo mladec noče poročiti. Spremljevalka mora vso izpoved potrditi in zagotovilo ponoviti v drugo in tretje. Nato poudari dekcle, da je danes Tomažev večer in da jo je prišla vprašat, kdaj se bo poročila. Nato vprašuje: »Hota, litos?« Nekaj časa počaka in če svinja ne zarohla, vpraša v drugo: »Hota, k letu?« Če še ni odgovora, vpraša še: »Hota, drugo leto?« Če svinja še sedaj ne zakruli in ne dá glasu od sebe, se ziljska Mojca p o n a v a d i (!) razhudi: »Prklenšča svinja, kdaj pa tedaj!«

Ti primeri kažejo, kako spreminja M. gradivo v oblikovnem pogledu: vražni napotek je naveden kakor običaj, kakor preteklo čarovno dejanje, smešna zgodbica, ki je pravzaprav ljudski dovtip na vražni napotek, pa je predstavljena v zbirki malone kakor običaj, ki je še danes v navadi. Težko je odgovoriti na vprašanje, katere od premnogih napotkov so v preteklosti dejansko izvajali. Po vsej verjetnosti so imeli ti napotki tudi svojo praktično

stran, o kateri pa nimamo v naši etnografiji zapisanih skoraj nobenih zanesljivih pričevanj. Le-tá bi že v preteklosti bilo težko dobiti (čarodejne stvari so bile zmerom predmet velikega prikrivanja), še manj pa jih moremo zapisati danes, ko je do vseh teh raznovrstnih napotkov zavzelo ljudstvo večidel že svoj kritični odnos, katerega odsev je med drugim smešnica o določenem napotku ali osebi, o kateri govorijo, da je baje uganjala to ali ono čarovnijo. Pri vsem tem pa je končno tudi res, da o marsikaterih čarovnijah ljudje že od nekdaj samo govorijo in vanje verujejo. Kot značilen primer take čarovnije naj navedemo n. pr. izdelovanje čarodejnega Lucijinega stolčka, ki je njegov dejanski položaj v ljudskem življenju zelo dobro opisal Koprivec v svojih črticah »Kmetje včeraj in danes« (str. 280). Ali se je M. zavedal te problematike naših običajev in verovanj ali ne, znanstvena načela za citiranje gradiva v zbirki takšnega značaja, kakor je njegova, bi mu morala biti vsakakor znana. Ako pomislimo, da M. le zbirá »pisane vire« in »ustno izročilo« v zbirko, ki naj bi bila »temelj za raziskavanje naše družbene vede«, kakor so n. pr. Strekljeve Slovenske narodne pesmi (prim. uvod v V. knjigi), potem je v takem primeru njegova poglobljena dolžnost, da navaja v zbirki gradivo o naših verovanjih in običajih čim verneje po izvirnih zapisih, to se pravi, neokrnjeno in nespremenjeno. Napotek naj ostane napotek, zgodba zgodba, običaj običaj in podobno.

V drugi knjigi »Prazniki« pa najdemo glede citiranja še razne druge pomanjkljivosti in površnosti. Pajek (Črtice 1, Sv. Andrej) pravi med drugim, da dekle... ne sme celi dan nič jesti, le pred spanjem pojé tri pšenična zrna. M. je na str. 21 ta odlomek takole pomanjkljivo prepisal: »Tega dne smejo... pojediti le tri pšenična zrna.« — Navratil piše v LMS 1886, str. 75: »Okoli Gorice hodita po dva mala dečka koledovat pred hiše, velikih pa hodi po več skupaj; ti jemljó sabo tudi kakega godca, da se zavrté v vsaki hiši z domačimi dekleti.« M. navaja ta običaj na str. 22 napačno takole: »V Gorici sta leta 1886 koledovala dva dečka, ki sta imela godca s seboj in so koledniki v vsaki hiši zaplesali z dekleti.« V Sašljevih »Bisernicah« (I, 186) najdemo tale napotek: »Ako ti katero sadno drevo neče roditi, pojdi veliki petek pred solničnim vzhodom pod nje in zamahni s sikiro trikrat proti njegovemu deblu. Potem ti bo rodno.« Kar pa najdemo pri M. na str. 255, se glasi precej drugače: »... Tako so delali tudi v Adlešičih, le da so udarili drevo s sekiro trikrat.« — Pajek (»Črtice«, 197) objavlja med drugim: »Na pust ali »fašenk« hodijo maškori, vsakovrstno opravljeni. Eni z biči pokajo...« M. na str. 174 pa o tem pravi takole: »Nekateri 'fašenki' pokajo tudi z biči...« — Valvasor poroča v VII. knjigi (str. 473, 474, II. izdaja) o kolednikih med drugim naslednje: »Geschichts aber, dass, indem solche zwo widrige Dorff-Cantoreyen einander so resolut tractieren und das Fünfffingerkraut zu riechen geben, etwas von dem gesammeltem Brod oder Fleisch, als Schuncken, Schulter oder Würste verlieren, so soll, wie man sagt, solches kein Hund fressen.« Poglejmo, kaj pravi M. o tem na str. 152: »Pri tepežu so izgubili koledniki nabrane kose kruha, krače in druge dobrote. Pes se teh izgubljenih darov ni dotaknil, če so mu dali prej povohati petoprstnik.« Kakor vidimo, je M. citirani stavek v Valvasorju pogršno razumel, kajti nobenega govora ni o tem, da bi dali psu povohati petoprstnik. Zadevno mesto bi v slovenščino prevedli takole: »Če se pripeti, da se dve nasprotni vaški pevski družbi tako krepko obdelujeta in si dasta povohati petoprstnik...« To pa je nekaj povsem drugega, kakor je prosto povedal M. O petoprstniku vemo, da so ga v preteklih časih cenili kot dobro zdravilno zelišče zoper otekline in razne bolečine. In če Valvasor pravi, da se dve vaški družbi krepko obdelujeta in si dasta povohati petoprstnik, je s to prisposodo zelo lepo označil pretep, ki za obe skupini ni ostal brez neprijetnih posledic. Otekline, nastale po udarcih v pretepu, je bilo treba zdraviti s petoprstnikom. Poučno bi bilo ugotoviti, koliko se Valvasor s svojo prisposodo o petoprstniku naslanja na kak davni, danes že pozabljeni ljudski rek ali pregovor. — Valvasor je v M. drugi knjigi še marsikje drugod

napačno preveden. Tako pravi M. n. pr. na str. 252 (2193), da so v Stični postavili na oltar tri hlebčke sirovega masla, namesto pravilno tri štručke (Strietzel) surovega masla.

V mnogih primerih navaja M. gradivo iz drugotnih virov, namesto iz prvotnih. Tako je ponovil marsikatero napako, ki so jo zagrešili drugotni viri. Nekaj zgledov! Na str. 22 navaja M. med drugim, naslanjajoč se na Navratila (LMS 1886, 74), da so po Valvasorju koledovali od božiča do treh kraljev, da so darove vnovčili v vosek, naredili iz njega pol sežnja dolge kitice in jih obešali na zastavo. Če bi M. ta citat kontroliral v Valvasorju, bi v njem našel, »dass von S. Nicolai biß Liechtmess aus jedweden Kirchspiel gewisse Leute herumgehen...« Prav tako ni pravilno navajati, da so voščene kitice obešali na zastavo. To ni bila nobena zastava, temveč stavnica. — Na str. 69 (473) piše dalje M.: »... v Murski Soboti je Perünovo cvetje, ki ji pravijo na Štajerskem per n i n k a in tudi perunika.« Kje je našel avtor perninko? V Pajkovih »Črticah« na str. 12, kjer beremo med drugim: »... najimenitnejši je grahek in korenje od perninke« in na str. 13, kjer se navaja perninični koren«. Dejansko pa sta »perninka« in »perninični« tiskovni pomoti in se besedi pravilno glasila: perunika, perunični. V izvirnem zapisu (Trstenjak, Slov. glasnik 1859, II, 3) najdemo perunični koren namesto perninični. Tako se torej napake ponavljajo, če nimamo pri roki izvornikov. Tudi ni točno, če pravi M. na str. 58 po Turnšku (I, 50), da božiča rečejo na Štajerskem koledni svetki. Avtor sicer navaja iz Turnškovega dela Pajka kot vir, a vendar, če bi bil odprl Pajkove »Črtice« na str. 14, bi bil našel koledne p r a z n i k e.

Ostale nepravilnosti so deloma posledica površno opravljenega dela, deloma pa jih moremo šteti med tiskovne pomote. N. pr. str. 59 (360): v idrijskih Brdih, pravilno v idrijskih hribih; str. 64 (409): v Dobrunjah na Gorenjskem, pravilno v Dobrunjah v ljubljanski okolici; str. 73 (508): Žužemberčanka, pravilno Žumberčanka; str. 293 (2497): v Žužemberku, žužemberška mati, pravilno v Žumberku, žumberška mati; str. 174 (1448): v Savinjski dolini, pravilno v Slovenskih goricah; str. 199 (1709): na Cerkljanskem v Tolminu, pravilno na Cerkljanskem; str. 251: v Kropu, pravilno v Kropi; str. 259: v Kopriščini, pravilno na Koprskem; str. 269: v Liveku, pravilno na Livku; str. 67 in 69: kockruh, pravilno kuc-kruh; in tako dalje; takih in podobnih napak bi mogli naštet še veliko. Naposled naj bi pripomnili, da M. popolnoma po nepotrebnem uvaja v razno starejše gradivo o običajih in verovanjih besedo »mladec« namesto fanta in drugih krajevnih nazivov. V Finžgarjevemu romanu »Pod svobodnim soncem« je »mladec« povsem ustrezen naziv za mlade neporočene moške določene starosti, upira pa se nam v etnografskem gradivu, ki je iz zadnjih treh stoletij, in izvira poleg tega iz različnih etničnih okrožij na Slovenskem. Ali se ne sliši prisiljeno, nenaravno, če n. pr. rečemo: Dekleta dajo svojim mladcem za novo leto mali kruhek. Tudi tu bi moral M. navajati prave nazive iz izvirnega gradiva.

Znanstvena vrednost razčlenitve gradiva (str. 428—441) je zelo problematična. K tej razčlenitvi, v kateri je vse polno grobih napak osnovnega značaja, je treba načelno poudariti, da zbranega gradiva vse dotlej nikakor ne moremo in ne smemo razčlenjevati, dokler ga nismo kritično pregledali in raztolmačili. Zato je zagrešil M. metodično napako, ko se je lotil razčlenjevanja gradiva, ne da bi ga poprej z raznih vidikov kritično obdelal.

Toliko na kratko o raznih negativnih straneh M. druge knjige »Prazniki«. Pri tem smo seveda upoštevali večidel starejše gradivo, ki nam je znano, medtem ko nam novo gradivo v izvirnih rokopisnih zbirkah še ni dostopno. Razne napake in pomanjkljivosti smo navedli predvsem v želji, da bi avtor naslednje tri knjige, ki bodo še izšle, bolje uredil, zlasti pa da bi bil kritičnejši v izbiri in natančnejši v citiranju gradiva, sicer bo stvarnost njegovih etnografskih zbirk še dalje v očitnem nasprotju z marsikaterimi pojasnilnimi

besedami v napotku. Nič drugega ne terjamo od avtorja, kakor da svoje nadaljnje etnografsko delo opravi vestno po tistih osnovnih znanstvenih načelih, ki so glede objavljanja gradiva bila in bodo v etnografiji zmerom veljavna.

Boris Orel

Milenko S. Filipović: Ženska keramika kod balkanskih naroda. Srpska akademija nauka. Posebna izdanja. Knjiga CLXXXI. Etnografski institut, knjiga 2. Beograd 1951. (Summary:) Primitive ceramics made by women among the Balcan peoples. 185 str., 1 karta, 10 prilog.

Predmet, ki se ga je lotil avtor pred mnogimi leti z obširno anketo in z lastnim nabiranjem gradiva, je nedvomno pomemben nele v domačem, marveč tudi v širšem občetnološkem pogledu. Ženska keramika je eno najbolj primitivnih področij domače obrtne delavnosti, ki hrani še mnogo prastarih prvin, važnih tako za materialno kot družbeno in duhovno kulturo. K naslovu knjige bi pripomnili, da je nekoliko preširok, ker od neslovanskih narodov upošteva Grke in Romune prav malo. V Jugoslaviji pa je najhvaležnejše področje za raziskavanje ženske keramike Makedonija, kjer se stikajo razne etnične skupine. Mnogo gradiva nudi tudi Črna gora, najdemo pa jo tudi v Srbiji, Vojvodini, manj drugod.

O temeljiti obdelavi snovi priča razdelitev knjige na tri dele. Prvi, najobsežnejši del, je namenjen izdelkom ženske keramike in njih izdelovanju (str. 9—107). Glavni izdelek so crepulje ali podnice, nizke sklede, v katerih peko kruh. Pisatelj natanko razbira rabo izrazov, opisuje njih uporabo in peko kruha, tako da je zbral tudi mnogo gradiva za ljudsko prehrano. Upošteva tudi drugotno uporabo teh posod: za peko mesa in shranjevanje raznih predmetov. Drugi predmeti so še pržnice za praženje ovsa, ječmena, vršniki za pokrivanje kruha ob peki, pituličarke, v katerih peko v Makedoniji pitulice, nekake mlince; topke so podloge za crepulje in drugo posodo v obliki prisekanega stožca ali piramide; izdelujejo tudi glinaste peči, kipce in nekoč so delale tudi lonce. K poglavjem, v katerih je avtor objavil vse gradivo o kopanju zemlje, nje pripravljanju z namakanjem, gnetenjem itd. za vsak upoštevan kraj posebej v celoti, pripominjam, da so zaradi tega načina ta poglavje nepregledna, ker se v njih mnogo podatkov ponavlja pri raznih krajih. Primerneje bi bilo navesti posamezne podatke in faze dela, pri njih pa naštetih vse kraje, na katere se nanašajo.

Drugi del: Družbeni in gospodarski momenti v ženski keramiki (str. 107 do 125) prikazuje delež moških v ženski keramiki, ker je izdelovanje crepulj prešlo tudi k poklicnim lončarjem. Moški ponekod tudi pomagajo ženskam s pripravljanjem zemlje. Važne so tudi ugotovitve o družbenem položaju crepuljarjev, saj je crepuljarstvo postalo že sinonim za siromaštvo, v nekaterih krajih pa so ga prevzeli cigani. Mnogo zanimivega je ohranjenega v oblikah skupnega dela pri lončarstvu. Posebej obravnava pisatelj trgovino z lončarskimi predmeti.

Tretji del: Magični in religiozni elementi v ženski keramiki (str. 125—155) dopolnjuje materialno in družbeno stran s pomembnimi ostanki prastarega duhovnega življenja. Avtor našteva vrsto magičnih dejanj, ki spremljajo izdelovanje crepulj in so osnovana na strahu pred rajnimi, katere ljudje žalijo z rušenjem zemlje, njihovega bivališča. Med takimi verovanji je n. pr., da po smrti v hiši ne smejo delati cerpulj 40 dni do treh let. Glino kopljejo na določen dan, običajno na Jeremijev dan 1. maja. Mnogo je običajev v zvezi s kopanjem gline. Crepuljam prisojajo magično moč, topke pa so uporabljali tudi kot kulturne predmete.

Posebna karta prikazuje geografsko razširjenost ženske keramike, slike na prilogah (žal ne vselej dovolj jasne) z risbami v tekstu pa ponazarjajo predmete in njih izdelovanje.

Avtor se je zelo potrudil tako z zbiranjem kot razvrstitvijo in razlago gradiva, ki zaslužno dopolnjuje podobno gradivo iz drugih dežel. Žal avtorju podobna dela od drugod niso bila na razpolago in je mogel navajati le nekaj podatkov po Montandonu, Haberlandtu in drugih. Zato bodo pa gotovo njegovo knjigo mnogo citirali zaradi splošno pomembnih dejstev, ki jih hrani Balkan tudi na tem področju ljudske kulture.

Vilko Novak

Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena. Knjiga 35. Uredili akademik Dragutin Boranić in profesor Milovan Gavazzi. Zagreb 1951.

Ta knjiga zbornika ima enoten značaj, ker je njegova vsebina zgrajena na podlagi zgodovinskih virov. Razprave v zborniku dokazujejo, koliko etnografsko pomembnega gradiva je skritega še v raznih tiskanih in rokopisnih virih. Razprava Toma Matića, Narodni život i običaji u požeškoj županiji krajem osamnaestoga veka, objavlja v prevodu in v opombah v latinskem originalu podatke iz spisa dveh peštanskih naravoslovcev, ki pojasnjujejo v dokaj širokem obsegu ljudsko življenje te pokrajine glede hiš, hrane, barvanja volne, živinoreje, dela na polju, družinskega življenja, iger, glasbil itd. — Vl. Cvitanović je napisal razpravo Dva priloga o »biranju kraljeva« v Dalmaciji z uporabo gradiva v glagolskem kodeksu v Velikem Ižu. Opisuje običaj, kronološko razvršča »kralje« in njih dajatve prebivalstvu in župni cerkvi. V drugem delu spisa objavlja listine iz srede 18. stoletja o tem običaju. — Hamdija Kreševljaković obširno obravnava razvoj posameznih obrti in cehov v spisu Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1465—1878). Il. Mostar, ki je nadaljevanje razprave iz ZNŽO 1935. — Stjepan Banović nadaljuje s svojim zaslužnim raziskavanjem ljudskega pesništva z novim spisom Motivi iz Odiseje u hrvatskoj narodnoj pjesmi iz makarskog Primorja. Obravnava motiv močevega povratka iz ujetništva na ženino svatbo in objavlja v zvezi s tem eno neopaženo natisnjeno pesem in eno sorodno neobjavljeno (str. 156 do 191). Analizira motive v pesmih te vrste, posebej pa primerja Odisejo s pesmijo o Iliji Primorcu, ki je kakor prepesnitev Homerja. Pretresa vprašanje, ki so ga Hrvati ponovno načenjali, ali je Homer vplival na nastanek srbskih in hrvatskih ljudskih pesmi. Do končnega zaključka tudi B. ne pride, vendar pa je njegova študija za objavami dragoceno dopolnilo dosedanjega raziskavanja hrvatske epike.

Vilko Novak

Miodrag A. Vasiljević, Jugoslovenski muzički folklor I. Narodne melodije koje se pevaju na Kosmetu. Prosveta, Beograd 1950, str. 424.

Po obsežnih izdajah tekstov ljudskih pesmi in nekaterih redkih zbirateljskih objavah ljudskih napevov, izhajajo v naši literaturi zelo pogosto zbirke ljudskih pesmi in plesov v raznih priredbah za praktično uporabo. Zato smo veseli redkih publikacij, ki prinašajo ljudske napeve urejene znanstveno kritično. Dosedanje zbirke so povéčini obsegale ljudske napeve s širšega teritorija in skoraj izjema so bile zbirke, ki so prinesle obsežnejši material z manjšega območja. Vendar nam prav obsežnejše gradivo z manjšega teritorija podaja natančnejšo sliko o značilnosti ljudske glasbe nasploh. Nič manj pa ni važno, da je gradivo podano pregledno in da upošteva kriterije, ki morajo zadovoljiti književnika kakor tudi glasbenika. To se more seveda zgoditi, če je bilo gradivo pred objavo že globlje proučeno. Zato je primerno, da izdajatelj v uvodu pojasni izsledke in iz njih izhajajoče kriterije, ki jih je uporabil pri izdaji. Na osnovi tega je mogoče tudi izdelati razpravo o kakšnem specifičnem problemu, ki ga omogoča priobčno gradivo.

Nekatere teh vidikov je mogoče zaslediti tudi v zbirki ljudskih pesmi M. A. Vasiljevića. Pomembni srbski folklorist, ki si je z dolgoletnim melografskim delom na terenu in uspešno pedagoško prakso pridobil bogatih izkustev v spoznavanju glasbene folklore, je izdal svoje terenske zapise napevov, kot jih je nabral v letih 1946—47 na Kosovu in v Metohiji, ter jim dodal

študijo o svojih izsledkih v problemih tonalne osnove folklorne nekaterih naših ozemelj. Gradivo obsega dve veliki skupini: ljubezenske pesmi (225 primerkov) in obredne pesmi (175 primerkov), ob koncu pa ima dodatek le dveh epskih pesmi. S tega etnično mešanega ozemlja so bile nabrane le srbske pesmi. Teksti pesmi so v skladu s srbsko ortografijo podani fonetično, vendar brez diakritičnih znakov in le del pesmi je opremljen z akcenti. Tekstom je dodana delna analiza metrike. Napevi so podani z metronomskimi oznakami glede tempa. Vendar pa avtor ni vseh napevov utesnil v ozko shemo takta, temveč se je često omejil na podajanje cezur med posameznimi frazami, večinoma pa stilizira ritem s takti po načelu dob ali najmanjših ritmičnih enot. V dodani razpravi ne objavlja izsledkov na področju ritma. Zato tudi še ni mogoče zadovoljivo opredeliti kritičnega stališča do problematike ritma iz obdelanega območja in obravnavati doslednost oziroma nedoslednost pri stilizaciji.

Mnogo več pozornosti pa je mogoče posvetiti vprašanju intonacije, ker ta tvori temelj obravnavanja o tonalnih osnovah priobčene folklorne. Poleg točnega podajanja intonacije v napevih je Vasiljevič posvečal izredno pozornost preciznemu podajanju okrasov, kar je pomemben napredek v melografskem delu v primeri z njegovimi predniki. Posebno poglavje tvori obravnavanje armature (predznakov na začetku črtovja). O tem Vasiljevič ponovno razpravlja. Vendar pa ti predznaki kažejo dokajšnjo nedoslednost v priobčenem gradivu. Tako ugotavlja Vasiljevič, da je treba pri tako imenovanem »antičnem duru« pisati take predznake kakor za eolsko lestvico; to je večinoma tudi pravilno zabeležil, vendar pa se v mnogih primerih ne drži tega načela. Tako ima n. pr. v primerih št. 323 in 341 predznake dorske lestvice (odveč je dis). Zaradi te nedoslednosti se mu zgodi, da uvršča v antični dur tudi dorsko lestvico (n. pr. št. 346 a in b). Podobno je tudi s predznaki za orietalski dur, za katerega so najprimernejši predznaki frigijske lestvice, kakor to večinoma pravilno uporablja. Nedosledno pa uporablja za to tudi predznake hypofrigijske (hypereolske) lestvice (n. pr. št. 192 b) ali pa tudi dorske lestvice (n. pr. št. 226) itd. Zaradi tega iz priobčenih zapisov ni dovolj hitro razviden tonus posameznega napeva in je treba vsak napev vnovič analizirati in kontrolirati. Vendar pa nam je to olajšano z muzikološko študijo »Tonalne osnove našeg muzičkog folklor«, ki jo je Vasiljevič dodal svoji zbirki pesmi. V njej pregledno podaja dosedanje delo in nazore o tem predmetu in kritično ugotavlja, da so se raziskovalci večinoma opirali na prakso in teorijo zahodnoevropske glasbe. Nato pregledno podaja svoje izsledke glede tonalnih osnov.

Za najstarejšo dobo ugotavlja, da so se pesmi zaključevale bodisi na unisonu, kar velja za prirodne lestvice (v diafonijah v eolski lestvici itd.). Že iz najstarejših časov pa je bilo priljubljeno večglasno petje zlasti v planinah pri pastirjih, ki so zaključevali speve z dodano spodnjo (tudi zgornjo!) sekundo. Pod vplivom ljudskih glasbil (guslice, gadulka, lirica itd.) so radi dodajali napevom pomudo (ležeči ton). Tako so se pesmi zaključevale s sozvočjem, ki je bilo sestavljeno iz sekunde in kvinte pod finalnim tonom (ponekod se pojavlja tudi kvarta pod finalnim tonom, n. pr. v Makedoniji). Pod vplivom harmonske ubranosti po vrsti alikvotnih tonov, kar je značilno za zahodnoevropsko glasbo, je tudi v srbsko glasbo prodrli durski akord. In tako se v novejšem času številne ljudske pesmi zaključujejo z dur akordom, seveda pod finalnim tonom, ki je tako kvinta durskega trozvoka. (To pomeni, da je prvotno sekundo pod finalnim tonom zamenjala terca). Na tej osnovi ugotavlja Vasiljevič razne vrste kvintnih tonalnosti. Najbolj razširjen je — po Vasiljeviču tako imenovani — »antični dur«. Lestvica tega dura je eolska v obliki heptahorda, ki je sestavljen iz dveh enakih tetrahordov (cel ton — polton — cel ton), zvezanih po sinafi, kar pomeni, da je končni ton vsakega tetrahorda sočasno začetni ton naslednjega. To lestvico je mogoče razširiti navzdol in navzgor z dodajanjem enakih tetrahordov na isti način (to je po sinafi brez diazeuksisa). Zato je potrebno v teh dodanih tetrahordih posa-

mezne stopnje kromatično zvišati oziroma znižati. Tako nastanejo zmanjšane oktave, ki so karakteristične za antični dur. Pod začetne oziroma končne tone tetrahordov je Vasiljevič postavil durske trozvoke. Na ta način je dobil v temeljnem heptahordu toniko, subdominanto in subdominanto subdominante. Zato ugotavlja, da sta za antični dur predvsem značilni dve funkciji (tonika in subdominanta). Pri razširjenju lestvice navzdol, kar se dogaja v »dilaacijah«, pa je možno dobiti tudi dominantno in dominantno dominante, kar so radi uporabljali prirejevalci srbskih ljudskih pesmi (n. pr. St. Mokranjac, v novejšem času pa zlasti razne muzikalne kapele). Kar se tiče poimenovanja posameznih tonalnosti, se je Vasiljevič pravilno izognil imenom antičnih in srednjeveških lestvic. Pač pa je uporabil izraz »antični« za poimenovanje »kvintnih« tonalnosti sploh. Vendar, če pomislimo, da so te tonalnosti novejšega izvora, kot to Vasiljevič sam dokazuje, bi bilo zanje boljše stalno uporabljati izraz »kvintni«. Sam ga uporablja le na enem mestu (»antični C dur ili kvintni C dur«). Tako bi nastala teoretično jasna imena (kvintni dur, kvintni moldur in orientalski kvintni dur). Taka imena bi bila dobra analogija k »tercnim« tonalnostim (antični tereni dur, »poldurski« tereni dur, orientalski tereni dur, terčni moldur), ki jih navaja.

Potem, ko je razložil, kako so v dolgotrajnem procesu vplivali razni činitelji, med njimi zlasti razna glasbila in pa zahodnjaška harmonska ubrnost na prehod od antičnega sozvočja s spodnjo sekundo in kvinto, ki ustrežata pentatoničnemu sozvočju oziroma po zahodnjaškem pojmovanju kvintnemu ali kvartnemu akordu, k durskemu trozvoiku po načelu vrste alikvotnih tonov, prehaja na razlago, kako je princip kvintnega finalisa prešel tudi na druge tonalitete. Taka tonalnost je antični mol-dur, ki so ga često zamenjevali z molom. Temeljna tonska vrsta ustreza frigijski lestvici. Lestvico gradi na tetrahordih z uporabo sinafe, vendar pa tetrahordi niso enaki. Medtem ko je najznačilnejši prvi »frigijski« tetrahord (polton — cel ton — cel ton), so vsi ostali navzdol in navzgor enaki onim iz antičnega dura (cel ton — polton — cel ton). Pod finalnim tonom je prav tako durski trozvok, medtem ko je pod četrto stopnjo molski trozvok. (Iz teh trozvkov izhaja ime mol-dur.) Na podoben način dobi tudi orientalski dur, v katerem ima prvi tetrahord zvečano sekundo (polton — poldrug ton — polton). Vse ostalo je enako antičnemu mol-duru.

Na osnovi starejših in novejših tujih vplivov se pojavlja pod finalnim tonom zgolj spodnja velika terca, brez spodnje kvinte. To se zlasti dogaja pri napevih, ki imajo za osnovo frigijsko lestvico. Tako so nastale »terene tonalnosti«. Vasiljevič jim pripisuje novejši datum in malomeščanski izvor (»varoški tip«). V primerih, ko je lestvica sestavljena iz samih frigijskih tetrahordov (polton — cel ton — cel ton), ki so nanizani na osnovi sinafe, dobimo antični terčni dur; v primerih pa, ko so frigijski tetrahordi zvezani izmenoma po sinafi in diazeuksisu, poldursko lestvico ali terčni dur. Take napeve predvideva Vasiljevič že v četrtem glasu Mokranjčevega »Osmoglasnika«. Na podoben način dobimo tudi terčni moldur, ki ga predvideva tudi v drugem glasu »Osmoglasnika«, in pa orientalski terčni dur.

V primerih, ko nastopa pomuda (ležeči ton) pri vseh sozvočjih pod napevom, ki se giblje v tetrahordih antičnega dura, pri čemer se pojavlja pod finalnim tonom zgolj kvarta, nastane po Vasiljeviču avtentični tip antičnega mola. Takega napeva pa ni našel na raziskanem ozemlju Kosova in Metohije, temveč navaja le neki tak primer iz Dojrana.

Z gornjimi razmotrivanji je Vasiljevič pomembno posegel v vprašanje tonalnih osnov jugoslovanske folklore. Vse to je važno tudi za ozemlja, katerih Vasiljevič doslej še ni raziskal, bodisi za Hrvaško ali pa celo za Slovenijo (kvintne tonalnosti le redko, pač pa terene tonalnosti), pa tudi za Grčijo, kjer poznajo vezanje tetrahordov po vzoru lestvic antičnega in orientalskega dura (Solon Michaelides, *The neohellenic folk-music*, Limassol. 1948). Poznavalec, ki ima širši pregled po naših folklornih območjih, bo v marsičem pri-

trdil, ostalih pa Vasiljević najbrž ne bo mogel zadostno prepričati. Razlog je v tem, ker priobčuje v svojem gradivu le enoglasne brez večglasnih primerov, ki bi bili nujno potrebni kot dokazilo za sozvočne strukture (akorde, harmonije), o katerih razpravlja. Sicer priobčuje v razpravi tri večglasne primere, ki pa so bili zapisani na drugih območjih (Crna gora, Srbija in Makedonija). Poleg tega pa ti primeri niti ne pokažejo antičnega dura, o katerem največ razpravlja.

Če predpostavljamo, da je točna ugotovitev različnih sozvočnih struktur pod finalnim tonom (dokaze za to si je mogoče pridobiti na terenu), celo pri enakih lestvičnih konstrukcijah (antični mol-dur in antični terci dur, orientalski dur in orientalski terci dur itd.) in če sklepamo, da ljudstvo nekega ozemlja ob istem času ni ustvarilo različnih sistemov večglasja, moramo ugotoviti, da je Vasiljević razpravljal o razvoju tonalnosti v različnih dobah na različnih folklornih območjih. Pri razlagi sicer mestoma poudarja razvojne faktorje, vendar pa za posamezno tonalnost ne opredeljuje razvojnega stadija, niti ne podaja ustrežajoče teritorialne razprostranjenosti. Zato tudi ni dovolj jasno, kateri sistem večglasja in tonalnosti je bil najbolj razširjen na teritoriju Kosova in Metohije v času, ko je na njem nabiral priobčene napeve.

Kar se tiče posameznih tonalnih funkcij, o katerih Vasiljević obsežno razpravlja, bi bilo potrebno dokazilno gradivo večglasnih primerov; to pa zaradi tega, ker imajo posamezne zvočne vrstice njegovih zapisov take finalne tone, ki jih ni mogoče uvrstiti v njegov sistem funkcij s tipičnimi »podfinalnimi« kvintnimi akordi. To si je sicer mogoče razložiti s tem, da posamezni napevi mutirajo (»modulirajo«), kar je posledica njihovih različnih preoblikovanj v različnih razvojnih stadijih. Takih prehodnih tipov se Vasiljević zaveda, kakor kažejo njegove »napomene za analizo« na str. 395—394. Vendar bi bilo to mogoče dokazati le na konkretnih večglasnih primerih z ustrežno konkretno analizo.

Zapisi večglasnih primerov in njih analize na konkretnem materialu bodo mogli razjasniti ali pa dopolniti marsikatero Vasiljevićevo trditev, za katere bo treba zbrati še ustrezna dokazila. Glede na obsežnost in daljnosežnost razmotrivanja je jasno, da je za to potreben dolgotrajen proces, ki kliče tudi druge naše folkloriste k vztrajnemu delu in pomoči. Vasiljević je s svojimi zapisi in s svojo studijo dal priznanja vredno spodbudo.

Radoslav Hrovatin

Journal of the International Folk Music Council. Volume IV — 1952. Published with the assistance of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO) for the International Folk Music Council by W. Heffer and Sons LTD., Cambridge. Str. IV + 112.

»Mednarodni svet za glasbeno folkloro« izdaja vsako leto svoj »Journal«, v katerem priobčuje referate s vsakoletnih konferenc organizacije in razna poročila o etnografskih organizacijah, poročila članov o nacionalnih društvih in publikacijah. Četrty zvezek (1952) je v prvem delu posvečen referatom konferencc v Opatiji leta 1951 (glej str. 257). Referati so objavljeni večinoma v skrajšani obliki, kar je izrečno navedeno le pri nekaterih, večinoma le pri tistih, ki so jih avtorji sami priredili. Tako je bil Maroltov referat že drugič skrajšan in predstavlja le nepopolno sliko prvotnega zasnuttka. Sledijo notice o pripravah za 5. konferenco IFMC od 14. do 19. julija 1952 v Londonu, za 4. mednarodni kongres antropoloških in etnoloških ved od 1. do 8. sept. 1952 na Dunaju itd. Razni nekrologi so posvečeni spominu nedavno umrlih članov IFMC (Sven Kjellström, ravnatelj konservatorija v Stockholmu; dr. Otto Lehmann, znamenit nemški etnograf; France Marolt, ravnatelj Glasbeno-narodopisnega instituta v Ljubljani in Mrs. A. Sanson Catz, strokovnjakinja za nizozemske ljudske plese). Sledc poročila dopisnih članov in nacionalnih organizacij Belgije, Ceylona, Nemčije, Bavarske, Svedske in Švice. Med naj-

važnejšimi so pa ocene novih publikacij iz najrazličnejših dežel. Od jugoslovanskih novih del so ocenjena: dr. V. Žganec, Hrvatske narodne pjesme 1950; Vl. R. Đorđević, Prilozi biografskom rečniku srpskih muzičara 1950; L. in D. Janković, Narodne igre VI., 1951. Dalje so za nas zanimiva naslednja dela: Th. Kallinikos, Cyprus Folk Muse (Nicosia, Cyprus, 1951); A. Karastojanov, Melodični i harmonični osnovi na bulgarskata narodna pesen (Sofia, 1950); A. D. Motsev, Ritm i takt v bulgarskata narodna muzika (Sofia, 1949); R. Wolfram, Die Volkstänze in Österreich und verwandte Tänze in Europa (Salzburg, 1951); L. Witzig, Volkstänze der Schweiz II. (Zürich, 1950); L. Kretzenbacher, Lebendiges Volksschauspiel in Steiermark (Wien, 1951); R. Pinon, Le Folklore musicale à l'école (Izvlaček iz »La vie wallonne, v. XXIV., Liège, 1950) itd. Navajam le nekaj primerov med številno literaturo zadnjih let, ki je obravnavana. Prav izčrpnost v navajanju nove literature in poročil o folkloristiki posameznih dežel bo poglobila stike folkloristov, v čemer je prvenstven pomen tega »Journala«.

Radoslav Hrovatin

Leopold Kretzenbacher: Lebendiges Volksschauspiel in Steiermark. Mit 27 Abbildungen und 64 Melodien. (Österr. Volkskultur. Forschungen zur Volkskunde. Herausgeg. von Anton Dörrer, Viktor Geramb, Leopold Schmidt. Band 6.) Österr. Bundesverlag, Wien, 1951. Str. 406, notna priloga str. 40.

Malo je izšlo v zadnjih letih del, ki bi bila vprav za slovenske etnografe tako zanimiva, kakor je zajetna knjiga graškega univ. doc. dr. Leopolda Kretzenbacherja o živi štajerski ljudski igri. Mladi znanstvenik, kustos graškega etnografskega muzeja »Joanneuma«, se v povojnih letih vedno izraziteje uveljavlja kot raziskovalec ljudske igre svoje ožje domovine Štajerske. Od leta 1946 je prispeval s tega področja že nad 10 tehtnih razprav, ki nam je v njih posebno simpatična znanstvena objektivnost in mirnost, ko omenja in vrednoti pojave ljudske igre na slovenskem ozemlju. Tudi v načinu podajanja ga odlikujeta nazornost in živahnost, ki ju pri mnogih nemških avtorjih pogrešamo. Kretzenbacherju se vidi, da ni le suh, tog znanstvenik in teoretik, ampak da položi v sleherno svoje delo tudi košček svojega srca. Od tod prisrčnost in toplina v njegovih razpravah, od tod tudi svojstveni čar, ki izhaja iz tega njegovega velikega dela.

Kretzenbacherjev učitelj, univ. prof. dr. Karl Polheim pripravlja popolno zbirko štajerskih igrskih tekstov v znanstvene namene. Kretzenbacher se je omejil v svoji knjigi samo na tiste ljudske igre, ki so se ohranile na Štajerskem v redkih predelih do današnjih dni. Njegov stalni živi stik s to igro je rodil tudi metodo, ki z njo svojo snov v knjigi podaja. Pri svojem sožitju z ljudsko igro je prišel do spoznanja, da zgolj filološka metoda sploh ne more zajeti vsega bistva ljudske igre. Zato nam ne podaja zgolj teksta desetorice še živih iger iz nemškega Štajerja, temveč nam jih približa v živahnih opisih resničnih predstav, ki jim je sam prisostvoval. Igre oživé pred nami v preprostih kmečkih izbah ali gostilniških sobah, sredi svojega občinstva, v svojem značilnem togem, liturgičnem igralškem slogu, v svojih anahronističnih kostumih. In ko nam med pripovedjo navaja posamezne odlomke okornih starih verzov, se nam včasih zazdi, da jih slišimo, te preproste kmečke fante, hlapce, žagarje, drvarje, železničarje, kako v sveti prevzetosti poustvarjajo in s tem ohranjajo pri življenju častitljiv del starega ljudskega izročila. Ob vsem tem pa Kretzenbacher na nevsiljiv način, toda z vso znanstveno eksaktnostjo podaja nastanek, razvoj in ozadje posameznih iger, se lagodno kreta med obilnim znanstvenim gradivom, ki mu je na voljo, in tako konec koncev podá izredno živo, polno in izčrpno podobo sleherne igre, ki jo opisuje.

Če pomislimo, da so poslednji ostanki slovenske ljudske igre skoraj do kraja zatonili v zadnji vojni (pastirsko-trikraljevska igra v

Mežiški dolini,¹ trikralsjevska koleda v Bohinju²) in da je komaj pet let prej (1956) germanizacijski val neusmiljeno preplaval še nad stoletno izročilo Drabosnjakovega Pasijona na Kostanjah,³ potem je ohranila nemška Štajerska v svojih odročnih dolinah do današnjih dni kar mnogo skupne dediščine nekdanjih »notranjeavstrijskih dežel« — deset igrskih obrazcev in še nekaj po vrhu.

Zanimivost tega svojevrstnega Kretzenbacherjevega dela je posebej za nas predvsem v tem, ker v zgoščenem uvodu (Volksschauspiel — Wesen und Werden, 1—40) podaja oris pojma in prerez razvoja »ljudske igre«. Pri pomanjkanju skoraj sleherne literature te vrste v naših knjižnicah je tak sumaričen prikaz slovenskemu etnografu pač zelo dobrodošel.

Po Kretzenbacherju spada v pojem »ljudske igre« le prav majhno število določenih iger, ki so dediščina ljudstva, del njegovega izročila tako glede teksta kakor glede sloga podajanja. Ljudstvo v njih ne vidi zabave, ampak jih ceni kot običaj. Snov jemljejo iz svetega pisma, iz legend ali iz ljudskih bukev. Igrajo jih preprosti gledalci ne kot gledališče, marveč kot obredno opravilo ob določenih časih v letu in najpogosteje samó vsakih 3, tudi 5 let. Tako torej niso predstava, ampak pobožnost, kar seveda predpostavlja temu ustrezajočo usmerjenost in ubranost skupnosti. Tudi podajanje sámó je daleč od vsakega realizma ali iluzionizma. V mimiki in gestiki je igra toga in blizu liturgičnim oblikam. Ni ji potreben oder, marveč poteka v kmečki hiši sredi med gledalci.

Takšne ljudske igre v celoti ne zajame ne književna zgodovina, ne zgodovina gledališča, ne etnografija. Zato je ostala toliko časa nespoznana, celó zaničevana in preganjana. Morala je poteči ena človeška doba, odkar so romantiki začeli odkrivati ljudsko pesništvo, da so redki posamezniki začeli slutiti pomen ljudske igre. Toda »vélike oblike« ljudske igre so ta čas propadle. Premiki v družbeni strukturi so jo prisilili, da se je umaknila v samoto avstrijskih, bavarskih in sudetskih gorskih dolin, kjer je živela in deloma še živi v svoji »manjši obliki« hišne igre (Stubenspiel). Ob prelomu 19. v 20. stoletje se je znanost zavzela zanjo, toda je obstala v zadregi, ker je ni znala prav vrednotiti. Vsa »vrhnja« plast družbe je izgubila tedaj že pravo razmerje do ljudske igre in to stanje se danes ne more več izboljšati.

Ta problematika ljudske igre bi zavzela pri nas, če bi jo analizirali, še posebno ostrino. Toda čakajo nas še pripravljajna dela za takšno analizo, saj celó pojem sam pri nas večini še ni jasen.

Kretzenbacher razbira v nadaljnem vprašanje izvora ljudske igre. Prvotnemu naziranju o edinem izvoru iz srednjeveške liturgije se je zoperstavil R. Stumpf s svojo teorijo o germanskem izvoru srednjeveške dramatike. Prvotno naziranje pa je dobilo v zadnjem času nove pobornike v J. Schwieteringu in H. Brinkmannu. Pisec sodi, da je resnica na sredi: srednjeveška liturgična drama je morala sčasoma prevzeti tudi dramske prvine, ki so bile poganska dediščina, a jih je spretno posvajala. Skrajno težko pa je, dokazati pri večini danes znanih igrskih obrazcev njih neposredno zvezo s srednjeveško dramo. Vmes je reformacija, ki je kontinuiteto prekinila ali pa ni zapustila pisanih prič o življenju ljudske igre v svoji dobi. Več ali manj dokazano izhodišče danes znane ljudske dramatike je le redovna dramatika protireformacijske dobe. Brez izjeme so vsi danes še igrani teksti v zvezi s predstavami na redovnih odrih, ki so stare, srednjeveške igrske obrazce prikrojili svojim potrebam, jih barokizirali ter

¹ Njen zapisovalec, rajni kaplan Jaka Sem, mi je sporočil v pismu z dne 7. marca 1955, da so jo tedaj (1955) še igrali.

² Primerjaj mojo razpravo »Trikralsjevske igre in koleda na Slovenskem«, Slovenski etnograf III—IV, 1950—1951, 242.

³ Primerjaj oceno (nk.) Graberjevega dela »Passionsspiel aus Köstenberg«, Graz 1956, v reviji »Ljudski oder« V, 1957—1958, 198.

preko bratovščin spravili med kmečko ljudstvo. Tu so se ohranile kljub razsvetljskim vihram in se spojile z dediščino srednjega veka, ki je bila med kmečkim ljudstvom očitno še živa. O tem pričajo zelo izrazite posebnosti poreformacijske ljudske igre (nabožna usmerjenost, pomanjkanje scenskih efektov, neindividualni mimični slog, oblika, ljubezen do stare božične in velikonočne tematike).

Tematika poreformacijske ljudske igre se ne krije docela s tematiko nam znanega repertoarja iz poprejšnjih dob. Iz velikonočnega kroga se nam je ohranil samo Pasijon (igra o Kristusovem trpljenju, ki ga na Štajerskem ne igrajo več), iz božičnega kroga igra o paradizu (ki je na Štajerskem najbolj priljubljena in zanj najbolj značilna), igra o Kristusovem rojstvu in pastircih, z njo še ovčarska igra (Schäferspiel), ki je po nastanku najmlajša ter izrazito baročna. Predbaročnega izvora je samostojna skupina iger o Egiptovskem Jožefu, o »bogatem možu« (in ubogem Lazarju), o Jobu, o zakrknjenem grešniku (»Slehnernik«), o čisti Suzani in o izgubljenem sinu (le-ti zadnji sta na Štajerskem izginili). Iz ljudskih bukev je »razbojniška« igra Der bayrische Hiasl, dalje ganljiva zgodba o Genovefi, ki ju na Štajerskem še igrajo, medtem ko se redkeje pojavlja stara igra o Hirlandi in je izginila igra o Grizeldi. Popolnoma so pozabljene legendne igre (Barbara, Krištof, Volbenk, Uršula, Doroteja, Aleš, Boštjan, Evstahij itd.). Kretzenbacher ugotavlja, da se Štajerska trdno oklepa »renesančnih tém«, torej takih, ki so nastale izven srednjeveških misterijev. Vzroka za ta pojav išče v skrivnem protestantizmu, ki je dolgo tlel v ljudstvu in je usmerjal zanimanje v maloštevilne igrske obrazce, ki so po izvoru najstarejši, predbaročni. Zanimive so naposled satirske »poigree«, ki v njih nastopa burkež — Hanswurst v tipičnem harlekinskem kostumu (z našitimi krpami).

V poglavju o izročilu, igrskih vodjih in igralcih poudarja Kretzenbacher, da je zapisani tekst samo lupina igre. Igro je treba videti in slišati, če jo hočemo dojeti. Zapisovalci Weinhold, Schlossar, Bünker svoj živ dan niso videli nobene izmed iger, ki so jo po ljudskih zapisih objavljali. Šele mlajša znanost z V. v. Gerambom se je odmaknila od zgolj filološkega gledanja na igre. Opazovanja na terenu šele pokažejo razširjenost, potovanje, spreminjanje, medsebojne odnose igrskih obrazcev. Razodenejo se nam do kraja s kulturnozgodovinskimi študijem njihovega življenja, zvez s pokrajino in značajem ljudstva, s časovnim okoljem in spremembami v načinu religioznega doživljanja. Izkazalo se je, da je v zvezi z ljudskimi igralci težko govoriti o kmečki igri, ker se je družbeni sestav igralcev zelo spremenil. Zato govori znanost o podeželski (ländlich) igri. Igra danes ni več tako enotna glede sloga, prizorišča, rekvizitov in kostumov, kakor se nam kaže pri zgolj filološkem študiju. Pri življenju jo ohranja igrski vodja, ki je navadno starejši, tudi oženjen človek, medtem ko so igralci navadno neoženjeni. Igralske skupine se posvečajo svoji duhovni igri kakor službi božji in se pri njej strogo drže izročenege liturgičnega sloga. Sodelujejo pa tudi na domačih ljubiteljskih odrih, kjer se v slogu prilagode realistični, naturalistični igri. Zanimivo je, da jim še na mar ne prihaja, da bi oba sloga mešali! Toda brž ko se opusti starodavno prizorišče sredi med gledalci, brž ko se pomakne igra k steni, da jo gledalci obdajajo od treh strani, se začne razkroj starega izročenege igralskega sloga. Iluzionizem in realizem sta smrt stare ljudske igre. Sicer pa doživlja tekst prav enako usodo, kakor jo je pri nas za ljudsko pesem ugotovil dr. I. Grafenauer.⁴ Kretzenbacher jo označuje kot »Zersingen« in »Zerspielen«.

Po dosedanjih raziskavah more pisec pojav ljudske igre razdeliti na posamezna igrska območja (»Spiellandschaft«), od katerih je eno »Notranja Avstrija« kot stara politično-upravna enota (od 1564) in kot kulturno-

⁴ »Narodopisje Slovencev« II, 21 sl. (Narodno pesništvo).

zgodovinsko telo s povsem enakim razvojem in enako usodo (važna je ustanovitve univerze v Gradcu 1586); vanjo spadajo Štajerska, Koroška in Kranjska. Točno je, da kažejo tudi igre tega območja iste poteze — kljub razliki v jeziku. Območje deli pisec v igrske kroge (»Spielkreis«); ti krogi se razprostirajo — okrog samostanov kot igrskih središč! Končno razlikuje pisec še igrske vasi (»Spieldorf«), kjer je igra ohranjena in kjer jo še igrajo ter z njo »gostujejo« po vsej širni okolici.

Temu uvodu, ki sem ga namenoma podal nekoliko obširneje, sledi obdelava posameznih ohranjenih igrskih obrazcev. Prvega obdela pisec »Das Paradeisspiel« (41—96), sledi mu »Obermurtaler Hirtenspiel« (97—150), »Das Schäferspiel« (151—186), »St. Nikolaus und die Rauhen« (187—210), »Der reiche Prasser und der arme Lazarus« (211—247), »Das Spiel vom verstockten Sünder« (248—284), »Der Aegyptische Joseph« (285—311), »Der geduldige Job« (312—319), »Der Bayrische Hiasl« (320—341), »Genoveva« (342—356). Knjigo končuje »Das Nachspiel« in »Die Abdankung«, ki sta pri igrah še vedno ohranjeni.

Dr. L. Kretzenbacher je s svojo izvrstno knjigo opravil pomembno delo za svoje domače ljudsko, posebej še igrsko izročilo. Posreduje pa tudi nam obilico gradiva, ki nam bo ob njem olajšano delo pri raziskavah naše lastne ljudske igre. Za to smo mu lahko hvaležni tudi mi.

Niko Kuret

Wießner Herman, *Geschichte des Kärntner Bergbaues*, I. Teil. *Geschichte des Kärntner Edelmetallbergbaues*. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie. 52. Bd. Izdalo in založilo Zgodovinsko društvo za Koroško (Geschichtsverein für Kärnten). Celovec 1950. 8°. 301 str.

Vodja koroškega deželnega arhiva v Celovcu je začel drugo stoletje celovškega Arhiva za domačo zgodovino in krajepisje z obširno zgodovinsko sliko koroškega rudarstva, ki ga v starem in srednjem veku označuje pridobivanje zlata in srebra.

Pri poudarjenem zgodovinskem podajanju snovi in pri zemljepisnem obravnavanju rudarskih področij zlata in srebra v visokem severnem Koroškem bodo slovenskemu etnografu mogli služiti v primerjalne namene Weißnerjevi podatki o rudarskem delovnem času iz rudarskega reda Maksimilijana I., o razmerju med podjetniki in rudarskimi sodniki ter rudarji, o preskrbi in prehrani rudarjev, o merah in utežih za drage kovine, o izpiranju zlata, ki je na Dravi segalo do zadnjega časa v Medjimurje in o bratovščinah ter bratovskih skladnicah, ki so gojile tudi družabnost in s tem ljudsko rudarsko umetnost. Kakih ožjih kulturnih stikov — razen strokovnih uradnih — n. pr. v umetni ali domači obrti naših krajev s koroškimi rudarskimi področji dragih kovin iz Weißnerjevih izvajanj nismo zasledili.

Franjo Baš

Fresacher Walther, *Der Bauer in Kärnten*. I. Teil. *Die persönliche Stellung des Bauers in Kärnten*. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie. 51. Bd. Mit einem Vorwort: Hundert Jahre Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie von Dr. Gotbert Moro. Izdalo in založilo Zgodovinsko društvo za Koroško (Geschichtsverein für Kärnten). Celovec 1950. 8°. 176 str.

Današnji kmečki stan je star eno stoletje ter je proizvod tisočletnega zgodovinskega razvoja, v katerem je bil pojem kmeta v vsaki dobi po gospodarski delavnosti kot obdelovalec zemlje vedno isti, a se je v osebnem razmerju kmeta do lastnikov zemlje in oblasti menjaval in doživljal najrazličnejše oblike, ki so se zopet ločile po krajih in pokrajinah zlasti v zvezi s kulturami tal.

Zaradi neposrednega razmerja do zemlje je kmet posebno v materialni kulturi najvažnejši objekt etnografskega preučevanja, ki se pa more pri tem

le v manjši meri opirati na izsledke zgodovine, ker so zgodovinski izsledki o položaju kmeta v raznih dobah fevdalizma še v veliki meri sporni, v času sužnjeposestniške družbe pa še sploh nenačeti. Zato pozdravljaja etnograf vsako novo zgodovinsko študijo o kmetu kot novo izhodišče etnografskih raziskovanj in tako tudi W. Fresacherjevo delo o osebnem položaju kmeta na Koroškem od zgodnjega srednjega veka do danes.

W. Fresacherja pozna etnografija po njegovem opisu kmeta v Kleinkirchheimu in St. Oswaldu na severnem Koroškem v Carinthii I, 1939. V pričujoči študiji podaja po koroških virih in koroškem dosedanjem slovstvu sintezo dosedanjega znanja o koroškem kmetu s prvenstvenim poudarkom na osebnem razmerju kmeta do oblasti in njenih predstavnikov in vključuje v to tudi razmerje kmeta do zemlje, ko jo obdeluje. Pri tem namenoma ne obravnava spornega vprašanja kosezov, tako da sploh izostane vloga kmeta pri ustoličenju na Gosposvetškem polju, ki bi bila še posebno aktualna po zadnji, posmrtni M. Wuttejevi razlagi kosezov z vojaškim stanom za običaj gosposvetškega ustoličenja kakor tudi za celotni sestav kmečkega stanu na Koroškem. Etnograf bi pričakoval v sintetičnem delu, ki obravnava osebni položaj kmeta, tudi podobo o kmečki rodbini in s tem o razmerju moža do žene ali moža do drugih članov rodbine in rodu, o položaju družine, to je poslov hlapcev in dekel; nadalje kmeta do vasi, ki jo je za Avstrijo pregledno obdelal v 30. zvezku istega arhiva, kjer je izšla Fresacherjeva študija H. Wießner, in do kmečkih skupnosti, zlasti soseske; poleg tega pa tudi do cerkve, ki je v precejšnji meri vodila osebno življenje ne samo kmeta na njenih posestvih, temveč tudi človeka v javnosti in na domu. Zaradi izključne avtorjeve pozornosti na osebnem razmerju kmeta do lastnika zemlje in pozneje do zemljiške gosposčine je to izostalo in moramo počakati na prihodnje Fresacherjeve objave, ki bodo verjetno vsebovale, česar etnograf v prvi ni našel, pa čeprav je bilo kmetovo osebno razmerje urejevano tudi po rodbinski, vaški in rodovni skupnosti, soseski ter cerkveni organizaciji.

Sorazmerno obširno je podan kmet v visokem srednjem veku v sestavu dvorskega gospodarstva do izoblikovanja gosposčin, bolj ozko v novem veku s podložništvom in kmečko odvezo 1848. Po gradivu, ki ga avtor uporablja, je gotovo, da so v ospredju kmetovega osebnega položaja do 1848 dajatve in zavarovanje teh za zemljiškega lastnika, oziroma zemljiškega gospoda. Po istem gradivu izgleda, da je težje govoriti o posameznih socialnih skupnostih v mejah kmečkega stanu in lažje o služnostnih skupnostih v mejah posameznih zemljiških posesti vse do novoveških gosposčin, kjer se razne služnostne skupnosti pod enotnim vplivom absolutistične države v času fiziokratizma zaključijo s strnitvijo v današnjem kmečkem stanu.

Prvi zvezek Fresacherjevih študij o kmetu na Koroškem ima izrazito pravnozgodovinski značaj in bodo mogli o njegovi vsebini izreči sodbo pravni zgodovinarji. Etnograf pričakuje v bodočih zvezkih sliko o razmerju kmeta do tistih skupnosti izven zemljiških lastnikov in oblasti samih, ki so v določeni meri tudi sodelovale pri odporu kmeta do njegovih gospodov in tako pripomogle k izobliki kmečkega stanu.

Franjo Baš

Gianfranco D'Aronco: Guida bibliografica allo studio dello strambotto. Modena 1951 (Collezione di Testi e Manuali fondata da G. Bertoni e diretta da A. Monteverdi — No. 34).

V pomembni knjižni zbirki tekstov in priročnikov, ki jo izdaja Inštitut za romansko filologijo na univerzi v Rimu, je lani izšla študija o »strambotto« izpod peresa našega furlanskega sodelavca G. D'Aronca. Na sto straneh je avtor pregledno podal zgodovino dosedanjih raziskovanj o tem vprašanju in svoje lastno mnenje, pa še kratko antologijo. Strambotto, kakor pravi najkrajša in bržkone najboljša definicija (P. Toschi), je enokitična lirična pesem, sestoječa iz dveh enajstercev, ki ju je mogoče pomnožiti. Vprašanje

strambotta je ozko povezano z začetki italijanske lirične pesmi. Obravnavani pesemski zvrsti — ki je v bistvu ljudska, čeprav so jo uspešno gojili tudi znani pesniki — so sorodni prov. »estribot«, franc. »estrobot«, špan. »estribote« ali »estrambote«. Seveda so na tako širokem ozemlju — pa celo v sami Italiji — pod tem pojmom obsežene stvaritve z občutnimi vsebinskimi in oblikovnimi razlikami.

K pokrajinskim poimenovanjem za to pesemsko zvrst (str. 12—13) mislim, da smemo dodati še eno, ki je zašla najbrž iz Furlanije med terske Slovence: ljudski pevec P. Negro imenuje svoje sestavke »štrambalòt« (gl. Slovenski etnograf I, 1948, str. 68).

M. Matičetov

Elsa Mahler: Altrussische Volkslieder aus dem Pečoryland. Bärenreiter — Verlag, Basel 1951, 8°, str. 180 + 174 (note).

Često najdemo v zbirkah ljudskih pesmi večglasne priredbe napevov, ki so stilizirani po okusu in umetnostnih nazorih prireditelja. Zato mora vsakogar, ki želi spoznati nepotvorjeno ljudsko izročilo, razveseliti zbirka ruskih pesmi, ki jih je nabrala univ. profesor v Baslu dr. Elsa Mahler v letih 1937 do 1939 na obmejnem ozemlju Estonije ob Pskovskem jezeru in v okolišu pečerskega samostana.

Pesmi, ki jih je posnela na valjce in plošče, je ob sodelovanju priznanih glasbenikov verno transkribirala. Poleg enoglasnih napevov je več točnih zapisov vokalnih večglasij in celo nekaj instrumentalnih primerov. Zlasti važno je, da so posamezne pesmi notirane v celoti, ali vsaj po več zvočnih kitic. Tako je mogoče dobro opazovati, kako »vzorčna melodija« ritmično (upoštevajoč večinoma najmanjšo ritmično enoto) in melodično variira. Teksti pesmi so podani v »praktični« fonetični transkripciji, v ruskem pravopisu in v nemškem prevodu. Zbirka obsega razne vrste pesmi: obsmrtno in žalostinke, ženitovanjske in deklishe pesmi, pesmi k plesu, šaljivke, zazibalke, vojaške in fantovske pesmi, »razbojniške« in zgodovinske pesmi, žetvene pesmi in kolednice. Čeprav so posamezne vrste teh pesmi podobne našim, pa je njihov značaj zelo različen. Ambitus napevov se giblje najčešče od tetrahorda do heksahorda, zato so najpogostnejši sekundni intervali in intervali do kvinte, prav karakteristična je tudi oktava v nekaterih primerih. Ritem je zelo pester in večinoma merjen po najmanjši ritmični enoti, melodija je pogosto bogato okrašena tudi z daljšimi melizmi. V formalnem pogledu je pogostna vzorčna melodija, ki jo mnogokrat pretrgajo zapevi na vzdihu »ah«. Večglasje je svojstvena heterofonija, v kateri dodani glasovi »podgoloski« simultano prosto imitirajo vodilni glas in se često združijo z njim v unisonu v celih melodičnih odlomkih tudi v sredini zvočne vrstice. Izmed napevov k plesom je treba omeniti znano pesem »Kak u naših u vorot...«, ki je zlasti v prvem delu varianta pri nas zelo razširjenih napevov k »sedmorki«.

K posameznim pesmim je dodan stvarni komentar s splošnimi folklorističnimi in specifično muzikološkimi pripombami in pojasnili. Uvodoma je podan zgodovinski razvoj ozemlja in nekaj oznak sodobnega življenja. V pojasnilih o načinu zapisovanja podaja osebnost posameznih pevk, pevcev in plesalcev. Najzvestejše in najsposobnejše ohranjalke pevske tradicije so pevke. Knjigi so dodane tudi reprodukcije fotografij, ki podajajo pokrajino, bivališča, pevke in pevce, nekaj prizorov iz običajev in vezenine. Tako je delo, ki je predvsem zbirka pesmi, lepo dopolnjeno z raznimi podatki. Vse to bo zanimalo folkloriste, muzikologe in slaviste.

Radoslav Hrovatin

PREJELI SMO — PUBLICATIONS RECUES

A. V zameno :

- Arheološki vestnik. II/2, III/1. (Izdala SAZU.) Ljubljana 1951/52.
Arhitekt. I, 1—5. Ljubljana 1951/52.
Atlas polskich strojów ludowych. II, 1; V, 13. Lublin 1951. IV, 5; V, 7. Poznań 1952.
Bibliographie Internationale des Arts et Traditions Populaires. Années 1939—1941. Basel 1949; Années 1942—1947. Basel 1950.
Bilten Instituta za proučavanje folklor. I. Sarajevo 1951.
Blätter für Heimatkunde. 25 4, 26 1—4. Graz 1951, 1952.
Blick nach Osten. I, II. Klagenfurt-Wien 1948, 1949—1952.
Bulletin der Schweizerischen Gesellschaft für Anthropologie und Ethnologie. 28. Bern 1952.
Carinthia I. 141, 142. Klagenfurt 1951, 1952.
Die Nachbarn. Jahrbuch für vergleichende Volkskunde; hrsgb. von W. E. Peuckert. I. Bd. Göttingen 1948.
Folklore. Rivista di tradizioni popolari. VI 3—4, VII 1—2. Napoli 1952.
Geografski zbornik. I. (Izdala SAZU.) Ljubljana 1952.
Geografski vestnik. XXIV. Ljubljana 1952.
Geographica Helvetica, V 3, 4; VI 1—4; VII 1, 2. Bern 1950, 1951, 1952.
Glasnik Etnografskog instituta SAN. I, 1—2. Beograd 1952.
Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. N. S. VII. Sarajevo 1952.
Il Tesaur. III. Udine 1951.
Internationales Korrespondenzblatt für Volkskunde. 1. Linz-Wien 1952.
Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig. Leipzig 1952.
Journal of the International Folk Music Council. I—IV. Cambridge 1949—1952.
Lares. Organo della Società di etnografia italiana XV, XVI, XVII, XVIII. Firenze 1949—1952.
L'Ethnographie. 45, 46. Paris 1947—1950, 1951.
Letopis Slovenske Akademije znanosti in umetnosti. IV (1950—1951). Ljubljana 1952.
LUD. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. XXXIX. Kraków-Poznań 1952.
MAN. LII. London 1952.
Mitteilungen des steiermärkischen Landesarchiv. 2. Graz 1952.
Muzeji. 6. Beograd 1951.
Naša vas. List slovenskega kmetijskega združništva. I. Ljubljana 1952.
Obzornik. VII. Ljubljana 1952.
Österreichische Zeitschrift für Volkskunde. N. S. 5 3—4, 6 1—2. Wien 1951 do 1952.
Österreichische Zeitschrift für Volkskunde. Kongressheft. Wien 1952.
Planinski vestnik. VIII. Ljubljana 1952.
Prace etnologiczne. I 1. Lublin-Kraków 1947, III 1 Poznań-Kraków 1952.
Prace i materialy etnograficzne. VIII—IX. Łódź-Lublin 1950/51.
Rad vojvodjanskih muzeja. I. Novi Sad 1952.
Razgledi. VII. Trst 1952.
Ricerche slavistiche. I. Roma 1952.

- Rivista di etnografia. V 3—4. Napoli 1951.
 Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 48. Basel 1952.
 Slovenski biografski leksikon. 8. Ljubljana 1952.
 Starinar. Organ Arheološkog instituta SAN. N. S. II. Beograd 1951.
 Studi e materiali di storia delle religioni. XXIII. Bologna 1952.
 Terra. 64. 1—5. Helsinki 1952.
 Tovariš. VIII. Ljubljana 1952.
 Upplands Fornminnesförenings Årsbock. 1948, 1949, 1950, 1951, 1952. Uppsala.
 Upplands Fornminnesförenings Tidskrift. 47 : 3. Uppsala 1952.
 Zbornik zašтите spomenika kulture. I 1 (1950). Beograd 1951.
 Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark. XLIII. Graz 1952.
 Zeitschrift für Ethnologie. Organ der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde.
 75, 76, 77. Braunschweig 1950—1952.
 Zgodovinski časopis. V. Ljubljana 1951.

*

- Bossert H. Th., Ornamente der Volkskunst. Tübingen 1948.
 Brodar S., Otoška jama, paleolitska postaja. P. o. iz Razprav razreda za prirodoslovne in matematične vede pri SAZU. Ljubljana 1951.
 Buschinger Joseph, Der Bauer in der Kultur- und Wirtschaftsgeschichte Österreichs. Wien 1952.
 Burgstaller Ernst, Das Fragewerk zu den volkskundlichen Karten, Veröffentlichungen zum Oberösterreichischen Heimatatlas. Linz 1952.
 Filipović S. Milenko, Ženska keramika kod balkanskih naroda. Izdal Etnografski Institut SAN. Beograd 1951.
 Geramb Viktor, Die Rauchstuben im Lande Salzburg. Otto Müller Verlag. Salzburg 1950.
 Grafenauer Ivan, Slovenske pripovedke o kralju Matjažu. Izdal Institut za slovensko narodopisje SAZU. Ljubljana 1951.
 Gugitz Gustav, Das Jahr und seine Feste im Volksbrauch Österreichs. I—II. Wien 1949/50.
 Heimatkundliches Schrifttum über Österreich 1950. Linz 1952.
 Izložba Novi Sad kroz istoriju. Novi Sad 1951.
 Keller Dieter, Hinterglasbilder. Lorch-Württemberg 1948.
 Kunst J., Sociologische bindingen in de muziek. Amsterdam 1953.
 Mais Adolf, Völkerkunde, Volkskunde, Urgeschichte und Anthropologie in den Museen Österreichs. Wien 1952.
 Moser Oskar, Der Heurechen. Sonderabdruck aus »Carinthia« I, 142 Jhrg. Klagenfurt 1952.
 Popović J. Dušan, Srbi u Sremu do 1736/7. Izdal Etnogr. inst. SAN. Beograd 1950.
 Schmidt Leopold, Gestalttheiligkeit im bauerlichen Arbeitsmythos. Wien 1952.
 Wiora Walter, Das echte Volkslied. Heidelberg 1950.
 Wirheitner Franz, Die Bauernkost im Lande Salzburg. Salzburg 1951.
 Zambotti Pia Laviosa, Ursprung und Ausbreitung der Kultur. Baden-Baden 1950.

B. V oceno :

- Arseven Celal Esad, Les arts décoratifs Turcs. Istanbul.
 Art populaire Yougoslave. Genève 1952.
 Barjaktarović R. Mirko, Narodna hrana i pića u Gornjem Polimlju. P. o. iz Zbornika radova Etnogr. inst. SAN knj. 2, Beograd 1951.
 Barjaktarović R. Mirko, O zemljišnim medjama u Srba. Doktorska disertacija. P. i. Etnogr. inst. SAN. Beograd 1952.
 Barjaktarović R. Mirko, Prenos dobara u Gornjem Polimlju. P. o. iz Glasnika Etnogr. inst. SAN I/1—2. Beograd 1952.

- Bericht über den Allgemeinen volkskundlichen Kongress des Verbandes deutscher Vereine für Volkskunde in Jugenheim. 28. bis 31. März 1951. Stuttgart 1952.
- Collection phonétique nationale. Unesco. Paris 1952.
- Drobnjaković M. Borivoje, Borošica Ljig. P. o. iz Glasnika Etnogr. inst. SAN. Beograd 1952.
- Drobnjaković M. Borivoje, D-r Jovan Erdeljanović. P. o. iz Glasnika Etnogr. inst. SAN I/1—2. Beograd 1952.
- Drobnjaković M. Borivoje, D-r Tihomir R. Djordjević. P. o. iz Glasnika Etnografskog inst. SAN I/1—2. Beograd 1952.
- Drobnjaković M. Borivoje, »Uspomene« na grobovima u Kosmajskim selima. P. o. iz Glasnika Etnogr. inst. SAN I/1—2. Beograd 1952.
- Heckl Rudolf, Oberösterreichische Baufibel I. Die Grundformen des ländlichen Bauens. O. Müller Verlag. Salzburg 1949.
- Herberstein Sigismund, Moskovskij zapiski. Prevedel M. Golia. Ljubljana 1951.
- Koren Hanns, Volkskunde in der Gegenwart. Graz 1952.
- Koren Hanns, Pflug und Arl. O. Müller Verlag. Salzburg 1950.
- Kretzenbacher Leopold, Frühbarockes Weihnachtsspiel in Kärnten und Steiermark. Klagenfurt 1952.
- Kretzenbacher Leopold, Lebendiges Volksschauspiel in Steiermark. Wien 1951.
- Mitteilungen der Museen Österreichs. 1. Jahrg., Heft 1/2, 3/4. Wien 1952.
- Moro Oswin, St. Oswald ob Kleinkirchheim. Menschen, Sitte, Jahrlaufbrauchtum. Klagenfurt 1951.
- Moro Oswin, Volkskundliches aus dem Kärntner Nockgebiet. Klagenfurt 1952.
- Möderndorfer Vinko, Verovanja, uvere in običaji Slovencev. II. knjiga: Prazniki. Celje 1948.
- Narodopisje Slovencev II. Uredila I. Grafenauer in B. Orel. Ljubljana 1952.
- Popović Dj. Cvetko, Bosansko-hercegovački vodijeri. P. o. iz Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Sarajevo 1952.
- Rupel Mirko, Valvasorjevo berilo. Ljubljana 1951.
- Wolfram Richard, Die Volkstänze in Österreich und verwandte Tänze in Europa. O. Müller Verlag. Salzburg 1951.

OBVESTILO UREDNIŠTVA

Za V. letnik »Slovenskega etnografa« smo pripravili mnogo več gradiva, kakor pa smo ga mogli objaviti. Iz raznih utemeljenih vzrokov (predvsem finančnih) smo morali izločiti nekaj razprav, poročil in ocen, tako med drugim razpravo prof. B. Škerlja o čanci v zbirkah Etnografskega muzeja v Ljubljani, opis A. Hudeja in F. Hribernika o pastirstvu na radegundski planini, V. Novaka doneske o tkalstvu in suknarstvu med Begunjami in Žirovnico, razpravo B. Orla o problematiki spomeniškega in domačijskega varstva pri ljudski arhitekturi, oceno prof. Kelemine o Narodopisju Slovencev I in II, poročila o razstavah ljudske umetnosti narodov Jugoslavije v inozemstvu, oceno ravnatelja dr. Mala o prevodu Herbersteinovih Moskovskih zapiskov, slovensko etnografsko bibliografijo, ki jo je sestavila M. Jagodic itd. Vse te razprave, poročila in ocene bomo objavili v naslednjem VI. letniku »Slovenskega etnografa«, ki ga pripravljamo.

SLOVENSKI ETNOGRAF

V — 1952

Izdal
ETNOGRAFSKI MUZEJ
v Ljubljani

Za izdajatelja
Boris Orel

Založila
DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE
v Ljubljani

Za založbo
Ciril Vidmar

Natisnila
TRIGLAVSKA TISKARNA
v Ljubljani

Naklada 800 izvodov

Dotiskano v maju 1953

ERRATA CORRIGE

Str. 168, opomba 13: namesto Kocbek — Sašel — pravilno Kocbek-Sašelj.
— Str. 183, vrsta 14: namesto napial — pravilno napisal. — Str. 192, vrsta 5:
namesto pred 22 timi leti — pravilno pred 22-imi leti. — Str. 233, opomba 73,
zadnji stavek: čitaj: Slov. nazive... bi bilo treba še prekontrolirati oziroma
jih ugotoviti.

Naročite novo literarno in publicistično revijo

»NAŠA SODOBNOST«

Nova revija je naslednica dosedanjih revij »NOVI SVET« in v precejšnji meri »DELA« in bo tudi vsebinsko predstavljala njuno združitev. Že s tem pa je označena njena centralna vloga v našem kulturnem življenju. Zato tudi sodi »Naša sodobnost« v roke slehernega kulturnega Slovenca.

Poleg leposlovja, kateremu odmerja mnogo prostora, bo posvečala revija posebno skrb zlasti kulturno-političnim in teoretičnim vprašanjem. Njen namen je torej nadaljevati in obnoviti tradicijo nekdanjih naprednih revij, zlasti »Sodobnosti«. Uredništvo si bo prizadevalo, da se bo »Naša sodobnost« razvila v res **borbeno publicistično in kulturno-politično revijo**, ki bo z vso odločnostjo obravnavala vsa aktualna, konkretna kulturno-politična vprašanja in to z vso potrebno širino v kulturno nazorskem pogledu. Storjeno bo vse, da se bo v njej uveljavljala **najnaprednejša družbeno in kulturno kritična misel**.

»Naša sodobnost« želi postati arena za boj mnenj. Vse, kar ne bo nasprotovalo splošni osnovi našega današnjega kulturnega razvoja, bo lahko našlo v njej svoje mesto. Uredništvo se zaveda, da se bodo le v trenju mnenj zbistрили mnogi pojmi. Samo s polemiko, kateri bo odmerjenega dovolj prostora, bo revija dosegla pravo tehtnost in svoj aktualni pomen.

Nova revija bo gojila tudi esej. Skušala bo reagirati na vse važnejše aktualne in splošne probleme, nobeden naj ne ostane kritično neopažen. Pa tudi poštena in ostra kritika bo v njej prišla do veljave in bo postala važen faktor našega razvoja.

»Naša sodobnost« bo kot eno svojih glavnih nalog skušala razširjati slovensko kulturno obzorje »preko Sotle«. Spremljala bo splošno jugoslovanske dogodke, procese in probleme in bo informirala o kulturnem življenju vseh jugoslovanskih narodov. Prav tako bo pa tudi s stalnimi pregledi odpirala poglede v svet, komentirala bo važnejše kulturne pojave pri drugih narodih in bo o njih prinašala krajša ali daljša poročila.

»Naša sodobnost« izhaja mesečno na ca. 100 straneh. Prve tri številke so že izšle. Letna naročnina znaša 600 dinarjev. Plačuje se lahko četrtletno, polletno ali letno.

»Našo sodobnost« naročajte pri DRŽAVNI ZALOŽBI SLOVENIJE.

Državna založba Slovenije, Ljubljana, Mestni trg 26 — Telefon 21-928, 21-929
Čekovni račun pri Narodni banki 604-T-66

